Visų šalių proletarai, vienykitės!

PARTIJOS ISTORIJOS INSTITUTAS prie LKP CK —
MARKSIZMO-LENINIZMO INSTITUTO prie TSKP CK FILIALAS

FRIDRICHAS ENGELSAS

ANTI-DIURINGAS

PONO EUGENIJAUS DIURINGO PADARYTAS MOKSLO PERVERSMAS

VALSTYBINĖ
POLITINĖS IR MOKSLINĖS LITERATŪROS LEIDYKLA
VILNIUS — 1958

TURINYS

NUO MARKSIZMO-LENINIZMO INSTITUTO prie TSKP CK LIETUVOS FILIALO

F. Engelso veikalas „Pono Eugenijaus Diuringo padarytas mokslo perversmas“, arba „Anti-Diuringas“, yra klasikinis marksistinės filosofinės minties kūrinys. Jis suvaidino milžinišką vaidmenį idėjiškai-politiškai auklėjant daugelį proletarinių revoliucionierių kartų, vystant ir teoriškai pagrindžiant tarptautinį proletariato judėjimą.

Šiame Engelso veikale, sako Leninas, „išnagrinėti didžiausi klausimai iš filosofijos, gamtos mokslo ir visuomeninių mokslų srities... Tai nuostabiai turininga ir pamokoma knyga“ [1].

Vertimo pagrindu buvo paimtas Svetimųjų kalbų literatūros leidyklos Maskvoje 1946 metais išleistas vokiškasis „Anti-Diuringo“ leidimas, paruoštas pagal 1894 metų paties Engelso peržiūrėtą ir papildytą 3-jį leidimą.

Ruošiant lietuvišką „Anti-Diuringo“ vertimą buvo pasinaudota taip pat ir rusiškojo vertimo (1953 metų leidimas, MELI, Maskva) tekstu, iš kur buvo išverstos pastabos ir dalykinė bei pavardžių rodyklės.

Reikia pažymėti, kad lietuvių kalba „Anti-Diuringas“ skelbiamas ištisai pirmą kartą. Lig šiol tebuvo paskelbtos — atskirais leidiniais ir įvairiuose rinkiniuose — tik kai kurios šio Engelso veikalo dalys.

Pagrindinis knygos pavadinimas — „Anti-Diuringas“. Taip jį vadinama Engelso susirašinėjime, taip dažniausiai ją vadina ir Leninas.

Kaip priedai prie knygos duodama ši medžiaga: senoji pratarmė „Anti-Diuringui“, kuri vėliau Engelso buvo įdėta į jo veikalą „Gamtos dialektika“, ištraukos iš parengiamųjų darbų „Anti-Diuringui“, Engelso straipsnis „Pėstijos taktika ir jos materialiniai pagrindai“ ir jo paties parašytos pastabos prie „Anti-Diuringo“. Be to, šiame „Anti-Diuringo“ leidime atitinkamose „Įvado“ vietose išnašų pavidalu pateikiami svarbiausi formulavimai iš juodraštinių „Įvado“ metmenų.

---

[1] *V. I. Leninas.* Raštai, 2 t., Vilnius, 1950, 11 psl.

Engelso padaryti papildymai atskiram trijų „Anti-Diuringo“ skirsnių leidimui — brošiūrai „Socializmo išsivystymas iš utopijos į mokslą“ — šiame leidinyje pažymėti laužtiniais skliaustais.

PRATARMĖS TRIMS LEIDIMAMS

I

Šis veikalas anaiptol nėra kurio nors „vidinio paskatinimo" vaisius. Priešingai.

Kai prieš trejetą metų p. Diuringas, kaip socializmo adeptas ir kartu jo reformatorius, staiga metė iššūkį savo amžiui, mano draugai Vokietijoje ėmė primygtinai mane prašyti, kad aš šią naująją socialistinę teoriją kritiškai nušviesčiau tuometiniame socialdemokratų partijos centriniame organe — „Volksstaat". Jie laikė tai būtinai reikalinga, kad jaunai ir tik neseniai galutinai susivienijusiai partijai nebūtų duota naujos progos sektantiškam skilimui ir pakrikimui. Jie galėjo geriau už mane spręsti apie padėtį Vokietijoje; taigi, aš turėjau jais tikėti. Be to, pasirodė, kad dalis socialistinės spaudos sutiko naujakrikštą su tam tikru palankumu, kurį, tiesa, reikėjo priskirti tik p. Diuringo gerai valiai, bet kuris kartu davė pagrindo manyti, kad toji partinės spaudos dalis, kaip tik dėl p. Diuringo geros valios, yra kartu linkusi mielai priimti ir Diuringo doktriną. Atsirado net žmonių, kurie jau ruošėsi skleisti šią doktriną populiaria forma darbininkų tarpe. Ir pagaliau p. Diuringas ir jo mažutė sekta griebėsi visų reklamos bei intrigos gudrybių, kad priverstų laikraštį „Volksstaat" užimti tvirtą poziciją su tokiomis didžiulėmis pretenzijomis pasirodžiusios naujos teorijos atžvilgiu.

Ir vis dėlto praslinko vieneri metai, kol aš galėjau pasiryžti atidėti į šalį kitus darbus ir atsikąsti šio rūgštaus obuolio. O šis obuolys turėjo tokią savybę, kad jeigu jau atsikandai, tai ir turi jį visą sudoroti. Be to, jis buvo ne tik labai rūgštus, bet ir gana didelis. Naujoji socialistinė teorija pasirodė kaip galutinis praktinis kažkokios naujos filosofinės sistemos vaisius. Taigi, reikėjo ją ištirti vidiniame šios sistemos sąryšyje, vadinasi, išnagrinėti ir pačią sistemą; reikėjo sekti paskui p. Diuringą į tą plačią sritį, kur jis kalba apie visokius galimus dalykus ir dar apie šį bei tą. Taip atsirado eilė straipsnių, kurie nuo 1877 metų pradžios buvo spausdinami Leipcigo laikraštyje „Vorwärts", laikraščio „Volksstaat" įpėdinyje, ir čia pateikiami sisteminga forma.

Tuo būdu paties objekto pobūdis suteikė mano kritikai tokį nuodugnumą, kuris yra visiškai neproporcingas to objekto, t. y. p. Diuringo kūrinių, turiniui. Beje, šį nuodugnumą gali pateisinti dar dvi kitos aplinkybės. Iš vienos pusės, jis įgalino mane pozityviai išvystyti labai įvairiose čia liečiamose mokslo srityse mano pažiūras į ginčijamus klausimus, kurie šiuo metu turi bendrą mokslinę arba praktinę reikšmę. Taip pasielgiau kiekviename atskirame skyriuje, ir kad ir kaip mažai šis veikalas siekė tikslo priešpastatyti p. Diuringo „sistemai" kitą sistemą, vis dėlto reikia tikėtis, kad skaitytojas pastebės vidinį sąryšį mano išdėstytose pažiūrose. Aš jau dabar turiu pakankamai įrodymų, kad šiuo atžvilgiu mano darbas nebuvo visai bergždžias.

Antra vertus, „sistemas kuriantis" p. Diuringas dabartiniu metu Vokietijoje nėra pavienis reiškinys. Jau kuris laikas kosmogonijos ir aplamai natūrfilosofijos sistemos, politikos, politinės ekonomijos ir kt. sistemos dygsta Vokietijoje kaip grybai po lietaus. Menkiausias filosofijos daktaras, dargi studiozas, nesiims ko nors mažesnio, kaip sukurti ištisą „sistemą". Kaip šiuolaikinėje valstybėje yra manoma, kad kiekvienas pilietis sugeba spręsti visus tuos klausimus, kuriais jam tenka balsuoti; kaip politinėje ekonomijoje yra manoma, kad kiekvienas vartotojas yra geras žinovas visų tų prekių, kurių jam tenka pirktis savo pragyvenimui, — lygiai taip pat manoma, kad taip turi būti ir moksle. Mokslo laisvė reiškia, kad žmonės rašo apie viską, ko jie nėra tyrinėję, ir tai laikoma vieninteliu griežtai moksliniu metodu. O p. Diuringas yra vienas iš būdingiausių tipų šio įžūlaus pseudomokslo, kuris mūsų dienomis Vokietijoje veržiasi visur į priekį ir viską nustelbia savo pasipūtėlišku tuščiažodžiavimu. Pasipūtėliškas tuščiažodžiavimas poezijoje, filosofijoje, politikoje, politinėje ekonomijoje, istorijos moksle, tuščiažodžiavimas iš katedros ir tribūnos, tuščiažodžiavimas visur, pasipūtėliškas tuščiažodžiavimas, pretenduojantis į pranašumą ir minties gilumą, skirtingai nuo paprasto, lėkštai vulgaraus kitų nacijų tuščiažodžiavimo, tas pasipūtėliškas tuščiažodžiavimas, kaip būdingiausias ir masiškiausias vokiečių intelektualinės industrijos produktas su devizu: „pigus, bet niekam tikęs", yra visiškai toks pat, kaip ir kiti vokiečių fabrikatai, šalia kurių jis, deja, nebuvo išstatytas Filadelfijos parodoje. Net vokiečių socializmas, ypač nuo to laiko, kai p. Diuringas davė gerą pavyzdį, dabar gana uoliai verčiasi pasipūtėlišku tuščiažodžiavimu ir iškelia įvairius subjektus, besipuikuojančius „mokslu", kurio srityje jie „iš tikrųjų nieko nėra išmokę". Tai yra tik vaikų liga, kuri reiškia prasidedantį vokiečių studiozo perėjimą į socialdemokratijos pusę, ir nors ši liga yra neatskiriama nuo šio proceso, bet mūsų darbininkai, būdami nuostabiai sveikos prigimties, tikriausiai ją įveiks.

Ne dėl savo kaltės aš buvau priverstas sekti paskui p. Diuringą į tokias sritis, kuriose geriausiu atveju tegaliu pasisakyti tik kaip diletantas. Tokiais atvejais aš dažniausiai apsiribodavau tuo, kad priešpastatydavau melagingiems ar iškraipytiems savo priešininko teigimams teisingus ir neginčijamus faktus. Taip aš pasielgiau teisės srityje ir kai kuriais gamtos mokslo klausimais. Kitais atvejais buvo kalbama apie bendras pažiūras, liečiančias teorinį gamtos mokslą, vadinasi, buvo kalbama apie tą sritį, kurioje ir gamtininkui specialistui tenka išeiti iš savo specialybės rėmų ir pereiti į gretimas sritis, kuriose ir jis, tasai specialistas, pono Virchovo prisipažinimu, tėra toks pat „pusmokslis", kaip ir kiti mirtingieji. Tikiuosi, kad į mažus mano dėstymo netikslumus bei trūkumus bus pažiūrėta taip pat atlaidžiai, kaip yra įprasta tokiais atvejais įvairių specialybių atstovų tarpe.

Baigdamas šią pratarmę, aš užtikau p. Diuringo parašytą knygų leidyklos skelbimą apie naują „autoritetingą" p. Diuringo veikalą: „Neue Grundgesetze zur rationellen Physik und Chemie"[1]. Visiškai suprasdamas, kokios nepakankamos yra mano žinios fizikos ir chemijos srityje, aš vis dėlto manau, kad pakankamai pažįstu mūsų p. Diuringą, ir todėl, net ir nematęs minėto veikalo, galiu iš anksto pasakyti, kad jame nustatyti fizikos ir chemijos „dėsniai" savo klaidingumu arba lėkštumu turės užimti garbingą vietą greta ankstesniųjų p. Diuringo atrastų ir mano veikale išnagrinėtų politinės ekonomijos, pasaulio schematikos ir pan. dėsnių ir kad p. Diuringo sukonstruotu „rigometru", arba instrumentu labai žemoms temperatūroms matuoti, bus matuojamos ne temperatūros, aukštos ar žemos, o vien tik p. Diuringo nemokšiška arogancija.

Londonas, 1878 m. birželio 11 d.

II

Man buvo staigmena, kad šis veikalas turi išeiti nauju leidimu. Jo kritikos objektas šiuo metu jau beveik pamirštas; pats veikalas ne tik buvo spausdinamas dalimis daugeliui tūkstančių skaitytojų Leipcigo laikraštyje „Vorwärts" 1877 ir 1878 metais, bet pasirodė ir atskiru leidiniu dideliu egzempliorių skaičiumi. Kas gi dar gali domėtis tuo, ką aš prieš keletą metų esu rašęs apie p. Diuringą?

Pirmiausia už tai aš turiu būti dėkingas, reikia manyti, tai aplinkybei, kad šis veikalas tuoj po ypatingojo įstatymo prieš socialistus išleidimo buvo Vokietijoje uždraustas, kaip buvo

[1] „Nauji pagrindiniai racionaliosios fizikos ir chemijos dėsniai". *Red.*

uždrausti ir beveik visi kiti mano veikalai, tuomet dar buvę knygų rinkoje. Kiekvienam, kas dar nebuvo galutinai paskendęs paveldimuose Šventosios sąjungos šalių biurokratiškuose prietaruose, buvo aišku, kokią įtaką turės ši priemonė: ji padvigubins ir patrigubins draudžiamųjų knygų pardavimą, iškels aikštėn bejėgiškumą Berlyno ponų, kurie leidžia draudžiamuosius įsakymus, bet negali jų įgyvendinti. Iš tikrųjų, imperinės vyriausybės malonės dėka mažesni mano veikalai susilaukia daugiau naujų leidimų, negu aš pajėgiu aprėpti; aš neturiu laiko tinkamai patikrinti jų tekstus ir daugiausia esu priverstas tiesiog juos perspausdinti.

Prie to prisideda dar kita aplinkybė. Čia išnagrinėta p. Diuringo „sistema" apima labai plačią teorinę sritį; tai privertė ir mane sekti paskui jį visur ir jo pažiūroms priešpastatyti savąsias. Tuo būdu neigiama kritika pasidarė teigiama; polemika pasidarė daugiau ar mažiau sistemingu Markso ir mano atstovaujamo dialektinio metodo bei komunistinės pasaulėžiūros išdėstymu, kuris, be to, apima gana daug mokslo sričių. Ši mūsų pasaulėžiūra, pirmą kartą paskelbta pasauliui Markso veikale „Misère de la philosophie"[1] ir „Komunistų Manifeste", išgyveno daugiau kaip dvidešimties metų inkubacinį laikotarpį, kol pagaliau, pasirodžius „Kapitalui", ji su vis didėjančiu greičiu apėmė vis platesnius sluoksnius ir šiuo metu, paplitusi toli už Europos ribų, sukėlė didelį susidomėjimą ir įgijo pasekėjų visose šalyse, kur, iš vienos pusės, yra proletarų, o iš kitos — bebaimių mokslininkų-teoretikų. Taigi, matyti, esama publikos, kuri taip labai domisi šiuo dalyku, kad dėl teigiamo knygos turinio susitaiko su nukreipta prieš Diuringo teiginius polemika, kuri dabar jau daugeliu atžvilgių yra netekusi prasmės.

Tarp kita ko pastebėsiu: kadangi čia dėstoma pasaulėžiūra didžiausia savo dalimi buvo pagrįsta ir išvystyta Markso ir tik visiškai nežymia dalimi mano, tai savaime buvo suprantama, kad šis mano veikalas negalėjo pasirodyti be jo žinios. Prieš atiduodamas spaudai aš perskaičiau jam visą rankraštį, o skyriaus apie politinę ekonomiją dešimtasis skirsnis („Iš kritinės istorijos") yra parašytas Markso, ir tik išoriniais sumetimais man teko jį, deja, kiek sutrumpinti. Toks jau buvo iš seno mūsų paprotys: padėti vienas kitam specialiose srityse.

Šis naujasis leidimas, išskyrus vieną skirsnį, yra be pakeitimų perspausdintas pirmasis leidimas. Iš vienos pusės, aš neturėjau laiko nuodugniai jį peržiūrėti, nors aš pats ir labai norėčiau padaryti kai kurių pakeitimų dėstyme. Dalykas yra tas, kad mano pareiga yra parengti spaudai Markso paliktus rankraščius, o tai kur kas svarbiau negu visa kita. Be to, mano sąžinė

[1] „Filosofijos skurdas". *Red.*

neleidžia man daryti kokių nors teksto pakeitimų. Mano veikalas yra poleminis, ir aš manau, kad savo priešininko atžvilgiu aš privalau nieko netaisyti, jeigu jis nieko negali ištaisyti. Aš galėčiau tik pretenduoti į teisę duoti dar atkirtį p. Diuringo atsakymui. Tačiau aš neskaičiau ir be ypatingo reikalo nė nemanau skaityti to, ką p. Diuringas rašė dėl mano polemikos; teorinius ginčus su juo aš esu baigęs. Beje, aš juo labiau privalau laikytis jo atžvilgiu visų literatūrinėje kovoje įprastų padorumo taisyklių, kad, mano knygai jau išėjus, Berlyno universitetas pasielgė su juo begėdiškai neteisingai. Tiesa, universitetas buvo už tai pakankamai nubaustas. Universitetas, kuris ryžtasi visiems žinomomis aplinkybėmis atimti iš p. Diuringo dėstymo laisvę, neturi teisės stebėtis, jeigu jam tokiomis pat visiems žinomomis aplinkybėmis primetamas p. Šveningeris.

Vienintelis skirsnis, kuriame aš leidau sau padaryti paaiškinamojo pobūdžio papildymų, tai trečiojo skyriaus antrasis skirsnis — „Teorijos apybraiža“. Čia, kur kalbama vien tik apie mano atstovaujamos pažiūros esmės dėstymą, mano priešininkas negalėtų skųstis, jei aš stengiausi rašyti populiariau ir dariau papildymų, siekdamas didesnio sistemingumo. Be to, čia buvo ir išorinė priežastis. Tris knygos skirsnius (pirmąjį „Įvado“ skirsnį ir pirmąjį bei antrąjį trečiojo skyriaus skirsnius) aš, savo bičiulio Lafargo prašomas, perdirbau į atskirą brošiūrą, norėdamas išleisti ją prancūzų kalba, ir po to, kai ši brošiūra prancūziškojo leidimo pagrindu buvo išleista italų ir lenkų kalbomis, aš parengiau vokiškąjį jos leidimą, kuris buvo pavadintas „Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft“ [1]. Ši brošiūra per keletą mėnesių susilaukė trijų leidimų ir buvo taip pat išversta į rusų ir danų kalbas. Visuose šiuose leidimuose papildytas buvo tik vienas nurodytasis skirsnis, ir iš mano pusės būtų pedantizmas, iš naujo leidžiant originalą, laikytis pirminio teksto, kai yra vėlesnis, tapęs tarptautiniu, jo tekstas.

Be to, padaryti pakeitimų aš dar norėčiau svarbiausia dviem punktais. Pirma, tai liečia pirmykštę žmonijos istoriją, kuriai suprasti raktą Morganas mums davė tik 1877 metais. Bet kadangi po to aš savo knygoje „Šeimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė“ (Ciurichas, 1884) turėjau progos panaudoti medžiagą, kuri per tą laiką pasidarė man prieinama, tai pakaks nurodžius šį vėlesnįjį veikalą.

Antra, tai liečia tą dalį, kurioje kalbama apie teorinį gamtos mokslą. Čia dėstymas buvo labai sunkus, ir daug ką šiuo metu galima būtų išdėstyti aiškiau bei tiksliau. Ir jeigu aš čia atsisakysiu teisės padaryti pataisų, tai tuo pačiu būsiu priverstas čia pakritikuoti pats save.

[1] „Socializmo išsivystymas iš utopijos į mokslą“. *Red.*

Marksas ir aš buvome bene vieninteliai žmonės, kurie iš vokiečių idealistinės filosofijos išgelbėjo sąmoningąją dialektiką ir perkėlė ją į materialistinį gamtos ir istorijos supratimą. Bet dialektiniam ir kartu su tuo materialistiniam gamtos supratimui reikalingas susipažinimas su matematika ir gamtos mokslu. Marksas buvo gilus matematikos žinovas, bet gamtos mokslą mudu galėjome studijuoti tik nereguliariai, protarpiais, sporadiškai. Todėl, kai aš, pasitraukęs iš komercinės kontoros ir persikėlęs gyventi į Londoną, įgijau reikalingo tam laisvalaikio, aš, kiek tai buvo galima, matematikos ir gamtos mokslo srityje, pasak Libicho, visiškai „pakeičiau plauką" ir per aštuonerius metus tam reikalui skyriau didesniąją savo laiko dalį. Kaip tik pačiame šio proceso įkarštyje man teko įsigilinti į vadinamąją p. Diuringo natūrfilosofiją. Tad visiškai natūralu, jei man kartais nepavykdavo surasti tinkamo techninio termino ir jeigu aš iš viso sunkokai orientavausi teorinio gamtos mokslo srityje. Bet, antra vertus, nepasitikėjimas savo jėgomis, kurio tuomet man dar nebuvo pavykę įveikti, vertė mane būti atsargesniu; niekas negalėtų įrodyti, kad aš būčiau tikrai nusižengęs tuo metu žinomiems faktams ir neteisingai dėstęs tuo metu pripažintas teorijas. Šiuo atžvilgiu tik vienas niekieno nepripažintas didis matematikas skundėsi savo laiške Marksui, kad aš išdrįsęs pažeisti $\sqrt{-1}$ garbę.

Savaime suprantama, kad aš, apibendrindamas savo studijas matematikos ir gamtos mokslo srityje, siekiau ir detalėse įsitikinti ta tiesa, kuri, aplamai imant, nekėlė man jokių abejonių, būtent, kad gamtoje per nesuskaitomų kitimų chaosą skinasi sau kelią tie patys dialektiniai judėjimo dėsniai, kurie ir istorijoje viešpatauja tariamam įvykių atsitiktinumui; tie patys dėsniai, kurie, raudona gija eidami ir per žmogaus minties vystymosi istoriją, palaipsniui pasiekia mąstančių žmonių sąmonę. Šiuos dėsnius pirmą kartą visaapimančia, bet mistifikuota forma išvystė Hegelis, ir vienas iš mūsų siekimų buvo išvilkti juos iš šios mistinės formos ir aiškiai pavaizduoti visu jų paprastumu bei visuotinumu. Savaime suprantama, kad senoji natūrfilosofija — kad ir kiek iš tikrųjų gero joje būtų, kad ir kiek vaisingų pradų joje glūdėtų [1] — mūsų patenkinti negalėjo. Kaip smulkiau

[1] Daug lengviau yra kartu su menkapročiais neišmanėliais, kaip kad Karlas Fogtas, pulti senąją natūrfilosofiją, negu įvertinti jos istorinę reikšmę. Joje yra daug nesąmonių ir fantastikos, bet ne daugiau kaip nefilosofinėse to paties laikotarpio gamtininkų-empirikų teorijose, o kad joje buvo taip pat daug ko protingo ir išmintingo, tai pradėta suprasti nuo to laiko, kai ėmė plisti evoliucijos teorija. Antai, Hekelis buvo visiškai teisus, pripažindamas Treviranaus ir Okeno nuopelnus. Savo pirminių gleivių ir pirminės pūslelės koncepcijoje Okenas kaip biologijos postulatą iškelia tai, kas vėliau iš tikrųjų buvo atrasta kaip protoplazma ir ląstelė. O specialiai dėl Hegelio, tai jis daugeliu atžvilgių stovi kur kas aukščiau už savo amžininkus empi-

įrodoma šioje knygoje, natūrfilosofija, ypač savo hegeline forma, klydo tuo atžvilgiu, kad ji gamtai nepripažino jokio vystymosi laike, jokio „vienas po kito“, o vien tik „vienas greta kito“. Tokia pažiūra buvo pagrįsta, iš vienos pusės, pačioje Hegelio sistemoje, kuri progresyvų istorinį vystymąsi tepripažino tik „dvasiai“, o iš kitos pusės, ji rėmėsi bendra to meto gamtos mokslo būkle. Tad šiuo atveju Hegelis toli atsiliko nuo Kanto, kuris savo ūkų teorijoje jau iškėlė teiginį apie saulės sistemos atsiradimą ir kuris, atradęs lėtinantį jūros potvynių poveikį žemės sukimuisi, nurodė ir neišvengiamą tos sistemos žlugimą. Pagaliau man galėjo rūpėti ne tai, kad dialektiniai dėsniai būtų įnešti į gamtą iš išorės, o tai, kad jie būtų atrasti joje, išvesti iš jos.

Tačiau atlikti tai sistemingai ir kiekvienoje atskiroje srityje yra milžiniškas darbas. Be to, ne tik toji sritis, kurią tenka ištirti, yra beveik neaprėpiama, bet ir pats gamtos mokslas pergyvena čia tokį milžinišką perversmų procesą, kad vargu ar jį suspėtų sekti dargi tas, kuris tam reikalui gali skirti visą savo laisvalaikį. O nuo to laiko, kai mirė Karlas Marksas, visą mano laiką užėmė skubesnės pareigos, ir todėl savo darbą gamtos mokslo srityje aš turėjau nutraukti. Šiuo momentu aš esu priverstas apsiriboti šiame veikale esamais metmenimis ir laukti progos, kuri ateityje įgalintų mane surinkti ir paskelbti pasiektus rezultatus, — gal būt, kartu su likusiais po Markso mirties rankraščiais iš matematikos srities, turinčiais nepaprastai svarbią reikšmę.

---

rikus, kurie tarėsi išaiškinę visus dar neišaiškintus reiškinius, pagrįsdami juos kuria nors jėga — svorio jėga, plaukimo jėga, kontaktine elektros jėga ir t. t., arba, kur tai visiškai netiko, — kokia nors nežinoma medžiaga: šviesos medžiaga, šilumos medžiaga, elektros medžiaga ir t. t. Šias įsivaizduojamas medžiagas galima dabar laikyti visiškai atmestomis, bet toji spekuliacija jėgomis, prieš kurią kovojo Hegelis, kaip juokinga šmėkla pasirodo, pavyzdžiui, dar 1869 m. Helmholco kalboje Insbruke (*Helmholtz*, „Populäre Vorlesungen“, II. Heft, 1871, S. 190) [*Helmholcas*, „Populiarios paskaitos“, II sąsiuvinis, 1871, 190 psl. *Red.*]. Priešingai iš XVIII amžiaus prancūzų paveldėtam dievinimui Niutono, kurį Anglija apgaubė pagarba ir apipylė turtais, Hegelis tvirtino, kad Kepleris, kuriam Vokietija leido mirti badu, esąs tikras šiuolaikinės dangaus kūnų mechanikos kūrėjas ir kad Niutono traukos dėsnis jau esąs išreikštas visuose trijuose Keplerio dėsniuose, o trečiajame dargi visai aiškiai. Tai, ką Hegelis keliomis paprastomis lygtimis įrodo savo veikale „Naturphilosophie“ [„Gamtos filosofija“. *Red.*] 270 § ir prieduose (Hegels Werke, 1842, VII. Band, S. 98 u. 113—115) [Hegelio Raštai, 1842, VII t., 98 ir 113—115 psl. *Red.*], mes vėl aptinkame Gustavo Kirchhofo knygoje („Vorlesungen über mathematische Physik“, 2. Auflage, Leipzig, 1877, S. 10) [„Matematinės fizikos paskaitos“, 2-sis leid., Leipcigas, 1877, 10 psl. *Red.*] kaip naujausios matematinės mechanikos rezultatą ir, iš esmės imant, ta pačia, pirmą kartą Hegelio išvystyta, paprasta matematine forma. Natūrfilosofų santykis su sąmoningu dialektiniu gamtos mokslu yra toks pat, kaip ir utopistų santykis su šiuolaikiniu komunizmu. [*Engelso pastaba.*]

Tačiau gali būti, kad teorinio gamtos mokslo pažanga didesnę mano darbo dalį arba jį visą padarys nebereikalingą, nes revoliucija, į kurią teorinį gamtos mokslą stumia paprastas būtinumas susisteminti daugybę besikaupiančių grynai empirinių atradimų, turi priversti net labiausiai užsispyrusį empiriką suprasti dialektinį gamtos procesų pobūdį. Senosios nekintamos priešybės ir griežtos, neperžengiamos skiriamosios linijos vis labiau ir labiau išnyksta. Nuo to laiko, kai buvo paverstos skysčiais ir paskutinės „tikrosios“ dujos, kai buvo nustatyta, jog gali būti pasiektas toks kūno būvis, kuriam esant lašelinio skysčio ir dujų formos neatskiriamos, — agregatiniai būviai neteko paskutinių savo ankstesnio absoliutaus pobūdžio pėdsakų. Kai kinetinė dujų teorija nustatė, jog tobulosiose dujose kvadratai greičių, kuriais juda atskiros dujų molekulės, yra atvirkščiai proporcingi, esant vienodai temperatūrai, molekuliniam svoriui, — šiluma tiesiog perėjo į betarpiškai matuojamų judėjimo formų skyrių. Jei dar prieš dešimtį metų naujai atrastas didysis pagrindinis judėjimo dėsnis buvo suprantamas tik kaip paprastas energijos *tvarumo* dėsnis, kaip paprasta išraiška to, kad judėjimas negali būti panaikintas ar sukurtas, t. y. buvo suprantamas tik iš kiekybinės pusės, tai šią siaurą, neigiamą išraišką vis labiau išstumia teigiama išraiška — energijos *kitimo* dėsnis, pagal kurį pirmą kartą ima reikštis kokybinis proceso turinys ir išnyksta paskutinis prisiminimas apie esantį už pasaulio ribų kūrėją. Dabar jau nebėra reikalo skelbti kaip kažką nauja, kad judėjimo (vadinamosios energijos) kiekis nekinta, kai jis iš kinetinės energijos (vadinamosios mechaninės jėgos) pavirsta elektra, šiluma, potencine padėties energija ir t. t. ir atvirkščiai; ši mintis sudaro kartą visiems laikams surastą pagrindą, kuris leidžia nuo šiol daug turiningiau tyrinėti patį kitimo procesą, tą didįjį pagrindinį procesą, kurio supratimas išreiškia viso gamtos pažinimo apibendrinimą. Ir nuo to laiko, kai biologiją pradėta nagrinėti evoliucijos teorijos šviesoje, organinės gamtos srityje taip pat pradėjo viena po kitos nykti sustingusios skiriamosios linijos klasifikacijoje; diena po dienos daugėja beveik nesiduodančios klasifikuoti tarpinės grandys, tikslesnis tyrinėjimas permeta organizmus iš vienos klasės į kitą, ir kuone tikėjimo simboliu virtę skiriamieji požymiai netenka savo besąlyginės reikšmės: mes dabar žinome, kad yra žinduolių, kurie deda kiaušinius, ir jei pasitvirtins pranešimas, tai esama ir keturkojų paukščių. Jeigu jau prieš daugelį metų, atradus ląstelę, Virchovas buvo priverstas gyvūniško individo vieningumą išskaidyti į ląstelinių valstybių federaciją, — o tai turėjo daugiau progresistinį [1], negu gamtamokslinį ir dialektinį

[1] Užuomina į Virchovo priklausymą liberalinei „progresistų“ partijai. *Red.*

pobūdį, tai gyvūniškos (vadinasi, ir žmogiškos) individualybės sąvoka darosi dar kur kas sudėtingesnė, atradus baltąsias kraujo ląsteles, kurios juda kaip amebos aukštesniųjų gyvūnų organizme. Tuo tarpu kaip tik šios poliarinės priešybės, kurios buvo laikomos nesutaikinamomis ir neišsprendžiamomis, šios prievarta fiksuotos, nejudamos skiriamosios linijos bei skiriamieji klasių požymiai ir teikė šiuolaikiniam teoriniam gamtos mokslui jo ribotą metafizinį pobūdį. Centrinis dialektinio gamtos supratimo momentas yra pripažinimas tos tiesos, kad nors šios priešybės bei skirtingumai ir pasireiškia gamtoje, bet turi tik santykinę reikšmę ir kad, atvirkščiai, jų tariamąjį nejudamumą ir absoliučią reikšmę įnešė į gamtą tik mūsų refleksija. Įsisavinti dialektinį gamtos supratimą gali priversti gausėjanti faktinė gamtos mokslo medžiaga; bet jį galima lengviau įsisavinti, jei dialektinis šių faktų pobūdis bus aiškinamas, įsisąmoninus dialektinio mąstymo dėsnius. Šiaip ar taip, gamtos mokslas yra pažengęs taip toli, kad išvengti dialektinio apibendrinimo jis jau nebegali. Bet jis palengvins sau šį procesą, jei nepamirš, kad rezultatai, kuriais apibendrinami patyrimo duomenys, yra sąvokos ir kad menas operuoti sąvokomis nėra kažkas įgimto ir neatsiranda iš paprasto, kasdieninio įsisąmoninimo, o reikalauja tikro mąstymo, kuris taip pat turi ilgą empirinę istoriją, nė kiek ne mažesnę kaip ir empirinio gamtos mokslo istorija. Kaip tik įsisavinęs tuos rezultatus, kurie buvo pasiekti besivystant filosofijai per pustrečio tūkstančio metų, gamtos mokslas nusikratys, iš vienos pusės, bet kokia atskira, už jo ir viršum jo stovinčia natūrfilosofija, iš antros pusės — savuoju, iš angliškojo empirizmo paveldėtu, ribotu mąstymo metodu.

Londonas, 1885 m. rugsėjo 23 d.

III

Šis naujasis leidimas, išskyrus kai kuriuos labai nežymius stilistinius pakeitimus, yra pirmesniojo perspausdinimas. Tik viename skirsnyje, antrojo skyriaus dešimtajame skirsnyje („Iš kritinės istorijos"), aš leidau sau padaryti esminių papildymų, ir būtent štai kokiais sumetimais:

Kaip jau buvo minėta antrojo leidimo pratarmėje, visos esmingiausios šio skirsnio vietos yra parašytos Markso. Pirmojoje redakcijoje, skirtoje žurnaliniam straipsniui, aš buvau priverstas žymiai sutrumpinti Markso rankraštį, ir kaip tik tas jo dalis, kur Diuringo teiginių kritika užima tik antraeilę vietą palyginti su išdėstymu paties Markso pažiūrų politinės ekonomijos istorijos srityje. Bet kaip tik ši rankraščio dalis dar ir šiuo metu tebeturi didžiausią ir nenykstančią reikšmę. Aš

laikau savo pareigą pateikti kiek galint pilniau ir pažodžiui tuos Markso samprotavimus, kuriuose jis tokiems žmonėms, kaip Petis, Norsas, Lokas, Jumas, skiria priderama jiems vietą klasikinės politinės ekonomijos atsiradimo istorijoje; dar būtinesniu dalyku laikau pateikti Markso duotą aiškinimą Kenės „ekonominės lentelės“, tos sfinkso mįslės, kuri lig šiol liko neišsprendžiama visai šiuolaikinei politinei ekonomijai. Priešingai, tas vietas, kurios lietė vien tik p. Diuringo veikalus, aš praleidau, kiek tai buvo galima padaryti nepakenkiant sistemingam dėstymui.

Baigdamas aš galiu išreikšti savo visišką pasitenkinimą tuo, kad šiame veikale ginamos idėjos, nuo paskutinio jo leidimo, plačiai paplito visuomeninėje mokslo žmonių ir darbininkų klasės sąmonėje — ir tai visose civilizuotose pasaulio šalyse.

F. Engelsas

Londonas, 1894 m. gegužės 23 d.

ĮVADAS

I

BENDROS PASTABOS

Šiuolaikinis socializmas savo turiniu yra visų pirma rezultatas stebėjimo, iš vienos pusės, dabartinėje visuomenėje viešpataujančių klasinių priešingumų tarp turtingųjų ir beturčių, samdomųjų darbininkų ir buržua, o iš antros pusės — gamyboje viešpataujančios anarchijos. Bet savo teorine forma jis iš pradžių pasireiškia tik kaip tolesnis ir lyg nuoseklesnis išvystymas tų principų, kuriuos iškėlė didieji XVIII amžiaus prancūzų švietėjai [1]. Kaip kiekviena nauja teorija, socializmas turėjo visų pirma remtis iki jo atsiradimo sukaupta idėjine medžiaga, nors jo šaknys glūdėjo [materialiniuose] ekonominiuose faktuose.

Didieji žmonės, kurie Prancūzijoje švietė protus artėjančiai revoliucijai, patys buvo labai revoliucingai nusiteikę. Jie nepripažino jokių išorinių autoritetų, kokio pobūdžio jie bebūtų. Religija, gamtos supratimas, visuomenė, valstybinė santvarka — viskas buvo kritikuojama be mažiausio pasigailėjimo; viskas turėjo pateisinti savo egzistavimą prieš proto teismą arba išnykti. Vieninteliu visko kriterijumi pasidarė mąstantis protas. Tai buvo tas laikas, kada, Hegelio žodžiais tariant, pasaulis

[1] Juodraštiniuose „Įvado" metmenyse šios eilutės buvo pateiktos tokia redakcija: „*Šiuolaikinis socializmas,* nors iš esmės jis yra kilęs iš stebėjimo visuomenėje esančių klasinių priešingumų tarp turtingųjų ir beturčių, darbininkų ir išnaudotojų, bet savo teorine forma jis iš pradžių pasireiškia kaip nuoseklesnis, tolesnis išvystymas tų principų, kuriuos iškėlė didieji XVIII amžiaus prancūzų švietėjai, — juk pirmieji socializmo atstovai, Morelis ir Mablis, taip pat buvo švietėjai". *Red.*

buvo pastatytas ant galvos [1], iš pradžių ta prasme, kad žmogaus galva ir jos mąstymu surasti teiginiai pretendavo būti pripažinti visų žmogaus veiksmų ir visuomeninių santykių pagrindu, o paskiau ir ta platesne prasme, kad šiems teiginiams prieštaraujanti tikrovė faktiškai buvo apversta nuo viršaus iki apačios. Visos ankstesniosios visuomenės ir valstybės formos, visos tradicinės pažiūros buvo pripažintos neprotingomis ir išmestos į šiukšlyną; pasaulis lig tol vadovavosi vien tik prietarais; visa praeitis tėra verta tik pasigailėjimo ir paniekos. Tik dabar išbrėško dienos šviesa [įsigalėjo proto viešpatija], ir nuo šiol prietarai, neteisingumas, privilegijos ir priespauda turi užleisti vietą amžinajai tiesai, amžinajam teisingumui, iš pačios gamtos kylančiai lygybei ir neatimamoms žmogaus teisėms.

Mes dabar žinome, kad ši proto viešpatija buvo ne kas kita, kaip idealizuota buržuazijos viešpatija, kad amžinasis teisingumas buvo įgyvendintas buržuazinėje justicijoje, kad lygybė tebuvo buržuazinė lygybė prieš įstatymą, o viena iš esmingiausiųjų žmogaus teisių buvo paskelbta — buržuazinė nuosavybė. Proto valstybė — Ruso „visuomenės sutartis" — pasirodė ir galėjo pasirodyti praktikoje tik kaip buržuazinė demokratinė respublika. Didieji XVIII amžiaus mąstytojai, kaip ir visi jų pirmtakai, negalėjo išeiti iš tų rėmų, kuriuos jiems buvo nustačiusi jų pačių epocha.

Tačiau greta priešingumo tarp feodalinės bajorijos ir buržuazijos [kuri veikė kaip visos likusios visuomenės atstovė] buvo bendras priešingumas tarp išnaudotojų ir išnaudojamųjų, tarp turtingųjų dykaduonių ir dirbančiųjų beturčių. Kaip tik dėl šios aplinkybės buržuazijos atstovai galėjo pasireikšti ne kaip kurios nors atskiros klasės, o kaip visos kenčiančios žmonijos atstovai. Dar daugiau. Nuo pat savo atsiradimo buržuazija buvo prislėgta savo pačios priešingumo: kapitalistai negali gyventi be samdomųjų darbininkų, ir lygiai taip pat, kaip viduramžių cecho meist-

---

[1] [Štai ką sako Hegelis apie Prancūzijos revoliuciją: „Teisinė mintis — teisės sąvoka — *iš karto* įsigalėjo, ir senieji beteisiškumo ramsčiai negalėjo jai atsispirti. Teisine mintimi buvo pagrįsta konstitucija ir šiuo pagrindu dabar viskas turėjo būti paremta. Nuo to laiko, kai danguje šviečia saulė ir aplink ją sukasi planetos, dar nebuvo regėta, kad žmogus stovėtų galva žemyn, t. y. remtųsi mintimi ir pagal ją kurtų tikrovę. Anaksagoras pirmas yra pasakęs, kad Nûs, t. y. protas, valdo pasaulį; bet tik dabar žmogus pirmąkart pripažino, kad mintis turi valdyti dvasinę tikrovę. Tai buvo *didingas saulėtekis. Visos mąstančios būtybės džiaugsmingai sveikino naujos epochos pradžią. Pakilus džiaugsmas* viešpatavo anuo metu, *dvasios entuziazmas apėmė visą pasaulį,* lyg pirmą kartą būtų įvykęs dieviškojo prado susitaikinimas su pasauliu" (*Hegel,* „Philosophie der Geschichte", 1840, S. 535) [*Hegelis,* „Istorijos filosofija", 1840, 535 psl. *Red.*]. Ar ne metas pagaliau būtų prieš tokią pavojingą, visuomeninius pagrindus griaunančią velionio profesoriaus Hegelio teoriją nukreipti įstatymą prieš socialistus?] [*Engelso pastaba.*]

ras išsivystė į šiuolaikinį buržua, taip cecho pameistrys bei cechui nepriklausantis padienis darbininkas išsivystė į proletarą. Ir jei, aplamai ir ištisai imant, buržuazija kovoje su bajorija turėjo taip pat tam tikrą teisę laikyti save ano meto įvairių darbo žmonių klasių interesų atstove, tai vis dėlto kiekvieno stambaus buržuazinio judėjimo metu kildavo savarankiški judėjimai tos klasės, kuri buvo daugiau ar mažiau išsivysčiusios šiuolaikinio proletariato pirmtakas. Toks buvo [anabaptistų [1] ir] Tomo Miuncerio judėjimas reformacijos ir valstiečių karų metu Vokietijoje, levelerių [2] — didžiosios anglų revoliucijos metu, Babefo — didžiosios prancūzų revoliucijos metu. Šiuos revoliucinius dar nesubrendusios klasės ginkluotus išstojimus lydėjo atitinkami teoriniai išstojimai; antai, XVI ir XVII amžiuose — utopiniai idealios visuomeninės santvarkos vaizdavimai [3], o XVIII amžiuje — jau tiesiog komunistinės teorijos (Morelis ir Mablis). Lygybės reikalavimas jau nebeapsiribojo politinių teisių sritimi, o apėmė taip pat ir visuomeninę kiekvienos atskiros asmenybės padėtį; buvo reikalaujama panaikinti ne tik klasines privilegijas, bet ir pačius klasinius skirtumus. Asketiškai griežtas [visus gyvenimo malonumus draudęs] spartietiškas komunizmas buvo pirmoji naujojo mokslo pasireiškimo forma. Po to pasirodė trys didieji utopistai: Sen-Simonas, kuriam dar greta proletarinės krypties tam tikrą reikšmę turėjo buržuazinė kryptis, Furjė ir Ouenas, kuris labiausiai išsivysčiusios kapitalistinės gamybos šalyje ir šios gamybos sukeltų priešingumų įtakoje paruošė eilę projektų klasiniams skirtumams pašalinti, sukurdamas betarpiškai su prancūzų materializmu susijusią sistemą.

Visiems trims yra bendra tai, kad jie nestoja kaip istoriškai anuo metu atsiradusio proletariato interesų atstovai. Kaip ir švietėjai, jie nori išvaduoti [pirmiausia] ne kurią nors vieną visuomenės klasę, o [iš karto] visą žmoniją. Kaip ir anie, jie nori įvesti proto ir amžinojo teisingumo viešpatiją; bet jų viešpatija kaip dangus nuo žemės skiriasi nuo prancūzų švietėjų proto viešpatijos. Pagal šių švietėjų principus sutvarkytas buržuazinis pasaulis taip pat yra neprotingas ir neteisingas ir todėl taip pat turi būti išmestas į šiukšlyną, kaip ir feodalizmas ir visos ankstesnės visuomeninės santvarkos. Tikrasis protas ir tikrasis teisingumas lig šiol neviešpatavo pasaulyje tik dėl to, kad jie dar nebuvo teisingai suprasti. Tiesiog nebuvo to ge-

---

1 *Anabaptistai* (persikrikštėliai) — religinė sekta XVI amžiaus reformacijos metu. *Red.*

2 *Leveleriai* (išvertus reiškia: *lygintojai*) — plebėjiškų miesto ir kaimo elementų judėjimo atstovai, kurie per 1648 metų revoliuciją Anglijoje kėlė radikaliausius demokratinius reikalavimus. *Red.*

3 Engelsas turi galvoje utopinio komunizmo atstovų — Tomo Moro (XVI a.) ir Kampanelos (XVII a.) — kūrinius. *Red.*

nialaus žmogaus, kuris dabar atsirado ir kuris pažino tiesą. Kad jis atsirado dabar, kad tiesa pažinta kaip tik dabar, — tai visiškai nėra būtinas bendros istorinio vystymosi eigos rezultatas, neišvengiamas įvykis, o tėra tik laimingas atsitikimas. Šis genialusis žmogus būtų taip pat galėjęs gimti prieš 500 metų ir tada jis būtų išgelbėjęs žmoniją nuo penkis šimtmečius trukusių klaidų, kovų ir kančių.

Šis mąstymo būdas yra labai būdingas visiems anglų, prancūzų ir pirmiesiems vokiečių socialistams, jų tarpe ir Veitlingui [1]. Socializmas [jiems visiems] yra absoliučios tiesos, proto ir teisingumo išraiška, ir užtenka jį tik atrasti, kad jis savo jėga užkariautų visą pasaulį; o kadangi absoliuti tiesa nepriklauso nuo laiko, erdvės ir istorinio žmonijos vystymosi, tai jau grynas atsitiktinumas, kada ir kur ji bus atrasta. Be to, kiekvienas mokyklos kūrėjas skirtingai supranta absoliučią tiesą, protą ir teisingumą; tai, kad kiekvienas mokyklos kūrėjas turi savo atskirą absoliučios tiesos, proto ir teisingumo supratimą, savo ruožtu priklauso nuo to kūrėjo subjektyvaus proto, gyvenimo sąlygų, išsimokslinimo ir mąstymo išsivystymo laipsnio. Todėl, susidūrus tokioms absoliučioms tiesoms, konfliktas gali būti išspręstas tik sušvelninant jų tarpusavio prieštaravimus. Iš to negalėjo išeiti nieko kito, kaip tik tam tikros rūšies eklektinis vidurkinis socializmas, kuris iš tikrųjų viešpatauja lig šiol daugumos Prancūzijos ir Anglijos socialistų-darbininkų galvose. Šis eklektinis socializmas yra nepaprastai margas įvairiausių atspalvių mišinys, kurį sudaro nuosaikesnės įvairių sektų steigėjų kritinės pastabos, jų ekonominiai teiginiai ir pažiūros į ateities visuomenę, — mišinys, kuris gaunamas tuo lengviau, kuo greičiau ginčų sraute atskiros jo sudėtinės dalys, kaip akmenėliai upokšnyje, nebetenka savo aštrių kampų ir briaunų. Norint socializmą padaryti mokslu, reikėjo visų pirma pastatyti jį ant realaus pagrindo.

Tuo tarpu greta XVIII amžiaus prancūzų filosofijos ir tuoj po jos išsivystė naujausioji vokiečių filosofija, pasiekusi savo viršūnę Hegelio asmenyje. Didžiausias jos nuopelnas buvo tas, kad ji sugrįžo prie dialektikos, kaip aukščiausios mąstymo formos. Senovės graikų filosofai buvo dialektikai iš prigimties, stichiniai dialektikai, ir Aristotelis, universaliausia galva jų tarpe, jau buvo ištyręs esmingiausias dialektinio mąstymo formas [2].

---

[1] Veikale „Socializmo išsivystymas iš utopijos į mokslą" ši mintis išdėstyta taip: „Utopistų mąstymo būdas ilgai viešpatavo XIX amžiaus socialistinėse pažiūrose ir iš dalies tebeviešpatauja ir dabar. Jo laikėsi iki pastarųjų laikų visi prancūzų ir anglų socialistai, o taip pat ankstesnis vokiečių komunizmas, įskaitant čia ir Veitlingą". *Red.*

[2] Juodraštiniuose „Įvado" metmenyse ši vieta buvo suformuluota taip: „Senovės graikų filosofai buvo visi iš prigimties stichiniai dialektikai, ir Aristotelis, senovės pasaulio Hegelis, jau buvo ištyręs esmingiausias dialektinio mąstymo formas". *Red.*

Naujoji filosofija, nors ir joje dialektika turėjo puikių atstovų (pavyzdžiui, Dekartas ir Spinoza), priešingai, vis labiau ir labiau klimpo, ypač anglų filosofijos įtakoje, į vadinamąjį metafizinį mąstymo būdą, kuris beveik be išimties užvaldė ir XVIII amžiaus prancūzus, bent specialiuose filosofiniuose jų veikaluose. Tačiau už filosofijos tikrąja žodžio prasme ribų jie taip pat sugebėjo palikti mums meistriškų dialektikos kūrinių: prisiminkime tik Didro „Sūnėną Ramo" ir Ruso veikalą „Apie žmonių nelygybės kilmę". — Paliesime čia trumpai abiejų mąstymo metodų esmę; mums dar teks smulkiau nagrinėti šį klausimą.

Kai mes mintyse nagrinėjame gamtą arba žmonijos istoriją, arba savo pačių dvasinę veiklą, mums pirmiausia iškyla begalinio sąryšių ir sąveikų susipynimo vaizdas, kuriame niekas nelieka nejudama ir nekintama, bet viskas juda, keičiasi, atsiranda ir išnyksta. [Taigi, iš pradžių mes matome bendrą vaizdą, kuriame detalės tuo tarpu daugiau ar mažiau pasitraukia į antrą eilę, mes kreipiame daugiau dėmesio į judėjimą, į perėjimus ir sąryšius, negu į tai, *kas* juda, pereina, yra sąryšyje.] Ši pirminė, naivi, bet iš esmės teisinga pažiūra į pasaulį buvo būdinga senovės graikų filosofijai ir pirmą kartą aiškiai buvo išreikšta Heraklito: viskas egzistuoja ir kartu neegzistuoja, nes viskas *teka*, viskas nuolat kinta, viskas nuolat atsiranda ir nyksta. Nors ši pažiūra teisingai pagauna bendrą viso reiškinių vaizdo pobūdį, ji vis dėlto yra nepakankama išaiškinti detalėms, iš kurių šis vaizdas susideda, o kol mes jų nežinome, mums neaiškus ir bendras vaizdas. Kad pažintume atskiras puses (detales), mes turime išplėšti jas iš natūralaus arba istorinio jų sąryšio ir tyrinėti kiekvieną skyrium pagal jos savybes, pagal atskiras jos priežastis bei pasekmes ir t. t. Toks yra visų pirma uždavinys gamtos mokslo ir istorinio tyrinėjimo, t. y. tų mokslo šakų, kurios dėl visai suprantamos priežasties klasikinių laikų graikams turėjo tik antraeilę reikšmę, nes graikams pirma reikėjo sukaupti reikalingą [tam tikslui] medžiagą. [Tik po to, kai gamtos mokslo ir istorijos medžiaga buvo tam tikru mastu surinkta, galima buvo imtis kritiškos atrankos, palyginimo, o sutinkamai su tuo ir suskirstymo į klases, grupes ir rūšis.] Todėl tikslaus gamtos tyrinėjimo pradmenis pirmąkart pradėjo vystyti tik Aleksandrijos laikotarpio graikai, o vėliau, viduramžiais, juos toliau vystė arabai. Bet tikras gamtos mokslas prasideda tik nuo XV amžiaus antrosios pusės, ir nuo to laiko jis nuolat daro vis greitesnę pažangą. Gamtos suskaidymas į jos atskiras dalis, įvairių gamtos procesų bei gamtos daiktų suskirstymas į tam tikras klases, vidinės organinių kūnų struktūros tyrimas pagal įvairiausias anatomines jų formas — visa tai buvo pagrindinė

sąlyga pasiekti tiems milžiniškiems laimėjimams, kuriais pasižymėjo gamtos mokslo išsivystymas per pastaruosius keturis šimtmečius. Bet toks studijavimo būdas įpratino mus tyrinėti gamtos daiktus bei procesus izoliuotai, neatsižvelgiant į didįjį visuotinį jų ryšį, ir dėl to — ne kaip judančius, bet kaip stovinčius vietoje, ne kaip iš esmės besikeičiančius, bet kaip amžinai nekintamus, ne kaip gyvus, bet kaip negyvus dalykus. Iš šio supratimo būdo, Bekono ir Loko perkelto iš gamtos mokslo į filosofiją, susidarė specifinis pastarųjų šimtmečių ribotumas — metafizinis mąstymo būdas.

Metafizikui daiktai ir jų mintiniai atvaizdai, t. y. sąvokos, yra atskiri, nekintami, sustingę, kartą visiems laikams duoti dalykai, kurie tiriami vienas po kito ir nepriklausomai vienas nuo kito. Jis galvoja vien tik betarpiškomis priešybėmis; visą jo kalbą sudaro: „taip — taip; ne — ne; kas daugiau, tai nelabojo duota". Jam daiktas arba egzistuoja, arba neegzistuoja, ir lygiai taip pat daiktas negali būti pats savimi ir tuo pačiu metu būti kitu. Teigiama ir neigiama absoliučiai pašalina viena kitą; priežastis ir pasekmė taip pat yra sustingusioje priešybėje viena kitos atžvilgiu. Šis mąstymo būdas iš pirmo žvilgsnio mums atrodo visiškai aiškus todėl, kad jis yra būdingas vadinamajam sveikam protui. Tačiau sveikas žmogaus protas, labai gerbtinas pagalbininkas savo namų apyvokos ribose, pergyvena keisčiausių nuotykių, kai tik jis išdrįsta leistis į platųjį tyrinėjimų pasaulį; ir todėl metafizinis mąstymo būdas, nors jis ir yra pateisinamas ir net būtinas daugiau ar mažiau plačiose, priklausomai nuo dalyko pobūdžio, srityse, vis dėlto kiekvieną kartą anksčiau ar vėliau pasiekia ribą, už kurios jis darosi vienašališkas, ribotas, abstraktus ir susipainioja neišsprendžiamuose prieštaravimuose, nes jis už atskirų daiktų nebemato jų savitarpio ryšio, už jų egzistavimo — jų atsiradimo ir išnykimo, dėl jų ramybės pamiršta jų judėjimą, pro medžius jis nebemato miško. Kasdieniniame gyvenime mes, pavyzdžiui, žinome ir galime tvirtai pasakyti, ar kuris nors gyvūnas egzistuoja, ar ne; bet tiksliau betyrinėdami, mes įsitikiname, kad kartais tai yra labai painus dalykas, kaip tai labai gerai yra žinoma teisininkams, kurie veltui kamavosi, beieškodami racionalios ribos, už kurios kūdikio numarinimą motinos įsčiose reikia laikyti žmogžudyste. Lygiai taip negalima nustatyti ir mirties momento, nes fiziologija įrodė, kad mirtis yra ne staigus akimirkos aktas, bet labai ilgas procesas. Lygiai taip pat ir bet kuri organinė būtybė kiekvieną akimirką yra ta pati ir ne ta pati; kiekvieną akimirką ji perdirba iš išorės gaunamas medžiagas ir išskiria iš savęs kitas, vienos jos organizmo ląstelės miršta, kitos atsiranda; tuo būdu po tam tikro laiko šio organizmo medžiaga visiškai atsinaujina, ji pasi-

keičia kita atomų sudėtimi. Štai kodėl kiekviena organinė būtybė visuomet yra ta pati ir vis dėlto ne ta pati. Nuodugniau tyrinėdami, mes taip pat randame, kad abu kurios nors priešybės poliai — teigiamasis ir neigiamasis — tiek pat yra neatskiriami vienas nuo antro, kiek ir priešingi vienas antram, ir kad jie, nepaisant viso jų priešingumo, vienas su antru yra susiję. Toliau, mes matome, kad priežastis ir pasekmė yra vaizdiniai, kurie turi reikšmę, kaip tokie, tiktai taikant tam tikram atskiram atvejui; bet kai tiktai mes imsime tą atskirą atvejį nagrinėti bendrame jo sąryšyje su visa pasaulio visuma, šie vaizdiniai susitinka ir susipina universalios sąveikos vaizdinyje, kuriame priežastys ir pasekmės nuolat keičiasi vietomis; tai, kas čia arba dabar yra priežastis, tampa ten arba tada pasekme ir atvirkščiai.

Visi šie procesai ir mąstymo metodai nebesutelpa metafizinio mąstymo rėmuose. O dialektikai, kuri tyrinėja daiktus ir jų protinius atspindžius daugiausia kreipdama dėmesį į jų sąryšį, jų susipynimą, jų judėjimą, jų atsiradimą ir nykimą, tokie reiškiniai, kaip aukščiau minėtieji, priešingai, tik patvirtina jos pačios tyrimo metodą. Gamta yra dialektikos išbandymas, ir šiuolaikinis gamtos mokslas, davęs tam išbandymui be galo turtingą, kasdien gausėjančią medžiagą, tuo pačiu įrodė, kad gamtoje, galų gale, viskas vyksta dialektiškai, o ne metafiziškai [kad ji juda ne amžinai vienodu, nuolat iš naujo pasikartojančiu ratu, bet išgyvena tikrą istoriją. Čia visų pirma reikia nurodyti Darviną, kuris sudavė ypatingai stiprų smūgį metafizinei pažiūrai į gamtą, įrodydamas, kad visas dabartinis organinis pasaulis, augalai ir gyvūnai, vadinasi, ir žmogus, yra milijonus metų trukusio vystymosi proceso produktas]. Bet kadangi ir lig šiol gamtininkus, išmokusius galvoti dialektiškai, galima pirštais suskaičiuoti, tai šis konfliktas tarp pasiektų rezultatų ir įsigalėjusio mąstymo būdo visiškai paaiškina tą begalinę painiavą, kuri dabar viešpatauja teoriniame gamtos moksle ir vienodai stumia į beviltiškumą tiek mokytojus, tiek ir mokinius, tiek rašytojus, tiek ir skaitytojus.

Taigi, tikslų supratimą apie visatą, apie jos vystymąsi ir žmonijos vystymąsi, taip pat ir apie šio vystymosi atspindį žmonių galvose, galima susidaryti tik dialektiniu būdu, nuolat atsižvelgiant į bendrą atsiradimo ir išnykimo, progresyvių ir regresyvių kitimų sąveiką. Ir kaip tik šia prasme tuoj pasireiškė naujausioji vokiečių filosofija. Kantas savo mokslinę veiklą pradėjo nuo to, kad jis Niutono saulės sistemą, amžiną ir nekintamą, — po to, kai kartą buvo duotas garsusis pirmas postūmis, — išaiškino kaip istorinį procesą: saulė ir visos planetos atsiradusios iš besisukančios ūko masės. Čia jis kartu priėjo tą išvadą, kad saulės sistemos atsiradimas reiškia ir jos būsimą neišvengiamą

žuvimą. Pusei šimtmečio praėjus, jo pažiūrą matematiškai pagrindė Laplasas, o dar po pusės šimtmečio spektroskopas įrodė, kad visatos erdvėje tikrai esama tokių įkaitusių įvairaus tirštumo dujų masių.

Savo viršūnę ši naujausioji vokiečių filosofija pasiekė Hegelio sistemoje, kurioje pirmą kartą — ir tai yra didelis jo nuopelnas — visas gamtinis, istorinis ir dvasinis pasaulis buvo pavaizduotas kaip procesas, t. y. kaip nuolat judąs, besikeičiąs, persitvarkąs ir besivystąs, ir buvo mėginama atskleisti vidinį šio judėjimo bei vystymosi sąryšį [1]. Šiuo požiūriu žmonijos istorija daugiau nebeatrodė surizgusia painiava beprasmiškų smurto veiksmų, kurie prieš subrendusio dabar filosofinio proto teismą visi vienodai yra smerktini ir kuriuos geriausia būtų kiek galint greičiau pamiršti; priešingai, ji iškilo kaip pačios žmonijos vystymosi procesas, ir mąstymo uždavinys dabar — susekti nuoseklias šio proceso pakopas tarp visų jo klaidžiojimų ir įrodyti jo vidinį dėsningumą tarp visų tariamų atsitiktinumų.

Mums čia nesvarbu, kad Hegelis neišsprendė šio uždavinio. Jo istorinis nuopelnas buvo tas, kad jis iškėlė šį uždavinį. O šis uždavinys vienam atskiram žmogui yra neišsprendžiamas. Nors Hegelis, greta Sen-Simono, buvo universaliausias savo laiko protas, bet vis dėlto jis buvo apribotas, pirma, neišvengiamai riboto savo paties žinių lygio ir, antra, savo epochos žinių bei pažiūrų, kurios taip pat buvo ribotos apimties ir gilumo atžvilgiu. Prie to prisidėjo dar trečia aplinkybė. Hegelis buvo idealistas, t. y. mūsų galvos mintys jam buvo ne daugiau ar mažiau abstraktūs tikrųjų daiktų bei procesų atspindžiai, bet, atvirkščiai, daiktai ir jų vystymasis jam buvo tik įsikūniję kažkokios dar prieš pasaulio atsiradimą kažkur egzistavusios „idėjos“ atspindžiai. Tuo būdu viskas buvo pastatyta ant galvos ir tikrasis pasaulio reiškinių sąryšis buvo visiškai iškraipytas. Ir [todėl] nors Hegelis kai kuriuos atskirus reiškinių sąryšius yra suvokęs labai teisingai ir genialiai, vis dėlto daug kas ir jo sistemos detalėse dėl minėtų priežasčių turėjo išeiti dirbtina, nenatūralu, išgalvota, žodžiu — iškraipyta. Hegelio sistema, kaip tokia, buvo

[1] Juodraštiniuose „Įvado“ metmenyse Hegelio filosofija apibūdinama taip: „Hegelio sistema buvo paskutinė, labiausiai užbaigta filosofijos forma, ją suprantant kaip atskirą mokslą, esantį virš visų kitų mokslų. Kartu su ja sužlugo visa filosofija. Beliko tik dialektinis mąstymo būdas ir pažiūra į visą gamtinį, istorinį ir intelektualinį pasaulį, kaip į nuolat judantį, kintantį pasaulį, esantį nuolatiniame atsiradimo ir nykimo procese. Dabar ne tik filosofijai, bet ir *visiems* mokslams buvo iškeltas reikalavimas atrasti šio nuolatinio persitvarkymo proceso judėjimo dėsnius kiekvienoje atskiroje srityje. Ir tai sudaro tą palikimą, kurį Hegelio filosofija paliko savo įpėdiniams“. *Red.*

milžiniškas, — bet ir paskutinis tokios rūšies, — nelaikšis kūdikis. Būtent, ji dar sirgo nepagydomu vidiniu prieštaravimu: iš vienos pusės, jos esminė prielaida buvo pažiūra į žmonijos istoriją kaip į vystymosi procesą, kuris dėl pačios savo prigimties vadinamosios absoliučios tiesos atradimu negali pasiekti intelektualinio užbaigimo; bet, iš antros pusės, jo sistema pretenduoja būti kaip tik šios absoliučios tiesos apvainikavimu. Visaapimanti, kartą visiems laikams užbaigta gamtos ir istorijos pažinimo sistema prieštarauja pagrindiniams dialektinio mąstymo dėsniams, tačiau tai dar anaiptol nepaneigia, bet, priešingai, numato, kad sistemingas viso išorinio pasaulio pažinimas iš kartos į kartą gali daryti milžinišką pažangą.

Supratus, kad ligi tol Vokietijoje viešpatavęs idealizmas yra visiškai klaidingas, neišvengiamai buvo prieita prie materializmo, bet, žinoma, ne prie paprasto metafizinio, grynai mechaninio XVIII amžiaus materializmo. Priešingai naiviai-revoliucinei pažiūrai, kuri tiesiog atmeta visą ankstyvesniąją istoriją, šiuolaikinis materializmas istorijoje mato žmonijos vystymosi procesą, ir jo uždavinys yra atrasti to proceso judėjimo dėsnius. Kaip ir XVIII amžiaus prancūzams, Hegeliui būdinga buvo tai, kad jis į gamtą žiūrėjo kaip į visuomet sau lygią visumą, judančią tais pačiais apibrėžtais ratais, esant amžiniems dangaus kūnams, kaip mokė Niutonas, ir nekintant organinių būtybių rūšims, kaip mokė Linėjus; priešingai šiai pažiūrai į gamtą šiuolaikinis materializmas apibendrina naujausiuosius gamtos mokslo laimėjimus, pagal kuriuos gamta taip pat turi savąją istoriją laike, dangaus kūnai atsiranda ir išnyksta, kaip ir visos tos organizmų rūšys, kurios esant palankioms sąlygoms gyvena šiuose kūnuose, o sukimasis ratu, kiek jis iš viso yra galimas, įgauna nepalyginamai didingesnį mastą. Abiem atvejais materializmas iš esmės yra dialektinis ir daugiau jam nebereikalinga virš kitų mokslų esanti filosofija. Kai tik kiekvienam atskiram mokslui iškeliamas reikalavimas išaiškinti savo vietą visuotiniame daiktų ir žinių apie daiktus sąryšyje, koks nors specialus mokslas apie šį visuotinį sąryšį darosi nebereikalingas. Ir tuomet iš visos ankstesnės filosofijos savarankišką reikšmę turi tik mokslas apie mąstymą ir jo dėsnius — formalioji logika ir dialektika. Visa kita apima pozityvieji gamtos ir istorijos mokslai.

Bet jei minėtasis perversmas pažiūrose į gamtą galėjo vykti tik tiek, kiek tyrinėjimai teikė atitinkamos teigiamos medžiagos pažinimui, tai jau žymiai anksčiau įvyko istoriniai įvykiai, kurie istorijos supratimui suteikė lemiamą posūkį. 1831 metais Lijone įvyko pirmasis darbininkų sukilimas; nuo 1838 iki 1842 metų pirmasis nacionalinis darbininkų judėjimas, Anglijos čartistų

judėjimas, pasiekė savo aukščiausią tašką. Vystantis, iš vienos pusės, stambiajai pramonei, o iš antros — neseniai iškovotam politiniam buržuazijos viešpatavimui, klasių kova tarp proletariato ir buržuazijos iškilo į pirmą vietą labiausiai išsivysčiusių Europos šalių istorijoje. Faktai vis aiškiau ir įtikinamiau rodė, kokios melagingos yra buržuazinės politinės ekonomijos teorijos apie kapitalo ir darbo interesų tapatybę, apie visuotinę harmoniją ir visuotinę liaudies gerovę, kurios turinčios būti laisvosios konkurencijos pasekmė [1]. Su šiais faktais, kaip ir su prancūziškuoju bei angliškuoju socializmu, kuris buvo jų teorinė, nors ir labai netobula išraiška, jau nebegalima buvo nesiskaityti. Bet senasis, dar neišnykęs, idealistinis istorijos supratimas nežinojo jokios klasių kovos, pagrįstos materialiniais interesais, ir iš viso jokių materialinių interesų; gamyba ir visi ekonominiai santykiai buvo minimi tik tarp kitko, kaip antraeiliai „kultūros istorijos“ elementai. Nauji faktai privertė visą ankstesniąją istoriją tirti iš naujo, ir tuomet paaiškėjo, kad *visa* ankstesnioji istorija [išskyrus pirmykštį būvį] buvo klasių kovos istorija, kad šios kovojančios tarpusavyje visuomenės klasės kiekvienu atskiru momentu yra gamybos ir mainų santykių, žodžiu tariant — savo epochos *ekonominių* santykių produktas; taigi, paaiškėjo, kad kiekvienos epochos ekonominė visuomenės struktūra sudaro tą realųjį pagrindą, kuriuo galų gale ir paaiškinamas visas teisinių ir politinių institutų, taip pat ir religinių, filosofinių ir kitų kiekvieno istorijos laikotarpio pažiūrų antstatas. [Hegelis išlaisvino istorijos supratimą nuo metafizikos, jis padarė jį dialektinį, tačiau jo istorijos supratimas buvo, iš esmės imant, idealistinis.] Dabar idealizmas buvo išvytas iš savo paskutinės prieglaudos, iš istorijos supratimo; dabar istorijos supratimas tapo materialistinis, ir buvo surastas kelias žmonių sąmonei aiškinti iš jų būties, užuot aiškinus jų būtį iš jų sąmonės, kaip tai lig šiol yra buvę.

[Todėl dabar į socializmą jau žiūrima ne kaip į atsitiktinį vieno ar kito genialaus proto atradimą, bet kaip į neišvengiamą dviejų istoriškai atsiradusių klasių — proletariato ir buržuazijos — kovos rezultatą. Jo uždavinys jau yra ne sukonstruoti kiek galint tobulesnę visuomenės sistemą, bet tirti istorinį-ekonominį procesą, kurio neišvengiama pasekmė buvo šios klasės ir jų

[1] Juodraštiniuose „Įvado“ metmenyse po šių žodžių buvo dar tokios eilutės: „Prancūzijoje Lijono 1835 [1834] metų sukilimas taip pat paskelbė proletariato kovą prieš buržuaziją. Socialistinės anglų ir prancūzų teorijos įgavo istorinę reikšmę ir turėjo rasti atgarsį taip pat Vokietijoje ir sukelti kritiką, nors ten pramonė tebuvo vos pradėjusi vystytis iš smulkiosios gamybos. Vadinasi, teorinis socializmas, kuris dabar yra susikūręs, — ne tiek Vokietijoje, kiek vokiečių tarpe, — turėjo importuoti visą savo medžiagą...“ *Red.*

tarpusavio kova, o to proceso sukurtoje ekonominėje padėtyje surasti priemones konfliktui išspręsti.]

Bet su šiuo materialistiniu istorijos supratimu ankstesnysis socializmas buvo lygiai taip pat nesuderinamas, kaip prancūzų materialistų gamtos supratimas buvo nesuderinamas su dialektika ir su naujausiuoju gamtos mokslu. Nors ankstesnysis socializmas ir kritikavo esamą kapitalistinį gamybos būdą ir jo pasekmes, bet jis negalėjo jo išaiškinti, taigi, nesugebėjo su juo ir susidoroti, — jis tegalėjo paprastai paskelbti jį esant niekam tikusį. [Kuo labiau jis piktinosi neišvengiamu, esant šiam gamybos būdui, darbininkų klasės išnaudojimu, tuo mažiau jis sugebėjo aiškiai suprasti, kas yra šis išnaudojimas ir kaip jis atsiranda.] Tuo tarpu svarbu buvo, iš vienos pusės, išaiškinti, kad kapitalistinio gamybos būdo atsiradimas jo istoriniame sąryšyje yra neišvengiamas ir kad jis yra būtinas tam tikram istorijos laikotarpiui, taigi, kad yra neišvengiamas ir jo žlugimas, o iš antros pusės — atskleisti taip pat vidinį šio gamybos būdo pobūdį, kuris lig šiol dar nebuvo atskleistas, nes ankstesnė kritika daugiau buvo nukreipiama prieš žalingąsias pasekmes negu prieš pačią dalyko esmę. Tai padarė *pridedamosios vertės* atradimas. Buvo įrodyta, kad neapmokėto darbo pasisavinimas yra pagrindinė kapitalistinio gamybos būdo ir jo vykdomo darbininkų išnaudojimo forma; kad net tuo atveju, kai kapitalistas perka savo darbininko darbo jėgą pagal pilną jos vertę, kokią ji kaip prekė turi prekių rinkoje, jis vis dėlto išspaudžia iš tos jėgos didesnę vertę, negu už ją yra sumokėjęs, ir kad ši pridedamoji vertė galų gale ir sudaro tą vertės sumą, iš kurios turtingųjų klasių rankose susikaupia nuolat auganti kapitalo masė. Tuo būdu buvo išaiškinta, kaip vyksta kapitalistinė gamyba ir kaip gaminamas pats kapitalas.

Šie du didieji atradimai — materialistinis istorijos supratimas ir kapitalistinės gamybos paslapties atskleidimas su pridedamosios vertės pagalba — yra *Markso* nuopelnas. Šių atradimų dėka socializmas tapo mokslu, ir dabar uždavinys yra visų pirma tas, kad šis mokslas būtų vystomas toliau, turint galvoje visas jo detales [ir savitarpio ryšius].

Maždaug tokia buvo padėtis teorinio socializmo ir šiuo metu nebegyvos filosofijos srityje, kai p. Eugenijus Diuringas su dideliu triukšmu iššoko į sceną ir paskelbė apie jo padarytą visišką filosofijos, politinės ekonomijos ir socializmo perversmą.

Tad pažiūrėkime, ką mums žada p. Diuringas ir... kaip jis savo pažadus vykdo.

II

KĄ ŽADA p. DIURINGAS

Mūsų klausimą artimiausiai liečia šie p. Diuringo veikalai: „Kursus der Philosophie“ [1], „Kursus der National- und Sozialökonomie“ [2] ir „Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus“ [3]. Visų pirma ir labiausiai mus domina pirmasis jo veikalas.

Jau pirmajame puslapyje p. Diuringas pasiskelbia esąs „tas, kuris *pretenduoja atstovauti* šiai jėgai (filosofijai) šiuo metu ir artimiausiuoju jos vystymosi laikotarpiu“. Tuo būdu jis skelbiasi esąs vienintelis tikrasis dabarties ir „artimiausios“ ateities filosofas. Kas nesutaria su p. Diuringu, tas nukrypsta nuo tiesos. Nemaža žmonių, dar iki p. Diuringo, panašiai *galvojo* apie save, bet — išskyrus Richardą Vagnerį — jis yra bene pirmasis žmogus, kuris, nė kiek nesivaržydamas, taip kalba pats apie save. Ir, be to, toji tiesa, apie kurią jis kalba, yra „galutinė paskutinės instancijos tiesa“.

Pono Diuringo filosofija esanti „*natūrali* sistema arba *tikrovės filosofija*... Tikrovė šioje sistemoje suprantama tokiu būdu, kuris *daro negalimą bet kurį ketinimą* susidaryti kokį nors mintinį ir subjektyviai ribotą pasaulio vaizdą“. Taigi, ši filosofija turi tokią savybę, kad ji išveda p. Diuringą iš jo asmeninio, subjektyvaus ribotumo, kurio jis pats negali neigti. Tai, suprantama, yra būtina, kad jis galėtų nustatinėti galutines paskutinės instancijos tiesas, nors mes lig šiol dar nesuprantame, kaip šis stebuklas turi įvykti.

Ši „natūrali dvasiai savaime vertingų žinių sistema“ „*tvirtai nustatė* pagrindines būties formas, nė kiek neprarasdama minties gilumo“. Iš savo „tikrai kritiško požiūrio“ ji pateikia mūsų dėmesiui „tikrosios ir sutinkamai su tuo į gamtos bei gyvenimo tikrovę nukreiptos filosofijos elementus, — filosofijos, kuri nepripažįsta jokio paprastai regimo horizonto, *bet savo galingu, viską apverčiančiu judėjimu atskleidžia visas išorinės ir vidinės gamtos žemes ir padanges*“; toks yra „naujas mąstymo būdas“, o jo rezultatai yra „iš pagrindų savotiškos išvados ir pažiūros... sistemas kuriančios idėjos... tvirtai nustatytos tiesos“. Ši sistema teikia mums „kūrinį, kuris savo jėgą turi semtis iš koncentruotos iniciatyvos“ (kad ir kažin ką tai galėtų reikšti)... „*ligi pat šaknų prasiskverbiantį* tyrimą... *gilų ir nuodugnų* mokslą... *griežtai moksliską* daiktų ir žmonių supratimą... *savo*

[1] „Filosofijos kursas“. 1875 m. *Red.*
[2] „Nacionalinės ir socialinės ekonomijos kursas“. 1876 m. *Red.*
[3] „Kritinė nacionalinės ekonomijos ir socializmo istorija“. 1875 m. *Red.*

objektą visapusiškai išgvildenantį minties darbą... *kūrybinį* minčiai prieinamų prielaidų ir išvadų išvystymą... kažką *absoliučiai fundamentalaus*". Ekonomikos ir politikos srityje jis pateikia mums ne tik „istoriniu ir sisteminiu atžvilgiu plataus masto kūrinius", iš kurių istoriniai kūriniai, be to, pasižymi „*mano aukštojo stiliaus* istoriografija", o ekonomikos moksle jie praskynė kelią į „kūrybinius posūkius". Baigdamas jis pateikia savą, visiškai paruoštą socialistinį būsimosios visuomenės planą, kuris yra „praktinis *aiškios* ir *ligi giliausių šaknų prasiskverbiančios* teorijos vaisius"; dėl to tas planas esąs toks pats neklystantis ir vienintelis išganingas, kaip ir p. Diuringo filosofija; nes „*tik toje* socialistinėje sistemoje, kurią *aš* esu apibūdinęs *savo* „Nacionalinės ir socialinės ekonomijos kurse", tikrai „sava" gali užimti tik tariamos ir laikinos arba prievartinės nuosavybės vietą". Ir prie to turi derintis ateitis.

Šią pagyrimų puokštę, kurią p. Diuringui įteikia tas pats p. Diuringas, lengvai galima būtų dešimteriopai padidinti. Beje, ir to pakanka, kad skaitytojui jau dabar kiltų kai kurių abejojimų, ar jis iš tikrųjų turi reikalą su filosofu, ar su... — tačiau mes turime prašyti skaitytoją atidėti savo sprendimą, kol jis arčiau susipažins su paminėtu sugebėjimu skverbtis ligi giliausių šaknų. Mes pateikiame šią puokštę tik norėdami parodyti, kad turime prieš save ne eilinį filosofą ir socialistą, tiesiog dėstantį savo mintis ir paliekantį istorijai spręsti apie jų vertę, bet visiškai nepaprastą būtybę, kuri pretenduoja ne mažiau kaip į popiežiaus neklaidingumą, — žmogų, kurio vienintelį išganingą mokymą tenka be išlygų priimti, jei nenorima likti blogiausios rūšies eretiku. Tuo būdu mes čia susiduriame anaiptol ne su vienu iš tų veikalų, kurių gausu visų šalių socialistinėje literatūroje, pastaruoju laiku ir vokiečių literatūroje, — veikalų, kuriuose įvairiausio kalibro žmonės kuo nuoširdžiausiai stengiasi išsiaiškinti klausimus, kuriems išspręsti, galimas dalykas, neturi pakankamai medžiagos; nors tuose veikaluose ir daug yra mokslinių bei literatūrinių trūkumų, vis dėlto jau gera jų socialistinė valia yra verta pripažinimo. Priešingai, p. Diuringas siūlo mums teiginius, kuriuos jis skelbia „galutinėmis paskutinės instancijos tiesomis"; vadinasi, šalia jų kiekviena kitokia nuomonė jau iš anksto paskelbiama klaidinga. Be išimtinės tiesos, p. Diuringas dar turi vienintelį griežtai mokslišką tyrimo metodą, šalia kurio visi kiti metodai yra nemoksliški. Arba jis teisus, — ir tada prieš mūsų akis didžiausias visų laikų genijus, pirmasis antžmogis, nes jis yra visiškai neklaidingas žmogus; arba jis neteisus, — ir tuo atveju, koks bebūtų mūsų sprendimas, bet koks palankus atlaidumas p. Diuringui, atsižvelgiant į galimus gerus jo norus, būtų jam vis dėlto mirtinas įžeidimas.

Kai esi pasiekęs galutinę paskutinės instancijos tiesą ir vienintelį griežtą moksliškumą, tai savaime suprantama, kad į visą kitą klystančią ir nemokytą žmoniją tenka žiūrėti su didele panieka. Todėl mes neturime stebėtis, kad p. Diuringas apie savo pirmtakus kalba su nepaprasta panieka ir kad „ligi šaknų prasiskverbiantis" jo nuodugnumas tepasigaili tik nedaugelio didžių žmonių, kuriuos pats p. Diuringas išimties būdu pakėlė į šį laipsnį.

Pasiklausykime pirmiausia jo nuomonės apie filosofus: „Jokių padoresnių įsitikinimų neturįs *Leibnicas*, tas geriausias iš visų galimų filosofuojančių dvariškių". *Kantas* dar šiaip taip gali būti pakenčiamas, bet po jo viskas apvirto aukštyn kojomis: pasirodo „artimiausiųjų epigonų, ypač tokių, kaip *Fichtė* ir *Šelingas*, beprotiški kliedėjimai ir lygiai tokios pat kvailos, kaip ir tuščios nesąmonės... baisios nemokšiškų natūrfilosofinių niekų karikatūros... pokantinės baisybės" ir „karštligiškas kliedesys", kurį apvainikavo „kažkoks *Hegelis*". O šis kalbėjo „hegeliniu žargonu" ir skleidė „hegelinę epidemiją", pasinaudodamas savo „be to dar ir formos požiūriu nemoksliška maniera" ir savo „sunkiai virškinamomis idėjomis".

Ne mažiau kliūva ir gamtininkams, bet iš jų teminimas tik Darvino vardas, ir dėl to mes turime apsiriboti juo vienu: „Darviniškoji pusiau poezija ir triukai su metamorfozėmis, su jų šiurkščiai jutiminiu supratimo siaurumu ir atbukusiu sugebėjimu skirti... Mūsų nuomone, specifinis darvinizmas, iš kurio, suprantama, reikia išskirti Lamarko konstrukcijas, yra *geroka prieš žmoniškumą nukreipto žvėriškumo dozė*".

Tačiau visų daugiausia kliūva socialistams. Išskyrus nebent Luji Blaną, patį nežymiausią iš visų, visi jie esą nusidėjėliai ir nenusipelnę tos garbės, kurios jiems buvo teikiama daugiau (arba mažiau) negu p. Diuringui. Ir taip esą ne vien tik tiesos ir moksliškumo požiūriu, bet ir asmeninio charakterio požiūriu. Išskyrus Babefą ir kai kuriuos 1871 metų komunarus, visi jie nesą buvę „vyrai". Trys utopistai vadinami „socialiniais alchemikais". Iš jų Sen-Simonas tretiruojamas dar švelniai, nes jam teprikišama tik „egzaltacija" ir su užuojauta nurodoma, kad jis sirgęs religiniu pamišimu. Užtat, kalbėdamas apie Furję, p. Diuringas visiškai netenka kantrybės, nes Furjė „parodė visus beprotybės elementus... kėlė idėjas, kurios šiaip jau greičiausiai aptinkamos pamišėlių namuose... jo beprotiški kliedesiai... beprotybės padariniai... Neapsakomai kvailas Furjė", toji „vaikiška galvelė", tas „idiotas", — be kitko, net ir ne socialistas; jo falansteryje nėra nė žymės racionalaus socializmo, tai — „pagal įprastą prekybinį šabloną sufabrikuota nevykusi

konstrukcija". Ir pagaliau: „Kam šių nežabotų puolimų (Furjės atsiliepimuose apie Niutoną)... dar nepakanka įsitikinti, kad Furjės pavardėje ir visame furjerizme tiesos tėra tik pirmajame skiemenyje (fou — beprotis), tas *turėtų būti pats priskirtas kuriai nors idiotų kategorijai*". Pagaliau, Roberto Oueno „idėjos buvo blankios ir skurdžios... jo tokia grubi galvosena moralės srityje... keletas trafaretinių minčių, virtusių nesąmone... sveikam protui prieštaraujantis ir grubus supratimo būdas... Oueno idėjų vystymas vargu ar nusipelno rimtesnės kritikos... jo tuščias išdidumas" ir t. t. Taigi, jei p. Diuringas nepaprastai sąmojingai charakterizuoja utopistus pagal jų pavardes: Sen-Simonas — saint (šventas), Furjė — fou (beprotis), Anfantenas — ėnfant (vaikiškas), tai belieka tik pridurti Ouenas — deja! (o weh!), ir ištisas, labai žymus socializmo istorijos laikotarpis bus tiesiog sutriuškintas keturiais žodžiais. O jei kas tuo suabejos, „tas turėtų būti pats priskirtas kuriai nors idiotų kategorijai".

Iš Diuringo samprotavimų apie vėlesniuosius socialistus mes trumpumo dėlei pateiksime tik tuos, kurie liečia Lasalį ir Marksą.

Lasalis: „Pedantiškai smulkmeniški populiarizacijos mėginimai... scholastikos tankumynas... baisus bendrosios teorijos ir menkaverčių smulkmenų kratinys... beprasmiškas ir beformis hegelinis prietaringumas... atgrasinantis pavyzdys... būdingas jam ribotumas... puikavimas menkiausiu šlamštu... mūsų žydiškasis didvyris... pamfletų rašeiva... eilinis... pažiūrų į gyvenimą ir pasaulį vidinis nepastovumas".

Marksas: „Pažiūrų siaurumas... jo darbai ir rezultatai patys savaime, t. y. imant grynai teoriškai, mūsų sričiai (kritinei socializmo istorijai) ilgesniam laikui neturi reikšmės, o bendrojoje minties srovių istorijoje turi būti paminėti tik kaip naujausios sektantinės scholastikos vienos šakos įtakos simptomai... koncentruojančiųjų ir sisteminančiųjų sugebėjimų bejėgiškumas... minčių ir stiliaus beformiškumas, negarbingi kalbos aliūrai... angliškasis didžiavimasis... mulkinimas... laukinės koncepcijos, kurios iš tikrųjų tėra tik istorinės ir loginės fantastikos mišiniai... klaidinantis posakis... asmeninis pasipūtimas... biaurios manieros... nepakenčiamas... į sąmojį pretenduoją juokai ir posakiai... kinietiškas mokytumas... filosofinis ir mokslinis atsilikimas".

Ir taip toliau, ir taip toliau, nes visa tai tėra tik nedidelė paskubomis surinkta puokštė iš p. Diuringo gėlyno. Savaime suprantama, mums tuo tarpu dar visiškai nerūpi, kiek šie malonūs keiksmai, kurie, jei p. Diuringas būtų bent kiek išauklėtas žmogus, neturėtų jam leisti *bet ką* vadinti biauriu ir nepakenčiamu,

yra galutinės paskutinės instancijos tiesos. Lygiai taip pat mes tuo tarpu dar saugomės, kad iš mūsų lūpų kaip nors neišsprūstų abejojimas dėl šių p. Diuringo komplimentų gilaus nuodugnumo, nes priešingu atveju mums gal net būtų uždrausta pasirinkti tą idiotų kategoriją, kuriai mes priklausome. Mes tik laikėme savo pareiga, iš vienos pusės, pateikti pavyzdį to, ką p. Diuringas vadina „mandagaus ir tikrai kuklaus išsireiškimo būdo pavyzdžiais“, o iš kitos pusės — konstatuoti, kad p. Diuringui jo pirmtakų netinkamumas yra toks pat tvirtai nustatytas dalykas, kaip ir jo paties neklaidingumas. Mums belieka kuo pagarbiausiai nutilti prieš šį didžiausiąjį visų laikų genijų... jei, žinoma, viskas yra kaip tik taip.

Pirmasis skyrius

FILOSOFIJA

III

SUSKIRSTYMAS. APRIORIZMAS

Filosofija, pasak p. Diuringo, yra aukščiausiosios pasaulio ir gyvenimo įsisąmoninimo formos išvystymas, o platesne prasme ji apima bet kurio žinojimo ir valios *principus*. Visur, kur tik žmogaus sąmonei iškyla klausimas dėl bet kurios eilės žinių ir stimulų, arba dėl kurios nors egzistavimo formų grupės, — šių reiškinių *principai* turi sudaryti filosofijos objektą. Šie principai yra paprasti — arba lig šiol paprastais laikomi — elementai, iš kurių gali būti sudarytas visas įvairus žinojimo ir valios turinys. Panašiai kaip cheminė kūnų sudėtis, bendra daiktų sandara taip pat gali būti suvesta į pagrindines formas ir pagrindinius elementus. Šie pastarieji elementai arba principai, kartą atrasti, turi reikšmės ne tik visam tam, kas betarpiškai yra žinoma ir prieinama, bet taip pat ir mums nežinomam ir neprieinamam pasauliui. Tuo būdu filosofijos principai yra paskutinis papildymas, kuris yra reikalingas mokslams, kad jie taptų vieninga gamtos ir žmonių gyvenimo aiškinimo sistema. Be pagrindinių visos esamybės formų, filosofija turi tik du tikruosius tyrimo objektus, būtent — gamtą ir žmonių pasaulį. Taigi, mūsų medžiagai sutvarkyti *visiškai laisvai* susidaro trys grupės, būtent: visuotinė pasaulio schematika, mokslas apie gamtos principus ir, pagaliau, mokslas apie žmogų. Šioje eilėje kartu yra ir tam tikra *vidinė loginė tvarka*, nes formalūs principai, turintieji reikšmės bet kuriai būčiai, eina priešakyje, o sritys tų objektų, kuriems tie principai turi būti *taikomi*, seka paskui juos ta gradacija, kuria viena sritis yra pajungta kitai. Štai ką teigia p. Diuringas — ir beveik ištisai pažodžiui.

Taigi, jis kalba apie *principus*, išvestus iš *mąstymo*, o ne iš išorinio pasaulio, apie formalius pagrindinius teiginius, kurie turi būti taikomi gamtai ir žmonijai, vadinasi, prie kurių turi prisiderinti gamta ir žmogus. Bet iš kur mąstymas ima šiuos principus? Iš savęs paties? Ne, nes p. Diuringas pats sako: grynos idealybės sritis apsiriboja loginėmis schemomis ir matematinėmis formomis (pastarasis teigimas, kaip pamatysime, be to, neteisingas). Juk loginės schemos gali liesti tik *mąstymo formas*,

o čia kalbama tik apie *būties* formas, apie išorinio pasaulio formas, o mąstymas niekados negali semtis ir kildinti šių formų iš savęs paties, o tiktai iš išorinio pasaulio. Tuo būdu visas santykis pasirodo esąs tiesiog priešingas: principai nėra tyrinėjimo išeities taškas, o baigiamasis jo rezultatas; šitie principai nėra pritaikomi gamtai ir žmonijos istorijai, o iš jų abstrahuojami; ne gamta, ne žmonija derinasi prie principų, o, atvirkščiai, principai tik tiek tėra teisingi, kiek jie atitinka gamtą ir istoriją. Tokia yra vienintelė materialistinė pažiūra į dalyką, o priešinga p. Diuringo pažiūra yra idealistinė pažiūra, apverčianti aukštyn kojomis tikrąjį santykį ir konstruojanti tikrąjį pasaulį iš minčių, iš buvusių iki pasaulio, kažkur nuo amžių egzistuojančių schemų, šešėlių ar kategorijų, lygiai taip pat, kaip tatai daro — *kažkoks Hegelis.*

Iš tikrųjų, sugretinkime Hegelio „Enciklopediją" ir visą jos karštligišką kliedesį su p. Diuringo galutinėmis paskutinės instancijos tiesomis. Visų pirma p. Diuringas pateikia mums visuotinę pasaulio schematiką, kurią Hegelis vadina *logika.* Toliau, mes matome, kad jie abu šias schemas — arba logikos kategorijas — taiko gamtai, o tai duoda natūrfilosofiją; pagaliau, jų taikymas žmonijai — tai, ką Hegelis vadina dvasios filosofija. Tuo būdu diuringinės eilės „vidinė loginė tvarka" atveda mus „visiškai laisvai" atgal į Hegelio „Enciklopediją", iš kurios ši tvarka pasiskolinta su tokia ištikimybe, kuri galėtų iki ašarų sujaudinti hegelinės mokyklos amžinąjį žydą, Berlyno profesorių Micheletą.

Taip būna visuomet, kai „sąmonė", „mąstymas" priimami visai natūralistiškai, tiesiog kaip kažkas duota, iš anksto priešpastatyta būčiai, gamtai. Tokiu atveju turi atrodyti nepaprastai keista toji aplinkybė, kad sąmonė ir gamta, mąstymas ir būtis, mąstymo dėsniai ir gamtos dėsniai taip gražiai tarpusavyje derinasi. Bet jei, toliau, paklausime, kas gi yra mąstymas ir sąmonė, iš kur jie atsiranda, tai pamatysime, kad jie yra žmogaus smegenų produktai ir kad žmogus pats yra gamtos produktas, išsivystęs tam tikroje gamtos aplinkoje ir kartu su ja; todėl savaime suprantama, kad žmogaus smegenų produktai, būdami galų gale patys gamtos produktais, ne prieštarauja visam kitam gamtos sąryšiui, o jį atitinka.

Tačiau p. Diuringas negali sau leisti taip paprastai traktuoti dalyką. Juk p. Diuringas mąsto ne tik žmonijos vardu — o tai jau savaime būtų gana svarbus dalykas — bet ir visų dangaus kūnų sąmoningųjų ir mąstančiųjų būtybių vardu. Iš tikrųjų, „būtų pagrindinių sąmonės ir žinojimo formų pažeminimas, jei mes, pridėję joms epitetą „žmogiškosios", panorėtume atmesti jų suvereninę reikšmę ir besąlygišką teisę į teisingumą arba net tik suabejoti dėl jų". Taigi, kad nekiltų įtarimo, jog kurioje nors

kitoje planetoje dukart du esą lygu penkiems, p. Diuringas atima sau teisę mąstymą vadinti „žmogiškuoju“ ir dėl to yra priverstas atplėšti jį nuo vienintelio realaus pagrindo, ant kurio mes jį randame, t. y. nuo žmogaus ir gamtos. Kartu p. Diuringas beviltiškai grimzta į tokią ideologiją, kuri paverčia jį epigonu to paties Hegelio, kurį jis apšaukė „epigonu“. Beje, mums dar ne kartą teks sveikinti p. Diuringą kituose dangaus kūnuose.

Savaime suprantama, kad tokiu ideologiniu pagrindu neįmanoma sukurti jokios materialistinės teorijos. Vėliau mes pamatysime, kad p. Diuringas yra priverstas dažnai primesti gamtai sąmoningą veikimo būdą, t. y. paprastai kalbant — dievą.

Beje, mūsų tikrovės filosofas turėjo dar ir kitų motyvų visos tikrovės pagrindui perkelti iš tikrojo pasaulio į idėjų pasaulį. Juk šios visuotinės pasaulio schematikos, šių formalių būties principų mokslas, — juk kaip tik jis ir sudaro p. Diuringo filosofijos pagrindą. Jei mes pasaulio schematiką išvesime ne iš galvos, o tik *su pagalba* galvos iš tikrojo pasaulio, jei būties principus išvesime iš to, kas yra, — tai tam tikslui mums reikia ne filosofijos, o tik pozityvių žinių apie pasaulį ir apie tai, kas jame vyksta; o iš to išeina ne filosofija, bet pozityvus mokslas. Bet tokiu atveju visas p. Diuringo raštų tomas būtų ne kas kita, kaip bergždžias darbas.

Toliau, jei filosofija kaip tokia daugiau nebereikalinga, tai nereikalinga ir jokia sistema, net ir natūralinė filosofijos sistema. Supratimas to, kad visi gamtos reiškiniai tarpusavyje yra susiję sistemingais ryšiais, skatina mokslą įrodyti šių sistemingų ryšių buvimą visur, tiek atskirose dalyse, tiek ir visoje visumoje. Bet sudaryti visiškai atitinkantį išsamiai moksliška šių ryšių vaizdą, sukurti tikslų mintinį vaizdą tos pasaulio sistemos, kurioje mes gyvename, mums šiuo metu, kaip ir visais laikais, yra neįmanomas dalykas. Jei kuriuo nors žmonijos vystymosi momentu būtų sukurta tokia galutinė sistema visų pasaulinių ryšių, tiek fizinių, tiek ir dvasinių bei istorinių, tai tuo pačiu žmogiškojo pažinimo sritis būtų užbaigta ir tolesnis istorinis vystymasis nutrūktų nuo to momento, kai visuomenė būtų susitvarkiusi pagal tą sistemą, — o tai būtų absurdas, gryna nesąmonė. Taigi, pasirodo, kad žmonės susiduria su prieštaravimu: iš vienos pusės, jų uždavinys yra išsamiai pažinti pasaulio sistemą visuotiniame jos sąryšyje, o iš antros pusės, jų pačių, kaip ir pasaulio sistemos, prigimtis neleidžia jiems šio uždavinio kada nors visiškai išspręsti. Bet šis prieštaravimas glūdi ne tik abiejų veiksnių, pasaulio ir žmonių, prigimtyje, jis kartu yra ir svarbiausias viso protinio progreso svertas ir jis sprendžiamas kasdien ir nuolat begaliniame progresyviame žmonijos vystymesi — visiškai taip pat, kaip, pavyzdžiui, tam tikri matematikos uždaviniai sprendžiami begaline eile arba ištęstinėmis trupmenomis. Faktiškai kiekvienas

mintinis pasaulio sistemos atvaizdavimas yra ir lieka apribotas, objektyviai — istorinių sąlygų, subjektyviai — fizinės ir dvasinės jo autoriaus organizacijos. Bet p. Diuringas iš anksto paskelbia savo mąstymo būdą esant tokį, kuris daro negalimą bet kokį polinkį į subjektyviai ribotą pasaulio įsivaizdavimą. Mes jau anksčiau matėme, kad p. Diuringas yra visur — visuose galimuose dangaus kūnuose. Dabar mes dar matome, kad jis yra ir visažinantis. Jis išsprendė paskutinius mokslo uždavinius ir tuo būdu aklinai užkalė visam mokslui duris į ateitį.

Kaip ir pagrindines būties formas, p. Diuringas laiko taip pat galimu dalyku išvesti ir visą grynąją matematiką betarpiškai iš galvos, aprioriškai, t. y. nepasinaudojant patyrimu, kurį mums teikia išorinis pasaulis. Grynojoje matematikoje protas nagrinėja „savo paties laisvos kūrybos ir vaizduotės produktus"; skaičiaus ir figūros sąvokos sudaro „jai pakankamą ir jos pačios sukuriamą objektą", ir dėl to ji turi „nuo *ypatingo* patyrimo ir nuo realaus pasaulio turinio nepriklausomą reikšmę".

Kad grynoji matematika turi reikšmę, nepriklausomą nuo *ypatingo* kiekvieno atskiro asmens patyrimo, tai, žinoma, yra tiesa, bet tą patį galima pasakyti apie visus tvirtai nustatytus bet kurio mokslo faktus ir net aplamai apie visus faktus. Tai, kad magnetas turi polius, kad vanduo susideda iš vandenilio ir deguonies, kad Hegelis yra miręs, o p. Diuringas gyvena, — visa tai turi reikšmę nepriklausomai nuo mano patyrimo ar kitų atskirų asmenų patyrimo, net nepriklausomai nuo p. Diuringo patyrimo, kai jis ramiai sau miega. Tačiau visiškai neteisinga, kad grynojoje matematikoje protas nagrinėja tik savo paties kūrybos ir vaizduotės produktus. Skaičiaus ir figūros sąvokos yra paimtos ne iš kur nors, o tik iš tikrojo pasaulio. Dešimt pirštų, kuriais žmonės mokėsi skaičiuoti, t. y. atlikti pirmąją aritmetinę operaciją, yra viskas, ko tik norite, tik ne laisvos proto kūrybos produktas. Norint skaičiuoti, reikia ne tik turėti tokius daiktus, kuriuos galima suskaičiuoti, bet ir sugebėti, nagrinėjant tuos daiktus, abstrahuotis nuo visų kitų jų savybių, išskyrus skaičių, o šis sugebėjimas yra ilgo, patyrimu besiremiančio istorinio vystymosi vaisius. Tiek skaičiaus sąvoka, tiek ir figūros sąvoka yra paimtos vien tik iš išorinio pasaulio, o nėra atsiradusios galvoje iš gryno mąstymo. Turėjo pirma egzistuoti tam tikrą formą turintieji daiktai, ir tos formos turėjo būti lyginamos, kol galima buvo prieiti figūros sąvoką. Grynosios matematikos objektas yra tikrojo pasaulio erdvinės formos ir kiekybiniai santykiai, vadinasi — labai reali medžiaga. O tas faktas, kad ši medžiaga įgauna nepaprastai abstrakčią formą, tegali tik silpnai užtušuoti jos kilmę iš išorinio pasaulio. Tačiau, kad šias formas ir santykius galėtume tirti grynu pavidalu, reikia juos visiškai atskirti nuo jų turinio, palikti

nuošalyje turinį, kaip neesminį dalyką; tokiu būdu gauname taškus, neturinčius matavimų, linijas be storio ir pločio, įvairius *a* ir *b*, *x* ir *y*, pastoviuosius ir kintamuosius dydžius, ir tik paskiausiai mes jau prieiname prie laisvos paties proto kūrybos ir jo vaizduotės produktų, būtent — prie menamųjų dydžių. Lygiai taip pat tariamas matematinių dydžių išvedimas vieno iš kito įrodo ne apriorinę jų kilmę, o tik racionalųjį jų savitarpio sąryšį. Anksčiau, negu kilo mintis cilindro *formą* išvesti iš stačiakampio sukimo aplink vieną kurią nors jo kraštinę, reikėjo ištirti tam tikrą skaičių realių stačiakampių ir cilindrų, kad ir labai netobulų formų. Kaip ir visi kiti mokslai, matematika atsirado iš *praktinių* žmogaus *poreikių:* iš žemės sklypų ploto ir indų tūrio matavimo, iš laiko skaičiavimo ir iš mechanikos. Tačiau, kaip ir visose kitose mąstymo srityse, iš realiojo pasaulio abstrahuoti dėsniai tam tikroje išsivystymo pakopoje atitrūksta nuo realiojo pasaulio ir jam priešpastatomi kaip kažkas savarankiško, kaip iš išorės atsiradę dėsniai, prie kurių pasaulis turi prisiderinti. Taip yra buvę su visuomene ir valstybe, taip ir tik taip *grynoji* matematika buvo vėliau *taikoma* pasauliui, nors ji yra paimta iš to paties pasaulio ir teišreiškia tik dalį jam būdingų ryšio formų, — ir, tiesą sakant, *tik dėl to* iš viso tegali būti taikoma.

Panašiai kaip p. Diuringas mano, jog iš matematinių aksiomų, „kurios ir grynai loginiu požiūriu negali būti pagrįstos ir net nėra reikalingos pagrindimo“, galima be jokios patyrimo priemaišos išvesti visą grynąją matematiką, o paskui ją pritaikyti pasauliui, lygiai taip jis įsivaizduoja, kad gali pirma iš galvos sukurti pagrindines būties formas, paprastus bet kokio žinojimo sudėtinius elementus, filosofijos aksiomas, iš jų išvesti visą filosofiją, arba pasaulio schematiką, ir paskiau šią savo konstituciją teiktis maloningai padovanoti gamtai ir žmonijai. Deja, gamtoje visai nėra 1850 metų Manteifelio prūsų[1], o žmonijos tarpe jie sudaro tik menkutę jos dalį.

Matematinės aksiomos tėra išraiška labai skurdaus minties turinio, kurį matematika turi skolintis iš logikos. Jas galima suvesti į šias dvi aksiomas:

1. Visuma yra didesnė už dalį. Šis teiginys yra gryna tautologija, nes kiekybine prasme paimta sąvoka „dalis“ jau iš anksto tam tikru būdu santykiauja su sąvoka „visuma“, būtent taip, jog „dalis“ tiesiog reiškia tai, kad kiekybinę „visumą“ sudaro kelios kiekybinės „dalys“. Kadangi vadinamoji aksioma tai visiškai aiškiai konstatuoja, tai mes nė per vieną žingsnį nepasistūmėjome į priekį. Šią tautologiją galima net iki tam tikro laipsnio *įrodyti,* samprotaujant šitaip: visuma yra tai, kas

---

[1] Užuomina į vergišką klusnumą prūsų, priėmusių 1850 metų konstituciją, kurią sudarant dalyvavo reakcinis ministras Manteifelis. *Red.*

susideda iš kelių dalių; dalis yra tai, kas, paėmus keletą kartų, sudaro visumą; vadinasi, dalis yra mažesnė už visumą, — be to, čia kartojimo tuštybė dar ryškiau pabrėžia turinio tuštybę.

2. Jei du atskirai paimti dydžiai yra lygūs trečiajam, tai jie tarpusavyje yra lygūs. Šis teiginys, kaip jau įrodė Hegelis, yra išvada, kurios teisingumą garantuoja logika, — taigi, kuri yra įrodyta, nors ir už grynosios matematikos ribų. Kitos aksiomos apie lygybę ir nelygybę tėra tik loginis šios išvados išvystymas.

Šiais skurdžiais teiginiais nei matematikoje, nei kur nors kitur iš viso nieko nesuviliosi. Norėdami pasistūmėti į priekį, mes turime imti realius santykius, santykius ir erdvines formas, abstrahuotus nuo tikrųjų kūnų. Linijų, paviršių, kampų, daugiakampių, kubų, rutulių ir kitos sąvokos, — visos jos yra paimtos iš tikrovės, ir reikia turėti nemaža ideologinio naivumo, kad patikėtume matematikams, jog pirmoji linija atsiradusi iš taško judėjimo erdvėje, pirmasis paviršius — iš linijos judėjimo, pirmasis kūnas — iš paviršiaus judėjimo ir t. t. Net kalba prieštarauja tokiam teigimui. Matematinė trijų matavimų figūra yra vadinama kūnu, lotyniškai — corpus solidum, taigi — net apčiuopiamu kūnu; vadinasi, jos pavadinimas paimtas anaiptol ne iš laisvos proto vaizduotės, o iš apčiuopiamos tikrovės.

Tačiau kuriems galams visi šie platūs samprotavimai? Po to, kai p. Diuringas 42—43 psl. su įkvėpimu išgarbino grynosios matematikos nepriklausomumą nuo empirinio pasaulio, jos aprioriškumą, jos sugebėjimą operuoti laisvos proto kūrybos ir jo vaizduotės produktais, jis 63-me psl. pareiškia: „Lengvai išleidžiama iš akių, kad tie matematiniai elementai (skaičius, dydis, laikas, erdvė ir geometrinis judėjimas) yra *idealūs tik savo forma*,... todėl *absoliutūs dydžiai*, kokios rūšies jie bebūtų, yra kažkas grynai *empiriško*"... Tačiau „matematinėse schemose yra galima tokia charakteristika, kuri *yra atskirta* nuo patyrimo ir vis dėlto yra pakankama"; tai daugiau ar mažiau gali būti pritaikoma *kiekvienai* abstrakcijai, bet tai anaiptol neįrodo, jog pastaroji abstrahuota ne iš tikrovės. Pasaulio schematikoje grynoji matematika yra kilusi iš grynojo mąstymo; natūrfilosofijoje ji — kažkas grynai empiriško, kažkas tokio, kas buvo paimta iš išorinio pasaulio ir paskui atskirta. Tad kuo turime tikėti?

IV

PASAULIO SCHEMATIKA

„Visaapimanti būtis yra *vienintelė*. Būdama savaiminga, ji neturi nieko greta savęs ar virš savęs. Prijungti prie jos antrą būtį reikštų padaryti ją tuo, kuo ji negali būti, būtent — padaryti ją didesnės visumos dalimi arba elementu. Kadangi mes

savo *vieninga* mintimi viską apimame tarsi rėmais, tai niekas iš to, kas būtinai įeina į šią minties *vienybę,* negali išlaikyti savyje kokio nors dvilypumo. Tačiau niekas negali taip pat likti už šios minties vienybės ribų... Bet kokio mąstymo esmę sudaro sąmonės elementų jungimas į vienybę... Tai yra tas jungiamasis taškas, kuriuo yra pasiekiamas *nedalomas pasaulio supratimas,* o universum [1], kaip jau pats žodis rodo, pripažįstamas kažkuo tokiu, kame viskas sujungta į tam tikrą *vienybę"*.

Taip sako p. Diuringas. Matematinis metodas, pagal kurį „kiekvienas klausimas turi būti sprendžiamas *aksiomiškai* iš paprastų pagrindinių formų, tarsi čia būtų kalbama apie paprastus... pagrindinius matematikos dėsnius", — šis metodas čia pritaikytas pirmą kartą.

„Visaapimanti būtis yra vienintelė". Jei tautologija, paprastas pakartojimas tariniu to, kas jau buvo išreikšta veiksniu, — jei tai sudaro aksiomą, tai čia mes turime gryniausią aksiomą. Veiksnyje p. Diuringas mums sako, kad būtis apima visa, o tarinyje jis be baimės tvirtina, jog tokiu atveju už šios būties ribų nieko nėra. Kokia milžiniška „sistemas kurianti idėja"!

Ir iš tiesų — „sistemas kurianti" idėja. Vos spėjome perskaityti šešetą eilučių, kai p. Diuringas su „mūsų vieningos minties" pagalba *vienintelę* būtį jau pavertė *vieninga* būtimi. Kadangi bet kurio mąstymo esmę sudaro jungimas į tam tikrą vienybę, tai būtis — jau dėl to, kad ji mąstoma — tegali būti mąstoma tik kaip vieninga, ir pasaulio supratimas darosi nedalomas; o jei *mąstomoji* būtis, *pasaulio supratimas,* yra vieninga, tai ir tikroji būtis, tikrasis pasaulis, taip pat sudaro nedalomą vienybę. Ir todėl „anapusiškumams jau nebelieka jokios vietos nuo to momento, kai dvasia išmoksta suvokti būtį su jos vienalyčiu universalumu".

Tai yra toks karo žygis, prieš kurį visiškai nublanksta Austerlicas ir Jena, Keniggrecas ir Sedanas. Vos keliais teiginiais, teužimančiais kokį puslapėlį, — skaitant nuo tos vietos, kur mes mobilizavome pirmąją aksiomą, — mes jau spėjome panaikinti, pašalinti, sunaikinti visus anapusiškumus, dievą, dangiškąją kariuomenę, dangų, pragarą ir skaistyklą kartu su sielos nemirtingumu.

Kuriuo būdu vienintelė būtis pavirsta mums vieninga būtimi? Tuo būdu, kad mes iš viso tą būtį įsivaizduojame. Vos tik mes vienintelę būtį apėmėme savo vieninga mintimi tarsi rėmais, kai vienintelė būtis jau tapo mintyje vieninga būtimi, pasidarė minties vienybe, nes *bet kokio* mąstymo esmę sudaro tai, kad jis jungia sąmonės elementus į tam tikrą vienybę.

---

[1] — visata. *Red.*

Šis pastarasis teiginys yra tiesiog neteisingas. Pirma, mąstymą sudaro tiek sąmonės objektų skaidymas į jų elementus, kiek ir vieno su kitu susijusių elementų jungimas į vienybę. Be analizės nėra sintezės. Antra, mintis gali, jeigu ji neklaidinga, sujungti sąmonės elementus į vienybę tik tuo atveju, jei juose arba jų realiuose prototipuose tokia vienybė jau *buvo prieš tai*. Dėl to, kad batų šepetį priskirsime vienai kategorijai su žinduoliais, dėl to jam pieno liaukos dar neišaugs. Taigi, būties vienybė ir, atitinkamai, būties, kaip vienybės, supratimo pateisinimas ir yra kaip tik tai, kas turėjo būti įrodyta. Ir jei p. Diuringas mus įtikinėja, kad jis būtį įsivaizduoja vieningą, o ne, sakysime, dvilypę, tai tuo jis išreiškia tik savo asmeninę, niekam neprivalomą nuomonę.

Jei mes panorėsime įsivaizduoti jo idėjų eigą grynu jos pavidalu, tai ji bus tokia: „Aš pradedu nuo būties. Vadinasi, aš mąstau būtį. Mintis apie būtį yra vieninga. Tačiau mąstymas ir būtis turi būti suderinti, jie atitinka vienas kitą, „padengia vienas kitą". Vadinasi, būtis iš tikrųjų taip pat yra vieninga. Vadinasi, nėra jokių „anapusiškumų" ". — Bet jei p. Diuringas, užuot vaišinęs mus pacituotais orakuliškais posakiais, būtų kalbėjęs taip atvirai, tai jo ideologinis požiūris būtų išryškėjęs visiškai aiškiai. Mėginti iš mąstymo ir būties tapatybės įrodyti kurios nors mąstymo išdavos realumą — tai kaip tik ir buvo viena iš beprotiškiausių karštligiškų kažkokio Hegelio fantazijų.

Jei net visa p. Diuringo argumentacija būtų teisinga, tai ir tuo atveju jis neatkovotų nė sprindžio žemės iš spiritualistų. Pastarieji atsakys jam trumpai: „pasaulis ir mums *yra* kažkas nedaloma; pasaulio suskilimas į šiapusišką ir anapusišką egzistuoja tik mūsų specifiškai žemiškam, pirmagimės nuodėmės prislėgtam požiūriui; šiaip jau, t. y. dievo asmenyje, visa būtis yra vieninga". Ir jie paseks paskui p. Diuringą į jo pamėgtuosius kitus dangaus kūnus ir parodys jam vieną ar keletą iš jų, kur pirmagimės nuodėmės nėra buvę, vadinasi, kur nėra priešybės tarp šiapusiško ir anapusiško pasaulio, o pasaulio vieningumas yra tikėjimo dogma.

Komiškiausia čia yra tai, kad p. Diuringas, norėdamas iš būties sąvokos išvesti dievo nebuvimo įrodymą, panaudoja žinomąjį ontologinį dievo buvimo įrodymą. Tas įrodymas yra toks: mąstydami dievą, mes jį mąstome kaip visų tobulybių visumą. Bet šiai tobulybių visumai visų pirma priklauso egzistavimas, nes neegzistuojanti būtybė būtinai yra netobula. Vadinasi, prie dievo tobulybių mes turime priskirti ir egzistavimą. Vadinasi, dievas būtinai yra. Lygiai taip samprotauja ir p. Diuringas: mąstydami būtį, mes mąstome ją kaip *vieną* sąvoką. Tai, ką apima viena sąvoka, yra vieninga. Taigi, būtis neatitiktų savo

sąvokos, jeigu ji nebūtų vieninga. Vadinasi, ji turi būti vieninga. Vadinasi, jokio dievo nėra ir t. t.

Kai mes kalbame apie *būtį* ir *tik* apie būtį, tai vienybę gali sudaryti tik tai, kad visi daiktai, apie kuriuos kalbama, *yra*, egzistuoja. Šios būties vienybėje, o ne kurioje nors kitoje vienybėje, juos jungia mintis, ir bendras teigimas, kad visi jie *egzistuoja*, ne tik kad negali suteikti jiems jokių kitų, bendrų ar ne bendrų, savybių, bet jau pačioje nagrinėjimo pradžioje atmeta visas tokias savybes. Nes jei mes nors per vieną milimetrą nutolsime nuo paprasto pagrindinio fakto, kad visiems šiems daiktams bendra yra būtis, tai tuoj pat prieš mūsų akis pradeda reikštis šių daiktų *skirtingumas*. Ar tą skirtingumą sudaro tai, kad vieni daiktai yra balti, kiti juodi, vieni gyvi, kiti negyvi, vieni priklauso, sakysime, šiapusiškam, kiti anapusiškam pasauliui, — apie visa tai mes negalime spręsti vien iš to, kad visiems daiktams lygiai priskiriama tik viena egzistavimo savybė.

Pasaulio vieningumą sudaro ne jo būtis, nors jo būtis yra jo vieningumo prielaida, nes pasaulis pirma turi *egzistuoti*, prieš tai, kol jis gali būti *vieningas*. Būtis yra aplamai atviras klausimas, pradedant nuo tos ribos, kur baigiasi mūsų akiratis. Tikrąjį pasaulio vieningumą sudaro jo materialumas, o šis pastarasis įrodomas ne pora apgavikiškų frazių, o ilgu ir sunkiu filosofijos ir gamtos mokslo išsivystymu.

Eikime toliau. *Būtis,* apie kurią mums pasakoja p. Diuringas, tai ne „ta grynoji būtis, kuri, būdama lygi pati sau, neturi jokių ypatingų apibrėžimų ir iš tikrųjų tėra tik mintinio *nieko,* arba, kitaip tariant, minties nebuvimo analogas“. Bet mes labai greit pamatysime, kad p. Diuringo pasaulis iš tiesų prasideda kaip tik tokia būtimi, kuri neturi jokių vidinių skirtingumų, jokio judėjimo bei kitimo, ir, vadinasi, iš tikrųjų yra mintinio nieko analogas, vadinasi, yra tikras niekas. Tik iš šios *būtiesnieko* išsivysto dabartinis diferencijuotas, kintamas pasaulio būvis, reiškiąs vystymąsi, *atsiradimą,* ir, tik supratę tai, mes tegalime šio amžinojo kitimo sąlygomis „išlaikyti kaip sau pačiai lygią universalios būties sąvoką“. Tuo būdu mes dabar turime būties sąvoką aukštesnėje pakopoje, kurioje ji apima tiek pastovumą, tiek ir kitimą, tiek egzistavimą, tiek ir atsiradimą. Tai priėję, mes randame, kad „giminė ir rūšis, arba aplamai — bendra ir ypatinga, yra paprasčiausios skyrimo priemonės, be kurių negalima suprasti daiktų sandaros“. Bet visa tai tėra tik priemonės *kokybei* atskirti; išnagrinėję jas, mes einame toliau: „giminei priešpastatyta sąvoka dydžio, kaip tokios vienodybės, kurioje jau nebėra jokių rūšies skirtingumų“, t. y. nuo *kokybės* mes pereiname prie *kiekybės,* o pastaroji visuomet *„gali būti matuojama“.*

Palyginkime dabar šias „griežtai apibrėžtas visuotines veiksmingumo schemas“ ir jų „tikrai kritinį požiūrį“ su kažkokio Hegelio sunkiai virškinamomis idėjomis, laukiniu kliedesiu ir karštligiškomis fantazijomis. Mes rasime, kad Hegelio logika pradeda nuo *būties,* — kaip tai daro ir p. Diuringas; kad būtis išsiskleidžia kaip *niekas,* kaip teigia ir p. Diuringas; kad nuo šios „būties-nieko“ įvyksta perėjimas prie *atsiradimo,* kurio išdava yra esamoji būtis (Dasein), t. y. aukštesnė, pilnesnė būties (Sein) forma, — visai taip, kaip sako p. Diuringas. Esamoji būtis veda į *kokybę,* kokybė — į *kiekybę,* — ir vėl lygiai taip, kaip sako p. Diuringas. Ir kad netrūktų nė vieno esminio elemento, p. Diuringas, kita proga, mums pasakoja: „Perėjimas iš nejutiminės sferos į jutiminę sferą įvyksta, nepaisant viso kiekybinio laipsniškumo, tik *kokybiniu šuoliu,* apie kurį mes... galime tvirtinti, kad jis be galo skiriasi nuo paprastos tos pačios savybės gradacijos“. Tai juk ta pati Hegelio mato santykių mazginė linija, kur grynai kiekybinis padidėjimas ar sumažėjimas sukelia tam tikruose mazginiuose taškuose *kokybinį šuolį,* pavyzdžiui, šildant arba šaldant vandenį, kur virimo ir užšalimo taškai yra tie mazgai, kuriuose įvyksta — esant normaliam slėgimui — šuolis į naują agregatinį būvį, vadinasi, kur kiekybė pereina į kokybę.

Mūsų tyrinėjimas taip pat mėgino pasiekti dalyko šaknis, ir ligi šaknų prasiskverbiančių Diuringo pagrindinių schemų šaknyje jis randa — kažkokio Hegelio „karštligiškas fantazijas“, randa Hegelio „Logikos“ (I-ji dalis, mokymas apie būtį) kategorijas, sekančias griežtu, senuoju Hegelio „nuoseklumu“, beveik visai nemėginant užmaskuoti plagiatą!

Bet nesitenkindamas tuo, kad jis pasiėmė iš savo taip apšmeižto pirmtako visą jo būties schematiką, p. Diuringas — po to, kai jis pats davė aukščiau pateiktą šuoliško kiekybės perėjimo į kokybę pavyzdį, — nė kiek nesijaudindamas, pareiškia apie Marksą: „Kaip komiškai, pavyzdžiui, atrodo, kad jis (Marksas) remiasi *painiu ir miglotu* Hegelio *teiginiu,* kad *kiekybė pavirstanti kokybe!*“

Painus, miglotas teiginys! Kas čia pavirsta ir kas čia pasirodo komiškas, p. Diuringai?

Taigi, visi šie gražūs dalykėliai ne tik kad nėra, kaip nurodyta, „išspręsti aksiomiškai“, bet yra tiesiog atnešti iš šalies, t. y. iš Hegelio „Logikos“. Ir dar atnešti taip, kad visame skyriuje nėra net mažiausio vidinio ryšio, o kiek jo esama, visas jis taip pat yra paimtas iš Hegelio, ir viską galiausiai sudaro tik tuščias filosofavimas apie erdvę ir laiką, apie pastovumą ir kintamumą.

Nuo būties Hegelis pereina prie esmės, prie dialektikos. Čia jis nagrinėja refleksijos apibrėžimus, jų vidines *priešybes* ir

prieštaravimus, pavyzdžiui, teigiamybę ir neigiamybę, po to pereina prie *priežastingumo,* arba prie santykio tarp priežasties ir pasekmės, ir baigia *būtinumu.* Tą patį daro ir p. Diuringas. Tai, ką Hegelis vadina mokymu apie esmę, p. Diuringas išverčia į savo kalbą žodžiais „būties loginės savybės". O šias pastarąsias sudaro pirmiausia „jėgų antagonizmas", *priešybės.* Bet kai dėl prieštaravimo, tai jį, priešingai, p. Diuringas griežtai neigia; prie šio klausimo mes dar grįšime. Toliau jis pereina prie *priežastingumo,* o nuo jo prie *būtinumo.* Vadinasi, jei p. Diuringas apie save sako: „mes, kurie nefilosofuojame *iš narvo",* tai šiuos žodžius, matyti, reikia suprasti taip, kad jis filosofuoja *narve,* būtent, Hegelio kategorijų schematizmo narve.

V

NATŪRFILOSOFIJA. LAIKAS IR ERDVĖ

Pereikime dabar prie *natūrfilosofijos.* Čia p. Diuringas vėl turi visą pagrindą būti nepatenkintas savo pirmtakais. Natūrfilosofija „nusmuko taip žemai, kad pavirto kažkokia tuščia, nemokšiškumu besiremiančia pseudopoezija" ir „prostituotu filosofavimu kažkokio Šelingo ir į jį panašių vyrukų, kurie pasirodo su savo šlamštu absoliuto adeptų vaidmenyje ir mistifikuoja publiką". Nuovargis išgelbėjo mus nuo šių „šlykštybių", bet tuo tarpu jis paruošė dirvą tik „svyravimams"; „o kai dėl platesnės publikos, tai čia, kaip žinoma, stambesnio šarlatano pasitraukimas dažnai tik suteikia progą mažesniam, bet apsukresniam įpėdiniui pakartoti po nauja iškaba visus pirmojo triukus". Patys gamtininkai nerodo didelio „palinkimo ekskursijoms į pasaulį aprėpiančių idėjų karalystę" ir dėl to teorijos srityje teduoda vien tik „padrikus, skubotus apibendrinimus". Žodžiu tariant, čia būtinai yra reikalinga pagalba, ir, laimei, p. Diuringas čia pasirodo esąs savo vietoje.

Norėdami teisingai įvertinti tolesnius atradimus apie pasaulio vystymąsi laike ir jo ribotumą erdvėje, mes vėl turime grįžti prie kai kurių „pasaulio schematikos" vietų.

Būčiai, ir vėl visiškai pagal Hegelį („Enciklopedija", 93 §), priskiriama begalybė — tai, ką Hegelis vadina *blogąja* begalybe, kuri vėliau ir tyrinėjama. „Ryškiausia *be prieštaravimų* mąstomos begalybės forma yra neribotas skaičių susitelkimas skaičių eilėje... panašiai kaip mes prie kiekvieno skaičiaus galime vis pridėti vienetą, niekuomet neišsemdami galimybės toliau skaičiuoti, taip ir prie kiekvieno būties būvio prisideda kitas būvis, o neribotas šių būvių susidarymas ir yra begalybė. Todėl ši *tiksliai įsivaizduojama* begalybė teturi tik vieną pagrindinę formą su viena vienintele linkme. Nes jei mūsų mąstymas

ir galėtų įsivaizduoti būvių telkimąsi taip pat ir priešinga linkme, tai vis dėlto tokia atgal einanti begalybė yra ne kas kita, kaip paskubom sukurtas vaizdinys. Iš tikrųjų, kadangi ši begalybė faktiškai turėtų eiti *priešinga* linkme, tai kiekviename atskirame jos būvyje paskui ją turėtų sekti begalinė skaičių eilė. Bet tuomet mes gautume neleistiną suskaičiuotos begalinės skaičių eilės prieštaravimą; todėl įsivaizduoti, kad yra dar antra begalybės linkmė, yra nesąmonė".

Pirmoji išvada, kuri išplaukia iš šio begalybės supratimo, yra ta, kad priežasčių ir pasekmių susipynimas pasaulyje kadaise privalėjo turėti savo pradžią: „begalinis skaičius priežasčių, jau sekančių viena paskui kitą, yra neįmanomas jau dėl to, kad jis remiasi suskaičiuota begalybe". Vadinasi, yra įrodytas *galutinės priežasties* buvimas.

Antroji išvada yra „kiekvieno duotojo skaičiaus apibrėžtumo dėsnis: kurios nors realios rūšies savarankiškų objektų tapačių elementų susitelkimas tegali būti įsivaizduojamas tik kaip apibrėžto skaičiaus susidarymas». Savaime apibrėžtas turi būti kiekvienu momentu ne tik esamas dangaus kūnų skaičius, bet ir bendras skaičius visų pasaulyje esančių smulkiausių savarankiškų materijos dalelių. Šis pastarasis būtinumas yra tikrasis pagrindas to, kodėl jokio junginio negalima įsivaizduoti be atomų. Kiekvienas realus padalijimas visuomet turi ir privalo turėti galutinį apibrėžtumą, nes priešingu atveju turėtume suskaičiuotos begalybės prieštaravimą. Dėl tos pačios priežasties turi būti apibrėžtas ne tik žemės jau padarytų apsisukimų aplink saulę skaičius, nors tas skaičius mums ir nėra žinomas, bet ir visi periodiniai gamtos procesai privalėjo turėti kokią nors pradžią; kiekviena diferenciacija, visų viena po kitos sekančių gamtos įvairybių šaknys turi glūdėti tam tikrame *sau pačiam lygiame būvyje.* Galima be prieštaravimo įsivaizduoti, kad toks būvis egzistavo nuo amžių, bet ir tokia pažiūra būtų negalima, jei pats laikas savaime susidėtų iš realių dalių, o nebūtų mūsų proto dalijamas savivališkai, vien idealiai spėjant galimybes. Kitaip yra su realiu ir savyje nevienodu laiko turiniu; šis tikrasis laiko pripildymas įvairiais faktais, o taip pat šios srities egzistavimo formos priklauso — kaip tik dėl savo skirtingumo — prie skaičiuojamų dalykų. Jei mes įsivaizduosime tokį būvį, kuris nesikeičia ir, būdamas lygus pats sau, nė kiek nesiskiria nuo kitų būvių jų eilėje, tai ir specialesnė laiko sąvoka pavirs bendresne būties idėja. Ką turi reikšti šios tuščios laiko trukmės susitelkimas, to negalima net įsivaizduoti. — Taip sako p. Diuringas, ir jis labai didžiuojasi šių atradimų svarbumu. Iš pradžių jis tik išreiškia viltį, kad jie „bus pripažinti bent nemažos reikšmės tiesa", bet toliau mes skaitome: „prisiminkime tuos *labai paprastus* būdus, kuriais *mes* suteikėme begalybės sąvokoms ir jų

kritikai *lig šiol neregėtą reikšmę*... Prisiminkime erdvės ir laiko universalaus supratimo elementus, taip *paprastai* sukonstruotus dabartinio užaštrinimo bei pagilinimo dėka".

Mes suteikėme! Dabartinis pagilinimas ir užaštrinimas! Kas gi yra tie — mes, ir apie kokią dabartį čia kalbama? Kas pagilina ir užaštrina?

„Tezė. Pasaulis turi pradžią laike, o erdvėje jis taip pat turi ribas. — Įrodymas. Iš tiesų, jei mes pripažinsime, kad pasaulis neturi pradžios laike, tai ligi kiekvieno tam tikro laiko momento bus praslinkusi amžinybė ir, vadinasi, pasaulyje bus praėjusi begalinė vienas po kito sekančių daiktų būvių eilė. Bet kaip tik tai ir sudaro eilės begalybę, kad ji niekuomet negali būti baigta nuoseklios sintezės keliu. Taigi, begalinė praėjusi pasaulio eilė neįmanoma; vadinasi, pasaulio pradžia yra būtina jo egzistavimo sąlyga, — tai pirma, kas turėjo būti įrodyta. — Kai dėl antrosios tezės pusės, tai vėl imkime priešingą teigimą, kad pasaulis yra begalinė duota tuo pačiu metu egzistuojančių daiktų visuma. Bet dydį tokio kiekio, kuris nėra duotas tam tikrose kokio nors aiškaus vaizdinio ribose, mes galime įsivaizduoti ne kitaip, kaip tik su dalių sintezės pagalba, o tokio kiekio vientisumą — tik su užbaigtos sintezės pagalba arba pakartotinai pridėdami vienetą prie jo paties. Todėl, kad būtų galima visose erdvėse esantį pasaulį įsivaizduoti kaip visumą, reikėtų nuoseklią begalinio pasaulio dalių sintezę laikyti baigta, t. y. begalinį laiką, reikalingą visiems tuo pačiu metu egzistuojantiems daiktams suskaičiuoti, tektų laikyti praėjusiu, o tai yra negalima. Taigi, į begalinį tikrųjų daiktų agregatą negalima žiūrėti kaip į duotą visumą, vadinasi, į jį negalima žiūrėti ir kaip į duotą *vienu metu*. Vadinasi, pasaulis savo tįsumu erdvėje nėra begalinis, o turi savo ribas, — tai antra, kas turėjo būti įrodyta".

Šie teiginiai yra pažodžiui nurašyti iš vienos gerai žinomos knygos, pirmą kartą pasirodžiusios 1781 metais ir pavadintos: „*Emanuelis Kantas.* Grynojo proto kritika", kurioje kiekvienas gali juos perskaityti 2-sios knygos 2-jo skyriaus 1-joje dalyje, 2-jo skirsnio 2 §: Pirmoji grynojo proto antinomija. Ponui Diuringui čia tepriklauso tik toji garbė, kad prie Kanto išreikštos minties jis priklijavo *pavadinimą:* „Kiekvieno duotojo skaičiaus apibrėžtumo dėsnis" ir atrado, kad yra buvęs toks laikas, kada dar jokio laiko nebuvo, nors pasaulis jau egzistavo. Kai dėl viso kito, t. y. viso, kas p. Diuringo samprotavimuose turi dar kokią nors prasmę, pasakysime štai ką: „mes" — tai Emanuelis Kantas, o „dabartis" iš viso yra tik devyniasdešimt penkerių metų amžiaus. Iš tikrųjų „labai paprasta"! Nuostabi „lig šiol neregėta reikšmė"!

Tuo tarpu Kantas anaiptol neteigia, kad šis jo įrodymas galutinai nustato aukščiau paminėtus teiginius. Atvirkščiai,

gretimame puslapyje jis tvirtina ir įrodo priešinga: kad pasaulis neturi pradžios laike ir pabaigos erdvėje. Ir kaip tik tame, kad pirmasis iš šių teiginių yra taip pat įrodomas, kaip ir antrasis, Kantas įžiūri antinomiją, neišsprendžiamą prieštaravimą. Smulkesnio kalibro žmonės, gal būt, kiek ir susimąstytų dėl to, kad „kažkoks Kantas" surado čia neišsprendžiamą sunkumą. Bet ne toks yra mūsų drąsusis „iš pagrindų savotiškų išvadų ir pažiūrų" gamintojas: tai, kas jam iš Kanto antinomijos gali praversti, jis stropiai nusirašo, o visa kita meta į šalį.

Pats klausimas išsprendžiamas labai paprastai. Amžinybė laike, begalybė erdvėje, — kaip tai yra aišku iš pirmojo žvilgsnio ir atitinka tiesioginę šių žodžių prasmę, — reiškia, kad jos neturi galo *į jokią* pusę, — nei pirmyn, nei atgal, nei aukštyn, nei žemyn, nei dešinėn, nei kairėn. Ši begalybė yra visiškai kitokia negu begalinės eilės begalybė, nes pastaroji visuomet prasideda tiesiog vienetu, pirmuoju eilės nariu. Kad ši eilės sąvoka mūsų dalykui yra nepritaikoma, paaiškėja tuoj pat, kai tik mes mėginame pritaikyti ją erdvei. Begalinė eilė, taikant ją erdvei, yra iš tam tikro taško tam tikra kryptimi išvesta į begalybę linija. Ar tuo bent kokiu nors laipsniu išreiškiama erdvės begalybė? Anaiptol ne: priešingai, norint turėti supratimą apie erdvės matavimus, reikia bent šešių linijų, išvestų iš vieno taško trimis priešingomis kryptimis; tokiu atveju mes turėtume šešis tokius matavimus. Kantas taip gerai suprato tai, kad savo skaičių eilę taikė pasaulio erdvei tik netiesiogiai, aplinkiniu keliu. O p. Diuringas verčia mus priimti šešis erdvės matavimus ir tuoj po to pritrūksta žodžių išreikšti savo pasipiktinimui matematiniu misticizmu Gauso, kuris nenorėjo tenkintis trimis įprastais erdvės matavimais.

Pritaikyta laikui, begalinė į abi puses linija, arba begalinė į abi puses vienetų eilė, turi tam tikrą vaizdinę prasmę. Tačiau jei mes laiką įsivaizduojame kaip *vienetu* prasidedančią eilę arba kaip iš tam tikro *taško* išeinančią liniją, tai tuo pačiu mes jau iš anksto sakome, kad laikas turi pradžią; mes imame kaip prielaidą kaip tik tai, ką turime įrodyti. Mes suteikiame laiko begalybei vienašališką, pusinį pobūdį; bet vienašališka, perpus padalyta begalybė yra taip pat prieštaravimas savyje, yra tiesioginė „be prieštaravimų mąstomos begalybės priešybė". Tokio prieštaravimo mes galime išvengti tik tuo atveju, jei pripažinsime, kad vienetu, nuo kurio mes pradedame skaičiuoti eilę, tašku, nuo kurio mes matuojame liniją, gali būti bet kuris vienetas eilėje, bet kuris taškas linijoje ir kad linijai ar eilei yra vis viena, kur mes tą vienetą ar tą tašką perkelsime.

Tačiau ką daryti su „suskaičiuotos begalinės skaičių eilės" prieštaravimu? Jį mes galėsime smulkiau išnagrinėti tuo atveju, jei p. Diuringas parodys mums fokusą, *kaip tą begalinę eilę*

suskaičiuoti. Kai jis įstengs suskaičiuoti nuo $-\infty$ (minus begalybė) iki nulio, tegu tada ateina pas mus. Juk aišku, kad, iš kur jis bepradėtų skaičiuoti, jis paliks už savęs begalinę eilę, o drauge su ja ir tą uždavinį, kurį jis turi išspręsti. Tegu jis tik apsuka savo begalinę eilę $1 + 2 + 3 + 4 \ldots$ ir pamėgina vėl skaičiuoti nuo begalinio galo atgal iki vieneto; visiškai aišku, kad tai bus mėginimas žmogaus, kuris net nenuvokia, apie ką čia kalbama. Dar daugiau. Jei p. Diuringas teigia, kad begalinė praeito laiko eilė yra suskaičiuota, tai tuo pačiu jis pripažįsta laiką turint pradžią, nes kitaip jis visai negalėtų pradėti „skaičiuoti". Taigi, jis vėl pateikia kaip prielaidą tai, ką turi įrodyti. Tuo būdu suskaičiuotos begalinės eilės supratimas, kitais žodžiais tariant, visą pasaulį apimantis diuringinis kiekvieno duotojo skaičiaus apibrėžtumo dėsnis yra contradictio in adjecto [1], turi savyje prieštaravimą, ir tai *absurdišką* prieštaravimą.

Aišku yra štai kas: begalybė, turinti pabaigą, bet neturinti pradžios, yra ne daugiau ir ne mažiau begalinė už tą, kuri turi pradžią, bet neturi pabaigos. Nedaug tereikia dialektinio įžvalgumo, kad p. Diuringas galėtų suprasti, kad pradžia ir pabaiga yra būtinai susijusios tarp savęs, kaip šiaurės ir pietų ašigaliai, ir kad, atmetus pabaigą, pradžia virsta pabaiga — ta *vienintele* pabaiga, kurią turi eilė, ir atvirkščiai. Visa iliuzija būtų neįmanoma be matematinio įpročio operuoti begalinėmis eilėmis. Kadangi matematikoje, norint prieiti prie neapibrėžto, neturinčio pabaigos, reikia būtinai pradėti nuo apibrėžto, baigtinio, tai visos matematinės eilės, teigiamos ar neigiamos, turi prasidėti vienetu, nes kitaip jokie apskaičiavimai čia neįmanomi. Bet idealinis matematiko poreikis anaiptol nėra priverstinis įstatymas realiam pasauliui.

Beje, p. Diuringui niekuomet nepavyks įsivaizduoti tikrosios begalybės be prieštaravimų. Begalybė *yra* prieštaravimas, ir ji yra pilna prieštaravimų. Prieštaravimas yra jau tai, kad begalybė susideda vien tik iš baigtinių dydžių, o tuo tarpu kaip tik taip ir yra. Materialaus pasaulio ribotumas veda prie nemažesnių prieštaravimų negu jo beribiškumas, ir bet koks mėginimas pašalinti šiuos prieštaravimus veda, kaip mes matėme, prie naujų ir blogesnių prieštaravimų. Kaip tik *dėl to,* kad begalybė yra prieštaravimas, ji ir yra begalinis, laike ir erdvėje be galo besivystantis procesas. Šio prieštaravimo panaikinimas būtų begalybės galas. Tai jau visiškai teisingai suprato Hegelis, ir todėl jis su pelnyta panieka atsiliepia apie ponus, filosofuojančius apie šį prieštaravimą.

Eikime toliau. Taigi, laikas turėjo pradžią. O kas buvo prieš tą pradžią? Pasaulis, esantis nekintamame, sau pačiam lygiame

[1] — prieštaravimas būdvardyje, t. y. tarp daikto ir jo pažyminio (pavyzdžiui, „medinė geležis", „apvalus kvadratas" ir pan.). *Red.*

būvyje. Ir kadangi šiame būvyje nevyksta jokių vienas po kito sekančių pakitimų, tai specialesnė laiko sąvoka pavirsta bendresne *būties* idėja. Pirma, čia mums visai nerūpi, kurios sąvokos kinta p. Diuringo galvoje. Čia kalbama ne apie laiko *sąvoką*, o apie *tikrąjį* laiką, kuriuo p. Diuringas taip pigiai jokiu būdu neatsikratys. Antra, kad ir kiek laiko sąvoka besikeistų į bendresnę būties idėją, mes dėl to nepažengiame nė vieno žingsnio pirmyn. Nes pagrindinės bet kurios būties formos yra erdvė ir laikas; būtis už laiko yra tokia pat didžiulė nesąmonė, kaip būtis už erdvės. Hegelinė „be laiko praėjusi būtis" ir naujašelinginė „nuo amžių esanti būtis" yra dar racionalūs vaizdiniai palyginti su šia būtimi už laiko. Todėl p. Diuringas ir imasi dalyko labai atsargiai: tiesą sakant, tai, tur būt, yra laikas, bet toks laikas, kurio iš esmės laiku vadinti negalima, nes pats laikas savaime juk nesusideda iš realių dalių ir tik mūsų proto savivališkai yra dalijamas į dalis; vien tikras laiko pripildymas faktais, kurie duodasi atskiriami, priklauso prie to, kas gali būti skaičiuojama; o ką turi reikšti tuščios trukmės susitelkimas, — to negalima net įsivaizduoti. Ką turi reikšti šis susitelkimas, mums čia visiškai nerūpi; čia klausimas yra toks: ar pasaulis čia nurodytame būvyje tęsiasi, ar jis turi trukmę laike? Kad iš tokios turinio neturinčios trukmės matavimo nieko neišeis, kaip ir tuo atveju, jei mes be prasmės ir tikslo darytume matavimus tuščioje erdvėje — mes jau seniai tai žinome, ir Hegelis, kaip tik dėl nuobodaus tokio darbo pobūdžio, šią begalybę ir vadina *blogąja*. Pagal p. Diuringą laikas egzistuoja tik kaip kitėjimo išdava, o ne kitėjimas yra laike ir per laiką. Kaip tik dėl to, kad laikas skiriasi nuo kitėjimo, nepriklauso nuo jo, jį galima matuoti kitėjimu, nes matavimui visuomet reikia kažko skirtingo nuo to, kas turi būti išmatuota. Toliau, laikas, per kurį neįvyksta jokių pastebimų pakitimų, toli gražu nereiškia, kad jis *nebūtų* laikas; priešingai, jis yra *grynas*, jokių svetimų priemaišų neturintis, vadinasi, tikrasis laikas, laikas *kaip toks*. Iš tikrųjų, norėdami laiką suvokti visiškai gryną, atskirtą nuo visų svetimų ir pašalinių priemaišų, mes turime palikti nuošalyje, kaip čia nepriklausančius, visus įvairius įvykius, kurie greta arba vienas po kito vyksta laike — kitaip tariant, įsivaizduoti laiką, kuriame nieko nevyksta. Taigi, taip elgdamiesi, mes visiškai neleidžiame laiko sąvokai paskęsti bendroje būties idėjoje, o tik pirmą kartą prieiname grynąją laiko sąvoką.

Tačiau visi šie prieštaravimai ir beprasmybės — tai dar tik vaikiškas žaidimas, palyginti su ta painiava, į kurią patenka p. Diuringas su savo sau pačiam lygiu pradiniu pasaulio būviu. Jei pasaulis kadaise yra buvęs tokiame būvyje, kada jame nevyko absoliučiai jokio kitėjimo, tai kaipgi jis galėjo iš šio būvio pereiti prie kitėjimo? Tai, kas absoliučiai nekinta ir, be to, nuo

amžių yra tokiame būvyje, jokiu būdu negali savaime iš to būvio išeiti, pereiti į judėjimo ir kitėjimo būvį. Vadinasi, pirmasis postūmis, išjudinęs pasaulį, turėjo būti duotas iš išorės, iš anapusiško pasaulio. Bet „pirmasis postūmis" tėra, kaip žinoma, tik kitaip išreikštas dievo pavadinimas. Ponas Diuringas, kuris mus įtikinėjo, kad savo pasaulio schematikoje jis galutinai susidorojęs su dievu ir anapusišku pasauliu, čia pats vėl įveda juos, užaštrintus ir pagilintus, į natūrfilosofiją.

Toliau, p. Diuringas sako: „Ten, kur dydis priklauso pastoviam būties elementui, jis lieka nekintamas savo apibrėžtumu. Šis teiginys yra teisingas... materijos ir mechaninės jėgos atžvilgiu". Pirmasis sakinys, tarp kitko, yra puikus p. Diuringo tuščiažodiško aksiomiškai tautologinio išsireiškimo būdo pavyzdys: kur tam tikras dydis nesikeičia, ten jis lieka tas pats. Taigi, esąs pasaulyje mechaninės jėgos kiekis amžinai lieka tas pats. Mes paliekame nuošalyje tą faktą, kad, kiek tai yra teisinga, filosofijoje apie tai jau beveik prieš tris šimtus metų buvo žinoma ir pasakyta Dekarto, kad visose gamtos mokslo šakose štai jau dvidešimt metų viešpatauja jėgos tvarumo teorija ir kad p. Diuringas, apribodamas ją *mechanine* jėga, anaiptol jos nepagerina. Bet kurgi buvo mechaninė jėga tuo metu, kai pasaulis buvo nekintamame būvyje? Į šį klausimą p. Diuringas atkakliai vengia duoti bet kokį atsakymą.

Kur, p. Diuringai, tuo metu buvo amžinai sau lygi liekanti mechaninė jėga ir ką ji judino? Atsakymas: „Visatos arba, aiškiau tariant, nekintančios, visiškai nesukaupiančios pakitimų laike materijos būties pradinis būvis, — tai klausimas, kurio nepaisyti gali tik tas protas, kuris išminties viršūnę mato savo gaminamųjų sugebėjimų luošinime". Vadinasi: arba jūs besąlygiškai priimate mano nekintamą pradinį būvį, arba aš, gaminamuosius sugebėjimus turįs Eugenijus Diuringas, skelbiu jus dvasios eunuchais. Tai gali, žinoma, kai kam įvaryti baimės. Tačiau mes, kurie jau esame matę keletą p. Diuringo gaminamųjų sugebėjimų pavyzdžių, leisime sau elegantišką p. Diuringo plūdimą tuo tarpu palikti be atsakymo ir dar kartą jį paklausti: bet, p. Diuringai, būkite malonus, kaipgi yra su ta mechanine jėga?

Poną Diuringą tuoj pat apima sumišimas. Iš tiesų, — murma jis, — „šio pradinio ribos būvio absoliuti tapatybė savaime neduoda jokio pereinamojo principo. Tačiau prisiminkime, kad iš esmės toks pat sunkumas yra kiekvienos, net mažiausios, naujos grandies mums gerai žinomoje būties grandinėje atžvilgiu. Todėl, kas nori rasti sunkumų šiuo svarbiausiuoju atveju, neturi leisti sau jų vengti mažiau pastebimomis progomis. Be to, yra galimumas nuoseklia gradacija įjungti tarpinius būvius ir tuo pačiu pastatyti nenutrūkstamumo tiltą, kad, einant atgal, būtų visiškai pašalinti kitimai. Tiesa, grynai logiškai šis nenutrūkstamumas

svarbiausiojo sunkumo nepašalina, bet jis yra mums kiekvieno dėsningumo ir aplamai kiekvieno mums žinomo perėjimo pagrindinė forma, tad mes turime teisę juo pasinaudoti ir kaip tarpine grandimi tarp minėtos pradinės pusiausvyros ir jos sutrikdymo. Bet jei mes šią, taip sakant (!), nejudamą pusiausvyrą norėtume įsivaizduoti sutinkamai su tomis sąvokomis, kurios be ypatingų prieštaravimų (!) vartojamos šiuolaikinėje mūsų mechanikoje, tai visiškai neįmanoma būtų paaiškinti, kaip materija galėjo pereiti į kitimo būvį". Tačiau be masių mechanikos, sako p. Diuringas, yra dar masių judėjimo pavirtimas į smulkiausių dalelių judėjimą; tačiau, kaip tai vyksta, „tam mes lig šiol neturime jokio bendro principo ir dėl to neturime stebėtis, jei šie reiškiniai šiek tiek nueina *į tamsią sritį*".

Štai ir viskas, ką p. Diuringas gali pasakyti. Ir iš tiesų, jei mes panorėtume pasitenkinti šiais tikrai menkais, tuščiais išsisukinėjimais bei frazėmis, tai mes turėtume matyti išminties viršūnę ne tik „savo gaminamųjų sugebėjimų luošinime", bet ir aklame, tamsiame tikėjime. Pats p. Diuringas pripažįsta, kad absoliuti tapatybė negali pati savaime pradėti kitėti. Nėra taip pat ir jokios priemonės, su kurios pagalba absoliuti pusiausvyra galėtų savaime pradėti judėti. Kas gi tada belieka? Trys melagingi, pasigailėjimo verti išsisukinėjimai.

Pirma: p. Diuringo nuomone, tiek pat sunku yra nustatyti perėjimą iš kiekvienos mažiausios grandies į kitą grandį mums gerai žinomoje būties grandinėje. Matyti, p. Diuringas savo skaitytojus laiko kūdikiais. Juk yra žinoma, kad smulkiausių grandžių atskirų perėjimų bei sąryšių būties grandinėje nustatymas ir sudaro gamtos mokslo turinį, ir jei čia kai kur atsiranda nesklandumų, tai niekam, net p. Diuringui, nekyla mintis įvykusį judėjimą aiškinti iš „nieko", bet, priešingai, visuomet turima galvoje, kad šis judėjimas yra kurio nors pirmesnio judėjimo perkėlimo, pakitimo ar pratęsimo išdava. O čia, kaip jis pats pripažįsta, kalbama apie tai, kad judėjimas būtų išvedamas iš nejudamumo, t. y. *iš nieko*.

Antra: mes turime „nenutrūkstamumo tiltą". Tiesa, jis nepadeda mums grynai loginiu būdu įveikti sunkumą, bet vis dėlto mes turime teisę *pasinaudoti* šiuo tiltu kaip tarpine grandimi tarp nejudamumo ir judėjimo. Deja, nejudamumo nenutrūkstamumas tereiškia tai, kad *nėra* judėjimo, todėl klausimas, kuriuo būdu galima su jo pagalba sukelti judėjimą, lieka dar paslaptingesnis negu bet kada. Kad ir kiek p. Diuringas skaidytų į be galo mažas daleles savo perėjimą iš visiško judėjimo nebuvimo į universalų judėjimą ir kad ir kokį ilgą laiko tarpą jis tam perėjimui skirtų, mes vis dėlto nepajudėsime iš vietos nė per vieną dešimttūkstantinę milimetro dalį. Pereiti iš nieko prie šio to mes, žinoma, be kūrimo akto niekaip negalime, nors tasai „šis tas"

būtų nedidesnis už matematinį diferencialą. Taigi, nenutrūkstamumo tiltas nėra net asilų tiltas [1]; pereiti per tokį tiltą tegali tik p. Diuringas.

Trečia: kol galioja šiuolaikinė mechanika, — o ji, anot p. Diuringo, yra viena iš svarbiausių priemonių mąstymui vystyti, — visiškai neįmanoma paaiškinti, kuriuo būdu galima pereiti iš nejudamumo į judėjimą. Bet mechaninė šilumos teorija mums parodo, kad masių judėjimas tam tikromis aplinkybėmis pavirsta molekuliniu judėjimu (nors ir šiuo atveju judėjimas atsiranda iš kito judėjimo, bet niekuomet neatsiranda iš nejudamumo), ir tai, nedrąsiai užsimena p. Diuringas, galimas dalykas, galėtų sudaryti tiltą tarp griežtai statiško (esančio pusiausvyroje) ir dinamiško (judančio). Bet šie reiškiniai „šiek tiek nueina į tamsią sritį". Ir p. Diuringas taip ir palieka mus sėdėti patamsyje.

Štai kur mes atsidūrėme po viso pagilinimo ir užaštrinimo; vis giliau grimzdami į vis didėjančią nesąmonę, mes, pagaliau, atsidūrėme ten, kur neišvengiamai turėjome atsidurti — „tamsioje mums srityje". Tačiau tai p. Diuringą mažai tejaudina. Jau sekančiame puslapyje jis turi pakankamai įžūlumo tvirtinti, kad jam „pavyko sau pačiam lygaus pastovumo sąvokai suteikti realų turinį, remiantis betarpiškai pačios materijos ir *mechaninių jėgų* veikimu". Ir šis žmogus kitus žmones vadina „šarlatanais"!

Laimei, nepaisant visos šios painiavos ir bejėgiško klaidžiojimo „patamsyje", mums dar lieka viena, be abejonės, dvasią stiprinanti paguoda: „Kitų dangaus kūnų gyventojų matematika negali remtis jokiomis kitomis aksiomomis, kaip tik mūsiškėmis!".

VI

NATŪRFILOSOFIJA. KOSMOGONIJA, FIZIKA, CHEMIJA

Toliau mes prieiname prie teorijų apie dabartinio pasaulio atsiradimą. Jau jonėnų filosofai turėję apie visuotinio materijos išsiskaidymo būvį pradinį supratimą, bet ypač nuo Kanto laikų pradinio ūko hipotezė pradėjusi vaidinti naują vaidmenį, o laipsnišką atskirų kietų dangaus kūnų susidarymą imta aiškinti trauka ir šiluminiu spinduliavimu. Šiuolaikinė mechaninė šilumos teorija įgalinanti padaryti daug aiškesnes išvadas dėl pirmesniųjų visatos būvių. Ir vis dėlto „dujinio išsisklaidymo būvis tegali būti išeities taškas rimtoms išvadoms tik tuo atveju, jei prieš tai galima aiškiau apibūdinti esančią jame mechaninę sistemą. Priešingu atveju ne tik ši idėja faktiškai lieka labai miglota, bet

[1] Originale žodžių žaismas: vokiškai Eselsbrücke (asilų tiltas) reiškia tam tikrą priemonę bukagalviams ar tingiems mokiniams (kažkas panašaus į „špargalką"). *Red.*

ir pradinis ūkas, tolesnio nagrinėjimo eigoje, iš tikrųjų darosi vis tirštesnis ir labiau nepermatomas; ...o tuo tarpu viskas dar pasilieka neaiškiame ir beformiame būvyje difuzijos idėjos, kurios negalima tiksliau apibrėžti"; ir tuo būdu „ši dujinė visata tėra tik labai skysta koncepcija".

Kanto teorija apie visų dabartinių dangaus kūnų atsiradimą iš besisukančių ūkų masių buvo didžiausias astronomijos laimėjimas nuo Koperniko laikų. Pirmą kartą buvo suabejota dėl tos pažiūros, kad gamta neturinti jokios istorijos laike. Ligi tol buvo pripažįstama, kad dangaus kūnai nuo pat pradžios juda tomis pačiomis orbitomis ir jų būviai nekinta; ir jei atskirose planetose organiniai individai išmirdavo, tai vis dėlto giminės ir rūšys buvo laikomos nekintamomis. Žinoma, visiems buvo aišku, kad gamta yra nuolatiniame judėjime, bet šis judėjimas buvo suprantamas kaip nepaliaujamas tų pačių procesų kartojimasis. Šioje pažiūroje, kuri visiškai atitiko metafizinį mąstymo būdą, pirmąją spragą pramušė Kantas, ir jis tai padarė tokiu mokslišku būdu, kad dauguma jo pateiktų argumentų dar ir šiandien tebegalioja. Suprantama, Kanto teorija ir lig šiol dar tebėra, griežtai kalbant, tik hipotezė. Bet ir Koperniko sukurta pasaulio sistema taip pat lig šiol tebėra ne daugiau kaip hipotezė [1]. O kai įkaitusių dujų masių buvimas žvaigždžių danguje buvo nustatytas spektroskopiškai su tokiu įtikinamumu, kuris paneigė visus priekaištus, nutilo ir mokslinė opozicija prieš Kanto teoriją. Pats p. Diuringas savoje pasaulio konstrukcijoje taip pat negali išsiversti be šios ūkų stadijos, bet, — atsikeršydamas už tai, — jis reikalauja, kad jam būtų parodyta slypinti šiame ūkų būvyje mechaninė sistema, o antra, kadangi tai neįvykdoma, jis nesigaili tam ūkų būviui visokių niekinamų epitetų. Deja, šiuolaikinis mokslas negali apibūdinti šios sistemos taip, kad visiškai patenkintų p. Diuringą. Bet juk tiek pat mažai jis tegali atsakyti ir į daugelį kitų klausimų. Į klausimą, kodėl rupūžės neturi uodegos, mokslas lig šiol tegali atsakyti: „todėl, kad jos ją prarado". O jei kas būtų linkęs pasikarščiuoti dėl tokio atsakymo ir pasakyti, kad tokiu atveju viskas pasilieka neaiškiame ir beformiame būvyje praradimo idėjos, kurios negalima tiksliau apibrėžti, ir kad visa tai sudaro labai skystą koncepciją, tai dėl tokio moralės pritaikymo gamtos mokslui mes nepažengtume nė vieno žingsnio pirmyn. Toks šiurkštumas ir nepasitenkinimo rodymas

[1] Apie Koperniko sistemą Engelsas 1888 metais savo veikale „Liudvigas Feuerbachas" rašė: „Koperniko saulės sistema tris šimtus metų buvo hipotezė, ligi aukščiausio laipsnio įtikima, bet vis dėlto hipotezė. O kai Leverjė, remdamasis šios sistemos duomenimis, ne tik įrodė, kad turi būti dar viena, ligi tol nežinoma planeta, bet apskaičiavimu nustatė ir vietą, kur ji turi būti dangaus erdvėje, ir kai po to Galė tikrai atrado tą pl netą, Koperniko sistema buvo įrodyta" (Žr. *K. Marksas* ir *F. Engelsas*. Rinktiniai raštai dviem tomais, II tomas, Vilnius, 1950, 334 psl.). *Red.*

galėtų visuomet ir visur pasireikšti, ir kaip tik dėl to jis niekuomet ir niekur netinka. O pagaliau kas gi kliudo p. Diuringui pačiam susirasti mechaninę pradinio ūko sistemą?

Laimei, mes dabar sužinome, kad Kanto ūkų masė „toli gražu nesutampa su visiškai tolygiu pasaulio aplinkos būviu arba, kitaip tariant, su sau pačiam lygiu materijos būviu". Kantui iš tiesų nusišypsojo laimė, kad jis, suradęs kelią atgal nuo dabartinių dangaus kūnų prie ūkų kamuolio, galėjo tuo pasitenkinti ir kad jam net nekilo mintis apie sau pačiam lygų materijos būvį. Tarp kitko pastebėsime, kad jei šiuolaikiniame gamtos moksle Kanto ūkų kamuolys yra vadinamas pradiniu ūku, tai, savaime aišku, tat reikia suprasti tik santykinai. Tas ūkas yra pradinis, iš vienos pusės, kaip dabartinių dangaus kūnų pradžia, o iš antros — kaip ankstyviausioji materijos forma, į kurią mes šiuo metu galime sugrįžti. Tai anaiptol nepaneigia, bet, atvirkščiai, verčia daryti prielaidą, kad materija iki šio pradinio ūko yra išėjusi begalinę eilę kitų formų.

Ponas Diuringas čia įžiūri savo pranašumą. Ten, kur mes, kartu su mokslu, tuo tarpu apsiribojame kadaise buvusiu pradiniu ūku, jam jo mokslų mokslas padeda prasiskverbti žymiai giliau į praeitį, — ligi pat to „pasaulio aplinkos būvio, kuris nesiduoda suvokiamas nei kaip grynai statiškas šiuolaikine šios sąvokos prasme, nei kaip dinamiškas", kurio, vadinasi, iš viso negalima suprasti. „Materijos ir mechaninės jėgos vienybė, kurią mes vadiname pasaulio aplinka, yra, taip sakant, logiškai reali formulė, kurios tikslas yra nurodyti sau pačiam lygų materijos būvį kaip visų suskaičiuojamų išsivystymo stadijų prielaidą".

Matyti, mes dar toli gražu nesame atsikratę tuo sau pačiam lygiu pradiniu materijos būviu. Čia tas būvis vadinamas materijos ir mechaninės jėgos vienybe, o ta vienybė vadinama — „logiškai realia formule" ir t. t. Taigi, kai tik nutrūksta materijos ir mechaninės jėgos vienybė, prasideda judėjimas.

Ši logiškai reali formulė yra ne kas kita, kaip bejėgiškas mėginimas Hegelio kategorijas „savyje" (Ansich) ir „sau" (Fürsich) panaudoti tikrovės filosofijai. Anot Hegelio, būtis savyje reiškia pradinę kiekviename daikte, kiekviename procese, kiekvienoje sąvokoje slypinčių neišsivysčiusių priešybių tapatybę; būtyje sau įvyksta šių paslėptų elementų atsiskyrimas bei išsiskyrimas ir prasideda jų tarpusavio kova. Taigi, nejudamą pradinį būvį mes turime įsivaizduoti kaip materijos ir mechaninės jėgos vienybę, o perėjimą į judėjimą — kaip jų išsiskyrimą ir vienos antrai priešpastatymą. Tačiau tokiu būdu mes įrodome ne fantastiško pradinio būvio realumą, o vien tai, kad tas būvis tegali būti pritaikytas Hegelio kategorijai „savyje", o toks pat fantastiškas to būvio nutrūkimas — kategorijai „sau". Hegeli, padėk!

Materija, sako p. Diuringas, yra visos tikrenybės nešėja, todėl ir negali būti jokios mechaninės jėgos už materijos. Toliau, mechaninė jėga yra tam tikras materijos būvis. Ir štai, pradiniame būvyje, kai niekas nevyko, materija ir jos būvis, t. y. mechaninė jėga, buvo kažkas vieninga. Vadinasi, vėliau, kai kažkas pradėjo vykti, būvis, žinoma, turėjo pasidaryti skirtingas nuo materijos. Vadinasi, mes turime sutikti, kad mus vaišintų tokiomis mistinėmis frazėmis ir įtikinėjimu, kad sau pačiam lygus būvis nebuvo nei statiškas, nei dinamiškas, kad jis nebuvo nei pusiausvyroje, nei judėjime. Mes vis dar nežinome, kur buvo mechaninė jėga to būvio metu ir kaip mes be postūmio iš šalies, t. y. be dievo, galime pereiti iš absoliutaus nejudamumo į judėjimą.

Materialistai kalbėjo apie materiją ir judėjimą dar iki p. Diuringo. Ponas Diuringas judėjimą suveda į mechaninę jėgą, kaip į tariamai pagrindinę jo formą, ir tuo atima sau galimybę suprasti tikrąjį ryšį tarp materijos ir judėjimo, kuris, beje, buvo neaiškus ir visiems ankstesniesiems materialistams. Tuo tarpu dalykas čia yra gana paprastas. *Judėjimas yra materijos būties forma.* Niekur ir niekuomet nėra buvę ir negali būti materijos be judėjimo. Judėjimas pasaulio erdvėje, mechaninis mažesnių masių judėjimas atskiruose dangaus kūnuose, molekulių virpėjimas kaip šiluma arba kaip elektros ar magnetinė srovė, cheminis skaidymasis ir jungimasis, organinė gyvybė, — štai tos judėjimo formos, kuriose — vienoje ar keliose iš karto — yra kiekvienas atskiras medžiagos atomas pasaulyje kiekvienu tam tikru momentu. Bet kuri ramybė, bet kuri pusiausvyra tėra tik santykinė, jos teturi prasmę tik vienos ar kitos tam tikros judėjimo formos atžvilgiu. Pavyzdžiui, kuris nors kūnas žemėje gali būti mechaninės pusiausvyros būvyje, t. y. mechanine prasme — ramybės būvyje, bet tai netrukdo tam kūnui dalyvauti žemės judėjime ir visos saulės sistemos judėjime, kaip tai visiškai netrukdo smulkiausioms fizinėms jo dalelėms, priklausomai nuo temperatūros, virpėti arba jo medžiagos atomams išeiti tam tikrą cheminį procesą. Materija be judėjimo taip pat neįmanoma, kaip ir judėjimas be materijos. Todėl judėjimas yra taip pat nesukuriamas ir nesunaikinamas, kaip ir pati materija; šią mintį ankstesnioji filosofija (Dekartas) išreiškė taip: pasaulyje esamo judėjimo kiekis visuomet lieka tas pats. Vadinasi, judėjimas negali būti sukurtas, jis tegali būti tik perkeltas. Kai judėjimas yra perkeliamas iš vieno kūno į kitą, tai, kiek tas judėjimas persikelia, kiek jis yra aktyvus, jį galima laikyti judėjimo priežastimi, kiek šis judėjimas yra perkeliamas, pasyvus. Šį aktyvųjį judėjimą mes vadiname *jėga*, o pasyvųjį — *jėgos išraiška.* Iš čia aišku kaip diena, kad jėga yra tokio pat

dydžio, kaip ir jos išraiška, nes juk jose abiejose vyksta *tas pats* judėjimas.

Tuo būdu materijos būvis be judėjimo pasirodo esąs vienas iš tuščiausių, beprasmiškiausių vaizdinių, tikras „karštligiškas kliedesys". Norint susidaryti tokį vaizdinį, reikia santykinę mechaninę pusiausvyrą, kurioje gali būti vienas ar kitas kūnas mūsų žemėje, įsivaizduoti kaip absoliučią ramybę, ir paskui šį vaizdinį perkelti į visą visatą. Toks perkėlimas, žinoma, palengvėja, jei universalinis judėjimas suvedamas į vieną tik mechaninę jėgą. Ir tuomet toks judėjimo apribojimas vien tik mechanine jėga turi dar tą pranašumą, kad jis įgalina įsivaizduoti jėgą kaip ramybėje esančią, surištą, vadinasi, tuo momentu neveikiančią. Taigi, jei judėjimo perkėlimas, kaip tai labai dažnai atsitinka, yra bent kiek sudėtingesnis procesas, į kurį įeina įvairios tarpinės grandys, tai tikrąjį perkėlimą galima atidėti iki bet kurio momento, praleidžiant paskutinę grandinės grandį. Taip, pavyzdžiui, yra tuo atveju, kai mes užtaisome šautuvą ir pasirenkame momentą, kada bus nuleistas gaidukas ir įvyks šūvis, t. y. bus perkeltas parakui užsidegus atsipalaidavęs judėjimas. Todėl galima įsivaizduoti, kad nejudamo, sau pačiam lygaus būvio metu materija buvo užtaisyta jėga, — tai, matyti, p. Diuringas ir supranta, jei jis iš viso ką nors supranta, kaip materijos ir mechaninės jėgos vienybę. Bet toks įsivaizdavimas yra absurdiškas, nes jis priskiria visai visatai, kaip kažką absoliutaus, tokį būvį, kuris dėl pačios savo prigimties yra santykinis ir kuriame, vadinasi, vienu laiku visuomet tegali būti tik *dalis* materijos. Tačiau, paliekant nuošalyje ir šią aplinkybę, vis dėlto lieka dar sunkumas: pirma, kokiu būdu pasaulis tapo užtaisytas, nes mūsų laikais šautuvai patys savaime neužsitaiso, o antra, kieno pirštas po to nuleido gaiduką? Mes galime visaip išsisukinėti, kaip tik mums patinka, bet, p. Diuringo vadovaujami, mes kiekvieną kartą vėl grįžtame — prie dieviškojo piršto.

Nuo astronomijos mūsų tikrovės filosofas pereina prie mechanikos ir fizikos ir čia sielojasi, kad mechaninė šilumos teorija po jos atradimo per ištisą žmonių kartą nedaug tepažengusi pirmyn nuo to taško, iki kurio ją palaipsniui atvedė pats Robertas Majeris. Be to, visas šis dalykas, girdi, dar labai neaiškus: mes esame priversti „vėl priminti, kad kartu su materijos judėjimo būviais yra taip pat duoti statiški santykiai ir kad šie pastarieji neturi jokio mato mechaniniame darbe... jei mes anksčiau gamtą pavadinome didžiąja darbininke ir šio posakio dabar griežtai laikysimės, tai mes turime dar pridurti, kad sau patiems lygūs būviai ir ramybės santykiai jokio mechaninio darbo nereiškia. Tuo būdu mes vėl neturime tilto nuo statiškumo į dinamiškumą, ir jei vadinamoji slaptoji šiluma lig šiol tebėra

neperkandamas riešutas teorijai, tai mes ir čia turime konstatuoti spragą, kurios buvimą visų mažiausiai reikėtų neigti taikant teoriją kosminių reiškinių srityje".

Visi šie orakuliški tauškalai ir vėl terodo vien tik išsiliejimus nešvarios sąžinės, kuri labai gerai jaučia, kad, išvesdama judėjimą iš absoliutaus nejudamumo, ji beviltiškai susipainiojo, bet vis dėlto gėdinasi apeliuoti į vienintelį gelbėtoją, būtent — į dangaus ir žemės sutvėrėją. Jei net mechanikoje, įskaitant čia ir šilumos mechaniką, negalima rasti tilto nuo statiškumo į dinamiškumą, nuo pusiausvyros į judėjimą, tai kodėl p. Diuringas privalo ieškoti tilto nuo savo nejudamo būvio į judėjimą?,O tuomet jis šitokiu būdu laimingai išsipainiotų iš bėdos.

Paprastoje mechanikoje tiltą nuo statiškumo į dinamiškumą sudaro postūmis iš šalies. Jei centnerį sveriantis akmuo yra pakeltas į dešimties metrų aukštį ir laisvai pakabintas taip, kad lieka ten sau pačiam lygiame būvyje ir ramybės santykyje, tai reikia apeliuoti į žindomų kūdikių publiką, norint tvirtinti, kad dabartinė šio kūno padėtis nereiškianti jokio mechaninio darbo arba kad jo nutolimas nuo pirmesnės savo padėties neturįs jokio mato mechaniniame darbe. Kiekvienas praeivis be vargo paaiškins p. Diuringui, kad akmuo ne pats savaime pakibo ten, aukštai, ant virvės, ir bet kuris mechanikos vadovėlis gali jam nurodyti, kad, leidus šiam akmeniui vėl nukristi, krisdamas jis atliks lygiai tiek pat mechaninio darbo, kiek jo prireikė akmeniui pakelti į dešimties metrų aukštį. Net tas labai paprastas faktas, kad akmuo kabo ten, aukštai, jau reiškia mechaninį darbą, nes jeigu jis kabos pakankamai ilgą laiką, tai virvė truks, kai tik ji dėl cheminio irimo pasidarys nepakankamai tvirta akmeniui išlaikyti. Bet į tokias „paprastas pagrindines formas", p. Diuringo žodžiais tariant, galima suvesti visus mechaninius procesus, ir dar nėra gimęs toks inžinierius, kuris, turėdamas savo žinioje reikiamą postūmį iš šalies, nesugebėtų surasti tilto nuo statiškumo į dinamiškumą.

Be abejonės, mūsų metafizikui yra neperkandamas riešutas ir karti piliulė tas faktas, kad judėjimas savo matą turi rasti savo priešybėje — ramybėje. Juk tai — negirdėtas prieštaravimas, o kiekvienas *prieštaravimas*, p. Diuringo nuomone, yra *nesąmonė* [1]. Vis dėlto tai yra faktas, kad kabantis akmuo reiškia tam tikrą mechaninio judėjimo kiekį, kuris gali būti tiksliai išmatuotas pagal akmens svorį bei jo nuotolį nuo žemės paviršiaus ir gali būti įvairiai, kaip patinka, panaudotas (pavyzdžiui, stačiu kritimu, nuleidžiant nuožulniąja plokštuma, sukant kokį nors veleną); ir lygiai taip yra su užtaisytu šautuvu. Dialekti-

---

[1] Vokiškai — neišverčiamas žodžių žaismas: Widerspruch — prieštaravimas, Widersinn — nesąmonė. *Red.*

niam supratimui ši galimybė išreikšti judėjimą jo priešybe, ramybe, nesudaro absoliučiai jokio sunkumo. Jam visa ši priešybė, kaip mes esame matę, tėra santykinė; absoliučios ramybės, besąlyginės pusiausvyros nėra. Atskiras judėjimas siekia pusiausvyros, visuminis judėjimas vėl sutrikdo pusiausvyrą. Tuo būdu ramybė ir pusiausvyra, kur jos pasireiškia, tėra riboto judėjimo rezultatas, ir savaime suprantama, kad šis judėjimas gali būti matuojamas savo rezultatu, gali būti juo išreiškiamas ir vėl iš jo atsirasti viena ar kita forma. Bet tokiu paprastu dalyko išdėstymu p. Diuringas negali pasitenkinti. Kaip ir pridera tikram metafizikui, jis pirma tarp judėjimo ir pusiausvyros sudaro tikrovėje nesančią atvirą bedugnę ir paskui stebisi, kad negali surasti tilto per tą jo paties sufabrikuotą bedugnę. Su tokiu pat pasisekimu jis galėtų sėsti ant savo metafizinio Rosinanto[1] ir skubėti paskui Kanto „daiktą savyje", nes kaip tik tas „daiktas savyje", o ne kas kita, galiausiai slypi už šio neatrandamo tilto.

Bet kaip yra su mechanine šilumos teorija ir su surištąja arba slaptąja šiluma, kuri šiai teorijai „tebelieka neįveikiama kliūtis"?

Jei svarą ledo, esant užšalimo taško temperatūrai ir normaliam atmosferos slėgimui, šildydami paversime svaru tokios pat temperatūros vandens, tai išnyks toks šilumos kiekis, kurio pakaktų tam pačiam svarui vandens įšildyti nuo 0° iki 79,4°C, arba 79,4 svaro vandens temperatūrai pakelti vienu laipsniu. Jei, toliau, tą svarą vandens įšildysime iki virimo taško, t. y. iki 100°, tai, kol visas vanduo pavirs 100° garais, išnyks beveik septynis kartus didesnis šilumos kiekis, — toks jos kiekis, kurio užtenka 537,2 svaro vandens temperatūrai pakelti vienu laipsniu. Ši išnykusi šiluma vadinama *surištąja*. Jei atšaldymo būdu garus vėl paversime vandeniu ir vandenį vėl ledu, tai šilumos kiekis, kuris anksčiau buvo surištumo būvyje, vėl *atsipalaiduos*, t. y. pasidarys juntamas ir matuojamas kaip šiluma. Šis šilumos atsipalaidavimas, tirštėjant garams ir užšąlant vandeniui, yra priežastis to, kad atšaldytas iki 100° garas tik palaipsniui virsta vandeniu ir kad vandens masė, esant užšalimo taško temperatūrai, tik labai iš lėto tevirsta ledu. Tokie yra faktai. Dabar kyla klausimas: kas įvyksta su šiluma tuo metu, kai ji būna surišta?

Mechaninė šilumos teorija, pagal kurią šilumą sudaro didesnis ar mažesnis, priklausomai nuo temperatūros ir agregatinio būvio, smulkiausių fiziškai veiklių kūno dalelių (molekulių) virpėjimas, galįs tam tikromis sąlygomis virsti bet kuria kita judėjimo forma, — ši teorija paaiškina dalyką tuo, kad išnykusi šiluma atliko tam tikrą darbą, virto darbu. Ledui tirpstant, glaudus, tvirtas atskirų molekulių tarpusavio sąryšis nutrūksta,

[1] — Don Kichoto žirgas Servanteso romane „Don Kichotas". *Red.*

pavirsdamas laisvu besiliečiančių dalelių išsidėstymu; vandeniui virstant garais, virimo taške susidaro toks būvis, kuriame atskiros molekulės nedaro viena kitai jokios pastebimos įtakos ir, šilumos veikiamos, net išsisklaido į visas puses. Juk aišku, kad dujų būvyje esančio kurio nors kūno atskiros molekulės turi žymiai daugiau energijos negu skystame būvyje, o skystame būvyje — vėl daugiau negu kietame. Vadinasi, surištoji šiluma neišnyko, — ji tiesiog pasikeitė ir įgavo molekulinės įtampos formą. Kai tik išnyksta sąlyga, kuriai esant atskiros molekulės gali viena kitos atžvilgiu išlaikyti šią absoliučią ar santykinę laisvę, t. y. kai tik temperatūra nukrinta žemiau 100° minimumo arba žemiau 0°, — šioji įtampa susilpnėja, molekulės vėl veržiasi viena prie kitos su tokia pat jėga, su kokia jos anksčiau viena nuo kitos atitrūko; ir toji jėga išnyksta, bet tik tam, kad vėl pasireikštų šilumos pavidalu, ir, be to, lygiai tokiu pat kiekiu, kuris anksčiau buvo surištas. Žinoma, šis aiškinimas tėra tik hipotezė, kaip ir visa mechaninė šilumos teorija, nes niekas niekuomet nėra matęs molekulės, nekalbant jau apie jos virpėjimus. Todėl joje, be abejonės, yra daugybė spragų, kaip ir aplamai visoje šioje dar labai jaunoje teorijoje, bet ji gali bent išaiškinti šį procesą, visiškai neprieštaraudama tam, kad judėjimas yra nesunaikinamas ir nesukuriamas; ši hipotezė gali net tiksliai nurodyti, kur dingsta šiluma jos kitimo metu. Vadinasi, slaptoji arba surištoji šiluma visai nėra neįveikiama kliūtis mechaninei šilumos teorijai. Priešingai, ši teorija pirmą kartą racionaliai išaiškina procesą, o neįveikiama kliūtis gali būti nebent tai, kad kita molekulinės energijos forma paverstą šilumą fizikai ir toliau tebevadina pasenusiu ir jau nebetinkamu „surištosios“ šilumos vardu.

Taigi, sau patiems lygiuose būviuose ir kieto, skysto bei dujinio agregatinio būvio ramybės santykiuose, šiaip ar taip, yra išreikštas mechaninis darbas, kiek mechaninis darbas yra šilumos matas. Tiek kietoje žemės plutoje, tiek ir okeano vandenyje dabartiniame agregatiniame jų būvyje yra išreikštas visiškai apibrėžtas atsipalaidavusios šilumos kiekis, kurį, savaime suprantama, atitinka toks pat apibrėžtas mechaninės jėgos kiekis. Vykstant dujų kamuolio, iš kurio atsirado žemė, perėjimui į skystą, o vėliau — daugiausia į kietą agregatinį būvį, tam tikras molekulinės energijos kiekis buvo išspinduliuotas į pasaulio erdvę šilumos pavidalu. Vadinasi, to sunkumo, apie kurį paslaptingai murma p. Diuringas, nėra; ir net nagrinėdami kosminius reiškinius, nors čia ir sutinkame trūkumų bei spragų, sąlygojamų mūsų pažinimo priemonių netobulumo, mes niekur nesusiduriame su teoriškai nenugalimomis kliūtimis. Tiltą nuo statiškumo į dinamiškumą ir čia sudaro postūmis iš šalies — šaldymas arba šildymas, sukeltas kitų kūnų, kurie veikia pusiausvy-

roje esantį daiktą. Kuo labiau mes įsigiliname į Diuringo natūrfilosofiją, tuo geriau matyti, kokie bergždi yra visi mėginimai išaiškinti judėjimą iš nejudamumo arba surasti tiltą, kuriuo grynas statiškumas, nejudamumas galėtų *savaime* pereiti į dinamiškumą, į judėjimą.

O dabar mes tarytum laimingai nusikratėme kuriam laikui sau pačiam lygiu pradiniu būviu. Ponas Diuringas pereina prie chemijos ir šia proga atskleidžia mums tris gamtos pastovumo dėsnius, kuriuos lig šiol yra atradusi tikrovės filosofija, būtent:

1) bendras visos materijos kiekis, 2) paprastųjų (cheminių) elementų skaičius ir 3) mechaninės jėgos kiekis — visi jie yra pastovūs dydžiai.

Taigi, materijos ir jos paprastų sudėtinių dalių, kiek ji iš jų susideda, nesukuriamumas bei nesunaikinamumas, o taip pat judėjimo nesukuriamumas bei nesunaikinamumas — šie seni, visiems žinomi faktai, visiškai nepatenkinamai išreikšti — štai vienintelis teigiamas dalykas, kurį p. Diuringas įstengia mums pateikti kaip savo neorganinio pasaulio natūrfilosofijos rezultatą. Bet juk visa tai — mums seniai žinomi dalykai. Nežinoma mums tebuvo tik viena: kad tai yra „pastovumo dėsniai" ir kad kaip tokie jie reiškia „schematines daiktų sistemos savybes". Išeina taip pat, kaip anksčiau išėjo su Kantu: p. Diuringas ima kurią nors visiems žinomą senieną, prilipdo prie jos diuringinę etiketę ir pavadina tai „iš pagrindų savotiškomis išvadomis ir pažiūromis... sistemas kuriančiomis idėjomis... iki šaknų prasiskverbiančiu mokslu".

Tačiau tai anaiptol dar neturi sukelti mums nusiminimo. Kad ir kokių trūkumų turėtų šis iki giliausių šaknų prasiskverbiantis mokslas ir ši geriausioji visuomenės santvarka, apie vieną dalyką p. Diuringas gali visiškai aiškiai pasakyti, — kad „visatoje esamo aukso kiekis visuomet turėjo būti tas pats ir, panašiai kaip visuotinė materija, negalėjo nei padidėti, nei sumažėti". Deja, p. Diuringas mums nepasako, ką mes galime nusipirkti už šį „esamą auksą".

VII

NATŪRFILOSOFIJA. ORGANINIS PASAULIS

„Nuo slėgio ir postūmio mechanikos iki pojūčių ir minčių sąryšio tęsiasi vienoda ir vienintelė nuosekli tarpinių pakopų eilė". Šiuo teigimu p. Diuringas nori išvengti pasakyti ką nors aiškesnio apie gyvybės atsiradimą, nors iš tokio mąstytojo, kuris pasaulio išsivystymą yra ištyręs iki sau pačiam lygaus būvio ir kuris kituose dangaus kūnuose jaučiasi visai kaip namie, atrodytų, galima būtų laukti, kad ir šis dalykas jam yra tiksliai žinomas. Beje, šis p. Diuringo teigimas yra tik pusiau teisingas, kol jis nėra papildytas jau minėta hegeline mato santykių mazgine

linija. Nepaisant viso laipsniškumo, perėjimas iš vienos judėjimo formos į kitą visuomet lieka šuoliu, lemiamu posūkiu. Toks yra perėjimas nuo dangaus kūnų mechanikos prie nedidelių masių mechanikos atskiruose dangaus kūnuose; toks pat yra perėjimas nuo masių mechanikos prie molekulių mechanikos, apimančios judėjimus, kuriuos mes tyrinėjame vadinamojoje tikrojoje fizikoje: šilumą, šviesą, elektrą, magnetizmą. Lygiai taip pat ir perėjimas nuo molekulių fizikos prie atomų fizikos — prie chemijos — įvyksta staigiu šuoliu; o dar labiau tai pasireiškia, vykstant perėjimui nuo paprasto cheminio veikimo prie baltymų chemizmo, kurį mes vadiname gyvybe. Gyvybės sferoje šuoliai darosi toliau vis retesni ir mažiau pastebimi. — Vadinasi, ir vėl Hegeliui tenka taisyti p. Diuringą.

Logiškam perėjimui prie organinio pasaulio p. Diuringas pasinaudoja tikslo sąvoka. Tai ir vėl pasiskolinta iš Hegelio, kuris savo „Logikoje" — mokyme apie sąvoką — pereina nuo chemizmo prie gyvybės su pagalba teleologijos, t. y. mokymo apie tikslą. Kur mes bepažvelgtume, visur mes p. Diuringo veikale susiduriame su kokia nors hegeline „sunkiai virškinama idėja", kurią jis, nė kiek nesivaržydamas, skelbia savo paties „iki šaknų prasiskverbiančiu mokslu". Mes per toli nueitume, jei čia imtume nagrinėti, kiek yra teisinga ir tinkama taikyti organiniam pasauliui tikslo ir priemonių sąvokas. Šiaip ar taip, net hegelinio „vidinio tikslo" taikymas gamtai, t. y. tokio tikslo, kuris neįnešamas į gamtą sąmoningai veikiančio pašalinio elemento, pavyzdžiui, apvaizdos išminties, bet kuris glūdi paties daikto būtinybėje, — net toks tikslo sąvokos taikymas nuolat atveda neišėjusius rimtos filosofinės mokyklos žmones prie beprasmiško sąmoningų ir apgalvotų veiksmų primetimo gamtai. Tas pats p. Diuringas, kuriam net menkiausi kitų žmonių „spiritistiniai" kėslai sukelia didžiausią moralinį pasipiktinimą, pareiškia „visiškai tvirtai, kad instinktai yra sukurti daugiausia dėl to pasitenkinimo, kuris yra susijęs su jų žaismu". Jis pasakoja mums, kad vargšė gamta „turi nuolat vis iš naujo ir iš naujo tvarkyti daiktų pasaulį" ir kad greta to ji dar turi daug kitų reikalų, „kurie reikalauja iš gamtos daugiau subtilumo, negu paprastai yra manoma". Bet gamta ne vien tik *žino*, kodėl ji sukuria viena ar kita, jai ne tik tenka atlikti tarnaitės darbus, ji ne tik pasižymi subtilumu — tai jau savaime yra gana didelis tobulumas subjektyviajame sąmoningame mąstyme, — ji turi dar ir valią; nes instinktų papildomąjį vaidmenį, — tai, kad jie, be kita ko, atlieka realias natūralias funkcijas: mitybą, veisimąsi ir t. t. — „mes turime teisę įsivaizduoti ne kaip tiesiogiai, o tik kaip netiesiogiai *pageidaujamą dalyką*". Tuo būdu mes priėjome prie sąmoningai mąstančios ir sąmoningai veikiančios gamtos, vadinasi, mes jau stovime ant „tilto", vedančio, tiesa, ne iš statiškumo į dinamiš-

kumą, bet vis dėlto iš panteizmo į deizmą. O gal p. Diuringui ir pačiam norisi šiek tiek imtis „natūrfilosofinės pusiau poezijos"?

Ne, tai neįmanoma. Viskas, ką mūsų tikrovės filosofas sugeba mums pasakyti apie organinę gamtą, yra tai, kad jis apsiriboja žygiu prieš šią „natūrfilosofinę pusiau poeziją", prieš „šarlatanybę su jos lengvabūdišku paviršutiniškumu ir, taip sakant, mokslinėmis mistifikacijomis", prieš *darvinizmo* „poetizuojančius bruožus".

Visų pirma Darvinui prikišama, kad jis Maltaus gyventojų skaičiaus teoriją perkėlęs iš politinės ekonomijos į gamtos mokslą, kad jis patekęs į gyvulių augintojo pažiūrų nelaisvę, kad jis savo kovos už būvį teorijoje susižavėjęs nemoksliška pusiau poezija ir kad visas darvinizmas, išskyrus tai, kas jo yra pasiskolinta iš Lamarko, esąs geroka prieš žmoniškumą nukreipto žvėriškumo dozė.

Iš savo mokslinių kelionių Darvinas susidarė nuomonę, kad augalų ir gyvūnų rūšys nėra pastovios, bet kintamos. Šiai minčiai toliau vystyti savo tėvynėje jis neturėjo geresnės stebėjimų dirvos, kaip dirbtinis augalų ir gyvulių veisimas. Kaip tik šiuo atžvilgiu Anglija yra klasikinė šalis; kitų šalių, pavyzdžiui, Vokietijos, pasiekimai savo mastu toli gražu negali prilygti tam, kas šioje srityje yra padaryta Anglijoje. Be to, didesnioji minėtų laimėjimų dalis buvo pasiekta per paskutinį šimtmetį, tad faktų konstatavimas nesudaro didelių sunkumų. Darvinas priėjo išvadą, kad atranka tos pačios rūšies gyvūnų ir augalų tarpe dirbtinai sukėlė didesnius skirtumus negu tie, kurie sutinkami visų pripažįstamose skirtingomis rūšyse. Tuo būdu, iš vienos pusės, buvo iki tam tikro laipsnio įrodytas rūšių kintamumas, o iš kitos — buvo įrodyta, kad organizmai su nevienodais rūšių požymiais gali turėti bendrus protėvius. Toliau Darvinas tyrinėjo, ar negalima rasti pačioje gamtoje tokių priežasčių, kurios — be sąmoningo ir apgalvoto žmogaus poveikio — ilgainiui turėjo sukelti gyvuose organizmuose pakitimus, panašius į tuos, kurie sukuriami dirbtine atranka. Šias priežastis jis rado neatitikime tarp milžiniško gamtos sukuriamų gemalų skaičiaus ir nežymaus faktiškai subręstančių organizmų kiekio. Kadangi kiekvienas gemalas siekia išsivystyti, tai neišvengiamai kyla kova už būvį, kuri pasireiškia ne tik betarpiška fizine kova ar prarijimu, bet ir kova už erdvę ir šviesą, kuri pastebima net augmenijoje. Aišku, jog šioje kovoje daugiausia galimumų subręsti ir daugintis turi tie individai, kurie pasižymi kokia nors, kad ir labai nežymia, bet kovoje už būvį pranašumą teikiančia individualine ypatybe. Tuo būdu šios individualinės ypatybės turi tendenciją būti paveldimos, o jeigu jos pasitaiko daugelyje tos pačios rūšies individų, tai turi ir tendenciją — paveldimiesiems bruožams susikaupiant — stiprėti kartą paimta kryptimi; o tokių ypatybių

neturintieji individai lengviau žūva kovoje už būvį ir palaipsniui išnyksta. Tokiu būdu vyksta rūšies kitimas natūralios atrankos keliu, išliekant labiausiai prisitaikiusiems.

Prieštaraudamas šiai Darvino teorijai, p. Diuringas sako, jog kovos už būvį idėjos kilmės, kaip pripažįstąs pats Darvinas, tenka ieškoti ekonomisto, gyventojų skaičiaus teorijos kūrėjo Maltaus pažiūrų apibendrinime. Tuo būdu ši teorija, pasak p. Diuringo, turinti visus tuos trūkumus, kurie yra būdingi kunigiškoms-maltusinėms pažiūroms gyventojų pertekliaus klausimu. — Tuo tarpu Darvinas niekuomet ir nemanė sakyti, kad kovos už būvį idėjos *kilmės* reikia ieškoti Maltaus teorijoje. Jis tiek tesako, kad jo kovos už būvį teorija esanti Maltaus teorija, pritaikyta visai augmenijai ir gyvūnijai. Kad ir kokia didelė būtų klaida, kurią padarė Darvinas, taip naiviai, be kritikos priėmęs Maltaus mokymą, vis dėlto kiekvienas iš pirmo žvilgsnio gali pastebėti, kad visai nereikia Maltaus akinių, norint pamatyti gamtoje kovą už būvį, pamatyti joje prieštaravimą tarp nesuskaitomos daugybės gemalų, kuriuos be saiko kuria gamta, ir nežymaus skaičiaus tų iš jų, kurie iš viso gali subręsti, — prieštaravimą, kurį dauguma atvejų faktiškai išsprendžia kova už būvį, kartais nepaprastai žiauri. Ir panašiai kaip darbo užmokesčio dėsnis nenustojo savo galios ir po to, kai jau seniai buvo pamiršti maltusiniai argumentai, kuriais tą dėsnį pagrindė Rikardo, lygiai taip ir kova už būvį gamtoje gali vykti nepriklausomai nuo bet kokių maltusinių jos aiškinimų. Beje, organizmai gamtoje taip pat turi savus gyventojų skaičiaus dėsnius, kurie dar beveik visiškai tebėra neištirti; jų nustatymas, be abejonės, turės lemiamą reikšmę rūšių išsivystymo teorijai. O kas gi ir šia kryptimi davė lemiamą postūmį? Ne kas kitas, kaip tik Darvinas.

Ponas Diuringas išmintingai vengia gilintis į šią pozityvią klausimo pusę. Vietoj to visą laiką turi atsakyti kovos už būvį teorija. Jo nuomone, apie kovos už būvį galimybę sąmonės neturinčių augalų ir romių žolėdžių tarpe negali būti nė kalbos: „griežtai apibrėžta žodžio prasme kova už būvį žvėrių tarpe tepasireiškia tik tiek, kiek jie minta, puldami ir ėsdami kitus gyvius". Tokiais siaurais rėmais apribojęs kovos už būvį sąvoką, jis jau gali iki valiai piktintis žvėriškuoju pobūdžiu tos sąvokos, kuriai jis pats suteikė tokią prasmę. Bet šio moralinio pasipiktinimo strėlės pataiko tik į patį p. Diuringą, kuris yra vienintelis taip siaurai suprastos kovos už būvį autorius, todėl jis vienas už ją ir atsako. Taigi, ne Darvinas „žvėrių tarpe ieško visokio gamtos veikimo dėsnių ir supratimo", — priešingai, Darvinas įtraukė į kovos už būvį sferą visą organinę gamtą, — o paties p. Diuringo sufabrikuota kažkokia fantastiška baidyklė. Beje, *pavadinimą*: kova už būvį mes galime mielai paaukoti p. Diu-

ringo aukštos moralės pykčiui. O kad pats tokios kovos *faktas* yra net augmenijoje, — tai p. Diuringui gali įrodyti kiekviena pieva, kiekvienas javų laukas, kiekvienas miškas; svarbu čia ne pavadinimas, ne tai, ar reikia sakyti: „kova už būvį“, ar: „egzistavimo sąlygų trūkumai ir mechaniniai poveikiai“; svarbu yra tai, kaip šis faktas veikia rūšių išlikimą ar kitimą. Šiuo klausimu p. Diuringas laikosi atkaklaus, sau pačiam lygaus tylėjimo. Vadinasi, tuo tarpu natūralios atrankos klausimu viskas tebelieka kaip buvo.

Bet darvinizmas „savo pakitimus ir skirtingumus daro iš nieko“. Iš tikrųjų, kai Darvinas kalba apie natūralią atranką, jis abstrahuojasi nuo tų *priežasčių*, kurios sukėlė atskirų individų pakitimus, ir visų pirma kalba apie tai, kuriuo būdu tokie individualiniai nukrypimai pamažu pavirsta tam tikros rasės, atmainos ar rūšies požymiais. Darvinui pirmiausia rūpi ne tiek surasti šias priežastis, — jos lig šiol iš dalies visai nežinomos, iš dalies tegali būti nurodytos tik pačiais bendriausiais bruožais, — kiek surasti racionalią formą, kuria įtvirtinami ir įgauna pastovią reikšmę jų rezultatai. Čia Darvinas savo atradimui iš tikrųjų suteikė perdaug plačią veikimo sferą, manydamas, kad jis yra vienintelis svertas rūšių kitėjimo procese, ir nesirūpino pasikartojančių individualinių pakitimų priežastimis, daugiausia dėmesio kreipdamas į klausimą dėl formos, kuria jie darosi visuotiniai. Tai — trūkumas, būdingas ir Darvinui ir daugumai žmonių, kurie tikrai stumia mokslą pirmyn. Be to, jei Darvinas individualinius pakitimus daro iš nieko ir kartu naudoja tik „gyvulių augintojo išmintį“, tai iš to išeina, kad kiekvienas gyvulių augintojas bei selekcionierius taip pat daro *iš nieko* gyvulių ir augalų formų pakitimus, ir, be to, tikrus, o ne vien tik įsivaizduojamus pakitimus. Tačiau postūmį tirti klausimą, iš kur faktiškai atsiranda šie pakitimai bei skirtingumai, vėl davė ne kas kitas, kaip Darvinas.

Naujausiais laikais natūralios atrankos supratimas buvo išplėstas, ypač Hekelio dėka, ir į rūšių kintamumą pradėta žiūrėti kaip į prisitaikymo ir paveldimumo sąveikos rezultatą, vaizduojant prisitaikymą tokia proceso puse, kuri sukelia pakitimus, o paveldimumą — juos išlaikančia puse. Bet ir tai nepatinka p. Diuringui: „Tikras prisitaikymas prie gyvenimo sąlygų, kaip jos yra gamtos duotos ar atimtos, turi kaip prielaidą tokius stimulus ir tokias veikimo formas, kurias apibrėžia vaizdiniai. Kitaip prisitaikymas tėra vien tik regimybė, ir šiuo atveju veikiąs priežastingumas nepakyla aukščiau žemutinių fizinio, cheminio ir augalinio-fiziologinio pasaulio pakopų“. Pavadinimas — štai kas ir vėl sukėlė p. Diuringo pyktį. Tuo tarpu, kaip jis šį procesą bevadintų, klausimas čia yra toks: ar tokie procesai sukelia organizmų rūšių pakitimus ar ne? Ir p. Diuringas vėl neduoda jokio atsakymo.

„Kai koks nors augalas beaugdamas pasirenka sau kelią, kuriame jis gauna daugiausia šviesos, tai toks dirginimo rezultatas yra ne daugiau, kaip fizinių jėgų ir cheminių agentų kombinacija, ir jei šiuo atveju apie prisitaikymą norima kalbėti ne metaforiškai, o tikrąja to žodžio prasme, tai tat turi įnešti į sąvokas *spiritistinę* painiavą". Toks griežtas kitų atžvilgiu yra tas pats žmogus, kuris visiškai tiksliai žino, kieno *valia* gamta daro viena ar kita, kuris šneka apie gamtos *subtilumą* ir net apie jos *valią*. Iš tiesų, spiritistinė painiava, — tik kas yra ją sukėlęs: Hekelis ar p. Diuringas?

Ir ne tik spiritistinė, bet ir loginė painiava. Mes matėme, kaip p. Diuringas iš visų jėgų primygtinai teigia, kad tikslo sąvoka galiojanti ir gamtai: „santykis tarp priemonės ir tikslo jokiu būdu nenumato sąmoningo kėslo". Bet kas gi yra prisitaikymas be sąmoningo kėslo ir be vaizdinių pagalbos, kurį jis taip griežtai atmeta, jei ne kaip tik toks nesąmoningas tikslingas veikimas?

Taigi, jei medinės varlės ir lapais mintantieji vabzdžiai yra žalios spalvos, dykumų gyvūnai — kaip smėlis geltonos, o poliariniai gyvūnai — daugiausia baltos kaip sniegas spalvos, tai, žinoma, šias spalvas jie įgijo ne sąmoningai ir ne vadovaudamiesi kokiais nors vaizdiniais; priešingai, šias jų spalvas tegalima paaiškinti tik fizinių jėgų ir cheminių veiksnių veikimu. Ir vis dėlto neginčijama, kad šie gyvūnai tų spalvų dėka yra tikslingai *prisitaikę* prie aplinkos, kurioje jie gyvena, ir būtent taip, kad jie dėl to darosi žymiai mažiau pastebimi savo priešams. Lygiai taip pat tokiam veikimui yra prisitaikę, ir net tikslingai prisitaikę, tie organai, kuriais kai kurie augalai gaudo ir praryja nutupiančius ant jų vabzdžius. Taigi, jei p. Diuringas primygtinai teigia, kad prisitaikymą tegalįs sukelti tik vaizdinių veikimas, tai tuo jis tik kitais žodžiais pasako, kad tikslinga veikla taip pat turi reikštis per vaizdinius, turi būti sąmoninga, apgalvota. Tuo pačiu, kaip įprasta tikrovės filosofijoje, mes vėl priėjome savo tikslus vykdantį kūrėją, t. y. dievą. „Anksčiau toks aiškinimas buvo vadinamas deizmu ir didelio pasisekimo jis neturėjo (sako p. Diuringas), bet dabar, matyti, ir šiuo atžvilgiu nužengta atgal".

Nuo prisitaikymo mes pereiname prie paveldimumo. Ir čia darvinizmas, p. Diuringo nuomone, esąs visiškai klaidingame kelyje. Darvinas teigiąs, kad visas organinis pasaulis kilęs iš vieno protėvio, kad jis esąs, taip sakant, vienos vienintelės būtybės palikuonis. Savarankiškos lygiagretės eilės vienarūšių gamtos padarų, kurių nesieja kilmės bendrumas, Darvinui visai neegzistuojančios, ir dėl to jis su savo į praeitį nukreiptomis pažiūromis tuoj pat patenkąs į aklavietę, kai tik jam nutrūksta gimimo ar kitokio veisimosi būdo gija.

Teigimas, kad Darvinas visus dabartinius organizmus išvedąs iš *vieno* protėvio, yra, mandagiai kalbant, p. Diuringo „savo paties laisvos kūrybos ir vaizduotės produktas". Savo veikalo „Origin of Species" [1] (6-sis leidimas) priešpaskutiniame puslapyje Darvinas tiesiog sako, kad jis laiko „visas gyvas būtybes ne atskirais padarais, o palikuonimis, kilusiais, tiesia linija, *iš keleto, nedaugelio būtybių*". Hekelis eina dar daug toliau ir pripažįsta „vieną visiškai savarankišką genealoginį kamieną augmenijai ir kitą — gyvūnijai", o tarp jų abiejų — „tam tikrą skaičių savarankiškų protistų genealoginių kamienų, kurių kiekvienas visiškai nepriklausomai nuo pirmųjų dviejų išsivystė iš savosios archigoninės [2] monerų formos" („Schöpfungsgeschichte" [3], 397 psl.). Šis protėvis p. Diuringo yra sugalvotas tik tam, kad jis galėtų jį visaip koneveikti, sugretindamas su judėjų protėviu Adomu; bet čia, jo, t. y. p. Diuringo, nelaimei, jam liko nežinoma, kad Smito asiriškųjų tyrinėjimų dėka tas judėjų protėvis pasirodė esąs semitų protėvis ir kad visas biblijos pasakojimas apie pasaulio sutvėrimą ir tvaną tėra fragmentas iš senovės stabmeldžių religinių padavimų ciklo, bendro judėjams, babiloniečiams, chaldėjams ir asiriečiams.

Tiesa, priekaištas Darvino adresu, kad jis tuoj pat patenka į aklavietę, kai tik jam nutrūksta kilmės gija, yra rūstus, bet nenuginčijamas. Deja, šį priekaištą nusipelno visas mūsų gamtos mokslas. Ten, kur nutrūksta kilmės gija, jis „patenka į aklavietę". Gamtos mokslas lig šiol dar nepajėgė sukurti organinių būtybių kitaip, negu išvesdamas jas iš kitų būtybių: jis net negali lig šiol pagaminti paprastos protoplazmos ar kitų baltyminių medžiagų iš cheminių elementų. Taigi, apie gyvybės atsiradimą gamtos mokslas tuo tarpu tikrai tegali pasakyti tik tiek, kad gyvybė turėjo atsirasti cheminiu būdu. Bet, gal būt, tikrovės filosofija gali čia mums padėti, turėdama savo žinioje savarankiškas lygiagretes eiles gamtos padarų, kurių nesieja kilmės bendrumas? Kaip atsirado šie padarai? Savaime? Bet lig šiol net patys karščiausieji savaiminio gyvybės atsiradimo šalininkai nepretendavo į tai, kad šiuo būdu būtų galėję atsirasti kas nors kita, išskyrus bakterijas, grybų gemalus ir kitus labai primityvius organizmus, bet anaiptol ne vabzdžiai, žuvys, paukščiai ar žinduoliai. O jei šie vienarūšiai gamtos padarai (žinoma, organiniai, nes tik apie juos čia ir tekalbama) nėra susiję tarp savęs bendra kilme, tai ten, „kur nutrūksta kilmės gija", jie, arba kiekvienas iš jų pirmtakų, turėjo atsirasti pasaulyje ne kitaip, kaip atskiru kūrimo aktu. Tuo būdu mes vėl grįžtame prie kūrėjo ir prie to, kas vadinama deizmu.

[1] „Rūšių kilmė". *Red.*
[2] — pirmagimės. *Red.*
[3] „Kūrimo istorija". *Red.*

Toliau, p. Diuringas laiko dideliu Darvino paviršutiniškumu tai, kad jis „paprastą lytinės ypatybių kompozicijos aktą paverčia fundamentaliniu tų ypatybių atsiradimo principu". Ir vėl tai yra iki daiktų šaknų prasiskverbiančio mūsų filosofo laisvos kūrybos ir vaizduotės produktas. Darvinas, priešingai, aiškiai pareiškia: posakis „natūrali atranka" apima tik pakitimų *išsilaikymą*, o ne atsiradimą (63 psl.). Tačiau šiais naujais teiginiais, kurių Darvinas niekuomet nėra iškėlęs, tesiekiama paruošti mus tokiam p. Diuringo giliamintiškam pareiškimui: „Jei vidiniame lytinio dauginimosi schematizme pavyktų surasti kokį nors savarankiško kitėjimo principą, tai ši idėja būtų visiškai racionali, nes visiškai natūrali yra mintis sujungti visuotinės genezės principą su lytinio dauginimosi principu į vieną visumą ir vadinamąjį savaiminį gyvybės atsiradimą traktuoti aukštesniu požiūriu ne kaip absoliutų reprodukcijos priešingumą, o būtent kaip gimimą". Ir žmogus, sugebėjęs sukurti tokią nesąmonę, nesidrovi prikaišioti Hegeliui jo „žargoną"!

Bet gana to erzinančio, prieštaringo bambėjimo ir niurnėjimo, kuriuo p. Diuringas reiškia savo apmaudą dėl to, kad gamtos mokslas milžiniškai suklestėjo Darvino teorijos duoto postūmio dėka. Nei Darvinas, nei jo pasekėjai gamtininkų tarpe nė nemano kuriuo nors būdu sumenkinti didžius Lamarko nuopelnus; juk kaip tik Darvinas ir jo pasekėjai buvo pirmieji, kurie vėl iškėlė jį į paviršių. Tačiau mes neturime išleisti iš akių, kad Lamarko laikais mokslas dar anaiptol neturėjo pakankamai medžiagos, kuria pasiremdamas į klausimą apie rūšių kilmę būtų galėjęs atsakyti kitaip, negu užbėgdamas už akių ateičiai, taip sakant, pranašiškai ją atspėdamas. Tuo tarpu nuo Lamarko laikų buvo ne tik sukaupta nepaprastai gausi medžiaga tiek iš aprašomosios, tiek ir iš anatominės botanikos bei zoologijos srities, bet ir atsirado dvi visiškai naujos mokslo šakos, kurios turi čia lemiamą reikšmę, būtent: augalų ir gyvūnų gemalų vystymosi tyrimas (embriologija) ir organinių likučių, išlikusių įvairiuose žemės paviršiaus sluoksniuose, tyrimas (paleontologija). Būtent, išryškėja būdingas atitikimas tarp laipsniško organinių gemalų išsivystymo į subrendusius organizmus ir nuoseklios eilės, kuria augalai ir gyvūnai vieni po kitų atsirado žemės istorijoje. Ir kaip tik šis atitikimas buvo patikimiausias vystymosi teorijos ramstis. Bet pati vystymosi teorija dar labai jauna, ir dėl to nėra abejonės, kad tolesnis tyrinėjimas turi labai žymiai modifikuoti dabartines, tame tarpe ir griežtai darvinistines, pažiūras apie rūšių vystymosi procesą.

Bet ką gi teigiamo gali mums pasakyti apie organinės gyvybės išsivystymą tikrovės filosofija?

„Rūšių kintamumas yra priimtina hipotezė". Bet greta jos galioja ir „savarankiškos lygiagretės eilės vienarūšių gamtos

padarų, kurių nesieja kilmės bendrumas". Tuo remiantis reikėtų manyti, kad nevienarūšiai gamtos padarai, — t. y. kintamosios rūšys, — yra kilę vieni iš kitų, o vienarūšiai — ne. Bet ir tai yra ne visai teisinga, nes ir apie kintamąsias rūšis mes skaitome, kad „kilmės bendrumo ryšys, atvirkščiai, tėra tik visai antraeilis gamtos aktas". Vadinasi, vis dėlto čia kalbama apie kilmę, nors ir „antros klasės". Tačiau džiaukimės ir tuo, kad p. Diuringas, prikalbėjęs apie tą kilmę tiek daug blogo ir tamsaus, galų gale vėl įsileido ją per užpakalines duris. Lygiai taip pat yra ir su natūralia atranka, nes po viso moralinio pasipiktinimo kova už būvį, kurioje juk ir vyksta natūrali atranka, mes staiga skaitome: „Tuo būdu gilesnio organinių padarų savybių visumos pagrindo reikia ieškoti gyvenimo sąlygose ir kosminiuose santykiuose, tuo tarpu kai į Darvino pabrėžiamą natūralią atranką gali būti atsižvelgiama tik antroje eilėje". Vadinasi, vis dėlto natūrali atranka, nors ir antros klasės. Bet kartu su natūralia atranka pripažįstama ir kova už būvį, taigi, ir kunigiškas-maltusinis gyventojų perteklius! — Štai ir viskas, — dėl viso kito p. Diuringas nukreipia mus į Lamarką.

Pagaliau p. Diuringas įspėja mus dėl netinkamo žodžių: metamorfozė ir vystymasis vartojimo. Metamorfozė esanti neaiški sąvoka, o vystymosi sąvoka tesanti leistina tik tiek, kiek čia iš tikrųjų gali būti nustatyti vystymosi dėsniai. Vietoj vieno ir kito mes turį sakyti „kompozicija", ir tuomet viskas būsią gerai. Ir vėl sena istorija: daiktai lieka tokie, kokie jie yra buvę, ir p. Diuringas visiškai patenkintas, jei tik mes pakeisime jų pavadinimus. Kai mes kalbame apie viščiuko išsivystymą iš kiaušinio, tai tuo mes sukeliame painiavą, nes čia mes tik nepilnai tegalime nustatyti vystymosi dėsnius. Bet jei mes kalbėsime apie viščiuko „kompoziciją", tai viskas bus aišku. Taigi, nuo šiol mes daugiau nebesakysime: „šis vaikas puikiai vystosi", bet: „vaikas yra puikios kompozicijos procese", ir mums belieka pasveikinti p. Diuringą, kad jis garbingai atsistojo greta „Nibelungų žiedo" kūrėjo, — ne tik tauraus savęs vertinimo prasme, bet ir kaip ateities kompozitorius.

VIII

NATŪRFILOSOFIJA. ORGANINIS PASAULIS (pabaiga)

„Tegu pagalvoja... kiek reikia pozityvių žinių, norint aprūpinti mūsų natūrfilosofinį skyrių visomis jam reikalingomis mokslinėmis prielaidomis. Pirmiausia jo pagrindą sudaro visi esmingiausieji matematikos laimėjimai, paskui svarbiausieji tikslaus mokslo teiginiai mechanikoje, fizikoje ir chemijoje,

o taip pat aplamai gamtamoksliniai fiziologijos, zoologijos ir analoginių tyrimo sričių rezultatai“.

Su tokiu pasitikėjimu savimi ir taip ryžtingai atsiliepia p. Diuringas apie p. Diuringo mokytumą matematikos ir gamtos mokslo srityje. Tačiau iš šio lieso skyriaus, o ypač iš dar skurdesnių jo rezultatų nematyti, kad jie remtųsi iki šaknų prasiskverbiančiomis teigiamomis žiniomis. Šiaip ar taip, diuringiniams orakuliniams pamokymams apie fiziką ir chemiją sukurti nereikia žinoti iš fizikos srities nieko daugiau, kaip tik lygtis, išreiškiančias mechaninį šilumos ekvivalentą, o iš chemijos pakanka žinoti tik tiek, kad visi kūnai skirstomi į elementus ir elementų junginius. Be to, kas, panašiai kaip p. Diuringas (131 psl.), gali kalbėti apie „gravituojančius atomus“, tas tuo pačiu įrodo, kad skirtumo tarp atomo ir molekulės klausimu jis dar visiškai „klaidžioja patamsyje“. Kaip žinoma, atomais paaiškinama ne gravitacija ar kuri nors mechaninė arba fizinė judėjimo forma, o tik cheminis veikimas. O kai skaitai skyrių apie organinę gamtą, tuos tuščius, prieštaringus, o lemiamu klausimu orakuliškai beprasmiškus tauškalus apie šį bei tą ir matai absoliučiai menkus galutinius rezultatus, — jau iš pat pradžios sunku nesusidaryti nuomonės, kad p. Diuringas čia kalba apie tokius dalykus, apie kuriuos jis nuostabiai mažai težino. Ši nuomonė virsta įsitikinimu, kai skaitytojas perskaito p. Diuringo pasiūlymą ateityje moksle apie organinę gyvybę (biologijoje) kalbėti apie kompoziciją vietoj vystymosi. Kas gali pasiūlyti kažką panašaus, tas tuo pačiu įrodo, kad apie organinių kūnų susidarymą jis neturi nė mažiausio supratimo.

Visi organiniai kūnai, išskyrus paties žemiausio laipsnio, susideda iš ląstelių — mažų, tik stipriai padidinus tematomų baltyminės medžiagos gumulėlių su ląsteliniu branduoliu viduryje. Paprastai susidaro ir išorinė ląstelės sienelė, ir tuomet jos turinys būna daugiau ar mažiau skystas. Paprasčiausieji ląsteliniai organizmai susideda iš *vienos* ląstelės; bet didžiulė organinių būtybių dauguma yra daugialąstės ir sudaro vientisą daugybės ląstelių kompleksą; tos ląstelės, kurios žemesniuosiuose organizmuose yra dar vienodos, aukštesniuosiuose darosi vis įvairesnės savo forma, grupavimusi ir veikla. Pavyzdžiui, žmogaus organizme kaulai, raumenys, nervai, sausgyslės, raiščiai, kremzlės, oda, — žodžiu tariant, visi audiniai sudaryti iš ląstelių arba yra iš jų išsivystę. Bet visiems organiniams ląsteliniams padarams, nuo amebos, kurią sudaro paprastas baltyminės medžiagos gumulėlis su ląsteliniu branduoliu viduryje ir kuri didesnę savo gyvenimo dalį neturi sienelės, iki pat žmogaus, ir nuo paties mažiausio vienaląsčio desmidinio dumblio iki aukščiausiai išsivysčiusio augalo, — visiems jiems bendras ląstelių dauginimosi būdas yra dalijimasis. Ląstelės branduolys iš pra-

džių ištįsta ties viduriu, tas ištįsimas, dalijantis abi branduolio puses, darosi vis didesnis, pagaliau, abi pusės visai atsiskiria ir sudaro du ląstelinius branduolius. Toks pat procesas įvyksta pačioje ląstelėje; kiekvienas iš abiejų branduolių darosi ląstelinės medžiagos kaupimosi centru; abi tos ląstelinės medžiagos pusės jungiasi viena su kita vis labiau siaurėjančiu ištįsimu, kol pagaliau jos atsiskiria ir toliau jau gyvena kaip savarankiškos ląstelės. Tokiu daugkartiniu ląstelės dalijimusi iš apvaisinto gyvūno kiaušinio gemalinės pūslelės pamažu išsivysto pilnai subrendęs gyvūnas ir lygiai tokiu pat būdu subrendusiame organizme įvyksta susidėvėjusių audinių pakeitimas. Tokį procesą vadinti kompozicija, o jo ankstesnį pavadinimą: vystymasis laikyti „gryna fantazija" tegali, žinoma, tik tas, kas — kad ir kaip tai sunku įsivaizduoti šiais laikais — apie šį procesą ničnieko nežino; čia vyksta, ir tai pačia tiesiogine žodžio prasme, *tik* vystymasis, o kompozicijos čia absoliučiai jokios nėra!

Apie tai, ką p. Diuringas iš viso supranta kaip gyvybę, mums dar teks kai ką pasakyti žemiau. O skyrium imant, gyvybę jis supranta šitaip: „neorganinis pasaulis taip pat sudaro savaime vykstančių judėjimų sistemą; bet apie tikrąją gyvybę siauresne ir griežtesne žodžio prasme galima ryžtis kalbėti tik ten, kur prasideda tikras skaidymasis ir medžiagų cirkuliacija vyksta tam tikrais kanalais iš vieno vidinio punkto pagal gemalinę schemą, pritaikomą ir mažesniam padarui".

Jau nekalbant apie bejėgišką, painią gramatinę frazės struktūrą, šis sakinys, kaip jį beaiškintume, siaurąja ir griežtąja žodžio prasme yra nesąmonės „savaime vykstančių judėjimų sistema" (kad ir ką šie dalykai galėtų reikšti). Jei gyvybė prasideda tik ten, kur prasideda tikras skaidymasis, tuomet mes turime paskelbti negyva visą Hekelio protistų viešpatiją ir, gal būt, dar daug ką, priklausomai nuo to, kaip mes tą skaidymosi sąvoką suprasime. Jei gyvybė prasideda tik ten, kur šis skaidymasis gali būti perduotas su mažesnės gemalinės schemos pagalba, tai negalima pripažinti gyvomis būtybėmis bent visų žemesniųjų organizmų, iki vienaląsčių imtinai. Jei gyvybės požymį sudaro medžiagų cirkuliacija tam tikrais kanalais, tai, be minėtų gyvūnų, mes turime išbraukti iš gyvųjų organizmų eilės dar visą aukštesniąją duobagyvių klasę, išskyrus nebent medūzas, vadinasi, turime išbraukti visus polipus ir kitus gyvūnus augalus. O jeigu esminiu gyvybės požymiu laikysime medžiagų cirkuliaciją tam tikrais kanalais iš vieno vidinio punkto, tai mes turėsime paskelbti negyvais visus tuos gyvūnus, kurie neturi širdies arba turi kelias širdis. Čia, be aukščiau minėtų, priklauso dar visos kirmėlės, jūrų žvaigždės ir verpetės (Annuloida ir Annulosa, pagal Hekslio klasifikaciją), dalis vėžiagyvių (vėžiai)

ir, pagaliau, net vienas stuburinis — iešmutis (Amphioxus). Čia priskirtini ir visi augalai.

Taigi, norėdamas apibūdinti gyvybę tikrąja, siauresne ir griežtesne to žodžio prasme, p. Diuringas duoda keturis vienas kitam visiškai prieštaraujančius gyvybės požymius, iš kurių vienas pasmerkia amžinai mirčiai ne tik visą augmeniją, bet ir beveik pusę gyvūnijos. Iš tikrųjų, niekas negali pasakyti, kad p. Diuringas mus apgaudinėjo, žadėdamas duoti „iš pagrindų savotiškas išvadas ir pažiūras"!

Kitoje vietoje jis sako: „Gamtoje mes taip pat matome, kad visų organizacijų, nuo žemiausiosios iki aukščiausiosios, pagrindą sudaro paprastas tipas", ir šis tipas „savo bendra esme pilnutinai ir ištisai pastebimas jau nežymiausiame kad ir netobuliausio augalo judėjime". Šis teigimas ir vėl yra „pilnutinė ir ištisa" nesąmonė. Paprasčiausias tipas, kuris pastebimas visoje organinėje gamtoje, yra ląstelė, ir ji iš tikrųjų sudaro aukščiausiųjų organizacijų pagrindą. Tačiau žemiausiųjų organizmų tarpe mes randame daugybę tokių, kurie stovi dar kur kas žemiau už ląstelę, pavyzdžiui, protameba, paprastas baltyminės medžiagos gumulėlis, be jokios diferenciacijos, paskui visa eilė kitų monerų ir visi vamzdiniai dumbliai (Siphoneae). Su aukštesniaisiais organizmais visus juos sieja tik tai, kad jų pagrindinė sudėtinė dalis yra baltymas ir kad dėl to jie atlieka baltymui būdingas funkcijas, t. y. gyvena ir miršta.

Toliau p. Diuringas mums pasakoja: „Fiziologiškai pojūtis yra susijęs su kokio nors, kad ir labai paprasto, nervų aparato buvimu. Todėl visoms gyvūnų formoms būdingas požymis yra jų sugebėjimas justi, t. y. subjektyviai-sąmoningai suvokti savo būvį. Griežta riba tarp augalo ir gyvūno yra ten, kur įvyksta šuolis į pojūtį. Tas faktas, kad esama visiems žinomų pereinamųjų formų, ne tik nepanaikina tos ribos, bet ši pastaroji, kaip tik šių pažiūrėti neišspręstų arba neišsprendžiamų formų dėka, darosi logišku poreikiu". Ir toliau: „priešingai, augalai visiškai ir visiems laikams neturi nė mažiausio pojūčio pėdsako ir net jokio sugebėjimo justi".

Pirma, Hegelis („Naturphilosophie"[1], § 351, Priedas) sako, kad „pojūtis yra differentia specifica, t. y. absoliutus gyvūno skiriamasis požymis". Taigi, čia ir vėl Hegelio „sunkiai virškinama idėja", kuriai p. Diuringo įvykdytos paprastos aneksijos dėka suteiktas kilnus galutinės paskutinės instancijos tiesos vardas.

Antra, mes čia pirmą kartą girdime apie pereinamąsias formas, apie pažiūrėti neišspręstas arba neišsprendžiamas formas (na ir kalbos grožybės!), esančias tarp augalo ir gyvūno. Tas

[1] „Gamtos filosofija". *Red.*

faktas, kad tokios tarpinės formos egzistuoja ir kad esama organizmų, apie kuriuos mes negalime taip paprastai pasakyti, ar tai yra augalai ar gyvūnai, kad mes tuo būdu iš viso negalime išvesti griežtos ribos tarp augalo ir gyvūno, — šis faktas sukelia p. Diuringui logišką poreikį nustatyti skiriamąjį jų požymį, kurį jis čia pat, neatsikvėpdamas, pats pripažįsta neišlaikančiu kritikos! Tačiau mums net nėra reikalo kreiptis į ginčytiną tarpinių formų tarp augalų ir gyvūnų sritį; argi jautrūs augalai, kurie, kuo silpniausiai juos palietus, susuka savo lapus arba suglaudžia savo žiedus, argi vabzdžiaėdžiai augalai neturi nė mažiausio pojūčio pėdsako ir net jokio sugebėjimo justi? Juk ir p. Diuringas to tvirtinti negali, neįsileisdamas į „nemokslišką pusiau poeziją".

Trečia, ir vėl p. Diuringo laisvos kūrybos ir vaizduotės produktas yra jo teigimas, kad pojūtis fiziologiškai esąs susijęs su kokio nors, kad ir labai paprasto, nervų aparato buvimu. Ne tik visi paprasčiausieji gyvūnai, bet dar ir gyvūnai augalai — bent jų dauguma — nerodo jokių nervų aparato žymių. Tik pradedant nuo kirmėlių mes pirmą kartą sutinkame, kaip bendra taisyklė, nervų aparatą, ir p. Diuringas pirmasis imasi tvirtinti, kad suminėtieji gyvūnai neturi pojūčio, nes neturi nervų. Pojūtis ne būtinai yra susijęs su nervais, bet užtat susijęs su kai kuriais, lig šiol tiksliau dar nenustatytais, baltyminiais kūnais.

Beje, p. Diuringo išsimokslinimą biologijos srityje pakankamai apibūdina klausimas, kurį jis drąsiai iškelia prieš Darviną: „Nejaugi gyvūnas yra išsivystęs iš augalo?". Tokį klausimą gali iškelti tik tas, kas nė mažiausio supratimo neturi nei apie gyvūnus, nei apie augalus.

Apie gyvybę aplamai p. Diuringas mums tiek tegali pasakyti: „Medžiagų apykaita, kuri vyksta su plastiškai formuojančio schematizavimo pagalba (koks čia dar neregėtas dalykas?), visuomet lieka gyvybės proceso tikrąja to žodžio prasme skiriamasis požymis".

Štai ir viskas, ką mes sužinome apie gyvybę, be to, čia mes dėl „plastiškai formuojančio schematizavimo" iki kelių įklimpstame į beprasmišką gryniausio diuringinio žargono tarškesį. Vadinasi, jei mes norime žinoti, kas yra gyvybė, turime patys įsigilinti į šį klausimą.

Per paskutinius trisdešimt metų fiziologai-chemikai ir chemikai-fiziologai nesuskaitomą daugybę kartų yra kartoję, kad organinė medžiagų apykaita yra bendriausias ir būdingiausias gyvybės reiškinys, ir p. Diuringas šį teigimą tiesiog išvertė į savąją prašmatnią bei aiškią kalbą. Bet apibrėžti gyvybę kaip organinę medžiagų apykaitą — reiškia apibrėžti gyvybę kaip... gyvybę, nes organinė medžiagų apykaita, arba medžiagų apykaita su „plastiškai formuojančio schematizavimo" pagalba,

kaip tik ir yra toks posakis, kuris savo ruožtu reikalingas paaiškinimo — su gyvybės pagalba, paaiškinimo su pagalba skirtumo tarp organiško ir neorganiško, t. y. tarp gyvo ir negyvo. Vadinasi, taip aiškindami, mes nepajudame iš vietos.

Medžiagų apykaita kaip tokia vyksta ir be gyvybės. Yra ištisa eilė cheminių procesų, kurie, esant pakankamai žalių medžiagų, vėl ir vėl sudaro sau sąlygas atsinaujinti, ir būtent taip, kad proceso nešėju čia būna tam tikras kūnas. Taip, pavyzdžiui, būna, kai sieros rūgštis gaminama deginant sierą. Čia gaunamas sieros dvideginis SO_2, o įleidus vandens garų ir azoto rūgšties, sieros dvideginis sugeria vandenilį ir deguonį, pavirsdamas sieros rūgštimi H_2SO_4. Azoto rūgštis atiduoda čia dalį deguonies ir pavirsta azoto deginiu; šis azoto deginys tuoj pat vėl ima iš oro naują deguonį ir pavirsta aukštesniais azoto deginiais, bet tik tam, kad tuoj vėl atiduotų šį deguonį sieros dvideginiui ir vėl pakartotų tą patį procesą, tad, teoriškai imant, pakanka be galo mažo azoto rūgšties kiekio, norint neribotą sieros dvideginio, deguonies ir vandens kiekį paversti sieros rūgštimi. — Toliau, medžiagų apykaita vyksta skysčiams persisunkiant per negyvas organines ir net neorganines plėveles, o taip pat dirbtinėse Traubės ląstelėse. Čia ir vėl pasirodo, kad su medžiagų apykaita mes nė per žingsnį nepajudame pirmyn, nes ta savotiška medžiagų apykaita, kuri turi paaiškinti gyvybę, savo ruožtu pati reikalinga paaiškinimo su gyvybės pagalba. Vadinasi, tenka ieškoti kitokio aiškinimo.

Gyvybė yra baltyminių kūnų egzistavimo būdas, ir šis egzistavimo būdas savo esme yra nuolatinis tų kūnų cheminių sudėtinių dalių atsinaujinimas.

Baltyminis kūnas čia suprantamas šiuolaikinės chemijos prasme, kuri šiuo terminu apima visus kūnus, savo sudėtimi analoginius paprastam baltymui ir taip pat vadinamus proteininiais kūnais. Terminas nevykęs, nes iš visų jam gimininių medžiagų paprastas baltymas vaidina negyviausią, pasyviausią vaidmenį: greta trynio baltymas tėra tik maitinamoji medžiaga besivystančiam gemalui. Tačiau, kol apie cheminę baltyminių kūnų sudėtį taip mažai yra žinoma, šis terminas, kaip bendresnis, vis dar tebėra geresnis už visus kitus.

Visur, kur mes sutinkame gyvybę, mes matome, kad ji yra susijusi su kokiu nors baltyminiu kūnu, ir visur, kur sutinkame kokį nors baltyminį kūną, kuris nėra irimo procese, mes be išimties sutinkame ir gyvybės reiškinius. Žinoma, gyvame organizme būtinai turi būti ir kitų cheminių junginių, kurie ir sukelia ypatingus tų gyvybės reiškinių diferenciacijos procesus, bet gyvybei, imant paprasčiausią jos formą, jie nėra būtini arba tėra reikalingi tik tiek, kiek jie patenka į organizmą maisto

pavidalu ir pavirsta baltymais. Žemiausiosios mums žinomos gyvos būtybės tėra ne daugiau kaip paprasti baltyminės medžiagos gumulėliai, kurie jau rodo visus esminius gyvybės reiškinius.

Tačiau kas gi yra tie gyvybės reiškiniai, kurie vienodai sutinkami visur, visose gyvosiose būtybėse? Pirmiausia tai, kad baltyminis kūnas paima iš savo aplinkos kitas tinkamas medžiagas ir jas asimiliuoja, tuo tarpu kai senesnės kūno dalelės suyra ir išskiriamos. Kiti, negyvi kūnai natūralaus proceso eigoje taip pat keičiasi, yra arba kombinuojasi, bet kartu jie nustoja buvę tuo, kuo jie buvo anksčiau. Uola, kuri išdūlėjo, jau nebe uola; oksiduojamas metalas pavirsta į rūdį. Bet tai, kas negyvuose kūnuose yra irimo priežastis, baltymui sudaro *pagrindinę egzistavimo sąlygą*. Kai tik baltyminiame kūne liaujasi tas nenutrūkstamas sudėtinių dalių kitimas, ta nuolatinė mitimo ir išskyrimo kaita, — nuo to momento pats baltyminis kūnas nustoja egzistavęs, jis suyra, t. y. *miršta*. Vadinasi, gyvybė — baltyminio kūno egzistavimo būdas — pirmiausia yra tai, kad baltyminis kūnas kiekvienu momentu yra jis pats ir tuo pačiu metu — kitas ir kad taip yra ne dėl kokio nors proceso, kuris jį veikia iš išorės, kaip tai būna ir su negyvais kūnais. Priešingai, gyvybė, medžiagų apykaita, vykstanti mitimo ir išskyrimo būdu, yra savaiminis procesas, būdingas, įgimtas savo nešėjui — baltymui, procesas, be kurio negali būti gyvybės. O iš čia išeina, kad jei chemijai kada nors pavyks dirbtinai sukurti baltymą, tai jis turės rodyti gyvybės reiškinius, kad ir pačius silpniausius. Žinoma, dar klausimas, ar sugebės chemija tuo pačiu metu atrasti ir tam baltymui reikalingą maistą.

Iš mitimo ir išskyrimo būdu vykstančios medžiagų apykaitos, kaip esminės baltymo funkcijos, ir iš baltymui būdingo plastiškumo išplaukia visi kiti paprasčiausieji gyvybės veiksniai: dirglumas, kuris jau yra baltymo ir jo maisto sąveikoje; traukumas, kuris pasireiškia jau labai žemoje pakopoje, suvartojant maistą; sugebėjimas augti, kuriam žemiausioje pakopoje būdingas dauginimasis dalijimosi būdu; vidinis judėjimas, be kurio neįmanomas nei maisto suvartojimas, nei jo asimiliacija.

Suprantama, mūsų duota gyvybės definicija yra labai nepakankama, nes ji toli gražu neapima *visų* gyvybės reiškinių, o, priešingai, apsiriboja tik bendriausiais ir paprasčiausiais iš jų. Moksliniu požiūriu visų definicijų vertė yra nedidelė. Norėdami iš tikrųjų išsamiai išsiaiškinti, kas yra gyvybė, mes turėtume peržvelgti visas jos pasireiškimo formas, nuo žemiausios iki aukščiausios. Tačiau kasdieniam vartojimui tokios definicijos yra labai patogios, o kartais be jų sunku išsiversti; pakenkti jos taip pat negali, kol mes nepamirštame neišvengiamų jų trūkumų.

Tačiau grįžkime prie p. Diuringo. Jeigu jam šiek tiek nesiseka žemiškosios biologijos srityje, tai jis žino, kaip pasiguosti, jis gelbėjasi savo žvaigždžių danguje.

„Ne vien tik speciali pojūčio organo sandara, bet ir visas objektyvusis pasaulis yra sutvarkytas taip, kad keltų malonumą ir skausmą. Dėl šios priežasties mes manome, kad malonumo ir skausmo priešingumas, ir tai *lygiai* ta pačia, mums žinoma forma, — kad tas priešingumas yra universalus ir turėtų būti išreikštas iš esmės vienodais jausmais *įvairiuose visatos pasauliuose*... Šis atitikimas turi *nemažą* reikšmę, nes jis yra raktas *pojūčių visatai* suprasti... Vadinasi, subjektyvusis kosminis pasaulis mums nedaug tėra svetimesnis už objektyvųjį. Tiek vienos, tiek ir kitos viešpatijos sandarą reikia įsivaizduoti esant vienodo tipo, ir tokiu būdu mes gauname pirmuosius pradmenis mokymo apie sąmonę, kuris gali būti taikomas ne vien tik žemiškajai sferai".

Ką reiškia viena kita grubi klaida žemiškojo gamtos mokslo srityje žmogui, kuris savo kišenėje nešioja raktą į pojūčių visatą? Allons donc! [1]

IX

MORALĖ IR TEISĖ. AMŽINOSIOS TIESOS

Mes neduodame pavyzdžių to šiupinio, sudaryto iš lėkštų ir orakuliškų tauškalų, žodžiu tariant, tos gryniausios *nesąmonės*, kurią p. Diuringas pateikia savo skaitytojams per ištisus penkiasdešimt puslapių kaip iki šaknų prasiskverbiantį mokslą apie sąmonės elementus. Pacituosime tik šią vietą: „Kas sugeba mąstyti tik su kalbos pagalba, tas dar nėra patyręs, ką reiškia *abstraktus* ir *tikras* mąstymas". Jei taip, tai gyvūnai yra abstrakčiausi ir tikriausi mąstytojai, nes jų mąstymo niekuomet neaptemdo įkyrus kalbos įsikišimas. Šiaip ar taip, iš diuringinių minčių ir jas išreiškiančios kalbos matyti, kaip mažai šios mintys tėra pritaikytos bet kuriai kalbai ir kaip mažai vokiečių kalba tėra pritaikyta šioms mintims.

Pagaliau mes galime, lengviau atsidusę, pereiti prie ketvirtojo skyriaus, kuris, be šios skystos žodinės košės, duoda, bent vietomis, šį tą suvokiamo iš *moralės* ir *teisės* srities. Šį kartą mes jau iš pat pradžių esame kviečiami padaryti ekskursiją į kitus dangaus kūnus: moralės elementai turi „pasirodyti... suderintais... pas visas nežmogiškas būtybes, kurių veikliam protui tenka sąmoningai tvarkyti instinktyvinius gyvybės pasireiškimus... Beje, mūsų susidomėjimas tokiomis išvadomis bus nedidelis... Bet vis dėlto mūsų akiratį *gaivinančiai plečia* mintis, kad kituose dangaus kūnuose individualinis ir visuomeninis

[1] — Tebūnie taip! *Red.*

gyvenimas turi remtis schema, kuri... nepajėgia pašalinti arba apeiti pagrindinę bendrą išmintingai veikiančios būtybės organizaciją".

Jei diuringinių tiesų pritaikomumas visiems kitiems galimiems pasauliams čia iškeliamas, kaip išimtis, pačioje atitinkamo skyriaus pradžioje, o ne pabaigoje, tai tam yra pakankamo pagrindo. Jei bus nustatytas diuringinių moralės ir teisingumo sąvokų pritaikomumas visiems *pasauliams,* tai juo lengviau galima bus išplėsti jų gaivinamąją jėgą visiems *laikams.* Čia ir vėl kalbama — ne daugiau ir ne mažiau — apie galutines paskutinės instancijos tiesas. Moralės pasaulis, „taip pat, kaip ir bendrojo žinojimo pasaulis, turi savo amžinus principus ir paprastus elementus"; moraliniai principai yra „aukščiau istorijos ir aukščiau tautų charakterių šiuolaikinių skirtingumų... Atskiros tiesos, iš kurių vystymosi eigoje formuojasi pilnesnė moralinė sąmonė ir, taip sakant, sąžinė, gali, — kiek jos yra pažintos iki paskutinių savo pamatų, — pretenduoti į tokį pat pritaikomumą ir tokią pat veikimo sferą, kaip matematikos tiesos ir pritaikymai. *Tikrosios tiesos aplamai yra nekintamos...* tad iš viso yra nesąmonė pažinimo teisingumą įsivaizduoti priklausomą nuo laiko ir realių pasikeitimų". Todėl griežto žinojimo patikimumas ir kasdieninio pažinimo pakankamumas neleidžia mums, — kai mes esame normalioje dvasinėje būklėje, — prieiti ligi beviltiško abejojimo absoliučia žinojimo principų reikšme. „Jau pats ilgas abejojimas yra liguistos silpnybės būklė ir yra ne kas kita, kaip pasireiškimas *visiškos painiavos,* kuri kartais mėgina, nuolat suprasdama savo *menkystę,* sukurti kažkokio pastovumo regimybę. Dorovės klausimais bendrųjų principų neigimas aiškinamas geografiniu ir istoriniu papročių bei dorovinių pradų įvairumu, ir tereikia tik pripažinti neišvengiamą moralinio blogio ir pikto būtinumą, kad būtų jau visiškai paneigiama rimta darnių moralinių stimulų reikšmė ir tikrasis jų veiksmingumas. Šis *ardomasis skeptiškumas,* kuris yra nukreiptas ne prieš kuriuos nors atskirus klaidingus mokymus, bet prieš patį žmogaus sugebėjimą būti sąmoningai morališku, turi galų gale pavirsti tikru nieku, net, iš esmės imant, kažkuo blogesniu už paprastąjį nihilizmą... Jis tikisi sugebėsiąs lengvai viešpatauti šiame *didžiausiame* jo sugriautų dorovinių pažiūrų *chaose* ir galėsiąs plačiai atkelti vartus beprincipiškai savivalei. Bet jis smarkiai klysta, nes pakanka tik nurodyti neišvengiamą proto likimą klaidoje ir tiesoje, kad jau vien tik iš šios analogijos būtų aišku, jog natūralus klydimas neatmeta galimybės vykdyti tai, kas yra teisinga".

Mes lig šiol ramiai klausėmės visų šių išpūstų p. Diuringo frazių apie galutines paskutinės instancijos tiesas, apie mąstymo suverenumą, absoliutų pažinimo tikrumą ir t. t., nes šis klausimas tegalėjo būti išspręstas tik tame punkte, prie kurio

mes dabar priėjome. Lig šiol pakakdavo ištirti, kiek atskiri tikrovės filosofijos teigimai turi „suverenią reikšmę“ ir „besąlygišką teisę į tiesą“. O čia mes prieiname prie klausimo, ar gali iš viso žmogiškojo pažinimo produktai, ir jeigu taip, tai kurie, turėti suverenią reikšmę ir besąlygišką teisę (Anspruch) į tiesą. Sakydamas — *žmogiškojo* pažinimo, aš visai nemanau kuo nors įžeisti kitų dangaus kūnų gyventojus, kurių neturiu garbės pažinti, bet sakau tai vien dėl to, kad gyvuliai irgi pažįsta, nors anaiptol ne suvereniai. Šuo savo šeimininko asmenyje pažįsta savąjį dievą, nors tas šeimininkas gali būti didžiausias niekšas.

Ar žmogiškasis mąstymas yra suverenus? Prieš atsakydami „taip“ ar „ne“, mes turime pirmiau ištirti, kas yra žmogiškasis mąstymas. Ar tai yra atskiro pavienio žmogaus mąstymas? Ne. Bet jis teegzistuoja tik kaip individualinis daugelio milijardų buvusių, esamų ir būsimų žmonių mąstymas. Vadinasi, jeigu aš sakau, kad šis mano supratimu apibendrinamas visų šių žmonių, įskaitant ir būsimuosius, mąstymas yra *suverenus*, t. y. sugebantis pažinti egzistuojantį pasaulį, jei žmonija gyvuos pakankamai ilgai ir jei pačiuose pažinimo organuose bei pažinimo objektuose nėra ribų tam pažinimui, — tai sakau kažką gana banalaus ir, be to, gana nevaisingo. Nes vertingiausiu išreikštos minties rezultatu galima laikyti tai, kad ji verčia mus anaiptol nepasitikėti dabartiniu mūsų pažinimu, nes mes, iš viso ko sprendžiant, dar tesame maždaug pačioje žmonijos istorijos pradžioje, ir kartos, kurioms teks *mus* taisyti, reikia manyti, bus kur kas gausesnės už tas, kurių pažinimą mes, labai dažnai žiūrėdami į jas iš aukšto, esame pasiryžę dabar taisyti.

Pats p. Diuringas skelbia būtinybe tą faktą, kad sąmonė, vadinasi, taip pat ir mąstymas bei pažinimas tegali pasireikšti tik eilėje atskirų būtybių. Kiekvieno iš šių individų mąstymui mes galime priskirti suverenumą tik tiek, kiek mums nėra žinoma jokia jėga, kuri galėtų jam prievarta primesti, kai jis yra sveikas ir budrus, bet kokią mintį. Kai dėl suverenios reikšmės pažinimo, kurį yra pasiekęs kiekvienas individualus mąstymas, tai visi mes žinome, kad apie tai negali būti nė kalbos ir kad, kaip rodo visas mūsų ligšiolinis patyrimas, tas pažinimas, be jokios išimties, turi savyje kur kas daugiau elementų, kuriuos reikėtų pagerinti, negu tokių elementų, kurių nereikia pagerinti, t. y. teisingų elementų.

Kitais žodžiais tariant: mąstymo suverenumas vykdomas eilėje žmonių, mąstančių nepaprastai nesuvereniai; pažinimas, kuris turi besąlygišką teisę į tiesą, — eilėje santykinių (reliatyvių) klaidų; nei viena, nei kita negali būti pilnutinai įvykdyta kitaip, kaip tik žmonijai gyvenant be galo ilgą laiką.

Mes čia vėl turime tą prieštaravimą, su kuriuo jau buvome susidūrę aukščiau, — prieštaravimą tarp pobūdžio, kurį turi žmo-

gaus mąstymas, iš būtinumo atrodantis mums absoliutus, ir jo vykdymo atskiruose žmonėse, kurie mąsto tiktai ribotai. Šis prieštaravimas tegali būti išspręstas tiktai begalinėje pažangoje, tokioje viena paskui kitą sekančių žmonijos kartų eilėje, kuri mums, mažų mažiausia, praktikoje yra begalinė. Šia prasme žmogaus mąstymas yra tiek pat suverenus, kiek ir nesuverenus, ir jo pažinimo galia yra tiek pat neribota, kiek ir ribota. Suverenus ir neribotas pagal savo prigimtį, pašaukimą, galimybę, galutinį istorinį tikslą; nesuverenus ir ribotas pagal atskirą įvykdymą, pagal tuo ar kitu laiku duotą tikrovę.

Lygiai taip pat yra su amžinosiomis tiesomis. Jei žmonija kada nors pasiektų tai, kad galėtų operuoti vien tik amžinosiomis tiesomis — mąstymo rezultatais, kurie turi suverenią reikšmę ir absoliučią teisę į tiesą, tai ji prieitų tokį tašką, kur intelektualinio pasaulio begalybė pasirodytų esanti realiai ir potencialiai išsemta ir tuo būdu įvyktų išgarsėjęs suskaičiuotos begalybės stebuklas.

Bet juk esama tiesų, kurios taip tvirtai nustatytos, kad bet koks abejojimas jomis mums atrodo tolygus pamišimui? Pavyzdžiui, dukart du yra keturi, trikampio kampų suma yra lygi dviem statiems kampams, Paryžius yra Prancūzijoje, žmogus be maisto miršta badu ir t. t. Vadinasi, vis dėlto esama *amžinųjų* tiesų, galutinių paskutinės instancijos tiesų?

Žinoma. Visą pažinimo sritį mes galime seniai žinomu būdu padalyti į tris didelius skyrius. Pirmasis apima visus mokslus apie negyvąją gamtą, kurie didesniu ar mažesniu mastu gali būti matematiškai apdoroti, būtent: matematiką, astronomiją, mechaniką, fiziką, chemiją. Jei kam nors sudaro malonumą vartoti didžius žodžius kalbant apie labai paprastus dalykus, tai galima pasakyti, kad *kai kurie* šių mokslų rezultatai yra amžinosios tiesos, galutinės paskutinės instancijos tiesos; todėl šie mokslai ir buvo pavadinti *tiksliaisiais*. Tačiau toli gražu dar ne visi rezultatai yra tokio pobūdžio. Įvedus į matematiką kintamuosius dydžius ir jų kintamumą išplėtus į be galo mažus ir be galo didelius dydžius, ir matematika, apskritai imant, griežtai dorovingas mokslas, padarė pirmąją nuodėmę; ji paragavo pažinimo obuolio, ir tai atvėrė jai kelią į milžiniškus laimėjimus, bet drauge su tuo ir į klaidas. Amžinai praėjo viso matematiško absoliučios reikšmės ir nesugriaunamų įrodymų skaistybė; atėjo nesutarimų era, ir mes priėjome iki to, kad dauguma žmonių diferencijuoja ir integruoja ne dėl to, kad jie supranta, ką daro, o tiesiog dėl to, kad jie tiki tuo, nes lig šiol rezultatas visuomet būdavo gaunamas teisingas. Astronomijoje ir mechanikoje yra dar blogiau, o fizikoje ir chemijoje esi tarp hipotezių lyg bičių spiečiuje. Kitaip pagaliau ir būti negali. Fizikoje mes turime reikalą su molekulių judėjimu, chemijoje — su molekulių susidarymu iš

atomų, ir jei šviesos bangų interferencija nėra prasimanymas, tai mes neturime absoliučiai jokios vilties kada nors pamatyti šiuos įdomius daiktus savo akimis. Galutinės paskutinės instancijos tiesos čia darosi ilgainiui nuostabiai retos.

Dar blogesnė padėtis yra geologijoje, kuri pagal pačią savo prigimtį tyrinėja daugiausia tokius procesus, kurių liudininkai nesame buvę ne tik mes, bet iš viso joks žmogus. Todėl galutinių paskutinės instancijos tiesų suradimas čia yra susijęs su labai dideliu darbu, o jo rezultatai yra labai menki.

Antrajai mokslų klasei priklauso tie mokslai, kurie tyrinėja gyvuosius organizmus. Šioje srityje viešpatauja toks savitarpio santykių ir priežastinių ryšių įvairumas, kad ne tik kiekvienas išspręstas klausimas iškelia didžiulę daugybę naujų klausimų, bet ir kiekvienas atskiras klausimas tegali būti sprendžiamas daugiausia tik dalimis, atliekant eilę tyrinėjimų, kuriems dažnai prireikia ištisų šimtmečių; be to, reikalas susisteminti tyrinėjamus sąryšius nuolat verčia mus apsiausti galutines paskutinės instancijos tiesas tankiu hipotezių mišku. Kokios ilgos tarpinių pakopų eilės nuo Galeno iki Malpigio reikėjo tam, kad būtų teisingai nustatytas toks paprastas dalykas, kaip žinduolių kraujo apytaka! Kaip maža mes težinome apie kraujo kūnelių atsiradimą ir kiek daug mums dar ir dabar trūksta tarpinių grandžių, kad galėtume, pavyzdžiui, surasti racionalų ryšį tarp kurios nors ligos pasireiškimo ir jos priežasčių! Ir čia gana dažnai susilaukiame tokių atradimų, kaip ląstelės atradimas, kurie verčia mus iš pagrindų peržiūrėti visas lig šiol biologijoje tvirtai nustatytas galutines paskutinės instancijos tiesas ir ištisas jų krūvas kartą visiems laikams atmesti. Todėl, kas iš tikrųjų nori nustatyti čia tikras, nekintamas tiesas, tas turi tenkintis banalybėmis, pavyzdžiui, kad visi žmonės turi mirti, kad visos žinduolių patelės turi pieno liaukas ir t. t.; jis net negalės pasakyti, kad aukštesnieji gyvūnai maistą virškina skrandyje ir žarnose, o ne galvoje, nes virškinimui yra reikalinga galvoje centralizuota nervų veikla.

Bet dar blogiau yra su amžinosiomis tiesomis trečiojoje — istorijos mokslų grupėje, kuri nuoseklia istorine tvarka, apimdama ir dabartį, nagrinėja žmonių gyvenimo sąlygas, visuomeninius santykius, teisines bei valstybines formas su jų idealiniu antstatu filosofijos, religijos, meno ir kt. pavidalu. Organinėje gamtoje mums vis dėlto tenka turėti reikalą bent su nuoseklia eile procesų, kurie, mūsų betarpiško stebėjimo rėmuose, kartojasi gana taisyklingai labai plačiose ribose. Organizmų rūšys nuo Aristotelio laikų, aplamai ir ištisai imant, liko tos pačios. Priešingai, visuomenės istorijoje, kai tik mes išeiname už pirmykščio žmonijos būvio, vadinamojo akmens amžiaus ribų, reiškinių kartojimasis sudaro išimtį, o ne taisyklę; ir jei kur ir

pasitaiko tokių pasikartojimų, tai niekad jie nevyksta visiškai vienodomis aplinkybėmis. Tai reikia pasakyti apie pirmykštę bendruomeninę žemės nuosavybę, kuri yra buvusi visose kultūringose tautose, ir apie tos nuosavybės suirimo formą. Todėl žmonijos istorijos srityje mūsų mokslas yra atsilikęs kur kas labiau negu biologijos srityje. Dar daugiau: jei kartais, kaip išimtis, ir pavyksta pažinti vidinį sąryšį visuomeninių ir politinių gyvenimo formų tam tikrame istoriniame laikotarpyje, tatai, kaip taisyklė, įvyksta tuomet, kai tos formos jau yra pusiau atgyvenusios savo amžių, kai jos jau ima nykti. Vadinasi, čia pažinimas dėl pačios dalyko esmės yra santykinio pobūdžio, nes jis apsiriboja tuo, kad išaiškina sąryšius ir pasekmes tam tikrų visuomeninių bei valstybinių formų, kurios egzistuoja tik tam tikru laiku ir tam tikrose tautose ir kurios savo prigimtimi yra laikinos. Todėl, kas čia vaikysis galutinių paskutinės instancijos tiesų, tikrųjų, iš viso nekintamų tiesų, tas nedaug ką telaimės, — nebent tik banalybių ir blogiausios rūšies nuvalkiotų minčių, pavyzdžiui, kad žmonės, aplamai imant, be darbo gyventi negali, kad jie lig šiol daugiausia skirstėsi į viešpataujančiuosius ir pajungtuosius, kad Napoleonas mirė 1821 metų gegužės 5 d. ir t. t.

Tačiau nuostabu yra tai, kad kaip tik šioje srityje mes visų dažniausiai susiduriame su vadinamosiomis amžinomis tiesomis, su galutinėmis paskutinės instancijos tiesomis ir t. t. Kad dukart du yra keturi, kad paukščiai turi snapus, ir panašius dalykus amžinosiomis tiesomis skelbia tik tas, kas iš amžinųjų tiesų buvimo fakto rengiasi aplamai padaryti išvadą, kad ir žmonijos istorijoje yra amžinos tiesos, amžina moralė, amžinas teisingumas ir t. t., kurie pretenduoja į tokią pat reikšmę ir tokią pat veikimo sferą, kaip ir matematikos išvados bei pritaikymai. Ir tuomet mes galime būti visiškai tikri, kad tas pats žmonijos bičiulis pirma pasitaikiusia proga pareikš mums, kad visi ligšioliniai amžinųjų tiesų fabrikuotojai buvę didesniu ar mažesniu laipsniu asilai ir šarlatanai, kad visi jie darę klaidas, kad visi jie klydę; tačiau *jų* suklydimai ir *jų* klaidos buvę visiškai natūralus dalykas ir įrodą, jog visa, kas yra tikra ir teisinga, tėra tik *pas jį;* jis, tasai naujai iškeptas pranašas, turįs savo rankose visiškai išbaigtu pavidalu galutinę paskutinės instancijos tiesą, amžiną moralę, amžiną teisingumą. Visa tai jau yra buvę šimtus ir tūkstančius kartų, tad tenka tik stebėtis, kad dar esama lengvatikių žmonių, kurie tuo patiki, kai kalbama ne apie kitus, — ne, kai kalbama apie juos pačius. Ir vis dėlto čia prieš mūsų akis mažų mažiausia dar vienas toks pranašas, kuris, kaip paprastai kad būna, išreiškia didelį moralinį pasipiktinimą, kai atsiranda žmonių, neigiančių tokią galimybę, kad bet kuris atskiras žmogus sugebėtų atrasti galutines paskutinės instancijos

tiesas. Šio teiginio neigimas, jau vien abejojimas juo yra silpnybės požymis ir liudija apie visišką painiavą, menkystę, ardomąjį skeptiškumą; jis yra net blogesnis už paprastą nihilizmą, didžiausią chaosą ir kitus tokius pat malonius dalykus. Kaip tai yra įprasta visiems pranašams, mes čia nematome mokslinių-kritiškų tyrinėjimų ir svarstymų, — p. Diuringas čia tiesiog svaido moralinio pasipiktinimo perkūnus.

Mes galėtume čia dar suminėti mokslus, tiriančius žmogiškojo mąstymo dėsnius, t. y. logiką ir dialektiką. Bet ir čia su amžinosiomis tiesomis nėra geriau. Tikrąją dialektiką p. Diuringas skelbia gryna nesąmone, o daugybė knygų, kurios buvo parašytos ir dar dabar teberašomos iš logikos srities, pakankamai įrodo, kad ir čia galutinių paskutinės instancijos tiesų esama kur kas mažiau, negu kai kas mano.

Tačiau mums anaiptol neturi sukelti siaubo ta aplinkybė, kad pažinimo pakopa, kurioje mes šiuo metu esame, tiek pat mažai yra galutinė, kaip ir visos anksčiau buvusios. Ji jau apima milžinišką faktų medžiagą ir reikalauja labai gilių specialių studijų iš kiekvieno, kas nori pilnutinai įsisavinti kurią nors mokslo sritį. Be to, daiktų pažinimas dėl pačios savo prigimties turi likti ilgoms kartoms santykinis ir tik palaipsniui gali pasiekti tobulumą, arba bent turi visiems laikams likti nepilnas ir neužbaigtas jau vien dėl nepakankamos istorinės medžiagos, kaip kad kosmogonijoje, geologijoje ir žmonijos istorijoje. O kas panorės tikros, nekintamos, galutinės paskutinės instancijos tiesos kriterijų pritaikyti tokiam pažinimui, tas tik įrodys savo paties nemokšiškumą bei nesupratimą, net jei tikrasis to pagrindas ir nebus, kaip šiuo atveju, pretenzija į asmeninį neklaidingumą. Tiesa ir suklydimas, kaip ir visos loginės kategorijos, kurios juda tarp poliarių priešybių, turi absoliučią reikšmę tiktai nepaprastai apribotoje srityje; mes tai jau esame matę, ir p. Diuringas tai žinotų, jeigu jis būtų bent kiek susipažinęs su dialektikos pradmenimis, su pirmomis jos prielaidomis, kurios kaip tik parodo visų poliarių priešybių nepakankamumą. Kai tiktai mes imsime taikyti priešybę tarp tiesos ir suklydimo už aukščiau minėtos siauros srities ribų, ši priešybė pasidarys santykinė (reliatyvi) ir, vadinasi, netinkama tiksliam moksliniam išsireiškimo būdui. O jeigu mes pamėginsime taikyti šią priešybę už nurodytosios srities ribų, kaip absoliučią, tai mes jau visai susilauksime fiasko: abu priešybės poliai pavirs kiekvienas savo priešybe, t. y. tiesa pasidarys suklydimu, suklydimas — tiesa. Kaip pavyzdį paimsime žinomąjį Boilio dėsnį, pagal kurį dujų tūris, esant pastoviai temperatūrai, yra atvirkščiai proporcingas daromam į jas slėgimui. Renjo priėjo išvadą, kad šis dėsnis tam tikrais atvejais nepritaikomas. Jei Renjo būtų „tikrovės filosofas", jis turėtų pareikšti: Boilio dėsnis yra kintamas, vadi-

nasi, jis visai nėra tikroji tiesa, vadinasi, jis iš viso nėra tiesa, vadinasi, jis yra suklydimas. Bet tuo pačiu Renjo padarytų daug stambesnę klaidą, negu toji, kuri yra Boilio dėsnyje, suklydimų krūvoje pasimestų jo surastasis tiesos grūdas; vadinasi, jis paverstų savo pradinį teisingą rezultatą suklydimu, palyginti su kuriuo Boilio dėsnis, kartu su esančiu jame suklydimo grūdeliu, būtų tiesa. Bet Renjo, kaip mokslo žmogus, nepadarė tokio vaikiškumo; jis tęsė tyrinėjimus toliau ir priėjo išvadą, kad Boilio dėsnis yra iš viso tikslus tik apytikriai; skyrium imant, jis negali būti pritaikomas dujoms, kurios slėgimu gali būti paverstos skysčiu, ir, be to, čia jis nustoja galios nuo to būtent momento, kai slėgimas priartėja prie taško, kuriame prasideda perėjimas į skystą būvį. Tuo būdu pasirodė, kad Boilio dėsnis yra teisingas tik tam tikrose ribose. Bet ar jis absoliučiai, galutinai yra teisingas ir šiose ribose? Joks fizikas nesiims to tvirtinti. Jis pasakys, kad dėsnis galioja tik tam tikrose slėgimo ir temperatūros ribose ir tam tikroms dujoms; ir jis neims neigti galimybės, kad būsimieji tyrinėjimai privers šių siaurų ribų rėmuose padaryti naujų apribojimų arba iš viso pakeisti dėsnio formulavimą [1]. Tokia, vadinasi, yra padėtis su galutinėmis paskutinės instancijos tiesomis, pavyzdžiui, fizikoje. Todėl tikrai moksliniuose veikaluose paprastai vengiama tokių dogmatiškų moralinių posakių, kaip suklydimas ir tiesa; bet mes juos sutinkame kiekviename žingsnyje, pavyzdžiui, tikrovės filosofijos kūriniuose, kur tuščias ir išpūstas kalbas apie šį bei tą norima mums primesti kaip suvereniausią suverieninio mąstymo rezultatą.

Bet naivus skaitytojas, gal būt, paklaus, — kurgi p. Diuringas yra aiškiai pasakęs, kad jo tikrovės filosofijos turinys esąs galutinė tiesa, ir tai paskutinės instancijos tiesa? Kur? Na, pavyzdžiui, kad ir ditirambe savo sistemos garbei (13 psl.), iš kurio mes pacitavome kai kurias ištraukas antrajame skyriuje. Arba, kai jis aukščiau pacituotame teigime sako: moralinės tiesos, kiek jos yra pažintos iki paskutinių savo pamatų, gali pretenduoti į tokią pat reikšmę, kaip ir matematikos išvados. Toliau, argi p. Diuringas neteigia, kad, pasiremdamas savo tikrai kritiniu požiūriu ir savo tyrinėjimais, prasiskverbiančiais iki pačių

[1] Nuo to laiko, kai aš parašiau šias eilutes, mano žodžiai, atrodo, jau pasitvirtino. Naujausieji Mendeliejevo ir Boguskio tyrinėjimai, atlikti tikslesniais aparatais, nustatė, kad visos tikrosios dujos rodo kintamą santykį tarp slėgimo ir tūrio; vandenilio plėtimosi koeficientas pasirodė teigiamas, esant visiems lig šiol pritaikytiems slėgimams (tūris mažėjo lėčiau, negu didėjo slėgimas); atmosferiniam orui ir kitoms ištirtoms dujoms buvo rastas kiekvienoms iš jų atskiras nulinis slėgimo taškas, tad, esant mažesni m slėgimui, tas koeficientas yra teigiamas, o esant didesni m — neigiamas. Vadinasi, Boilio dėsnį, kuris lig šiol praktiškai vis dar tebėra tinkamas, reikia papildyti visa eile specialių dėsnių. (Dabar — 1885 m. — mes žinome, kad jokių „tikrųjų" dujų iš viso nėra. Visos jos buvo paverstos skysčiais.) [*Engelso pastaba.*]

šaknų, jis priėjęs iki šių paskutinių pamatų, iki pagrindinių schemų, vadinasi, suteikęs moralinėms tiesoms galutinių paskutinės instancijos tiesų pobūdį? O jeigu p. Diuringas nereikalauja tokio pripažinimo nei sau, nei savo laikams, jeigu jis tenori pasakyti, kad kada nors miglotoje ateityje gali būti nustatytos galutinės paskutinės instancijos tiesos, vadinasi, jeigu jis nori pasakyti, tik painesne forma, maždaug tą patį, kaip „ardomasis skeptiškumas" ir „visiška painiava", — tai kuriems galams tokiu atveju visas tas triukšmas ir ko, tiesą sakant, nori p. Diuringas?

Jeigu jau mes nepajudėjome iš vietos tiesos ir suklydimo klausimu, tai dar blogiau yra su gėriu ir blogiu. Ši priešybė pasireiškia vien tik moralės srityje, vadinasi, žmonijos istorijai priklausančioje srityje, o čia galutinės paskutinės instancijos tiesos pasitaiko dar rečiau. Gėrio ir blogio sąvokos tiek keitėsi kiekvienoje atskiroje tautoje, kiekviename atskirame amžiuje, kad jos dažnai tiesiog prieštaravo viena kitai. — Bet kai kas gali pastebėti, kad gėris vis dėlto nėra blogis, ir blogis nėra gėris; painiojant gėrį ir blogį, išnyksta bet kokia dorovė, ir kiekvienas gali daryti ir elgtis kaip tinkamas. — Kaip tik tokia yra p. Diuringo nuomonė, jei šią nuomonę atpalaiduosime nuo ją gaubiančio orakulinio apdaro. Bet taip lengvai klausimas vis dėlto neišsprendžiamas. Jei tai būtų iš tikrųjų toks paprastas dalykas, tai dėl gėrio ir blogio nebūtų jokių ginčų, kiekvienas žinotų, kas yra gėris ir kas yra blogis. O tuo tarpu kaip yra šiandien? Kokia moralė skelbiama mums dabar? Pirmiausia krikščioniška-feodalinė moralė, paveldėta iš ankstesniųjų religinių laikų; ji, iš esmės imant, dalijasi į katalikiškąją ir protestantiškąją, o šios savo ruožtu dalijasi į smulkesnes sroves, nuo jėzuitiškai katalikiškos ir ortodoksiškai protestantiškos iki netvirtos švietėjų moralės. Greta jų figūruoja šiuolaikinė buržuazinė moralė, o greta pastarosios — proletarinė ateities moralė; tuo būdu vien tik pažangiosiose Europos šalyse praeitis, dabartis ir ateitis iškėlė tris dideles vienu laiku ir greta viena kitos esančių moralės teorijų grupes. Kuri gi iš jų yra teisinga? Nei viena, taikant absoliutaus išbaigtumo matą; bet daugiausia elementų, žadančių jai ilgą amžių, turi, žinoma, toji moralė, kuri dabartyje kovoja už dabartinės santvarkos nuvertimą, už ateitį, vadinasi, proletarinė moralė.

Tačiau jei kiekviena iš trijų šiuolaikinės visuomenės klasių, feodalinė aristokratija, buržuazija ir proletariatas, turi savo atskirą moralę, tai mes iš čia tegalime padaryti tik tą išvadą, kad žmonės, sąmoningai ar nesąmoningai, savo moralines pažiūras galiausiai semiasi iš praktinių santykių, kuriais yra pagrįsta jų klasinė padėtis, t. y. iš ekonominių santykių, kuriems esant vyksta gamyba ir mainai.

Bet juk trijose paminėtose moralės teorijose yra kažkas bendro joms visoms; gal būt, kaip tik tai ir sudaro bent tam tikrą dalį kartą visiems laikams nustatytos moralės? Nurodytosios moralės teorijos išreiškia tris įvairias to paties istorinio išsivystymo pakopas, vadinasi, turi bendrą istorinį pagrindą, ir jau dėl to jose negali nebūti daug bendro. Dar daugiau. Vienodoms ar maždaug vienodoms ekonominio išsivystymo pakopoms moralės teorijos turi būtinai daugiau ar mažiau atitikti viena kitą. Nuo to laiko, kai išsivystė privatinė kilnojamųjų daiktų nuosavybė, visoms visuomenėms, kuriose ši privatinė nuosavybė egzistavo, bendras visiems turėjo pasidaryti moralinis priesakas: „nevok". Ar dėl to šis priesakas darosi amžinu moraliniu priesaku? Anaiptol ne. Visuomenėje, kurioje bet kokie motyvai vogti yra pašalinti, vadinasi, kur ilgainiui vogs nebent tik pamišėliai, — kaip ten būtų išjuoktas toks moralės skelbėjas, kuriam ateitų į galvą mintis iškilmingai skelbti amžiną tiesą: nevok!

Todėl mes atmetame kiekvieną mėginimą primesti mums bet kokią moralinę dogmatiką kaip amžiną, galutinį, nuo šiol nekintamą dorovės įstatymą tuo pagrindu, kad moralės pasaulis taip pat turįs savo nekintamus principus, kurie yra aukščiau istorijos ir nacionalinių skirtingumų. Priešingai, mes teigiame, kad bet kuri moralės teorija lig šiol galų gale tebuvo visuomenės esamos ekonominės padėties produktas. O kadangi visuomenė lig šiol vystėsi klasiniuose priešingumuose, tai moralė visuomet buvo klasinė moralė: ji arba teisino viešpataujančios klasės viešpatavimą ir interesus, arba ji, pakankamai sustiprėjus engiamajai klasei, reiškė pastarosios pasipiktinimą šiuo viešpatavimu ir atstovavo engiamųjų ateities interesams. Niekas, žinoma, neabejoja, kad čia, moralėje, kaip ir visose kitose žmogiškojo pažinimo srityse, aplamai imant, pastebima pažanga. Tačiau mes dar ir dabar nesame išėję iš klasinės moralės rėmų. Tikrai žmogiška moralė, esanti virš klasinių prieštaravimų ir visokių prisiminimų apie juos, tebus įmanoma tik tokioje visuomenės išsivystymo pakopoje, kada ne tik bus panaikintas klasių priešingumas, bet ir išnyks jo pėdsakai praktiniame gyvenime. O dabar pamėginkite įvertinti išpuikimą p. Diuringo, kuris, būdamas pačioje senosios klasinės visuomenės gilumoje, socialinės revoliucijos išvakarėse, pretenduoja primesti būsimajai beklasei visuomenei amžiną, nuo laiko ir realių pasikeitimų nepriklausomą moralę! Taip yra, jeigu net tarsime, kad p. Diuringas supranta, bent pagrindiniais bruožais, tos būsimosios visuomenės santvarką, — o tai mums tuo tarpu dar nėra žinoma.

Pagaliau dar vienas „iš pagrindų savotiškas" ir vis dėlto „iki šaknų prasiskverbiantis" atradimas. Blogio atsiradimo klausimu „tas faktas, kad *katės tipas,* su būdingu jai klastingumu, egzistuoja kaip viena iš gyvūnų rūšių, mums yra tokio pat

pobūdžio reiškinys, kaip ir panašaus charakterio buvimas žmoguje... Todėl blogis nėra kažkas paslaptingo, jei nenorima įžiūrėti kažką mistiško taip pat ir *katės* ar apskritai grobuonies žvėries egzistavime". Blogis — tai katė. Vadinasi, velnias turi ne ragus ir arklio kanopas, o tik nagus ir žalias akis. Ir Gėtė padarė nedovanotiną klaidą, vaizduodamas Mefistofelį juodu šunimi, o ne paminėta juoda kate. Blogis — tai katė! Tai yra tikroji moralė, tinkama ne tik visiems pasauliams, bet ir — katei![1].

X

MORALĖ IR TEISĖ. LYGYBĖ

Mes jau turėjome ne vieną progą susipažinti su p. Diuringo metodu. Jo metodą sudaro tai, kad kiekviena pažinimo objektų grupė suskaidoma į tariamai paprasčiausius jų elementus, šiems elementams pritaikomos tokios pat paprastos, tariamai savaime aiškios aksiomos ir po to operuojama šiuo būdu pasiektais rezultatais. Todėl ir klausimus iš visuomeninio gyvenimo srities „reikia spręsti aksiomiškai, pagal atskiras paprastas, pagrindines formas, tarytum čia būtų kalbama apie paprastas... pagrindines matematikos formas". Ir tuo būdu matematinio metodo pritaikymas istorijai, moralei ir teisei turi ir čia duoti mums matematinį pasiektų rezultatų tikrumą, turi suteikti šiems rezultatams tikrų, nekintamų tiesų pobūdį.

Tai tėra tik kita forma seno mėgstamo ideologinio metodo, vadinamo dar aprioriniu, pagal kurį bet kokio daikto savybės pažįstamos ne atskleidžiant jas pačiame daikte, bet logiškai išvedant jas iš daikto sąvokos. Pirma, remiantis daiktu, sukuriama daikto sąvoka; paskui viskas apverčiama aukštyn kojomis, ir daikto atvaizdas, jo sąvoka paverčiama paties daikto matu. Dabar jau nebe sąvoka turi prisiderinti prie daikto, bet daiktas turi prisiderinti prie sąvokos. Pono Diuringo veikale vietoj sąvokos figūruoja paprasčiausieji elementai, paskutinės abstrakcijos, iki kurių jis sugeba prieiti, bet tai dalyko esmės nė kiek nekeičia: paprasčiausieji elementai, geriausiu atveju, turi grynai loginę prigimtį. Vadinasi, tikrovės filosofija ir čia pasirodo esanti gryna ideologija, tikrovės išvedimas ne iš jos pačios, o iš vaizduotės.

Kas įvyksta, kai toks ideologas pradeda kurti moralę ir teisę ne iš aplinkinių žmonių tikrų visuomeninių santykių, bet iš „visuomenės" sąvokos arba iš vadinamųjų paprasčiausių jos ele-

[1] Originale čia neišverčiamas žodžių žaismas: posakis „für die Katze" reiškia visiškai netinkamą daiktą ir, ryšium su tuo, taip pat bergždžiai įdėtą darbą. *Red.*

mentų? Iš kur jis ima medžiagos tai kūrybai? Tai, matyti, dvejopos rūšies dalykai: pirma, tai tie menki realaus turinio likučiai, kurie, gal būt, dar išliko tose pagrindu paimtose abstrakcijose, o antra, tai tas turinys, kurį mūsų ideologas įneša iš savo paties sąmonės. O ką gi jis savo sąmonėje randa? Daugiausia moralines ir teisines pažiūras, kurios yra daugiau ar mažiau atitinkama visuomeninių bei politinių santykių, kuriuose jis gyvena, išraiška — teigiama ar neigiama, patvirtinimo ar kovos prasme; toliau jis, galimas dalykas, randa vaizdinių, paimtų iš atitinkamos literatūros, ir pagaliau gal dar kokius nors asmeninius užgaidus. Mūsų ideologas gali išsisukinėti kaip tinkamas: istorinė realybė, jo išmesta per duris, vėl grįžta pro langą. Įsivaizduodamas, kad jis kuria dorovės ir teisės mokymą visiems pasauliams ir visiems laikams, jis iš tikrųjų teduoda iškraipytą, — nes tas mokymas yra atitrūkęs nuo savo realaus pagrindo, — tarytum įgaubtame veidrodyje, aukštyn kojomis pastatytą konservatyvinių ar revoliucinių savo laiko srovių atspindį.

Taigi, p. Diuringas suskaido visuomenę į paprasčiausius jos elementus, ir čia pasirodo, kad paprasčiausioji visuomenė susideda bent iš *dviejų* žmonių. Su šiais dviem individais p. Diuringas ima operuoti aksiomiškai. Ir čia visiškai savaime gaunama pagrindinė moralės aksioma: „dvi žmogiškos valios, kaip tokios, yra *visiškai lygios* viena kitai, ir nė viena iš jų negali pateikti kitai jokių teigiamų reikalavimų“. Tuo pačiu yra „apibūdinta pagrindinė moralinio teisingumo forma“, lygiai kaip ir pagrindinė juridinio teisingumo forma, nes „principinių teisės sąvokų išvystymui mums tereikia tik visiškai paprasto ir elementaraus *dviejų žmonių* santykio“.

Teigimas apie dviejų žmonių arba dviejų žmogiškųjų valių, kaip tokių, *visišką* lygybę — ne tik nėra aksioma, bet yra net labai smarkus perdėjimas. Du žmonės, net kaip tokie, gali pirmiausia būti nelygūs pagal lytį, ir šis paprastas faktas tuoj pat atveda mus prie to, kad paprasčiausi visuomenės elementai, — jei mes bent akimirkai rimtai pažiūrėsime į šį vaikišką samprotavimą, — yra ne du vyrai, bet vyras ir moteris, kurie sudaro *šeimą*, tą paprasčiausią ir pirminę gamybos tikslams sudaromo visuomeninio ryšio formą. Tai p. Diuringui niekaip negali patikti. Nes, pirma, jam reikia, kad abu visuomenės steigėjai būtų kiek galint labiau sulyginti, o antra, net ir p. Diuringas nesugebėtų iš pirmykštės šeimos sukurti moralinę ir teisinę vyro ir moters lygybę. Taigi, viena iš dviejų: arba socialinė p. Diuringo molekulė, iš kurios dauginimosi būdu turi būti sudaryta visa visuomenė, iš anksto yra pasmerkta žūti, nes du vyrai savo tarpe niekuomet nesutvers vaiko, arba mes turime įsivaizduoti juos kaip dviejų šeimų galvas. Pastaruoju atveju visa paprastoji pagrindinė schema virsta savo priešybe: vietoj

žmonių lygybės ji, geriausiu atveju, įrodo šeimų galvų lygybę, o kadangi moteris čia ignoruojama, tai ši schema, be to, dar liudija ir apie moters pajungimą.

Mes čia turime pranešti skaitytojui nemalonią žinią: nuo šiol gana ilgą laiką jis negalės nusikratyti šiais dviem šauniais vyrais. Visuomeninių santykių srityje jie vaidina tokį pat vaidmenį, kokį lig šiol vaidino kitų dangaus kūnų gyventojai, kuriais mes, reikia tikėtis, jau nusikratėme. Kai tik tenka spręsti kokį nors politinės ekonomijos, politikos ir kt. klausimą, bematant atsiranda tie du vyrai ir per vieną akimirką išsprendžia klausimą „aksiomiškai". Koks tai nuostabus, kūrybiškas, sistemas kuriantis mūsų tikrovės filosofo atradimas! Bet, deja, pagerbdami tiesą, mes turėsime pasakyti, kad ne jis atrado tuos du vyrus. Jie yra bendras viso XVIII amžiaus laimėjimas. Jie jau sutinkami Ruso traktate apie nelygybę (1754 m.), kuriame jie, tarp kitko, aksiomiškai įrodo kaip tik priešingą tam, ką teigia p. Diuringas. Jie vaidina nepaprastai svarbų vaidmenį politekonomų — nuo Adomo Smito iki Rikardo — teorijose; bet čia jie nėra lygūs bent tuo atžvilgiu, kad kiekvienas iš jų verčiasi savo atskiru darbu — dažniausiai tai medžiotojas ir žvejys — ir kad jie tarpusavyje mainosi savo produktais. Be to, per visą XVIII amžių jie tarnauja daugiausia kaip paprastas aiškinamasis pavyzdys, ir p. Diuringo originalumą tesudaro tik tai, kad jis šį iliustratyvinį metodą paverčia pagrindiniu bet kokio visuomeninio mokslo metodu ir visų istorinių visuomeninių formų mastu. Labiau palengvinti sau „griežtai mokslinį daiktų ir žmonių supratimą", žinoma, yra negalima.

Bet sukurti pagrindinei aksiomai, — kad du žmonės ir jų valios yra visiškai lygūs vienas kitam ir kad nė vienas iš jų negali įsakinėti ką nors kitam, — tokiam reikalui tinka anaiptol ne pirmieji du pasitaikę vyrai. Tai turi būti tokie du žmonės, kurie būtų tiek laisvi nuo bet kurios tikrovės, nuo visų žemėje esančių nacionalinių, ekonominių, politinių ir religinių santykių, nuo visų lytinių ir asmeninių ypatybių, kad iš jų abiejų nebelieka nieko, išskyrus pliką sąvoką „žmogus", ir tada jie, žinoma, yra „visiškai lygūs". Vadinasi, tai yra dvi tikros šmėklos, iššauktos to paties p. Diuringo, kuris visur suuodžia ir iškelia aikštėn „spiritistinius" polinkius. Abi šios šmėklos turi, žinoma, daryti viską, ką joms įsako jų iššaukėjas, bet kaip tik dėl to visos jų išdaigos visiškai nedomina likusiojo pasaulio.

Tačiau pasekime p. Diuringo aksiomatiką kiek toliau. Abi valios negali viena kitai pateikti jokių teigiamų reikalavimų. Jei vis dėlto viena iš jų tai padaro ir savo reikalavimą paremia jėga, tai atsiranda neteisingumo būvis, ir su šios pagrindinės schemos pagalba p. Diuringas aiškina, kas yra neteisingumas, prievarta, vergovė, — trumpai tariant, aiškina visą ligšiolinę, smerk-

tiną istoriją. Tuo tarpu jau Ruso aukščiau nurodytame veikale kaip tik su tų dviejų vyrų pagalba tiek pat aksiomiškai įrodinėjo kažką visiškai priešingo, būtent: kad iš dviejų subjektų, A ir B, pirmasis gali pavergti antrąjį ne prievarta, o tik pastatęs B į tokią padėtį, kurioje šis negali apsieiti be A, — pažiūra, kuri p. Diuringui, tiesą sakant, yra per daug jau materialistinė. Todėl išnagrinėkime tą patį klausimą šiek tiek iš kitokios pusės. Du žmonės, kuriuos ištiko laivo katastrofa, pateko į negyvenamą salą ir sukuria ten visuomenę. Abiejų valios formaliai yra visiškai lygios, ir abu tai pripažįsta. Bet materialiniu atžvilgiu tarp jų yra didelė nelygybė: A — ryžtingas ir energingas, B — neryžtingas, tingus ir ištižęs; A — sumanus, B — kvailas. Ar daug laiko prireiks tam, kad, kaip taisyklė, A primestų savo valią B, iš pradžių jį įtikindamas, paskui remdamasis įsigalėjusiu įpročiu, bet visuomet laisvo sutikimo forma? Tačiau, ar čia išlaikyta laisvo sutikimo forma, ar ji grubiai paminta po kojų, — vergovė lieka vergove. Laisvas pasidavimas vergovėn pastebimas per visus viduramžius, o Vokietijoje dar ir po Trisdešimties metų karo. Kai Prūsijoje po 1806 ir 1807 metų karinių pralaimėjimų buvo panaikinta baudžiava, o kartu su ja ir maloningųjų ponų prievolė rūpintis savo valdiniais vargo, ligos ir senatvės atveju, valstiečiai kreipėsi į karalių su peticijomis, prašydami palikti juos baudžiauninkais, nes kas gi rūpinsis jais vargo atveju? Vadinasi, dviejų vyrų schema „taikoma" tiek pat nelygybei ir vergovei, kiek ir lygybei bei savitarpio pagalbai, o kadangi mes, kad neišmirtų visuomenė, turime pripažinti juos šeimų galvomis, tai schemoje jau yra numatyta ir paveldimoji vergovė.

Tačiau atidėkime visus tuos samprotavimus kuriam laikui į šalį. Sakykime, kad p. Diuringo aksiomatika mus įtikino ir kad mes esame nepaprastai sužavėti visišku abiejų valių lygiateisiškumu, „bendru žmogiškuoju suverenumu", „individo suverenumu", — visa ta tikrai prašmatnia frazeologija, palyginti su kuria nieko nereiškia net Štirnerio „Vienintelis" su jo nuosavybe [1], nors ir jis į šį reikalą yra įnešęs savo kuklų indėlį. Taigi, visi mes dabar esame *visiškai lygūs* ir nepriklausomi. Ar visi? Ne, vis dėlto ne visi. Pasitaiko ir „leistinos priklausomybės" atsitikimų, bet jie paaiškinami „priežastimis, kurių tenka ieškoti ne abiejų valių, kaip tokių, veikloje, o trečioje srityje, pavyzdžiui, — kai kalbama apie vaikus, — jų nepakankamo apsisprendimo srityje".

Iš tikrųjų! Priklausomybės priežasčių tenka ieškoti ne abiejų valių, kaip tokių, veikloje! Žinoma, ne joje, nes vienai valiai kaip tik trukdoma išvystyti savo veiklą! Tų priežasčių reikia

[1] „Vienintelis ir jo nuosavybė" — Makso Štirnerio veikalas, kuris Markso ir Engelso buvo visiškai sukritikuotas „Vokiečių ideologijoje". *Red.*

ieškoti trečiojė srityje! O kas yra ta trečioji sritis? Tai — vienos nuslopintos valios, kaip nepakankamos, konkretus apibrėžtumas! Mūsų tikrovės filosofas taip nutolo nuo tikrovės, kad, palyginti su abstrakčiu ir tuščiu terminu „valia“, tos valios tikrasis turinys, būdingas jos apibrėžtumas jam jau yra „trečioji sritis“. Šiaip ar taip, mes turime konstatuoti, kad lygiateisiškumas turi savo išimtį. Jis negalioja tokiai valiai, kuriai yra būdingas nepakankamas apsisprendimas. *Atsitraukimas Nr. 1.*

Toliau. „Kur viename asmenyje yra sujungti žvėris ir žmogus, ten antro, visiškai žmogiško asmens vardu galima paklausti, ar jo veikimo būdas turi būti toks pat, kaip ir tuo atveju, jei viena prieš kitą stovėtų, taip sakant, tik žmogiškosios asmenybės... Todėl mūsų prielaida dėl dviejų morališkai nelygių asmenų, kurių vienas kuria nors prasme turi ką nors bendro su tikruoju žvėrišku charakteriu, yra tipiška pagrindinė forma visiems santykiams, galintiems šio skirtumo pagrindu atsirasti... žmonių grupių viduje ir tarp tokių grupių“. Tegu dabar skaitytojas pats perskaitys po šių bejėgiškų atsikalbinėjimų pateiktą graudingą tiradą, kurioje p. Diuringas kiek įmanydamas išsisukinėja, lyg jėzuitų kunigas, siekdamas kazuistiškai nustatyti, kaip toli gali nueiti žmogiškasis žmogus prieš žvėriškąjį žmogų, kaip toli jis gali šio pastarojo atžvilgiu taikyti nepasitikėjimą, karišką gudrybę, griežtas ir net teroristines priemones, o taip pat apgaulę, — kartu nė kiek nenusižengdamas nekintamai moralei.

Vadinasi, lygybė išnyksta ir tuo atveju, kai du žmonės yra „morališkai nelygūs“. Tokiu atveju visai nevertėjo šaukti į sceną dviejų visiškai lygių vyrų, nes nėra dviejų asmenų, kurie būtų visiškai lygūs moraliniu atžvilgiu. Tačiau, sakoma mums, nelygybė pasireiškianti tuo, kad viena asmenybė yra žmogiška, o antrojoje slypi žvėris. Bet jau pats faktas, kad žmogus yra kilęs iš gyvūnijos, sąlygoja tai, jog žmogus niekuomet visiškai neatsikratys gyvuliui būdingomis savybėmis, ir, vadinasi, čia tegali būti kalbama tik apie įvairų gyvuliškumo ar žmogiškumo laipsnį. Žmonijos suskirstymas į dvi griežtai skirtingas grupes, į žmogiškuosius žmones ir žmones-žvėris, į gerus ir blogus, į avis ir ožius, — tokį suskirstymą pripažįsta, be tikrovės filosofijos, dar tik krikščionybė, kuri visiškai nuosekliai turi ir savo dangiškąjį teisėją, kuris tą skirstymą atlieka. Bet kas gi bus aukščiausiasis teisėjas tikrovės filosofijoje? Reikia manyti, kad šis klausimas bus išspręstas taip, kaip jis praktiškai sprendžiamas krikščionybėje, kur dievobaimingos avelės pasiima sau — ir gana sėkmingai — aukščiausiojo teisėjo vaidmenį savo pasaulietiškiems artimiesiems — „ožiams“ teisti. Tikrovės filosofų sekta, jeigu ji kada nors atsiras, šiuo atžvilgiu tikriausiai nenusileis tyliausiems šventeivoms. Beje, mums tai ir nesvarbu; mus tedo-

mina tik pripažinimas, kad dėl moralinės žmonių nelygybės iš lygybės vėl nieko neišeina. *Atsitraukimas Nr. 2.*

Einame toliau. „Jei vienas vadovaujasi tiesa ir mokslu, o kitas — kokiais nors prietarais, tai... kaip taisyklė, turi kilti tarpusavio trynimasis... Esant tam tikram nesugebėjimo, šiurkštumo ar piktų charakterio polinkių laipsniui, visuomet turi įvykti susidūrimas... *Prievarta* yra kraštutinė priemonė ne tik vaikų ir pamišėlių atžvilgiu. Ištisų natūralių žmonijos grupių ir kultūringų klasių charakteris gali sukelti neišvengiamą būtinumą *pajungti* jų priešišką, dėl savo iškrypimo, valią, siekiant įvesti ją į visuomeninio bendravimo rėmus. Svetima valia ir šiuo atveju pripažįstama *lygiateise,* bet dėl iškrypusio jos žalingos ir priešiškos veiklos pobūdžio ji sukėlė reikalą *išlyginti* ją, ir jeigu jai taikoma prievarta, tai čia tėra tik grįžtamas jos pačios neteisingumo poveikis".

Vadinasi, užtenka ne tik moralinės, bet ir protinės nelygybės, kad būtų pašalinta dviejų valių „visiška lygybė" ir nustatyta tokia moralė, kuria galima pateisinti visus gėdingus civilizuotųjų valstybių-plėšikų veiksmus atsilikusių tautų atžvilgiu, įskaitant carinės Rusijos žvėriškumus Turkestane. Kai 1873 metų vasarą generolas Kaufmanas užpuolė totorių jomudų gentį, sudegino jų palapines ir įsakė sukapoti jų žmonas bei vaikus, — „pagal gerąjį kaukaziečių paprotį", kaip buvo pasakyta įsakyme, — jis taip pat tvirtino, kad priešiškos, dėl savo iškrypimo, jomudų valios pajungimas, siekiant įvesti ją į visuomeninio bendravimo rėmus, pasidaręs neišvengiamu būtinumu ir kad jo pavartotos priemonės buvusios tikslingiausios; o kas nori kokio nors tikslo, tas turi norėti ir priemonių jam pasiekti. Tačiau jis nebuvo toks žiaurus, kad be to dar tyčiotųsi iš jomudų ir sakytų, jog, naikindamas juos išlyginimo sumetimais, jis tuo kaip tik pripažįstąs jų valią lygiateisiška. Ir vėl šiame konflikte išrinktieji žmonės, tariamai besiremiantieji tiesa ir mokslu, — taigi, galų gale tikrovės filosofai, — turi spręsti, kas yra prietaras, šiurkštumas, pikti būdo polinkiai, o taip pat spręsti, kada būtent išlyginimo tikslais reikalinga prievarta ir pajungimas. Tuo būdu lygybė dabar pavirto išlyginimu su prievartos pagalba, ir pirmoji valia pripažįsta antrosios lygiateisiškumą, ją pajungdama. *Atsitraukimas Nr. 3,* kuris čia jau pereina į gėdingą bėgimą.

Tarp kitko pastebėsime: frazė, kad svetima valia pripažįstama lygiateisiška kaip tik išlyginant su prievartos pagalba, tėra tik iškraipymas Hegelio teorijos, pagal kurią bausmė esanti nusikaltėlio teisė: „Kad bausmė traktuojama kaip turinti savyje nusikaltėliui priklausančią teisę, tuo jis pagerbiamas kaip protinga būtybė" („Rechtsphilosophie" [1], § 100, pastaba).

[1] „Teisės filosofija". *Red.*

Čia mes galime sustoti. Būtų bereikalingas darbas sekti dar toliau paskui p. Diuringą, norint matyti, kaip jis pats griauna dalimis taip aksiomiškai jo nustatytą lygybę, bendrą žmogiškąjį suverenumą ir t. t.; kaip jis, įsigudrinęs sukurti visuomenę tik iš dviejų vyrų, vis dėlto valstybei sukurti yra priverstas pritraukti dar trečiąjį, nes, — trumpai išdėstant dalyką, — be šio trečiojo neįmanomi jokie daugumos sprendimai, o be tokių sprendimų — vadinasi, ir be daugumos viešpatavimo mažumai — negali egzistuoti nė viena valstybė; kaip jis po to palaipsniui pasuka į ramesnį savo „socialitarinės" ateities valstybės kūrimo farvaterį, kur mes dar turėsime garbės vieną gražų rytą jį aplankyti. Mes galėjome pakankamai įsitikinti, kad visiška dviejų valių lygybė yra tik tol, kol abi šios valios *nieko nenori,* bet vos tik jos nustoja buvusios abstrakčios žmogiškosios valios ir pavirsta tikromis individualiomis valiomis, dviejų tikrų žmonių valiomis, — lygybė tuoj pat išnyksta. Mes matėme, kad vaikystė, beprotybė, vadinamieji žvėriški būdo bruožai, tariamieji ir priskiriamieji prietarai, spėjamasis nesugebėjimas vienoje pusėje ir tariamasis žmoniškumas, tiesos ir mokslo supratimas kitoje, — žodžiu tariant, bet kuris abiejų valių ir jas lydinčių intelektų kokybės skirtumas pateisina žmonių nelygybę, kuri gali prieiti iki pavergimo. Kyla klausimas, ko gi mes dar galime reikalauti, jei p. Diuringas taip pagrindinai ir iki pat pamatų sugriovė jo paties pastatytąjį lygybės rūmą?

Bet jei mes ir atmetame p. Diuringo lėkštą ir nerangų lygybės idėjos traktavimą, tai tuo mes dar neatmetame pačios tos idėjos, kuri, ypač Ruso dėka, suvaidino tam tikrą teorinį vaidmenį, o didžiosios revoliucijos[1] metu ir po jos — praktiškai politinį vaidmenį, kuri taip pat ir dabar tebevaidina beveik visų šalių socialistiniame judėjime žymų agitacinį vaidmenį. Mokslinio šios idėjos turinio išaiškinimas nusakys ir jos vertingumą proletarinei agitacijai.

Supratimas, kad visi žmonės, kaip žmonės, turi kažką bendro ir kad jie, kiek siekia tas bendrumas, yra taip pat lygūs, savaime suprantama, yra labai senas. Bet nuo šio supratimo visiškai skiriasi šiuolaikinis lygybės reikalavimas. Šį reikalavimą veikiau sudaro tai, kad iš tos bendros žmonių savybės, jog jie yra žmonės, iš žmonių, kaip žmonių, lygybės išvedama teisė į lygią politinę ir — atitinkamai — socialinę visų žmonių, arba bent visų tam tikros valstybės piliečių, arba visų tam tikros visuomenės narių reikšmę. Tam, kad iš pirmykščio santykinės lygybės supratimo būtų padaryta išvada dėl lygiateisiškumo valstybėje ir visuomenėje, kad ši išvada atrodytų net kažkas

[1] Engelsas turi galvoje 1789 metų buržuazinę revoliuciją Prancūzijoje. *Red.*

natūralu, savaime suprantama, — turėjo praeiti ir iš tikrųjų praėjo ištisi tūkstančiai metų. Seniausiais laikais pirmykštėse bendruomenėse geriausiu atveju galėjo būti bendruomenės narių lygiateisiškumas; moterys, vergai, svetimšaliai, savaime suprantama, neįėjo į šių lygiateisių žmonių skaičių. Pas graikus ir romėnus žmonių nelygybė vaidino kur kas didesnį vaidmenį, negu jų lygybė bet kuriuo atžvilgiu. Senovės žmonėms būtų atrodžiusi beprotiška mintis, kad graikai ir barbarai, laisvieji ir vergai, valstybės piliečiai ir tie, kurie tik naudojasi jos globa, Romos piliečiai ir Romos valdiniai (imant pastarąjį žodį plačiąja prasme), — kad visi jie gali pretenduoti į lygią politinę reikšmę. Romos imperijos laikais visi šie skirtumai pamažu išnyko, išskyrus skirtumą tarp laisvojo ir vergo; tuo būdu, bent laisviesiems, atsirado toji privačių asmenų lygybė, kurios pagrindu išsivystė romėnų teisė, tobuliausia iš visų mums žinomų privatine nuosavybe paremtos teisės formų. Bet kol egzistavo priešingumas tarp laisvojo ir vergo, tol negalėjo būti nė kalbos apie teisines išvadas, išplaukiančias iš *bendros žmonių* lygybės; tai mes dar neseniai matėme vergvaldinėse Šiaurės Amerikos Sąjungos valstijose.

Krikščionybė žinojo tik *vieną* visų žmonių lygybę, būtent — pirmagimės nuodėmės lygybę, ir tai visiškai atitiko jos, kaip vergų ir engiamųjų religijos, pobūdį. Greta to ji geriausiu atveju pripažino dar išrinktųjų lygybę, kuri betgi buvo iškeliama tik pačioje pradžioje. Turto bendrumo žymes, kurių taip pat aptinkama pradinėje naujosios religijos stadijoje, galima veikiau paaiškinti persekiojamų žmonių solidarumu, negu tikruoju lygybės supratimu. Atsiradęs skirtumas tarp dvasininko ir pasauliečio labai greit padarė galą ir šiai krikščioniškosios lygybės užuomazgai. Vakarų Europą užplūdus germanams, šimtmečiams buvo pašalintas bet koks lygybės supratimas ir palaipsniui buvo sukurta socialinė bei politinė tokio sudėtingo tipo hierarchija, kokio ligi tol dar nebuvo. Bet tuo pačiu laiku germanų antplūdis įtraukė vakarų ir centrinę Europą į istorinį judėjimą ir pirmą kartą sudarė čia kompaktišką kultūros sritį, kurioje pirmą kartą atsirado sistema daugiausia nacionalinių valstybių, dariusių viena kitai įtakos ir kartu kėlusių viena kitai grėsmę. Tokiu būdu buvo parengtos tos sąlygos, kuriomis tik ir galėjo vėlesniais laikais atsirasti galimybė kalbėti apie žmonių lygybę, apie žmogaus teises.

Be to, feodalinių viduramžių gelmėse susiformavo toji klasė, kuri tolesnėje savo raidoje buvo pašaukta pasidaryti šiuolaikinio lygybės reikalavimo reiškėja, būtent — buržuazija. Buržuazija, kuri pradžioje pati buvo feodalinis luomas, išvystė iki palyginti aukšto laipsnio daugiausia amatų pramonę ir produktų mainus feodalinės visuomenės viduje, o XV amžiaus pabaigoje didieji jūrų

kelių atradimai atskleidė jai naują, platesnę veikimo dirvą. Užeuropio prekyba, kuri ligi tol vyko tik tarp Italijos ir Levanto, dabar apėmė Ameriką bei Indiją ir savo reikšme greit pralenkė tiek atskirų Europos šalių savitarpio mainus, tiek ir kiekvienos atskiros šalies vidaus mainus. Amerikos auksas ir sidabras užtvindė Europą ir kaip ardantis elementas prasiskverbė į visus feodalinės visuomenės plyšius, spragas bei poras. Amatų gamyba jau nebegalėjo patenkinti augančios paklausos; labiausiai priešakinių šalių svarbiausiose pramonės šakose ją pakeitė manufaktūra.

Tačiau po šio milžiniško ekonominių visuomenės gyvenimo sąlygų perversmo toli gražu ne iš karto įvyko atitinkamas jos politinės struktūros pasikeitimas. Valstybinė santvarka tebeliko feodalinė, tuo tarpu kai visuomenė darėsi vis labiau ir labiau buržuazinė. Stambaus masto prekyba, ypač tarptautinė, o juo labiau — pasaulinė prekyba, reikalauja laisvų, nieku nesuvaržytų prekių savininkų, kurie, kaip tokie, yra lygiateisiai ir vykdo savitarpio mainus šios, jiems visiems lygios, — bent kiekvienoje atskiroje vietovėje lygios — teisės pagrindu. Perėjimui nuo amatų prie manufaktūros yra reikalingas tam tikras skaičius laisvų darbininkų, — laisvų, iš vienos pusės, nuo cechinių suvaržymų, o iš kitos — nuo priemonių, reikalingų savo darbo jėgai savarankiškai panaudoti, — žmonių, kurie gali tartis su fabrikantu dėl savo darbo jėgos išnuomojimo ir, vadinasi, stovi prieš jį kaip lygiateisė susitariančioji pusė. Ir, pagaliau, visų žmogaus darbo rūšių lygybė ir vienoda reikšmė, — nes visos darbo rūšys aplamai yra *žmogaus* darbas, ir kiek jos yra toks darbas, — nesąmoningai, bet ryškiausiai pasireiškė šiuolaikinės buržuazinės politinės ekonomijos vertės dėsnyje, pagal kurį bet kokios prekės vertė matuojama sunaudotu jos gamybai visuomeniškai būtinu darbu [1]. Tačiau ten, kur ekonominiai santykiai reikalavo laisvės ir lygiateisiškumo, politinė santvarka kiekviename žingsnyje priešpastatydavo jiems cechinius suvaržymus ir ypatingas privilegijas. Vietinės privilegijos, diferenciniai muitai ir visokie ypatingieji įstatymai varžė ne tik svetimšalių ar kolonijų gyventojų prekybą, bet gana dažnai ir ištisų kategorijų savų valstybės pavaldinių prekybą; cechinės privilegijos visur ir visuomet trukdė manufaktūrai vystytis. Niekur kelias nebuvo laisvas, niekur nebuvo lygių šansų buržuaziniams konkurentams, o tuo tarpu ši lygybė buvo pirmas ir vis primygtinesnis reikalavimas.

Kai tik ekonominė visuomenės pažanga iškėlė į dienotvarkę reikalavimą išsivaduoti iš feodalinių pančių ir nustatyti teisių lygybę, pašalinant feodalines nelygybes, — šis reikalavimas ne-

[1] Toks šiuolaikinio lygybės supratimo aiškinimas ekonominėmis buržuazinės visuomenės sąlygomis pirmą kartą buvo išvystytas Markso „Kapitale". [*Engelso pastaba.*]

trukus turėjo įgauti platesnį mastą. Nors tas reikalavimas buvo iškeltas pramonės ir prekybos interesais, bet tokio pat lygiateisiškumo teko reikalauti ir didžiulei valstiečių masei. Būdami visose pavergimo pakopose, įskaitant ir visišką baudžiavą, valstiečiai buvo priversti didžiausią savo darbo laiko dalį atiduoti maloningajam feodalui be jokio atlyginimo ir, be to, dar mokėti nesuskaitomus mokesčius jo ir valstybės naudai. Iš antros pusės, neišvengiamai turėjo kilti reikalavimas, kad būtų panaikintos feodalinės pirmenybės, bajorijos atleidimas nuo mokesčių ir politinės atskirų luomų privilegijos. O kadangi tai vyko jau nebe pasaulinėje imperijoje, kokia buvo Romos imperija, bet sistemoje nepriklausomų valstybių, kurios viena su kita užmegzdavo santykius kaip lygus su lygiu, būdamos maždaug vienodoje buržuazinio išsivystymo pakopoje, tai natūralu, kad lygybės reikalavimas įgavo visuotinį, už atskiros valstybės ribų išeinantį pobūdį, kad laisvė ir lygybė buvo paskelbtos *žmogaus teisėmis*. Ir čia specifiškai buržuaziniam šių žmogaus teisių pobūdžiui yra labai būdinga toji aplinkybė, kad Amerikos konstitucija, kuri pirmoji pripažino žmogaus teises, kartu patvirtino Amerikoje esančią spalvotų rasių vergovę; klasinės privilegijos buvo pasmerktos, rasinės privilegijos — pašventintos.

Tačiau yra žinoma, kad nuo to momento, kai buržuazija išsivysto iš feodalinės biurgerijos, pavirsdama iš viduramžių luomo šiuolaikine klase, ją visuomet ir neišvengiamai, lyg šešėlis, lydi proletariatas. Ir lygiai taip pat buržuazinius lygybės reikalavimus lydi proletariniai lygybės reikalavimai. Nuo to momento, kai buvo iškeltas buržuazinis reikalavimas panaikinti klasines *privilegijas*, greta jo iškyla ir proletarinis reikalavimas panaikinti *pačias klases*, pradžioje — religine forma, prisijungiant prie pirmykštės krikščionybės, o vėliau — remiantis pačiomis buržuazinėmis lygybės teorijomis. Proletarai pasinaudojo buržuazijos ištartu žodžiu: lygybė turi būti ne tik tariama, ji turi būti vykdoma ne tik valstybės sferoje, bet ir būti tikra lygybė, ji turi būti vykdoma ir visuomeninėje, ekonominėje sferoje. Ir kaip tik nuo to laiko, kai Prancūzijos buržuazija, pradedant nuo didžiosios revoliucijos, iškėlė į pirmąją vietą pilietinę lygybę, — Prancūzijos proletariatas tuoj pat atsakė socialinės, ekonominės lygybės reikalavimu, ir šis reikalavimas pasidarė kovos šūkiu, būdingu kaip tik Prancūzijos darbininkams.

Tuo būdu lygybės reikalavimas proletariato lūpose turi dvejopą reikšmę. Arba jis yra — ir taip būna ypač pačiais pirmaisiais momentais, pavyzdžiui, Valstiečių kare, — gaivališka reakcija prieš pasibaisėtinas socialines nelygybes, prieš kontrastą tarp turtuolių ir beturčių, tarp ponų ir baudžiauninkų, apsirijėlių ir badaujančiųjų; šia savo forma jis yra paprasta revoliucinio instinkto išraiška, ir tai, vien tai, yra jo pateisinimas. Arba

proletarinis lygybės reikalavimas atsiranda kaip reakcija prieš buržuazinį lygybės reikalavimą, iš kurio jis išveda daugiau ar mažiau teisingus, toliau siekiančius reikalavimus; tuomet jis yra agitacinė priemonė darbininkams sukelti prieš kapitalistus, pasinaudojant pačių kapitalistų argumentais, ir šiuo atveju šio reikalavimo likimas visiškai sutampa su pačios buržuazinės lygybės likimu. Abiem atvejais realusis proletarinio lygybės reikalavimo turinys yra reikalavimas *panaikinti klases*. Kiekvienas lygybės reikalavimas, siekiantis ko nors daugiau, neišvengiamai atveda prie absurdo. Mes jau pateikėme tokio absurdo pavyzdžių, ir mums dar teks nurodyti nemažą jų skaičių, kai prieisime prie p. Diuringo fantazijų, liečiančių ateities santvarką.

Tuo būdu lygybės supratimas, tiek buržuazine, tiek ir proletarine savo forma, pats yra istorinės raidos produktas; šiam supratimui atsirasti buvo reikalingos tam tikros istorinės sąlygos, kurios savo ruožtu galėjo susidaryti tik per ilgą istorijos laikotarpį. Vadinasi, toks lygybės supratimas yra viskas, kas bebūtų, tik ne amžinoji tiesa. Ir jei šiuo metu jis — vienokia ar kitokia prasme — plačiajai visuomenei yra kažkas savaime suprantamo arba, Markso žodžiais tariant, „jau įgavo liaudies prietaro tvirtumą", tai tat nėra šio supratimo aksiominio tikrumo rezultatas, o tik rezultatas to, kad XVIII amžiaus idėjos visuotinai paplito ir tebeturi savo reikšmę ir mūsų laikais. Tuo būdu, jei p. Diuringas gali be jokių išlygų leisti savo išgarsėjusiems dviem vyrams šeimininkauti lygybės pagrindu, tai taip yra dėl to, kad liaudies prietarui tai atrodo visai natūralu. Ir iš tiesų, savo filosofiją p. Diuringas vadina *natūralia*, nes ji remiasi tik tokiais teiginiais, kurie jam atrodo visiškai natūralūs. Bet kodėl jie atrodo jam natūralūs, — šio klausimo jis, žinoma, nekelia.

XI

MORALĖ IR TEISĖ. LAISVĖ IR BŪTINUMAS

„Politinei ir teisinei sričiai šiame kurse išdėstytų principų pagrindą sudarė *kruopščiausios specialios studijos*. Todėl... būtinai reikia vadovautis tuo, kad čia... kalbama apie nuoseklų teisės ir valstybės mokslų srityje pasiektų *rezultatų* išdėstymą. Pirmoji mano specialybė buvo kaip tik jurisprudencija, ir aš paskyriau jai ne vien tik įprastus trejus teorinio pasiruošimo universitete metus: per sekančius trejus teisminės praktikos metus aš tęsiau šio dalyko studijavimą, ir mano studijavimo tikslas čia buvo daugiausia *pagilinti* mokslinį šio dalyko turinį. Lygiai taip privatinės teisės santykių bei atitinkamų teisinių nesąmonių kritika, *žinoma*, nebūtų galėjusi pasireikšti *su tokiu įsitikinimu*, jeigu ji nebūtų įsisąmoninusi, kad visos silpnosios šios specia-

lybės pusės jai taip pat gerai yra *žinomos*, kaip ir stipriosios jos pusės".

Žmogus, turįs pagrindą taip kalbėti apie patį save, turi iš anksto susilaukti pasitikėjimo, ypač palyginti „su p. Marksu, kuris kadaise, jo paties prisipažinimu, nerūpestingai studijavo teisės mokslus". Todėl mes negalime nenustebti, kad su tokiu įsitikinimu pasireiškianti privatinės teisės santykių kritika apsiriboja pasakojimu apie tai, kad „jurisprudencija moksliškumo atžvilgiu... tėra netoli pažengusi", kad pozityvi civilinė teisė esanti beteisiškumas, nes ji sankcionuojanti prievartinę nuosavybę, ir kad baudžiamosios teisės „natūralusis pagrindas" yra *kerštas*, — teigimas, kuriame nauja tėra nebent tik mistinis „natūraliojo pagrindo" apvalkalas. Valstybės mokslo pasiekimai apribojami pasakojimu apie derybas mums jau žinomų trijų vyrų, iš kurių vienas vis dar tebevartoja prievartą prieš kitus, o p. Diuringas kuo rimčiausiai nagrinėja klausimą, kuris iš tų asmenų, antrasis ar trečiasis, pirmiausia įvedė prievartą ir pavergimą.

Tačiau pasekime toliau mūsų taip pasitikinčio savimi juristo kruopščiausias specialias studijas ir trejų metų teisminės praktikos pagilintą jo moksliškumą.

Apie Lasalį p. Diuringas mums pasakoja, kad jis buvo patrauktas teismo atsakomybėn „už *skatinimą* pasikėsinti pagrobti dėžutę", bet „nuteistas nebuvo dėl to, kad buvo paskelbtas *anuo metu dar galimas* vadinamasis *atleidimas nuo teismo dėl kaltės neįrodymo... tas pusiau* išteisinimas".

Lasalio procesas, apie kurį čia kalbama, įvyko 1848 metų vasarą prisiekusiųjų teisme Kelne, kur, kaip ir beveik visoje Reino provincijoje, veikė prancūzų baudžiamoji teisė. Tik politiniams nusižengimams bei nusikaltimams ten, kaip išimtis, buvo įvesta Prūsijos krašto teisė, bet jau 1848 metų balandžio mėnesį šis ypatingasis nutarimas buvo Kamphauzeno vėl panaikintas. Prancūzų teisė visai nepažįsta miglotos Prūsijos krašto teisės kategorijos — „skatinimas" nusikalsti, o juo labiau „skatinimas pasikėsinti nusikalsti". Ji težino tik *kurstymą* nusikalsti, o kad kurstymas būtų baudžiamas, jis turi būti įvykdytas panaudojant „dovanas, pažadus, grasinimus, piktnaudžiavimą savo padėtimi arba jėga, klastingus įkalbinėjimus arba baustinas apgavystes" (Code pénal, art. 60[1]). Vidaus reikalų ministerija, įsigilinusi į Prūsijos krašto teisę, pražiopsojo, kaip ir p. Diuringas, esminį skirtumą tarp griežtai apibrėžto prancūzų įstatymo ir miglotos krašto teisės neapibrėžtumo, organizavo tendencingą Lasalio procesą ir kuo puikiausiai jį pralaimėjo. O teigti, kad prancūzų baudžiamajame procese esanti Prūsijos krašto teisės

[1] Baudžiamasis kodeksas, 60 str. *Red.*

kategorija — „atleidimas nuo teismo dėl kaltės neįrodymo", tas *pusiau* išteisinimas, — tai teigti tegali išdrįsti tik tas, kas šiuolaikinės prancūzų teisės srityje yra visiškas nemokša; prancūzų teisė baudžiamajame procese pripažįsta tik nuteisimą arba išteisinimą — ir jokio vidurio tarp jų.

Tuo būdu mes turime pasakyti, kad p. Diuringas, žinoma, nebūtų galėjęs pritaikyti Lasaliui savo „aukštojo stiliaus istoriografijos" su tokiu įsitikinimu, jeigu jis kada nors būtų laikęs rankose Code Napoléon[1]. Todėl mes turime konstatuoti, kad p. Diuringui yra *visiškai nežinomas vienintelis* šiuolaikinis civilinis kodeksas, besiremiantis didžiosios prancūzų revoliucijos socialiniais laimėjimais, kuriuos šis kodeksas ir perkelia į teisinę sritį, — t. y. šiuolaikinė prancūzų teisė.

Kitoje vietoje, kur p. Diuringas kritikuoja visame kontinente, prancūzų pavyzdžiu, įvestus prisiekusiųjų teismus, kuriuose nuosprendžiai daromi balsų dauguma, mes randame šitokį pamokymą: „Taip, galima bus *net* apsiprasti su tokia, — istorijoje, beje, turinčia kai kurių pavyzdžių, — mintimi, kad tobuloje visuomenėje nuteisimas, *esant prieštaraujantiems balsams*, bus neįmanomas institutas... Tačiau ši *rimta* ir *giliai idėjinė* galvosena, kaip jau aukščiau pažymėta, turi atrodyti tradicinėms formoms netinkama dėl to, kad ji joms yra *per gera*".

Ir vėl p. Diuringui yra nežinoma, kad prisiekusiųjų vienbalsiškumas, — ne tik nuosprendžiams baudžiamosiose bylose, bet ir sprendimams civiliniuose procesuose, — yra būtinai reikalingas pagal bendrąją anglų teisę, t. y. pagal tą nerašytąją papročių teisę, kuri Anglijoje galioja nuo nebeatmenamų laikų, vadinasi, mažų mažiausia nuo XIV amžiaus. Tuo būdu rimta ir giliai idėjinė galvosena, kuri, p. Diuringo nuomone, esanti *per gera* šių laikų pasauliui, turėjo Anglijoje įstatymo galią jau tamsiausiais viduramžių laikais ir iš Anglijos buvo perkelta į Airiją, Jungtines Amerikos Valstijas ir į visas Anglijos kolonijas; — tuo tarpu kruopščiausios specialios studijos p. Diuringui šiuo klausimu ničnieko nepadėjo! Vadinasi, pasirodo, kad prisiekusiųjų vienbalsiškai priimamo sprendimo veikimo sfera ne tik kad yra be galo didelė palyginti su menkute sritimi, kurioje veikia Prūsijos krašto teisė, bet ji yra net didesnė negu visos drauge paimtos sritys, kuriose bylos sprendžiamos prisiekusiųjų balsų dauguma. Ponui Diuringui visiškai nežinoma ne tik vienintelė šiuolaikinė teisė — prancūzų teisė; jis taip pat nepažįsta ir vienintelės germanų teisės, kuri, nepriklausomai nuo Romos autoriteto, lig šiol tebesivysto ir paplito po visas pasaulio dalis, — t. y. anglų

[1] *Napoleono kodeksas* — 1804 metais Napoleono Bonaparto iš prancūzų revoliucijos Code civil (Civilinio kodekso) sudarytas civilinių įstatymų rinkinys. *Red.*

teisės. Ir kuriems galams jam tai žinoti? Juk angliškasis teisinės galvosenos stilius „vis vien pasirodytų esąs nepagrįstas palyginti su vokiškoje dirvoje sukurta mokykla Romos teisininkų-klasikų grynųjų sąvokų dvasia“, sako p. Diuringas ir toliau priduria: „ką reiškia angliškai kalbąs pasaulis su savo vaikiška kalba-mišiniu palyginti su savita mūsų kalbos sandara?“ Į tai mes tegalime atsakyti kartu su Spinoza: ignorantia non est argumentum, nemokšiškumas nėra argumentas.

Po viso šito mes negalime prieiti kitos išvados, kaip tik tokią, kad kruopščiausias specialias p. Diuringo studijas tesudarė tai, kad trejus metus jis teoriškai gilinosi į Corpus Juris [1], o per sekančius trejus metus praktiškai gilinosi į kilniąją Prūsijos krašto teisę. Žinoma, toks moksliškumas jau savaime yra nuopelnas ir būtų visai pakankamas kokiam nors garbingam senprūsių apskrities teisėjui ar advokatui. Tačiau kai imamasi kurti teisės filosofiją visiems pasauliams ir visiems laikams, reikėtų būti kiek daugiau susipažinusiam su teisiniais santykiais tokių nacijų, kaip prancūzai, anglai ir amerikiečiai, — nacijų, kurios istorijoje suvaidino visiškai kitokį vaidmenį, negu tas Vokietijos kampelis, kuriame klesti Prūsijos krašto teisė. Bet eikime toliau.

„Margas mišinys vietinių, provincinių ir kraštų teisių, kurios visiškai savivališkai kryžiuojasi įvairiausiomis kryptimis, čia kaip papročių teisė, čia kaip rašytinis įstatymas, dažnai sukuriamas suteikiant svarbiausiems sprendimams gryną statutų formą, — ši netvarkos ir prieštaravimo pavyzdžių kolekcija, kur atskiri dalykai nustelbia bendrus principus, o kitais atvejais bendri principai nustelbia dalinius, iš tikrųjų netinka, kad galėtų kam nors sudaryti aiškų teisės supratimą“. — Bet, kyla klausimas, kurgi toji painiava viešpatauja? Ir vėl Prūsijos krašto teisės veikimo sferoje, kur šalia jos, virš jos ir po ja kuo įvairiausiu laipsniu galioja provincinės teisės ir vietiniai statutai, kurne-kur taip pat ir papročių teisė bei kitas šlamštas, sukeldami tą visų teisininkų-praktikų nevilties šauksmą, kurį čia su tokia užuojauta kartoja p. Diuringas. Jam nėra reikalo apleisti savo mieląją Prūsiją, o pakaks tik aplankyti Reino sritį ir jis įsitikins, jog ten jau prieš septyniasdešimt metų buvo padarytas galas visiems tokiems dalykams, nekalbant apie kitas civilizuotas šalis, kuriose tokia pasenusi tvarka jau seniai yra pašalinta.

Toliau: „Ne tokia griežta forma natūrali asmeninė atsakomybė yra dangstoma slaptais, todėl ir anoniminiais, kolektyviniais sprendimais bei kolektyviniais veiksmais kolegijų ar kitų valdžios įstaigų, kurios maskuoja asmeninį kiekvieno nario dalyvavimą“. Ir kitoje vietoje: „Esant dabartinei mūsų tvarkai,

[1] — platus Romos imperijos įstatymų rinkinys, išleistas VI amžiuje. *Red.*

kategoriškas kieno nors pasisakymas prieš kolegijų vykdomą asmeninės atsakomybės maskavimą ir dangstymą atrodys *netikėtas* ir nepaprastai griežtas reikalavimas". Gal būt, p. Diuringui atrodys netikėta naujiena, jei mes jam pranešime, kad anglų teisės veikimo sferoje kiekvienas teismo kolegijos narys turi viešame posėdyje atskirai pareikšti ir motyvuoti savo nuomonę; kad nerenkamosios administratyvinės kolegijos, kurios posėdžiauja ir balsuoja neviešai, yra daugiausia *prūsiškas* institutas ir daugumoje kitų šalių yra nežinomos, ir kad todėl jo reikalavimas gali atrodyti netikėtas ir nepaprastai griežtas tik — *Prūsijoje*. Lygiai taip pat ir jo nusiskundimai dėl priverstinio religinių apeigų primetimo gimimo, sutuoktuvių, mirties ir laidotuvių atveju galėtų liesti, — jei kalbama apie stambesnes civilizuotas šalis, — tik Prūsiją, o nuo to laiko, kai joje buvo įvesta civilinė metrikacija, jie ir jos daugiau nebeliečia. Tai, ką p. Diuringas tikisi įvykdysiąs tik savo „socialitarine" ateities santvarka, jau spėjo per tą laiką padaryti net Bismarkas paprastu įstatymu. — Tokią pat specifiškai prūsišką jeremiadą galima išgirsti p. Diuringo nusiskundime dėl „nepakankamo teisininkų pasiruošimo savo profesijai", — nusiskundime, kuris gali liesti ir „administracijos valdininkus". Net iki karikatūros perdėta neapykanta žydams, kurią p. Diuringas rodo kiekviena proga, sudaro jei ne specifinę prūsišką, tai bent specifinę ostelbišką ypatybę. Tas pats tikrovės filosofas, kuris suvereniai žiūri iš aukšto į visus prietarus, pats yra tiek pilnas asmeninių keistybių, kad iš viduramžių šventeivų paveldėtą liaudies nusistatymą prieš žydus jis vadina „natūralia nuomone", besiremiančia „natūraliais pagrindais", ir prieina net iki tokio monumentalaus teigimo: „socializmas yra toji vienintelė jėga, kuri gali sėkmingai kovoti prieš gyventojų būvius su stipria žydų priemaiša" (būviai su žydų priemaiša! — Kokia tikrai liaudiška, gryna kalba!).

Užteks. Faktiškas gyrimosi savo teisiniu moksliškumu pagrindas yra, geriausiu atveju, pats paprasčiausias profesionalus eilinio senprūsiško teisininko išsilavinimas. Teisės ir valstybės mokslų sritis, kurios laimėjimus p. Diuringas mums nuosekliai dėsto, „sutampa" su Prūsijos krašto teisės veikimo sfera. Be romėnų teisės, su kuria dabar yra susipažinęs kiekvienas teisininkas net Anglijoje, teisinis p. Diuringo išsimokslinimas apsiriboja išimtinai tik Prūsijos krašto teise, tuo apsišvietusio patriarchalinio despotizmo kodeksu, — parašytu tokia kalba, tartum iš šios knygos p. Diuringas būtų mokęsis rašto, — kuris kartu su savo pamokomomis pastabomis, teisiniu neapibrėžtumu bei nepastovumu, su savo kankinimo ir bausmės priemonėmis, kaip kad mušimas lazdomis, dar ištisai priklauso ikirevoliuciniams laikams. Kas virš to, tai p. Diuringui nelabojo duota, — tiek šiuolaikinė prancūzų civilinė teisė, tiek ir anglų teisė

su jos visiškai savitu išsivystymu ir visame kontinente nežinomomis asmens laisvės garantijomis. Filosofijai, kuri „nepripažįsta jokio paprastai *regimo* horizonto, bet savo galingu, viską apverčiančiu judėjimu atskleidžia visas išorinės ir vidinės gamtos žemes ir padanges“, — šiai filosofijai *tikrąjį* horizontą sudaro... šešių rytinių senosios Prūsijos provincijų ribos ir gal dar keletas kitų žemės sklypelių, kur galioja kilnioji krašto teisė; o už šio horizonto ribų ji neatskleidžia nei žemių, nei padangių, nei išorinės, nei vidinės gamtos, o atskleidžia tik didžiausią savo paties nemokšiškumą dėl viso to, kas dedasi likusiame pasaulyje.

Neįmanoma samprotauti apie moralę ir teisę, neliečiant vadinamosios valios laisvės, žmogaus atsakingumo už savo veiksmus, santykio tarp būtinumo ir laisvės klausimų. Tikrovės filosofija taip pat turi šio klausimo sprendimą ir net ne vieną, o ištisus du sprendimus.

„Vietoj visokių klaidingų laisvės teorijų reikia iškelti patyrimu nustatytą savybę to santykio, kuriame, iš vienos pusės, racionalus supratimas, o iš antros — instinktyviniai paskatinimai *tarytum* susijungia į tam tikrą atstojamąją jėgą. Pagrindiniai šios rūšies dinamikos faktai turi būti paimti iš stebėjimo ir, *kiek tai yra įmanoma*, bendrais bruožais apibūdinti kokybės ir dydžio atžvilgiu, kad jais remiantis iš anksto galima būtų spręsti apie dar neprasidėjusį įvykį. Tokiu būdu ne tik visiškai pašalinamos kvailos fantazijos apie vidinę laisvę, kurios buvo gromuliuojamos ir kuriomis buvo mintama ištisus tūkstančius metų, bet jos taip pat pakeičiamos kažkuo teigiamu, kas tiktų gyvenimui praktiškai tvarkyti“. — Išeina, jog laisvę sudaro tai, kad racionalus supratimas traukia žmogų į dešinę, o iracionalūs polinkiai — į kairę, ir, esant šiam jėgų lygiagretainiui, tikrasis judėjimas vyksta įstrižainės kryptimi. Vadinasi, laisvė yra vidutinis dydis tarp supratimo ir polinkio, išminties ir neišmanymo, ir šios laisvės laipsnį galima būtų empiriškai nustatyti kiekvienam žmogui, pasinaudojus „asmenine lygtimi“, kaip sakoma astronomijoje. Tačiau jau keliais puslapiais toliau p. Diuringas pareiškia: „Moralinę atsakomybę mes pagrindžiame laisve, kuri, beje, mums reiškia ne ką kita, kaip sugebėjimą suvokti sąmoningus motyvus, sutinkamai su įgimtuoju ir įgytuoju protu. Visi tokie motyvai veikia su nenugalimu natūraliu dėsningumu, nors mes ir suvokiame priešingų poelgių galimybę; bet kaip tik šią neišvengiamą prievartą mes ir turime galvoje, paleisdami veikti moralinius svertus“.

Šis antrasis laisvės apibrėžimas, kuris be jokių ceremonijų sugriauna pirmąjį, ir vėl tėra ne daugiau kaip kraštutinis Hegelio pažiūros suvulgarinimas. Hegelis pirmas teisingai atvaizdavo laisvės ir būtinumo santykį. Jam laisvė yra būtinumo

pažinimas. „Būtinumas tėra *aklas* tik tiek, *kiek jis yra nesuprastas*". Ne tariama nepriklausomybė nuo gamtos dėsnių sudaro laisvę, o šių dėsnių pažinimas ir tuo žinojimu pagrįstas galimumas planingai priversti gamtos dėsnius veikti tam tikriems tikslams. Tai liečia tiek išorinės gamtos dėsnius, tiek ir dėsnius, kurie tvarko kūninę ir dvasinę paties žmogaus būtį, — dvi dėsnių klases, kurias mes daugių daugiausia tegalime vieną nuo kitos atskirti savo vaizduotėje, bet anaiptol ne tikrovėje. Vadinasi, valios laisvė reiškia ne ką kita, kaip sugebėjimą daryti sprendimus žinant dalyką. Tuo būdu, kuo *laisvesnis* yra žmogaus sprendimas tam tikro klausimo atžvilgiu, su tuo didesniu *būtinumu* bus nulemiamas šito sprendimo turinys; tuo tarpu kai abejojimas, kurio pagrindas yra nežinojimas ir kuris lyg ir laisvai renkasi tarp daugelio įvairių ir vienas kitam prieštaraujančių galimų sprendimų, tuo pačiu įrodo savo nelaisvę, savo pajungtumą tam dalykui, kurį jis kaip tik turėtų pajungti sau. Vadinasi, laisvė yra gamtos būtinumų (Naturnotwendigkeiten) pažinimu pagrįstas viešpatavimas ant mūsų pačių ir ant išorinės gamtos, todėl ji yra būtinas istorinio vystymosi produktas. Pirmieji iš gyvulių pasaulio išsiskyrę žmonės buvo visuose esmingiausiuose dalykuose taip pat nelaisvi, kaip ir patys gyvuliai, bet kiekvienas žingsnis pirmyn kultūros kelyje buvo žingsnis į laisvę. Žmonijos istorijos slenkstyje buvo atrastas mechaninio judėjimo pavertimas šiluma: ugnies gavimas trynimu; lig šiol praslinkusio vystymosi laikotarpio pabaigoje buvo atrastas šilumos pavertimas mechaniniu judėjimu: garo mašina. — Bet nepaisant milžiniško išvaduojamojo perversmo, kurį daro socialiniame pasaulyje garo mašina, — šis perversmas dar nėra nė įpusėjęs, — vis dėlto netenka abejoti, kad ugnies gavimas trynimu dar pralenkia garo mašiną savo pasauliniu-istoriniu, išvaduojančiu poveikiu žmonijai. Juk ugnies gavimas trynimu pirmą kartą suteikė žmogui viešpatavimą tam tikrai gamtos jėgai ir tuo galutinai atskyrė žmogų nuo gyvulių pasaulio. Garo mašina niekuomet negalės sukelti tokio milžiniško šuolio žmonijos vystymesi, nors ji mums ir yra atstovė visų tų didžiulių, su ja susijusių gamybinių jėgų, su kurių pagalba tik ir darosi galima įgyvendinti visuomeninę santvarką, kurioje nebebus jokių klasinių skirtumų, jokių rūpesčių dėl individualinio egzistavimo priemonių ir kurioje pirmą kartą galima bus kalbėti apie tikrąją žmogaus laisvę, apie gyvenimą harmonijoje su pažintais gamtos dėsniais. Kokia jauna dar tėra visa žmonijos istorija ir kaip juokinga būtų skirti mūsų dabartinėms pažiūroms bet kokią absoliutinę reikšmę, matyti jau iš to paprasto fakto, kad visa ligšiolinė istorija gali būti apibūdinta kaip istorija, apimanti laikotarpį, prasidedantį nuo to, kad buvo

praktiškai atrastas mechaninio judėjimo pavertimas šiluma, iki buvo atrastas šilumos pavertimas mechaniniu judėjimu.

Ponas Diuringas istoriją traktuoja, žinoma, kitaip. Tikrovės filosofijai ji, kaip suklydimų, tamsumo ir šiurkštumo, smurto ir pavergimo istorija, aplamai imant, yra gana šlykštus dalykas; o skyrium imant, ji dalijasi į du didelius skyrius, būtent: 1) nuo sau pačiam lygaus materijos būvio iki prancūzų revoliucijos ir 2) nuo prancūzų revoliucijos iki p. Diuringo. Be to, XIX amžius lieka „dar savo esme reakcingas, o intelektualiniu požiūriu jis net reakcingesnis (!) už XVIII amžių", nors savo įsčiose jis jau nešioja socializmą, o tuo pačiu ir „užuomazgą milžiniškesnio pertvarkymo už tą, kurį sugalvojo (!) prancūzų revoliucijos pirmtakai ir didvyriai". Tikrovės filosofijos paniekinama pažiūra į visą ligšiolinę istoriją pateisinama šitokiu būdu: „Keli tūkstančiai metų, kurių atžvilgiu yra galima, rašytinių paminklų dėka, istorinė retrospekcija, drauge su jų lig šiol sukurta žmonijos santvarka *neturi didelės reikšmės*, pagalvojus apie būsimųjų tūkstantmečių eilę... Žmonių giminė, kaip visuma, dar tebėra labai jauna, ir jei kada nors mokslinė retrospekcija operuos ne tūkstančiais, bet dešimtimis tūkstančių metų, tai dvasiškai nesubrendęs, vaikiškas mūsų institutų būvis turės neginčijamą savaime suprantamos prielaidos reikšmę, sprendžiant apie mūsų laiką, kuris bus tuomet vertinamas kaip žila senovė".

Ilgiau nesustodami ties paskutinio sakinio tikrai „savita kalbos sandara", mes padarysime tik dvi pastabas. Pirma, ta „žila senovė" visomis aplinkybėmis liks visoms būsimosioms kartoms nepaprastai įdomi istorinė epocha, nes ji sudaro viso paskesnio aukštesniojo išsivystymo pagrindą, nes jos išeities taškas yra žmogaus išsiskyrimas iš gyvulių pasaulio, o jos turinys — įveikimas tokių sunkumų, su kokiais būsimieji asocijuotieji žmonės jau niekuomet nesusidurs. Antra, palyginti su ta žila senove būsimieji istorijos laikotarpiai, laisvi nuo šių sunkumų ir kliūčių, žada neregėtą mokslinę, techninę ir visuomeninę pažangą; ir, bet kuriuo atveju, būtų nepaprastai keista pasirinkti tos žilos senovės pabaigą tinkamu momentu duoti pamokymus būsimiems tūkstantmečiams, pasinaudojant galutinėmis paskutinės instancijos tiesomis, nekintamomis tiesomis ir iki šaknų prasiskverbiančiomis koncepcijomis, kurios atidengtos remiantis dvasiškai nesubrendusiu, vaikišku mūsų tokio „atsilikusio" ir „reakcingo" amžiaus būviu. Iš tikrųjų, reikia būti filosofijoje Richardu Vagneriu, — tik be jo talento, — kad galima būtų nematyti, jog visi paniekinamieji išpuoliai, nukreipti prieš visą ligšiolinį istorinį vystymąsi, tiesiogiai liečia taip pat ir tariamai paskutinį to vystymosi rezultatą, vadinamąją tikrovės filosofiją.

Vienas iš būdingiausių naujo, iki šaknų prasiskverbiančio mokslo pavyzdžių yra skyrius, kuriame kalbama apie gyvenimo individualizaciją ir jo vertės pakilimą. Čia per ištisus tris skirsnius nesulaikoma srove verda ir kunkuliuoja orakuliška banalybė. Deja, mums tenka apsiriboti keliomis trumpomis ištraukomis.

„Kiekvieno pojūčio, o kartu su tuo visų subjektyviųjų gyvenimo formų gilesnė esmė remiasi būvių *skirtumu*... Bet *pilnam* (!) gyvenimui galima be tolesnių paaiškinimų (!) parodyti, kad ne sustingimo būvis, o perėjimas iš vienos gyvenimo padėties į kitą yra kaip tik toji sąlyga, kurios dėka pakyla gyvenimo jausmas ir išsivysto turintieji lemiamą reikšmę dirginimai... Maždaug sau pačiam lygus, *taip sakant*, inertinis būvis, *lyg* ir esantis toje pačioje pusiausvyros padėtyje, kokio bebūtų jis pobūdžio, — neturi didelės reikšmės būčiai justi... Įprotis ir, *taip sakant*, įsigyvenimas į tokį būvį paverčia tą būvį kažkuo visiškai indiferentišku ir abejingu, kažkuo, kas nelabai tesiskiria nuo mirties būvio. Geriausiu atveju čia dar prisideda, kaip tam tikras neigiamas gyvenimo pasireiškimas, nuobodulio kančia... Sustingusiame gyvenime gęsta bet kokia individų ir tautų aistra ir bet koks jų domėjimasis būtimi. *Tačiau tik vadovaujantis mūsų skirtumo dėsniu galima paaiškinti visus šiuos reiškinius*".

Tiesiog nuostabu, kaip greitai p. Diuringas fabrikuoja savo iš pat pagrindų savotiškas išvadas. Ką tik buvo išversta į tikrovės filosofijos kalbą ta nuvalkiota frazė, kad ilgai trunkąs to paties nervo dirginimas arba to paties dirginimo pratęsimas nuvargina kiekvieną nervą bei kiekvieną nervų sistemą ir kad, vadinasi, normaliame būvyje turi būti nervų dirginimų pertrauka bei dirginimų pakeitimas (faktas, apie kurį jau nuo seniai galima pasiskaityti bet kuriame fiziologijos vadovėlyje ir kuris yra žinomas kiekvienam filisteriui iš savo patyrimo). Bet nespėjo p. Diuringas šią senų seniausią ir visiškai lėkštą mintį įvilkti į paslaptingą cituojamos frazės formą: „kiekvieno pojūčio gilesnė esmė remiasi būvių skirtumu", — kaip ši banalybė jau pavirto „*mūsų* skirtumo dėsniu". Ir šis skirtumo dėsnis „visiškai paaiškina" visą eilę reiškinių, kurie ir vėl tėra tik pojūčių keitimosi malonumo iliustracijos bei pavyzdžiai, — o tai nėra reikalo aiškinti net paprasčiausiam filisteriškam protui ir tai nė per atomą daugiau nepaaiškėja nuo to, kad remiamasi tariamuoju skirtumo dėsniu.

Bet tuo dar toli gražu neišsemiamas iki šaknų prasiskverbiantis „*mūsų* skirtumo dėsnio" pobūdis. „Gyvenimo laikotarpių kaita ir su tuo susijęs gyvenimo sąlygų keitimasis duoda labai tinkamą pavyzdį *mūsų* skirtumo principui vaizdžiai išaiškinti. Kūdikis, berniukas, jaunuolis ir vyras savo gyvenimo pajautimo

jėgą tam tikru momentu patiria ne tiek tų jau fiksuotų būvių dėka, kuriuos jie gyvena, kiek perėjimo iš vieno būvio į kitą epochų dėka". Bet tai dar ne viskas: „*mūsų* skirtumo dėsnis gali rasti dar tolesnį pritaikymą, jei bus atsižvelgta į tą faktą, kad kartoti tai, kas jau išmėginta ar padaryta, yra visiškai neįdomu". O dabar skaitytojas jau pats gali įsivaizduoti visas orakuliškas nesąmones, kurių išeities taškas yra gilūs ir iki šaknų prasiskverbiantieji teiginiai, kaip kad aukščiau pateiktieji. Ir p. Diuringas, žinoma, gali savo knygos gale iškilmingai paskelbti: „Gyvenimui įvertinti ir jo vertei pakelti skirtumo dėsnis įgavo lemiamą tiek teorinę, tiek ir praktinę reikšmę!" Jis turi tokią pat reikšmę ir p. Diuringui vertinant dvasinę savo publikos vertę: jis, tur būt, yra tos nuomonės, kad šią publiką sudaro vien tik asilai ar filisteriai.

Toliau mums siūlomos tokios nepaprastai praktiškos gyvenimo taisyklės: „Priemonės bendram susidomėjimui gyvenimu išlaikyti" (puikus uždavinys filisteriams ir norintiems jais tapti!) „pasireiškia tuo, kad atskiriems, *taip sakant*, elementariems interesams, iš kurių susideda visuma, būtų leista vystytis arba vienas kitą pakeisti sutinkamai su natūraliais laiko matais. Lygiai taip pat galima ir vienu metu, esant tam pačiam būviui, naudotis skale, apibūdinančia žemesnių ir lengviau patenkinamų dirginimų pakeitimą aukštesniais ir ilgiau veikiančiais dirginimais, kad būtų išvengta visiškai neįdomių spragų susidarymo. Be to, reikia stengtis savivališkai netelkti ir neforsuoti įtampų, atsirandančių natūraliu būdu ar normalioje visuomeninio egzistavimo eigoje, ir netenkinti jų tuoj pat kad ir mažiausiam dirginimui esant, kas sudaro priešingą iškrypimą ir taip pat kliudo malonumą teikiančiam poreikiui atsirasti. Natūralaus ritmo išlaikymas čia, kaip ir kitais atvejais, yra harmoningo ir viliojančio judesio prielaida. Nereikia taip pat kelti sau neišsprendžiamo uždavinio — mėginti pratęsti kurios nors padėties sukeliamą dirgį už gamtos ar aplinkybių atmatuoto laiko ribų", ir t. t. Jei koks nors neišmanėlis įsigeistų pasinaudoti, kaip taisykle „gyvenimui išmėginti", šiais iškilmingais filisteriškais gudragalviaujančio apie lėkščiausias banalybes pedanto pranašavimais, tai jam, šiaip ar taip, netektų skųstis „visiškai neįdomiomis spragomis". Jam tektų visą savo laiką gaišti tinkamam malonumų parengimui ir jų tvarkymui, o patiems malonumams jam nebeliktų nė vienos laisvos valandėlės.

Mes turime išmėginti gyvenimą, pilną gyvenimą. Tik du dalykus uždraudžia mums p. Diuringas: viena, „nevalyvumą, susijusį su įpročiu rūkyti tabaką", antra, gėralus ir valgius, „kurie sukelia šlykštų susijaudinimą arba iš viso pasižymi tokiomis savybėmis, kurios atstumia nuo jų švelnesnį pojūtį". Bet kadangi p. Diuringas savo politinės ekonomijos kurse gieda ditirambus

degtindarystei, tai degtinės jis jau jokiu būdu negali priskirti prie šių gėralų; vadinasi, mes turime padaryti išvadą, kad jo draudimas teliečia tik vyną ir alų. Belieka jam uždrausti dar ir mėsą, ir tada tikrovės filosofiją jis pakels į tokį pat lygį, kuriame taip sėkmingai darbavosi šviesaus atminimo Gustavas Struvė, — į gryno vaikiškumo lygį.

Beje, kaip tik svaiginamųjų gėralų atžvilgiu p. Diuringas galėtų būti liberališkesnis. Žmogus, kuris, kaip jis pats prisipažįsta, vis dar nebegali rasti tilto iš statiškumo į dinamiškumą, turi visišką pagrindą teisti nuolaidžiai, jei koks vargdienis per dažnai išmes burnelę ir dėl to taip pat bergždžiai ieškos tilto iš dinamiškumo į statiškumą.

XII

DIALEKTIKA. KIEKYBĖ IR KOKYBĖ

„Pirmas ir svarbiausias teiginys apie pagrindines logines būties savybes liečia *prieštaravimo pašalinimą*. Prieštaravimas yra kategorija, galinti išreikšti tik minčių kombinaciją, bet jokiu būdu ne tikrovę. Daiktuose nėra jokių prieštaravimų arba, kitais žodžiais tariant, pats prieštaravimo pripažinimas realybe yra didžiausia nesąmonė... Veikiančių viena prieš kitą priešingomis kryptimis jėgų antagonizmas yra net pagrindinė bet kurios veiklos forma pasaulio ir jo esybių būtyje. Ši elementų ir individų jėgų kova priešingomis kryptimis nė mažiausiu laipsniu nesutampa su absurdiškų prieštaravimų idėja... Čia mes galime būti patenkinti tuo, kad, nupiešdami aiškų paveikslą, vaizduojantį tikrąjį realaus prieštaravimo absurdiškumą, mes išsklaidėme miglas, kurios paprastai kyla iš tariamųjų logikos paslapčių; mes taip pat parodėme, kaip be reikalo buvo kai kur keliamas į padanges tas grubiai nutašytas medinis prieštaravimo dialektikos dievukas, kuris pakišamas antagonistinės pasaulio schematikos vieton". Tai yra maždaug viskas, kas sakoma apie dialektiką „Filosofijos kurse". Užtat „Kritinėje istorijoje" p. Diuringas jau visiškai kitaip susidoroja su prieštaravimo dialektika, o kartu su ja — ypač su Hegeliu. „Prieštaravimas pagal hegelinę logiką — arba, tikriau, pagal mokymą apie logosą — neegzistuoja tiesiog mąstyme, kuris dėl pačios savo prigimties negali būti įsivaizduojamas kitaip, kaip tik subjektyvus ir sąmoningas: prieštaravimas objektyviai egzistuoja pačiuose daiktuose bei procesuose ir gali būti aptiktas, taip sakant, kūniška forma; tuo būdu nesąmonė nustoja buvusi neįmanoma minčių kombinacija, o tampa faktine jėga. Tikroji absurdiškumo būtis — toks yra pirmasis hegelinės logikos ir nelogikos vienybės tikėjimo simbolio narys... Kuo prieštaringiau, tuo tikriau arba,

kitaip tariant, kuo absurdiškiau, tuo labiau patikima: kaip tik ši taisyklė — dargi ne naujai atrasta, o tiesiog pasiskolinta iš apreiškimo teologijos ir mistikos — yra plika vadinamojo dialektinio principo išraiška".

Abiejose pacituotose vietose esamą mintį galima išreikšti teiginiu: prieštaravimas = nesąmonei, ir todėl jo negali būti tikrajame pasaulyje. Kitais atžvilgiais gana sveiko proto žmonėms šis teiginys gali atrodyti toks pat savaime suprantamas, kaip ir teiginys: tiesė negali būti kreivė, o kreivė — tiesė. Ir vis dėlto diferencialinis skaičiavimas, — nepaisant visų sveiko žmogaus proto protestų, — tam tikromis sąlygomis sulygina tiesę su kreive ir tuo pasiekia tokius laimėjimus, kokių niekuomet nepasieks sustingęs žmogaus sveikas protas, tvirtindamas, kad tiesės ir kreivės tapatybė esanti nesąmonė. O turint galvoje tą žymų vaidmenį, kurį vaidino filosofijoje vadinamoji prieštaravimo dialektika, pradedant nuo gilios senovės graikų ir lig šiol, net stipresnis už p. Diuringą priešininkas, stodamas prieš dialektiką, turėtų pateikti kitokių argumentų, o ne tuščiažodišką tvirtinimą ir daugybę plūdimų.

Kol mes daiktus nagrinėjame kaip nejudamus ir negyvus, kiekvieną atskirai, vieną greta kito ir vieną po kito, mes, suprantama, nesusiduriame su jokiais prieštaravimais juose. Mes čia randame tam tikras savybes, kurios iš dalies yra bendros, iš dalies skirtingos ar net prieštarauja viena kitai, bet šiuo pastaruoju atveju jos yra paskirstytos tarp įvairių daiktų ir tuo būdu jokio prieštaravimo savyje neturi. Kol mūsų stebėjimas lieka šiose ribose, mes išsiverčiame taip pat su įprastiniu, metafiziniu mąstymo būdu. Bet visai kas kita išeina, kai mes pradedame nagrinėti daiktus jų judėjime, jų kitime, jų gyvenime, jų tarpusavio sąveikoje. Čia mes iš karto susiduriame su prieštaravimais. Pats judėjimas yra prieštaravimas; jau paprastas mechaninis persikėlimas gali įvykti tik dėl to, kad kūnas vienu ir tuo pačiu laiko momentu yra vienoje ir kartu kitoje vietoje, kad jis yra vienoje ir toje pačioje vietoje ir jo nėra joje. Nuolatinis šio prieštaravimo atsiradimas ir kartu jo išsprendimas — kaip tik ir yra judėjimas.

Vadinasi, čia turime prieštaravimą, kuris „objektyviai egzistuoja pačiuose daiktuose bei procesuose ir gali būti aptiktas, taip sakant, kūniška forma". O ką sako apie tai p. Diuringas? Jis teigia, kad lig šiol iš viso „racionalioje mechanikoje nėra tilto tarp griežto statiškumo ir dinamiškumo". Dabar pagaliau skaitytojas gali pastebėti, kas slypi už šios p. Diuringo pamėgtosios frazės; ne daugiau, kaip štai kas: metafiziškai mąstantis protas absoliučiai negali pereiti nuo ramybės idėjos prie judėjimo idėjos, nes čia jam kelią užstoja aukščiau nurodytas prieštaravimas. Judėjimas jam yra visiškai nesuvokiamas, nes jis yra

prieštaravimas. O teigdamas, kad judėjimas yra nesuvokiamas, jis prieš savo valią pats pripažįsta to prieštaravimo buvimą, vadinasi, pripažįsta, kad prieštaravimas objektyviai egzistuoja daiktuose ir procesuose, būdamas, be to, tikra jėga.

Jeigu jau paprastas mechaninis persikėlimas turi savyje prieštaravimą, tai juo labiau jį turi aukštesniosios materijos judėjimo formos, o ypač organinė gyvybė ir jos vystymasis. Kaip jau esame matę aukščiau, gyvybę pirmiausia sudaro kaip tik tai, kad gyvoji būtybė kiekvieñu momentu yra ta pati ir vis dėlto kita. Vadinasi, gyvybė yra taip pat pačiuose daiktuose bei procesuose esąs, nuolat pats save sukeliąs ir save išsprendžiąs prieštaravimas, ir kai tik šis prieštaravimas išnyksta, išnyksta ir gyvybė, ateina mirtis. Lygiai taip mes esame matę, kad ir mąstymo srityje mes negalime išvengti prieštaravimų ir kad, pavyzdžiui, prieštaravimas tarp vidinio neriboto žmogaus sugebėjimo pažinti ir tikrojo to sugebėjimo pasireiškimo tik atskiruose, išoriškai ribotuose ir ribotai pažįstančiuose žmonėse, — kad šis prieštaravimas išsisprendžia begalinėje — bent mums praktiškai — viena po kitos sekančių kartų eilėje, išsisprendžia begalinėje pažangoje.

Jau esame minėję, jog vienas iš svarbiausiųjų aukštosios matematikos pagrindų yra tas prieštaravimas, kad tiesė ir kreivė tam tikromis sąlygomis turi būti tas pat. Bet aukštojoje matematikoje pasireiškia ir kitas prieštaravimas, būtent tas, kad prieš mūsų akis susikertančios linijos vis dėlto jau už penkių-šešių centimetrų nuo savo susikirtimo taško turi būti laikomos lygiagretėmis, t. y. tokiomis linijomis, kurios negali susikirsti, net ir pratęstos iki begalybės. Ir vis dėlto aukštoji matematika šiais ir dar kur kas ryškesniais prieštaravimais pasiekia ne tik teisingus, bet žemesniajai matematikai ir visiškai nepasiekiamus rezultatus.

Tačiau jau ir žemesniojoje matematikoje gausu prieštaravimų. Pavyzdžiui, prieštaravimas yra tai, kad šaknis iš A turi būti A laipsnis, o vis dėlto $A^{\frac{1}{2}} = \sqrt{A}$. Prieštaravimas yra taip pat ir tai, kad neigiamas dydis turi būti kurio nors dydžio kvadratas, nes kiekvienas neigiamasis dydis, padaugintas pats iš savęs, duoda teigiamą kvadratą. Todėl kvadratinė šaknis iš minus vieneto yra ne tiesiog prieštaravimas, bet dargi absurdiškas prieštaravimas, tikra nesąmonė. Ir vis dėlto $\sqrt{-1}$ daugeliu atvejų yra būtinas teisingų matematinių operacijų rezultatas; dar daugiau, kas būtų su matematika, tiek žemesniąja, tiek ir aukštąja, jeigu jai būtų uždrausta operuoti $\sqrt{-1}$?

Pati matematika, operuodama kintamaisiais dydžiais, įžengia į dialektinę sritį, ir yra būdinga, kad kaip tik dialektinis filosofas Dekartas įnešė į ją šią pažangą. Kaip kintamųjų dydžių matematika santykiauja su pastoviųjų dydžių matematika, taip,

aplamai imant, dialektinis mąstymas santykiauja su metafiziniu mąstymu. Tačiau tai nė kiek nekliudo daugumai matematikų dialektiką pripažinti tik matematikos srityje, o daugeliui iš jų nekliudo ir toliau išimtinai senu, ribotu, metafiziniu pagrindu operuoti tais metodais, kurie buvo pasiekti dialektiniu keliu.

Smulkiau nagrinėti diuringinį jėgų antagonizmą ir antagonistinę pasaulio schematiką galima būtų tik tuo atveju, jei p. Diuringas šia tema būtų davęs mums ką nors daugiau, negu — tuščią *frazę*. Tačiau p. Diuringas, sukūręs savo frazę, nė vieno karto neparodo mums šio antagonizmo veikiant nei pasaulio schematikoje, nei natūrfilosofijoje, ir tai yra geriausias pripažinimas, kad p. Diuringas su savo „pagrindine bet kurios veiklos forma pasaulio ir jo esybių būtyje" negali padaryti absoliučiai nieko teigiamo. Ir iš tikrųjų, jei Hegelio „mokymas apie esmę" yra nusmukdytas ligi lėkštos minties apie jėgas, judančias priešingomis kryptimis, bet ne prieštaravimuose, tai, suprantama, geriausia atsisakyti nuo bet kurio šios banalybės pritaikymo.

Kitą progą savo antidialektiniam pasipiktinimui išlieti p. Diuringui suteikia Markso „Kapitalas". „Natūralios ir suprantamos logikos stoka, kuria pasižymi dialektinės įmantrybės ir minties arabeskos... Jau pasirodžiusiai knygos daliai tenka taikyti tą principą, kad tam tikru atžvilgiu ir net aplamai imant (!) pagal žinomą filosofinį prietarą kiekvienai minčiai galima suteikti bet kurią prasmę ir bet kurią prasmę — visoms mintims, tad dėl šių sąvokų iškraipymo ir painiavos viskas galų gale suvedama į viena". Toks žinomo filosofinio prietaro supratimas įgalina toliau p. Diuringą nesvyruojant pranašauti, kokia bus Markso ekonominio filosofavimo „pabaiga", vadinasi, koks bus sekančių „Kapitalo" tomų turinys, ir visa tai sakoma lygiai septyniomis eilutėmis toliau po pareiškimo, kad, esą, „iš tiesų negalima iš anksto numatyti, kas būtent, žmogiška ir vokiečių kalba tariant, dar bus dviejuose (paskutiniuose) tomuose".

Beje, p. Diuringo kūriniai jau nebe pirmą kartą pasirodo priklausą prie tų „daiktų", kuriuose „prieštaravimas objektyviai egzistuoja ir gali būti aptiktas, taip sakant, kūniška forma". Tai visiškai netrukdo p. Diuringui tęsti pergalingai toliau: „Bet sveika logika, reikia tikėtis, paims viršų prieš jos karikatūrą... Puikavimas ir dialektinis paslaptingas šlamštas nieko, kam dar yra likę bent kiek sveiko proto, nesugundys... gilintis į šį minčių ir stiliaus chaosą. Išnykus paskutiniams dialektinių kvailysčių likučiams, ši mulkinimo priemonė... neteks savo apgaulingos įtakos, ir niekas daugiau nebelaikys savo pareiga kvaršinti sau galvą, beieškant gilios išminties ten, kur išlukštentas painių dalykų branduolys, geriausiu atveju, parodo

paprastų teorijų, jei ne stačiai banalybių bruožus... Neprostituojant sveikos logikos, visiškai neįmanoma atpasakoti suktų (Markso) gudragalviavimų, sudarytų pagal mokymo apie logosą taisykles". Markso metodas, pasak Diuringo, siekiąs „kurti dialektinius stebuklus savo tikratikiams" ir pan.

Mes čia dar visiškai nekalbame apie Markso tyrinėjimų ekonominių rezultatų teisingumą ar neteisingumą, — tuo tarpu čia kalbama tik apie Markso panaudotą dialektinį metodą. Neabejotina tėra viena: dauguma „Kapitalo" skaitytojų tik dabar — p. Diuringo dėka — sužinos, ką jie iš tikrųjų skaitė. Tų skaitytojų tarpe bus ir pats p. Diuringas, kuris 1867 metais (Ergänzungsblätter III, Heft 3 [1]) dar sugebėjo palyginti racionaliai — jo kalibro mąstytojui — išdėstyti Markso knygą, nesijausdamas priverstas Markso minčių eigą pirmiau išversti į savąją diuringinę kalbą, ką jis dabar skelbia būtinu dalyku. Jeigu jis jau ir tuomet buvo padaręs klaidą, sutapatindamas Markso dialektiką su Hegelio dialektika, tai vis dėlto tada jis dar ne visiškai buvo netekęs sugebėjimo daryti skirtumą tarp metodo ir rezultatų, pasiektų naudojantis tuo metodu, — tuomet jis suprato, kad, puolant metodą jo bendra forma, tuo dar nesugriaunami jo atskiri rezultatai.

Vis dėlto nuostabiausias p. Diuringo pranešimas yra tas, kad, esą, Markso požiūriu „viskas galų gale suvedama į viena", taigi, pasak Markso, pavyzdžiui, kapitalistai ir samdomieji darbininkai, feodalinis, kapitalistinis ir socialistinis gamybos būdai „suvedami į viena", ir, pagaliau, gal būt, net Marksas ir p. Diuringas taip pat „suvedami į viena". Norint paaiškinti tokios aiškios kvailystės galimumą, reikia manyti, kad jau vien tik žodis „dialektika" taip išmuša p. Diuringą iš vėžių, kad jam, dėl tam tikro sąvokų iškraipymo ir painiavos, galų gale „viskas suvedama į viena", kad ir ką jis bekalbėtų ir bedarytų.

Čia mes turime pavyzdį, ką p. Diuringas vadina „*mano* aukštojo stiliaus istoriografija" arba dar „sumariniu metodu, kuris atsižvelgia į rūšį bei tipą ir visiškai nenusileidžia iki to, kad mikrologiškai smulkiu demaskavimu pagerbtų žmones, kuriuos Jumas vadino mokyta tamsuomene; vien tik šis metodas kartu su jo aukštuoju ir kilniuoju stiliumi yra suderinamas su pilnutinės tiesos interesais ir su pareigomis laisvos nuo cechinių saitų publikos atžvilgiu". Iš tikrųjų, aukštojo stiliaus istoriografija ir sumarinis metodas, kuris atsižvelgia į rūšį bei tipą, p. Diuringui yra labai patogūs, nes jis čia gali nepaisyti visų aiškių faktų, kaip mikrologinių faktų, gali prilyginti juos nuliui ir, užuot ką nors įrodinėjęs, gali skelbti tik bendras frazes, tuščiai tvirtinti ir tiesiog plūsti. Be to, nurodytasis metodas turi

[1] „Papildomieji puslapiai" III, 3-sis sąs. *Red.*

dar tą pranašumą, kad jis neduoda priešininkui jokių faktinių atramos taškų polemikai, taigi, jam, norint atsakyti p. Diuringui, nebelieka beveik nieko kito, kaip iškelti taip pat aukštu stiliumi ir sumariai visiškai tuščius tvirtinimus, švaistytis bendromis frazėmis ir pagaliau savo ruožtu plūsti p. Diuringą, — trumpai tariant, atsimokėti tuo pačiu, o tai ne kiekvienam yra malonu. Todėl mes turime būti dėkingi p. Diuringui už tai, kad, kaip išimtis, jis meta savo aukštąjį ir kilnųjį stilių ir duoda mums bent du Markso klaidingo mokymo apie logosą pavyzdžius.

„Argi ne juokingai atrodo, pavyzdžiui, nurodymas į painų ir miglotą Hegelio teiginį, kad kiekybė pereinanti į kokybę ir kad dėl to avansas, pasiekęs tam tikrą ribą, jau vien dėl šio kiekybinio padidėjimo virstąs kapitalu?"

Žinoma, p. Diuringo taip „apvalytame" išdėstyme ši mintis atrodo gana kurioziškai. Pažiūrėkime tad, kaip ji atrodo originale, Markso „Kapitale". 313 puslapyje (antrasis „Kapitalo" leidimas) [1] Marksas iš anksčiau atlikto pastoviojo bei kintamojo kapitalo ir pridedamosios vertės tyrinėjimo daro išvadą, kad „ne bet kuri pinigų ar vertės suma gali būti paversta kapitalu, o priešingai, šio pavirtimo prielaida yra tam tikras pinigų arba mainomųjų verčių minimumas atskiro pinigų arba prekių savininko rankose". Jis duoda pavyzdį, kad darbininkas kurioje nors darbo šakoje aštuonias valandas per dieną dirba sau, t. y. savo darbo užmokesčio vertei atgaminti, o sekančias keturias valandas — kapitalistui, tiesiog į kapitalisto kišenę einančiai pridedamajai vertei pagaminti. Tokiu atveju, kad kas nors galėtų kasdien dėti į savo kišenę tokią pridedamosios vertės sumą, kuri įgalintų jį pragyventi ne blogiau už vieną iš jo darbininkų, jis turi turėti verčių sumą, įgalinančią jį aprūpinti du darbininkus žaliava, darbo priemonėmis ir darbo užmokesčiu. Bet kadangi kapitalistinės gamybos tikslas yra ne paprastas gyvybės palaikymas, o turto didinimas, tai mūsų savininkas su savo dviem darbininkais vis dar nebūtų kapitalistas. Vadinasi, norėdamas gyventi dvigubai geriau už paprastą darbininką ir paversti kapitalu pusę pagamintos pridedamosios vertės, jis jau turi pajėgti samdytis aštuonis darbininkus, t. y. turėti verčių sumą, kuri būtų keturis kartus didesnė, negu pirmuoju atveju. Tik po šių ir paskiau dar smulkesnių samprotavimų, kurių uždavinys yra nušviesti ir pagrįsti tą faktą, kad ne bet kuri nežymi verčių suma yra pakankama tam, kad galėtų pavirsti kapitalu, kad šiuo atžvilgiu kiekvienas vystymosi laikotarpis ir kiekviena pramonės šaka turi savo minimalias ribas, — tik po viso to Marksas daro pastabą: „Čia, kaip ir gamtos moksle, *pasitvirtina* teisingumas to dėsnio, kurį Hegelis yra atradęs savo „Logikoje", kad grynai

[1] Žr. „Kapitalas", I t., Vilnius, 1957, 276 psl. *Red.*

kiekybiniai pakitimai tam tikroje pakopoje pereina į kokybinius skirtumus"[1].

O dabar tegu skaitytojas žavisi aukštuoju ir kilniuoju stiliumi, su kurio pagalba p. Diuringas priskiria Marksui priešinga tam, ką jis iš tikrųjų yra pasakęs. Marksas sako: tas faktas, kad verčių suma gali pavirsti kapitalu tik tuomet, kai ji pasieks, nors ir įvairų, priklausomai nuo aplinkybių, bet kiekvienu atskiru atveju apibrėžtą minimalų dydį, — šis faktas *įrodo* Hegelio dėsnio *teisingumą*. O p. Diuringas primeta Marksui tokią mintį: *kadangi*, pagal Hegelio dėsnį, kiekybė pereina į kokybę, tai „*dėl to* avansas, pasiekęs tam tikrą ribą... virsta kapitalu". Vadinasi, visai priešinga tam, ką sako Marksas.

Su p. Diuringo įpročiu neteisingai cituoti, vadovaujantis „pilnutinės tiesos interesais" ir turint galvoje „pareigas laisvos nuo cechinių saitų publikos atžvilgiu", mes jau susipažinome, kada kalbėjome apie Darviną. Kuo toliau, tuo labiau išryškėja, kad šis įprotis yra vidinė tikrovės filosofijos būtinybė ir, šiaip ar taip, yra labai „sumarinis metodas". Nebekalbėsime jau apie tai, kad p. Diuringas priskiria Marksui, jog, esą, jis kalba apie bet kokį „avansą", tuo tarpu kai iš tikrųjų čia tekalbama tik apie tokį avansą, kuris buvo išleistas žaliavai, darbo priemonėms ir darbo užmokesčiui; tuo būdu p. Diuringas sugebėjo priskirti Marksui gryniausią nesąmonę. Ir po to jis dar drįsta akiplėšiškai skelbti šią jo paties sukurtą nesąmonę *juokinga*! Lygiai taip, kaip jis sufabrikavo fantastišką Darviną, kad ant jo išmėgintų savo jėgą, jis ir šiuo atveju sufabrikavo fantastišką Marksą. Iš tiesų, „aukštojo stiliaus istoriografija"!

Jau aukščiau, kalbėdami apie pasaulio schematiką, mes matėme, kad su šia hegeline mato santykių mazgine linija, kur tam tikruose kiekybinio pakitimo taškuose staiga įvyksta kokybinis pakitimas, p. Diuringą ištiko mažutė nelaimė: silpnybės akimirką jis pats ją pripažino ir pritaikė. Mes pateikėme ten vieną iš žinomiausių pavyzdžių, — agregatinių vandens būvių kitimo pavyzdį, kai vanduo, esant normaliam atmosferos slėgimui ir 0° C temperatūrai, pereina iš skysto į kietą būvį, o esant 100° C temperatūrai — iš skysto į dujinį būvį, taigi, abiejuose posūkio taškuose paprastas kiekybinis temperatūros pakitimas sukelia kokybinį vandens būvio pakitimą.

Šiam dėsniui įrodyti mes galėtume pateikti dar šimtus panašių faktų tiek iš gamtos, tiek ir iš žmonių visuomenės gyvenimo. Pavyzdžiui, Markso „Kapitale" visame ketvirtajame skyriuje — „Santykinės pridedamosios vertės gaminimas" — minima nesuskaitoma daugybė atvejų iš kooperacijos, darbo pasidalijimo ir manufaktūros, mašininės gamybos ir stambiosios pramonės srities, kur kiekybinis pakitimas pakeičia daiktų kokybę ir lygiai

[1] Žr. „Kapitalas", I t., Vilnius, 1957, 277 psl. *Red.*

taip pat kokybinis daiktų pakitimas pakeičia jų kiekybę, vadinasi, kur, panaudojant p. Diuringo taip nekenčiamą posakį, kiekybė pereina į kokybę ir atvirkščiai. Toks yra, pavyzdžiui, faktas, kad daugelio asmenų kooperavimas, daugelio atskirų jėgų sujungimas į vieną bendrą jėgą, sukuria, Markso žodžiais betariant, „naują laipsniu pakeltą jėgą“, kuri iš esmės skiriasi nuo ją sudarančių atskirų jėgų sumos.

Be to, toje pačioje „Kapitalo“ vietoje, kurią p. Diuringas, besivadovaudamas pilnutinės tiesos interesais, visiškai iškreipė, Marksas yra padaręs šią pastabą: „Molekulinė teorija, kuri yra pritaikyta šiuolaikinėje chemijoje ir kurią pirmą kartą moksliškai išvystė Loranas ir Žeraras, remiasi kaip tik šiuo dėsniu“ [1]. Tačiau ar tai rūpi p. Diuringui? Juk jis žino, kad „aukšto laipsnio šiuolaikinių gamtamokslinio mąstymo būdo sudėtinių elementų stinga kaip tik ten, kur, — kaip, sakysime, p. Markso ir jo varžovo Lasalio pažiūrose, — menką amuniciją moksliškumui rodyti sudaro pusiau mokslai ir truputis melagingo filosofavimo“, tuo tarpu kai p. Diuringo pažiūrų pagrindą sudaro „svarbiausieji tikslaus mokslo teiginiai mechanikoje, fizikoje ir chemijoje“ ir t. t. Koks yra tas pagrindas, tai mes jau esame matę. Bet norėdami, kad ir kiti asmenys galėtų susidaryti savo nuomonę apie tai, mes kiek smulkiau panagrinėsime nurodytoje Markso pastaboje pateiktą pavyzdį.

Čia kalbama kaip tik apie homologines anglies junginių eiles, iš kurių jau labai daug yra žinomų ir kurių kiekviena turi savą algebrinę sudėties formulę. Jei mes, pavyzdžiui, pažymėsime, kaip tai yra priimta chemijoje, anglies atomą raide C, vandenilio atomą — H, deguonies atomą — O, o kiekviename junginyje esančių anglies atomų skaičių raide n, tai molekulines formules kai kurioms iš šių eilių mes galime išreikšti šitaip:

C_nH_{2n+2} — normalių parafinų eilė
$C_nH_{2n+2}O$ — pirminių alkoholių eilė
$C_nH_{2n}O_2$ — vienabazių riebalinių rūgščių eilė.

Jei mes kaip pavyzdį paimsime paskutiniąją iš šių eilių ir paeiliui imsime n = 1, n = 2, n = 3 ir t. t., tai gausime šitokius rezultatus (neskaitant izomerų):

CH_2O_2	— skruzdinė rūgštis	— virimo	taškas	100°,	lyd.	taškas	1°
$C_2H_4O_2$	— acto	„	„	118°	„	„	17°
$C_3H_6O_2$	— propioninė	„	„	140°	„	„	—
$C_4H_8O_2$	— sviesto	„	„	162°	„	„	—
$C_5H_{10}O_2$	— valerianinė	„	„	175°	„	„	—

ir t. t. iki $C_{30}H_{60}O_2$ — melisininės rūgšties, kuri lydosi tik esant 80° ir visai neturi virimo taško, nes ji aplamai negali garuoti nesuirdama.

[1] „Kapitalas“, I t., Vilnius, 1957, 277 psl., 205a past. *Red.*

Taigi, čia mes matome visą eilę kokybiškai skirtingų kūnų, kurie sudaromi paprastu kiekybiniu elementų daugėjimu, ir, be to, visuomet tuo pačiu santykiu. Gryniausiu pavidalu šis reiškinys išryškėja ten, kur visi junginio elementai keičia savo kiekį vienodu santykiu, kaip tai yra, pavyzdžiui, su normaliais parafinais C_nH_{2n+2}: pats žemiausias iš jų — metanas CH_4 — dujos; o aukščiausias iš žinomų, heksadekanas $C_{16}H_{34}$, — kietas, bespalvius kristalus sudarąs kūnas, kuris lydosi esant 21° ir verda tik esant 278°. Abiejose eilėse kiekvienas naujas narys sudaromas pridedant prie molekulinės pirmesniojo nario formulės CH_2, t. y. vieną anglies atomą ir du vandenilio atomus, ir šis kiekybinis molekulinės formulės pasikeitimas sukelia kiekvieną kartą kokybiškai kito kūno susidarymą.

Bet šios eilės tesudaro tik ypatingai ryškų pavyzdį; beveik visur chemijoje, pavyzdžiui, jau įvairiuose azoto deginiuose, įvairiose fosforo ar sieros rūgštyse, galima matyti, kaip „kiekybė pereina į kokybę", ir šį tariamai painų ir miglotą Hegelio teiginį galima, taip sakant, apčiuopti kūniška forma daiktuose bei reiškiniuose, ir niekas čia nepainioja ir neklaidžioja miglose, išskyrus p. Diuringą. Ir jei Marksas pirmas atkreipė dėmesį į šį faktą, ir jei p. Diuringas, skaitydamas šį nurodymą, net nesupranta, apie ką čia kalbama (nes kitaip jis tikriausiai nebūtų palikęs be bausmės tokį negirdėtą nusikaltimą), tai to pakanka, kad, net nežiūrint atgal į garsiosios diuringinės natūrfilosofijos pusę, būtų visiškai aiškiai nustatyta, kam stinga „aukšto laipsnio šiuolaikinių gamtamokslinio mąstymo būdo sudėtinių elementų" — Marksui ar p. Diuringui, ir kuris iš jų nėra pakankamai susipažinęs su „svarbiausiais teiginiais... chemijoje".

Baigdami, mes norime paminėti dar vieną liudininką, kuris galės parodyti, kaip kiekybė pavirsta kokybe, būtent Napoleoną. Pastarasis šitaip aprašo joti blogai temokančios, bet drausmingos prancūzų kavalerijos kautynes su mameliukais, kurie anais laikais buvo, be abejonės, geriausi pavienių grumtynėse, bet nedrausmingi raiteliai. „Du mameliukai buvo aiškiai pranašesni už tris prancūzus; 100 mameliukų buvo lygūs 100 prancūzų; 300 prancūzų dažniausiai nugalėdavo 300 mameliukų, o 1000 prancūzų jau visuomet sumušdavo 1500 mameliukų". — Kaip Marksui tam tikra, nors ir kintanti, minimali mainomosios vertės suma yra būtina tam, kad būtų galimas jos pavirtimas kapitalu, lygiai taip Napoleonui tam tikras minimalus raitelių būrio dydis yra reikalingas tam, kad galėtų pasireikšti drausmės jėga, glūdinti tvarkingoje rikiuotėje bei veikimo planingume, ir kad būtų pasiektas pranašumas net prieš didesnes geresnius arklius turinčios, geriau jojančios bei fechtuojančios ir bent tokios pat narsios nereguliarios kavalerijos mases. Bet argi tai

yra argumentas prieš p. Diuringą? Argi Napoleonas nebuvo visiškai sumuštas kovoje su Europa? Argi jis nepralaimėdavo vieno mūšio po kito? O kodėl? Vien tik dėl to, kad jis painų ir miglotą Hegelio teiginį įvedė į kavalerijos taktiką!

XIII

DIALEKTIKA. NEIGIMO NEIGIMAS

„Šita istorinė apybraiža (kapitalo vadinamojo pradinio kaupimo Anglijoje genezė) dar yra palyginti geriausia Markso knygos vieta ir būtų buvusi dar geresnė, jeigu, šalia mokslinių, nebūtų rėmusis dar ir dialektiniais ramentais. Hegelinis neigimo neigimas vaidina čia — neturint geresnių ir aiškesnių argumentų — vaidmenį pribuvėjos, kurios paslaugų dėka ateitis išsivaduoja iš praeities įsčių. Individualinės nuosavybės panaikinimas, nurodytuoju būdu vykęs nuo XVI amžiaus, sudaro pirmąjį neigimą. Po jo eis antras, kuris apibūdinamas kaip neigimo neigimas ir kartu kaip „individualinės nuosavybės" atstatymas, bet aukštesne forma, pagrįsta bendru žemės ir darbo įrankių valdymu. Jeigu ši naujoji „individualinė nuosavybė" tuo pačiu metu p. Markso vadinama ir „visuomenine nuosavybe", tai tuo kaip tik ir pasireiškia hegelinė aukštesnioji vienybė, kurioje prieštaravimas pašalinamas (aufgehoben), t. y., pagal Hegelio žodžių žaismą, tiek pat įveikiamas, kiek ir išlaikomas... Ekspropriatorių eksproprijavimas tokiu būdu yra lyg automatinis istorinės tikrovės jos materialinėse išorinėse sąlygose produktas... Vargu ar nors vienas protingas žmogus įsitikins visuomeninio žemės ir kapitalo valdymo būtinumu, remdamasis tikėjimu tokiais Hegelio fokusais, kaip kad neigimo neigimas... Beje, miglotas Markso pažiūrų luošumas negali nustebinti to, kas žino, ką galima padaryti iš tokios mokslinės medžiagos, kaip Hegelio dialektika, arba — geriau — kokios nesąmonės turi iš jos kilti. Nežinantiems tų pokštų stačiai pasakysiu, kad pirmasis neigimas Hegelio teorijoje vaidina iš katekizmo pasiskolintos pirmosios nuodėmės sąvokos vaidmenį, o antrasis — į atpirkimą vedančios aukštesniosios vienybės vaidmenį. Tokiais analogijos fokusais, pasiskolintais iš religijos srities, — aišku, nebegalima pagrįsti faktų logikos... Ponas Marksas pasitenkina savąja painia individualinės ir tuo pačiu metu visuomeninės nuosavybės idėja ir palieka savo adeptams patiems įminti šią giliamintišką dialektinę mįslę". Taip kalba p. Diuringas.

Taigi, Marksas neįstengia įrodyti socialinės revoliucijos būtinumo, žemės ir darbu pagamintų gamybos priemonių bendros nuosavybės įvedimo būtinumo, nesigriebdamas hegelinio neigimo

neigimo; pagrįsdamas savo socialistinę teoriją tokiais iš religijos pasiskolintais analogijos fokusais, jis prieina tą išvadą, kad ateities visuomenėje egzistuos individualinė ir tuo pačiu metu visuomeninė nuosavybė kaip hegelinė aukštesnioji pašalinto prieštaravimo vienybė.

Palikime kol kas nuošalyje neigimo neigimą ir pažvelkime į šią „individualinę ir tuo pačiu metu visuomeninę nuosavybę". Ponas Diuringas vadina tai „miglomis", ir jis, — kad ir kaip tai nuostabu, — tikrai šiuo atžvilgiu teisus. Bet, nelaimei, šiose „miglose" klaidžioja visai ne Marksas, o ir vėl pats p. Diuringas. Kaip anksčiau jis, gerai mokėdamas naudotis hegeliniu „fantazavimo" metodu, sugebėjo be vargo nustatyti, koks turi būti dar nebaigtų „Kapitalo" tomų turinys, lygiai taip pat ir čia jis be didelio vargo gali taisyti Marksą pagal Hegelį, pakišdamas jam kažkokią aukštesnę nuosavybės vienybę, apie kurią Marksas nė žodžio nėra pasakęs.

Markso parašyta: „Tai yra neigimo neigimas. Jis iš naujo sukuria individualinę nuosavybę, bet besiremiančią kapitalistinės eros laimėjimais — laisvų darbo žmonių kooperacija ir jų bendru žemės ir jų pagamintų gamybos priemonių valdymu. Savu darbu besiremiančios susiskaidžiusios privatinės atskirų asmenų nuosavybės pavertimas kapitalistine, žinoma, yra kur kas ilgesnis, sunkesnis ir vargingesnis procesas, negu kapitalistinės privatinės nuosavybės, faktiškai jau besiremiančios visuomeniniu gamybos procesu, pavertimas visuomenine nuosavybe" [1]. Štai ir viskas. Tokiu būdu ekspropriatorių eksproprijavimo procese sukurta santvarka apibūdinama kaip individualinės nuosavybės atstatymas, *remiantis* visuomeniniu žemės ir pačių darbo žmonių sukurtų gamybos priemonių valdymu. Kiekvienam, kuris supranta vokiečių kalbą, tai reiškia, kad visuomeninė nuosavybė apima žemę ir kitas gamybos priemones, o individualinė nuosavybė — produktus, t. y. vartojimo reikmenis. O kad dalyką suprastų net šešerių metų vaikai, Marksas 56 psl. taria būsiant „sąjungą laisvų žmonių, dirbančių bendromis gamybos priemonėmis ir sąmoningai naudojančių savo individualines darbo jėgas kaip vieną visuomeninę darbo jėgą", t. y. socialistiškai organizuotą sąjungą, ir sako: „Visas sąjungos darbo produktas yra visuomeninis produktas. Šio produkto dalis vėl naudojama kaip gamybos priemonės. *Ji lieka visuomeninė*. Bet kitą dalį sąjungos nariai sunaudoja kaip pragyvenimo reikmenis. *Todėl ji turi būti paskirstyta tarp jų*" [2]. Tai turėtų būti pakankamai aišku net ir susipainiojusiai hegelizme p. Diuringo galvai.

Individualinė ir tuo pačiu metu visuomeninė nuosavybė, — ta miglota luošybė, ta nesąmonė, kylanti iš Hegelio dialektikos,

[1] Žr. „Kapitalas", I t., Vilnius, 1957, 681 psl. *Red.*
[2] Ten pat, 76 psl. *Red.*

ta painiava, ta giliamintiška dialektinė mįslė, kurią Marksas palieka įminti savo adeptams, — vėlgi yra laisvas p. Diuringo kūrinys ir prasimanymas. Marksas, kaip tariamas hegelininkas, turi kaip neigimo neigimo rezultatą pateikti tikrąją aukštesniąją vienybę, bet kadangi jis tai daro ne taip, kaip norėtų p. Diuringas, tai pastarajam tenka vėl grįžti prie aukšto ir kilnaus stiliaus ir, vadovaujantis pilnutinės tiesos interesais, pakišti Marksui tokius dalykus, kurie yra paties p. Diuringo fabrikatas. Žmogus, kuris visiškai nepajėgia, bent išimties keliu, cituoti teisingai, žinoma, turi reikšti moralinį pasipiktinimą „kinietišku mokytumu" kitų žmonių, kurie visuomet, be išimties, cituoja teisingai, bet kaip tik tuo „blogai pridengia nepakankamą kiekvienu atskiru atveju cituojamų rašytojų idėjų visumos supratimą". Ponas Diuringas yra teisus. Tegyvuoja aukštojo stiliaus istoriografija!

Lig šiol mes rėmėmės prielaida, kad p. Diuringo atkakliai vartojamas neteisingas citavimas yra kilęs visai ne iš blogos valios ir priklauso arba nuo visiško jo paties nesugebėjimo teisingai suprasti dalykus, arba nuo aukštojo stiliaus istoriografijai būdingo įpratimo cituoti iš atminties, — įpratimo, kuris paprastai vadinamas tiesiog apsileidimu. Bet atrodo, kad čia mes priėjome tokį tašką, kai ir p. Diuringui kiekybė pavirsta kokybe. Nes jei mes turėsime galvoje, kad, pirma, ši vieta Markso „Kapitale" išdėstyta visiškai aiškiai ir, be to, dar papildyta kita tos pačios knygos vieta, kuri absoliučiai pašalina nesusipratimus; antra, kad nei aukščiau minėtoje „Kapitalo" kritikoje „Ergänzungsblätter" puslapiuose, nei pirmajame „Kritinės istorijos" leidime išspausdintoje kritikoje p. Diuringas neatrado tos pabaisos — „individualinės ir tuo pačiu metu visuomeninės nuosavybės"; jis teatrado ją antrajame savo knygos leidime, t. y. jau *trečią* kartą skaitydamas „Kapitalą"; pagaliau, kad tik šiame antrajame, socialistine dvasia perdirbtame leidime p. Diuringui prireikė priskirti Marksui kiek galima didesnę nesąmonę apie būsimąją visuomenės organizaciją, kad su dar didesniu triumfu galėtų priešpastatyti jai — o jis tai ir daro — „ūkinę komuną, kurią *aš* savo „Kurse" apibūdinau ekonominiu ir juridiniu atžvilgiais", — jei mes visa tai turėsime galvoje, tai prašyte prašosi išvada, kurią padaryti p. Diuringas mus beveik priverčia, — kad šiuo atveju jis tyčiomis „vaisingai išplėtė" Markso mintį, t. y. vaisingai pačiam p. Diuringui.

Kokį vaidmenį vaidina Marksui neigimo neigimas? 791 ir tolesniuose puslapiuose [1] jis sugretina galutinius išdėstyto ankstyvesniuose 50 puslapių ekonominio ir istorinio tyrinėjimo apie vadinamąjį pradinį kapitalo kaupimą rezultatus. Iki kapitalistinės

[1] Žr. „Kapitalas", I t., Vilnius, 1957, 679—681 psl. *Red.*

eros egzistavo, bent Anglijoje, smulkioji gamyba, besiremianti privatine darbo žmogaus nuosavybe savo gamybos priemonėms. Vadinamąjį pradinį kapitalo kaupimą čia sudarė šitų betarpiškų gamintojų eksproprijavimas, t. y. savo darbu besiremiančios privatinės nuosavybės panaikinimas. Šitas panaikinimas pasidarė galimas todėl, kad minėtoji smulkioji gamyba suderinama tiktai su siaurais, primityviais gamybos ir visuomenės rėmais ir tam tikroje išsivystymo pakopoje ji pati sukuria materialinius pagrindus savęs panaikinimui. Šis panaikinimas, individualinių ir išsklaidytų gamybos įrankių pavertimas visuomeniškai koncentruotais sudaro pradinę kapitalo istoriją. Kai tik darbo žmonės buvo paversti proletarais, o jų gamybos priemonės kapitalu, kai tik kapitalistinis gamybos būdas atsistojo ant savų kojų, — tolesnis darbo suvisuomeninimas ir tolesnis žemės ir kitų gamybos priemonių pavertimas (kapitalu), vadinasi, ir tolesnis privatinių savininkų eksproprijavimas įgauna naują formą. „Dabar tenka eksproprijuoti jau ne savarankiškai šeimininkaujantį darbininką, bet daugelį darbininkų išnaudojantį kapitalistą. Šis eksproprijavimas vyksta veikiant imanentiniams pačios kapitalistinės gamybos dėsniams, būtent kapitalų koncentracijos keliu. Vienas kapitalistas sunaikina daugelį. Lygia greta su šia koncentracija, arba nedaugelio kapitalistų vykdomu daugelio kapitalistų eksproprijavimu, vis didėjančiu mastu vystosi kooperatinė darbo proceso forma, vystosi sąmoningas mokslo panaudojimas technologijoje, planingas kolektyvinis žemės eksploatavimas, darbo priemonių pavertimas vien tik bendrai naudoti tinkamomis darbo priemonėmis ir gavimas ekonomijos iš visų gamybos priemonių naudojant jas kaip kombinuoto, visuomeninio darbo gamybos priemones. Kartu su nuolat mažėjančiu skaičiumi kapitalo magnatų, kurie uzurpuoja ir monopolizuoja visą šio kitimo proceso naudą, masiškai auga skurdas, priespauda, pavergimas, degradacija, išnaudojimas, bet kartu auga ir pasipiktinimas vis gausėjančios darbininkų klasės, kurią moko, vienija ir organizuoja pats kapitalistinės gamybos proceso mechanizmas. Kapitalo monopolis virsta pančiais tam gamybos būdui, kuris suklestėjo kartu su juo ir jo prieglobstyje. Gamybos priemonių koncentracija ir darbo suvisuomeninimas pasiekia tokį tašką, kada jie pasidaro nebesuderinami su savo kapitalistiniu kevalu. Jis susprogdinamas. Išmuša paskutinė kapitalistinės privatinės nuosavybės valanda. Eksproprijatoriai eksproprijuojami“ [1].

---

[1] Žr. „Kapitalas“, I t., Vilnius, 1957, 680—681 psl. Tam tikri skirtumai tarp Engelso duodamo šios citatos teksto ir šios vietos teksto lietuviškajame 1957 metų „Kapitalo“ leidime paaiškinami tuo, kad Engelsas cituoja I-jį „Kapitalo“ tomą pagal antrąjį vokiškąjį leidimą (1872 m.), o lietuviškasis 1957 metų „Kapitalo“ leidimas remiasi vokiškojo 1932 metų leidimo (Volksausgabe) tekstu, kur cituojama vieta duota kiek pakeista forma. *Red.*

Ir dabar aš klausiu skaitytoją, kur yra dialektinės įmantrybės ir minties arabeskos, kur yra sąvokų supainiojimas ir iškraipymas, paverčiąs visus skirtumus nuliu, kur yra dialektiniai stebuklai tikratikiams, kur yra dialektinis paslaptingas šlamštas ir pagal Hegelio mokymo apie logosą taisykles sudaryti gudragalviavimai, be kurių, pasak p. Diuringo, Marksas negalėjęs užbaigti savo dėstymo? Marksas tiesiog istoriškai įrodo ir čia trumpai reziumuoja, kad lygiai taip pat, kaip kadaise smulkioji gamyba savo pačios vystymusi neišvengiamai sukūrė savęs panaikinimo sąlygas, t. y. smulkiųjų savininkų eksproprijavimo sąlygas, lygiai taip dabar kapitalistinė gamyba pati sukūrė materialines sąlygas, nuo kurių ji turi žūti. Toks yra istorinis procesas, ir jeigu jis kartu pasirodo esąs dialektinis, tai čia jau ne Markso kaltė, kad ir kaip fatališkai tai atrodytų p. Diuringui.

Tiktai dabar, baigęs savo istorinį-ekonominį įrodymą, Marksas toliau sako: „Kapitalistinis gamybos ir pasisavinimo būdas, taigi, ir kapitalistinė privatinė nuosavybė, yra pirmutinis individualinės, savo darbu pagrįstos nuosavybės neigimas. Kapitalistinė gamyba paneigia pati save natūralaus-istorinio proceso būtinumu. Tai yra neigimo neigimas“ ir t. t. (kaip aukščiau cituota).

Tuo būdu, vadindamas šį procesą neigimo neigimu, Marksas nė negalvoja apie tai, kad tame įžiūrėtų jo istorinio būtinumo įrodymą. Priešingai: po to, kai jis istoriškai įrodė, kad šis procesas iš dalies jau tikrai yra įvykęs, iš dalies dar turi įvykti, tiktai po to jis apibūdina jį kaip tokį procesą, kuris vyksta pagal tam tikrą dialektikos dėsnį. Štai ir viskas. Tuo būdu tai — vėlgi gryniausias p. Diuringo klastojimas, kai jis teigia, kad neigimo neigimas teikiąs čia pribuvėjos paslaugas, su kurių pagalba ateitis išvaduojama iš praeities įsčių, arba kad Marksas reikalaująs įsitikinti visuomeninio žemės ir kapitalo valdymo būtinumu (o pastarasis dalykas jau pats savaime yra diuringinis „prieštaravimo įsikūnijimas“), remiantis neigimo neigimo dėsniu.

Apie visišką dialektikos prigimties nesupratimą liudija jau tas faktas, kad p. Diuringas laiko ją kažkokiu paprasto įrodinėjimo instrumentu, panašiai kaip tam tikra ribota prasme tokiu instrumentu galima būtų laikyti formaliąją logiką arba elementarinę matematiką. Net formalioji logika yra visų pirma metodas naujiems rezultatams surasti, pereiti nuo žinomo prie nežinomo; tas pat, tik kur kas aukštesne prasme, yra dialektika, kuri, be to, pralauždama siaurą formaliosios logikos akiratį, turi savyje platesnės pasaulėžiūros užuomazgą. Toks pat santykis pasireiškia ir matematikoje. Elementarinė matematika, pastoviųjų dydžių matematika, vystosi, bent aplamai ir ištisai

imant, formaliosios logikos ribose; kintamųjų dydžių matematika, kurios žymiausią skyrių sudaro begalinių mažybių skaičiavimas, savo esme yra ne kas kita, kaip dialektikos pritaikymas matematiniams santykiams. Paprastas įrodinėjimas čia, be abejonės, nustumiamas į antrąją vietą, palyginti su įvairiausiu šio metodo pritaikymu naujoms tyrimo sritims. Tačiau beveik visi aukštosios matematikos įrodymai, pradedant nuo pirmųjų diferencialinio skaičiavimo įrodymų, elementarinės matematikos požiūriu yra, griežtai tariant, neteisingi. Kitaip ir būti negali, jei, — kaip tai čia yra daroma, — dialektikos srityje pasiektus rezultatus mėginama įrodyti formaliąja logika. Mėginti ką nors įrodyti vien tik dialektika tokiam grubiam metafizikui, kaip p. Diuringas, būtų toks pat bergždžias darbas, kaip ir Leibnico bei jo mokinių pastangos įrodyti anuometiniams matematikams begalinių mažybių skaičiavimo teoremas. Diferencialas sukeldavo šiems matematikams tokias pat konvulsijas, kokias p. Diuringui sukelia „neigimo neigimas", kuriame, beje, kaip mes pamatysime, diferencialas taip pat vaidina tam tikrą vaidmenį. Pagaliau tie ponai, kurie per tą laiką dar neišmirė, niurnėdami nusileido, bet ne todėl, kad būtų pavykę juos įtikinti, o todėl, kad sprendimai visuomet būdavo gaunami teisingi. Ponas Diuringas, jo paties prisipažinimu, dabar yra virš keturiasdešimt metų amžiaus, ir jeigu jis sulauks žilos senatvės, ko mes jam linkime, — tai ir jis dar gali tą patį patirti.

Bet kas gi vis dėlto yra tas baisusis „neigimo neigimas", kuris taip nuodija gyvenimą p. Diuringui ir vaidina jam tokį pat sunkaus nusikaltimo vaidmenį, kokį krikščionims vaidina nusidėjimas šventajai dvasiai? Iš esmės imant, tai labai paprasta, visur ir kasdien vykstanti procedūra, kurią gali suprasti kiekvienas vaikas, jei tik ji būtų apvalyta nuo visokio paslaptingo šlamšto, kuriuo ją apgaubdavo senoji idealistinė filosofija ir kuriuo ją norėtų ir toliau apgaubti, besivadovaudami savo interesais, bejėgiai p. Diuringo tipo metafizikai. Paimkime, pavyzdžiui, miežio grūdą. Bilijonai tokių grūdų malami, virinami, sunaudojami alaus gamybai, o paskui suvartojami. Bet jei toks miežio grūdas susiranda normalias sąlygas, jeigu jis patenka į palankią dirvą, tai, šilumai ir drėgmei veikiant, su juo įvyksta savotiškas pasikeitimas: jis sudygsta; grūdas, kaip toks, nustoja egzistavęs, jis paneigiamas; jo vietoje atsiranda iš jo išdygęs augalas, grūdo paneigimas. Kokia yra normali šio augalo gyvenimo eiga? Jis auga, žydi, apsivaisina ir pagaliau vėl išaugina miežių grūdus, ir kai tik pastarieji subręsta, šiaudas nudžiūsta, jis savo ruožtu paneigiamas. Kaip šio neigimo neigimo rezultatą mes čia vėl turime tokį pat miežio grūdą, bet nebe vieną, o dešimt, dvidešimt ar trisdešimt tokių grūdų. Javų rūšys keičiasi nepaprastai lėtai, ir šiandieninis miežis lieka maždaug toks

pat, koks jis yra buvęs prieš šimtą metų. Bet paimkime kokį nors plastišką dekoratyvinį augalą, pavyzdžiui, jurginą ar orchidėją; jei mes, pritaikydami sodininko meną, paveiksime sėklą ir iš jos besivystantį augalą, tai kaip šio neigimo neigimo rezultatą gausime ne tik daugiau sėklų, bet ir kokybiškai pagerintą sėklą, duodančią gražesnes gėles, ir kiekvienas šio proceso pakartojimas, kiekvienas naujas neigimo neigimas yra aukštesnė pakopa šio tobulėjimo procese. — Panašiai kaip mes tai matome miežio grūdo atžvilgiu, šis procesas vyksta daugelyje vabzdžių, pavyzdžiui, drugiuose. Jie išsivysto iš kiaušinėlio jį paneigdami, pereina įvairias kitimo fazes iki lytinio subrendimo, apsivaisina ir vėl yra paneigiami, t. y. miršta, kai tik pasibaigia apsivaisinimo procesas ir patelė sudeda daugybę kiaušinėlių. Tai, kad kituose augaluose ir gyvūnuose šis procesas vyksta ne tokia paprasta forma, kad jie, prieš mirdami, ne vieną, bet daug kartų duoda sėklas, deda kiaušinius ar veda vaikus, — visa tai mums čia neturi reikšmės; tuo tarpu čia mums tereikia parodyti, kad neigimo neigimas *iš tikrųjų vyksta* abiejose organinio pasaulio viešpatijose. Toliau, visa geologija yra eilė neigimų, kurie savo ruožtu buvo paneigti, eilė vienas po kito sekusių senųjų uolienų formacijų suirimų ir naujų uolienų formacijų susidarymų. Pradžioje pirminė žemės pluta, atsiradusi auštant skystai masei, okeaninių, meteorologinių ir atmosferinių bei cheminių veiksnių įtakoje ima trupėti, ir šios sutrupėjusios masės nusėda sluoksniais jūrų dugne. Jūrų dugnui vietomis pakilus aukščiau jūros lygio, vėl tam tikrą šių pirmųjų nuosėdų dalį ima veikti lietus, besikeičianti priklausomai nuo metų laikų temperatūra, oro deguonis ir angliarūgštė; tokius pat poveikius patiria iš žemės gelmių per jos klodus prasiveržiančios susilydžiusios ir vėliau ataušusios uolienų masės. Tuo būdu per milijonus šimtmečių susidaro vis nauji ir nauji klodai, — jie daugiausia iš naujo suyra ir vėl duoda medžiagą naujiems klodams susidaryti. Bet šio proceso rezultatas yra labai teigiamas: iš įvairiausių cheminių elementų mišinio susidaro dirva, kuri mechaniškai susmulkėja ir kurioje gali tarpti kuo gausiausia ir įvairiausia augmenija.

Tą patį mes matome matematikoje. Imkime bet kurį algebrinį dydį, pažymėkime jį raide a. Paneigę jį, mes gauname $-a$ (minus a). O paneigę šį neigimą, padauginę $-a$ iš $-a$, gauname $+a^2$, t. y. pradinį teigiamąjį dydį, bet aukštesnėje pakopoje, būtent, pakeltą antruoju laipsniu. Čia taip pat neturi reikšmės, kad tą patį a^2 mes galime pasiekti ir padauginę teigiamą a iš jo paties ir tokiu būdu taip pat gausime a^2. Nes jau paneigtas neigimas taip stipriai yra išreikštas a^2, kad pastarasis bet kuriomis aplinkybėmis turi dvi kvadratines šaknis, būtent, $+a$ ir $-a$. Ir šis negalėjimas atsikratyti nuo jau paneigto neigimo, nuo

kvadrate esančios neigiamos šaknies, įgauna labai apčiuopiamą reikšmę jau kvadratinėse lygtyse. — Dar nuostabiau neigimo neigimas pasireiškia aukštesnėje analizėje, tuose „neribotai mažų dydžių sumavimuose“, kuriuos pats p. Diuringas skelbia aukščiausiomis matematinėmis operacijomis ir kurie įprastinėje kalboje vadinami diferencialiniu bei integraliniu skaičiavimu. Kaip šie skaičiavimai atliekami? Aš turiu, pavyzdžiui, tam tikrame uždavinyje du kintamuosius dydžius x ir y, iš kurių vienas negali kitėti, kartu nekintant ir kitam tokiu santykiu, kurį nusako konkrečios aplinkybės. Aš diferencijuoju x ir y, t. y. laikau juos tokiais be galo mažais dydžiais, kad jie, lyginant juos su bet kuriuo, kad ir mažiausiu tikruoju dydžiu, išnyksta, kad iš x ir y nebelieka nieko, išskyrus jų tarpusavio santykį, bet be jokio, taip sakant, materialinio pagrindo, — lieka kiekybinis santykis be jokio kiekio. Vadinasi, $\frac{dy}{dx}$, t. y. santykis abiejų diferencialų — nuo x ir nuo y — yra lygus $\frac{0}{0}$, bet $\frac{0}{0}$, kuris reiškia $\frac{y}{x}$. Beje, reikia pastebėti, kad šis dviejų išnykusių dydžių santykis, šis fiksuotas jų išnykimo momentas, yra prieštaravimas, bet šis prieštaravimas taip pat negali mums sukliudyti, kaip iš viso jis nekliudo matematikai beveik 200 metų. Bet argi tai nereiškia, kad aš neigiu x ir y, tik ne ta prasme, kad jie man daugiau neberūpėtų, — kaip tik taip neigia metafizikas, — o neigiu sutinkamai su konkrečiomis aplinkybėmis? Taigi, vietoj x ir y duotose formulėse arba lygtyse aš turiu jų neigimą — dx ir dy. Toliau aš atlieku su šiomis formulėmis kitus veiksmus, elgiuosi su dx ir dy kaip su tikraisiais dydžiais, nors ir pajungtais kai kuriems specialiems dėsniams, ir tam tikrame taške aš *neigiu neigimą*, t. y. integruoju diferencialinę formulę, vietoj dx ir dy vėl gaunu tikruosius dydžius x ir y; tuo būdu aš ne paprastai grįžau prie to, nuo ko pradėjau, bet išsprendžiau uždavinį, kurį spręsdamos paprastoji geometrija ir algebra, gal būt, be reikalo išsilaužytų sau dantis.

Ne kitaip yra ir istorijoje. Visos kultūringosios tautos pradeda nuo bendruomeninės žemės nuosavybės. Visoms tautoms, jau peržengusioms tam tikrą pirmykščio būvio pakopą, bendruomeninė žemės nuosavybė, žemdirbystei besivystant, tampa gamybos pančiais. Ji panaikinama, paneigiama ir po ilgesnių ar trumpesnių tarpinių stadijų pavirsta privatine nuosavybe. Bet aukštesnėje žemdirbystės išsivystymo pakopoje, kuri pasiekiama pačios privatinės žemės nuosavybės dėka, privatinė nuosavybė, priešingai, tampa gamybos pančiais, kaip tai mes matome dabar ir smulkiojoje ir stambiojoje žemėvaldoje. Iš čia būtinai kyla reikalavimas — paneigti dabar jau privatinę žemės nuosavybę,

iš naujo paversti ją bendra nuosavybe. Bet šis reikalavimas reiškia ne pirmykštės bendruomeninės žemės nuosavybės atkūrimą, o sukūrimą daug aukštesnės, labiau išvystytos bendro valdymo formos, kuri ne tik nestabdys gamybos, bet, priešingai, pirmą kartą išvaduos ją nuo varžančių pančių ir įgalins ją pilnutinai pasinaudoti šiuolaikiniais atradimais chemijos srityje ir išradimais mechanikos srityje.

Arba kitas pavyzdys: antikinė filosofija buvo pirmapradis, stichinis materializmas. Kaip stichinis materializmas, ji negalėjo išaiškinti mąstymo santykio su materija. Bet būtinumas pasiekti šiuo klausimu aiškumą atvedė prie mokymo apie atskiriamą nuo kūno sielą, paskiau — prie teigimo, kad toji siela yra nemirtinga, pagaliau — prie monoteizmo. Tuo būdu senasis materializmas buvo paneigtas idealizmo. Tačiau, filosofijai toliau besivystant, idealizmas taip pat nepajėgė atsilaikyti ir buvo šiuolaikinio materializmo paneigtas. Pastarasis — neigimo neigimas — nėra paprastas senojo materializmo atgaivinimas, bet prie tvirtų senojo materializmo pagrindų jis dar prideda visą idėjinį filosofijos ir gamtos mokslo dviejų tūkstančių metų vystymosi ir pačios šių dviejų tūkstantmečių istorijos turinį. Tai iš viso daugiau jau nebe filosofija, o tiesiog pasaulėžiūra, kuri turi pasitvirtinti ir pasireikšti ne kažkokiame ypatingame mokslų moksle, bet realiuose moksluose. Tuo būdu filosofija čia yra „pašalinama", t. y. „tiek pat įveikiama, kiek ir išlaikoma", įveikiama savo forma ir išlaikoma tikruoju savo turiniu. Taigi, ten, kur p. Diuringas temato tik „žodžių žaismą", geriau įsižiūrėjus, išryškėja realus turinys.

Pagaliau net Ruso mokymo apie lygybę, prieš kurį p. Diuringo mokymas tėra blanki, suklastota kopija, nebūtų buvę galima sukurti, jei hegelinis neigimo neigimas — ir tai daugiau kaip dvidešimt metų prieš Hegeliui gimstant — nebūtų suvaidinęs pribuvėjos vaidmens. Ir anaiptol nesigėdindamas šio vaidmens, Ruso mokymas pirmajame savo išdėstyme, galima sakyti, puikiai išryškina savo dialektinę kilmę. Natūraliajame ir laukiniame būvyje žmonės buvo lygūs, o kadangi Ruso jau patį kalbos atsiradimą traktuoja kaip natūraliojo būvio iškraipymą, tai jis turėjo visišką teisę priskirti gyvulių lygybę, vienos ir tos pačios rūšies ribose, taip pat ir tiems žmonėms-gyvuliams, kuriuos Hekelis naujaisiais laikais hipotetiškai klasifikavo kaip alali — bekalbius padarus. Bet šie vienas kitam lygūs žmonės-gyvuliai turėjo vieną pranašumą prieš kitus gyvulius: sugebėjimą tobulėti, toliau vystytis, o šis sugebėjimas ir tapo nelygybės priežastimi. Taigi, nelygybės atsiradimą Ruso laiko progresu. Bet tas progresas buvo antagonistinis, jis buvo tuo pačiu metu ir regresas. „Visi tolesni pasiekimai (palyginti su pirmykščiu būviu) tebuvo tik tariamas progresas *individo tobulėjimo*

kryptimi, o iš tikrųjų jie vedė *prie giminės sunykimo*. Metalų apdirbimas ir žemdirbystė buvo tie du menai, kurių atradimas sukėlė šią didžiulę revoliuciją" (neįžengiami miškai paverčiami dirbamos žemės plotais, bet drauge kaip nuosavybės įsigalėjimo rezultatas atsiranda skurdas ir vergovė). „Poeto požiūriu, auksas ir sidabras, o filosofo požiūriu — geležis ir duona padarė *žmones* civilizuotus ir pražudė žmonių *giminę*". Kiekvienas naujas civilizacijos žingsnis pirmyn yra kartu ir naujas nelygybės žingsnis pirmyn. Visos įstaigos, kurias sukuria sau drauge su civilizacija atsiradusi visuomenė, pavirsta įstaigomis, tiesiog priešingomis savo pradinei paskirčiai. „Neginčijama, — ir tai yra pagrindinis visos valstybinės teisės dėsnis, — kad tautos pastatė kunigaikščius savo laisvei ginti, o ne jai panaikinti". Ir vis dėlto šie kunigaikščiai neišvengiamai tampa tautų engėjais, ir tą priespaudą jie didina iki tokio laipsnio, kada nelygybė, pasiekusi kraštutinumą, vėl pavirsta savo priešybe, tapdama lygybės priežastimi: prieš despotą visi yra lygūs, būtent — lygūs nuliui. „Čia — kraštutinis nelygybės laipsnis, tas *paskutinis taškas, kuriuo užbaigiamas ratas ir kuris susiliečia su pradiniu tašku, iš kurio mes išėjome*: čia visi individualūs žmonės darosi lygūs kaip tik dėl to, kad jie yra niekas, ir valdiniai nebeturi jokio kito įstatymo, išskyrus valdovo valią". Bet despotas yra valdovas tik tol, kol jis naudoja prievartą, ir todėl, „kai jį išveja, jis negali skųstis prievarta... Prievarta jį palaikė, prievarta jį ir nuverčia, viskas eina savo teisingu natūraliu keliu". Tuo būdu nelygybė vėl virsta lygybe, bet ne senąja, gaivališka pirmykščių bekalbių žmonių lygybe, o aukštesne visuomeninės sutarties lygybe. Engėjai paengiami. Tai — neigimo neigimas.

Tuo būdu jau Ruso veikaluose yra ne tik samprotavimas, kaip vienas vandens lašas į kitą panašus į Markso samprotavimą „Kapitale", bet ir smulkmenose mes matome Ruso veikaluose visą eilę tų pačių dialektinių posakių, kuriais naudojasi Marksas: savo prigimtimi antagonistiniai procesai, turį savyje prieštaravimą; kiekvienos kraštutinybės pavirtimas savo priešybe ir, pagaliau, kaip viso ko branduolys — neigimo neigimas. Vadinasi, jei Ruso 1754 metais ir negalėjo dar kalbėti „hegeliniu žargonu", tai, šiaip ar taip, jis jau prieš 23 metus iki Hegelio gimimo buvo giliai užsikrėtęs hegelizmo maru, prieštaravimo dialektika, mokymu apie logosą, teologika ir t. t. Ir kai p. Diuringas, vulgarindamas Ruso lygybės teoriją, operuoja savo dviem garbingais vyrais, jis jau yra patekęs į nuožulnią plokštumą, kuria beviltiškai slysta į neigimo neigimo glėbį. Santvarka, kurioje klesti šių dviejų vyrų lygybė ir kuri, be to, yra atvaizduota kaip ideali santvarka, „Filosofijos kurso" 271-me psl. yra pavadinta „pirmykšte santvarka". Ši pirmykštė santvarka 279-me psl. neišvengiamai panaikinama „grobimo sistemos" — pirmasis neigi-

mas. Bet tikrovės filosofijos dėka mes dabar priėjome prie to, kad galime panaikinti grobimo sistemą ir jos vietoje įvesti p. Diuringo išrastą, lygybe besiremiančią ūkinę komuną — neigimo neigimą, lygybę aukštesnėje pakopoje. Juokingas, akiratį gaivinamai praplečiantis vaizdas: p. Diuringas pats asmeniškai daro sunkų nusikaltimą — įgyvendina neigimo neigimą!

Taigi, kas yra neigimo neigimas? Labai bendras ir kaip tik dėl to labai plačiai veikiantis ir svarbus gamtos, istorijos ir mąstymo vystymosi dėsnis; dėsnis, kuris, kaip matėme, pasireiškia gyvūnijos ir augmenijos pasaulyje, geologijoje, matematikoje, istorijoje, filosofijoje ir prie kurio, pats to nesuvokdamas, turi savaip derintis ir p. Diuringas, nepaisant viso jo atkaklaus pasipriešinimo. Savaime suprantama, kad aš dar nieko nesakau apie tą *ypatingą* vystymosi procesą, kuriame yra, pavyzdžiui, miežio grūdas nuo savo sudygimo iki vaisių duodančio augalo nudžiūvimo, sakydamas, kad tai yra neigimo neigimas. Juk toks pat neigimo neigimas yra, pavyzdžiui, ir integralinis skaičiavimas. Vadinasi, apsiribodamas šiuo bendru teigimu, aš galėčiau tvirtinti tokią nesąmonę, kad miežio varpos egzistavimo procesas yra integralinis skaičiavimas arba, jei norite, socializmas. Kaip tik tokią nesąmonę metafizikai nuolat prikiša dialektikai. Sakydamas apie visus šiuos procesus, kad jie yra neigimo neigimas, aš visus juos apimu vien šiuo judėjimo dėsniu ir kaip tik dėl to nekreipiu dėmesio į kiekvieno atskiro specialaus proceso ypatybes. O dialektika yra ne kas kita, kaip mokslas apie visuotinius gamtos, žmonių visuomenės ir mąstymo judėjimo bei vystymosi dėsnius.

Tačiau mums gali prieštarauti: čia įvykdytas neigimas nėra tikrasis neigimas; aš neigiu miežio grūdą ir tuo atveju, jeigu aš jį sumalu, neigiu vabalą, jeigu aš jį sumindžioju, neigiu teigiamą dydį *a*, jeigu aš jį išbraukiu, ir t. t. Arba aš neigiu teiginį — rožė yra rožė, sakydamas: rožė nėra rožė; ir kas bus iš to, jeigu aš vėl pradėsiu neigti šį neigimą, sakydamas: rožė vis dėlto yra rožė? — Tokie iš tikrųjų yra svarbiausieji metafizikų argumentai prieš dialektiką, visiškai atitinkantieji metafizinio mąstymo ribotumą. Neigti dialektikoje nereiškia tiesiog pasakyti „ne“, arba paskelbti daiktą nesančiu, arba jį bet kuriuo būdu panaikinti. Jau Spinoza sako: „Omnis determinatio est negatio“ — kiekvienas apribojimas arba apibrėžimas yra kartu neigimas. Ir toliau neigimo būdą čia nulemia, pirma, bendroji, o antra, ypatingoji proceso prigimtis. Aš turiu ne tik ką nors paneigti, bet ir vėl tą neigimą pašalinti. Vadinasi, pirmąjį neigimą aš turiu atlikti tokiu būdu, kad antrasis neigimas būtų arba taptų galimas. Bet kaip tai pasiekti? Tai priklauso nuo ypatingos kiekvieno atskiro atvejo prigimties. Jeigu aš sumaliau miežio grūdą ar sutraiškiau vabalą, tai, nors ir įvykdžiau pirmąjį

neigimo aktą, aš vis dėlto padariau negalimą antrąjį. Vadinasi, kiekviena daiktų rūšis, kaip ir kiekviena vaizdinių bei sąvokų rūšis, turi savo ypatingą neigimo būdą, būtent tokį neigimo būdą, kad kartu išeina vystymasis. Begalinių mažybių skaičiavime neigimas įvyksta kitaip, negu gaunant teigiamus laipsnius iš neigiamų šaknų. Šito tenka mokytis, kaip ir viso kito. Žinodamas vien tik tai, kad miežio varpą ir begalinių mažybių skaičiavimą apima „neigimo neigimo" sąvoka, aš negalėsiu nei miežių sėkmingai auginti, nei diferencijuoti bei integruoti, lygiai taip pat, kaip, žinodamas vien tik tonų priklausomumo nuo stygų dydžio dėsnius, aš dar nemokėsiu smuikuoti. — Tačiau aišku, kad esant tokiam neigimo neigimui, kurį tesudaro vaikiškas žaidimas — pakaitomis rašyti *a* ir paskui išbraukti, arba pakaitomis tvirtinti, kad rožė yra rožė ir kad ji nėra rožė, — kvailas yra tas, kuris imasi tokios nuobodžios procedūros. O tuo tarpu metafizikai nori mus įtikinti, kad jei mes norime atlikti neigimo neigimą, tai tat reikia daryti kaip tik tokia, tariamai teisinga, forma.

Taigi, ir vėl ne kas kitas, kaip p. Diuringas, mistifikuoja mus, teigdamas, kad neigimo neigimas yra Hegelio išrasta ir iš religijos srities pasiskolinta įmantri analogija su pirmąja nuodėme ir atpirkimu. Žmonės galvojo dialektiškai jau daug anksčiau, negu sužinojo, kas yra dialektika, lygiai taip pat, kaip jie kalbėjo proza daug anksčiau, negu atsirado žodis „proza". Neigimo neigimo dėsnis, kuris pasireiškia gamtoje ir istorijoje ir, kol jis nėra pažintas, nesąmoningai ir mūsų galvose, — šis dėsnis pirmą kartą buvo griežtai suformuluotas tik Hegelio. Ir jei p. Diuringas nori pats patylomis užsiimti šiuo dalyku, bet jam tik nepatinka pavadinimas, tad tepasiieško geresnio. O jeigu jis nori iš mąstymo išguiti pačią šio dalyko esmę, tai tesiteikia jis pirmiau išguiti ją iš gamtos bei istorijos ir išrasti tokią matematiką, kurioje $-a \times -a$ neduoda $+a^2$ ir kurioje diferencijavimas ir integravimas yra kuo griežčiausiai uždrausti.

XIV

PABAIGA

Filosofiją mes baigėme nagrinėti; kai dėl ateities fantazijų aplamai, kurių taip pat dar esama „Kurse", tai apie jas mes pakalbėsime, nagrinėdami p. Diuringo padarytą socializmo perversmą. Ką žadėjo mums p. Diuringas? Viską. O ką jis ištesėjo? Ničnieko. „Tikrosios ir sutinkamai su tuo į gamtos bei gyvenimo tikrovę nukreiptos filosofijos elementai", „griežtai mokslinė pasaulėžiūra", „sistemas kuriančios idėjos" ir visi kiti p. Diuringo žygdarbiai, apie kuriuos tokiomis skambiomis fra-

žemis ištrimitavo pats p. Diuringas, juos tik palietus, pasirodė esą *gryniausias šarlataniškumas.* Pasaulio schematika, kuri „tvirtai nustatė pagrindines būties formas, nė kiek neprarasdama minties gilumo“, pasirodė esanti be galo paviršutiniška kopija hegelinės logikos, su kuria ją riša bendras prietaras, kad, esą, šios „pagrindinės formos“, arba loginės kategorijos, kažkur paslaptingai egzistavusios iki pasaulio ir egzistuojančios už pasaulio, kuriam jos turi būti „taikomos“. Natūrfilosofija pateikė mums kosmogoniją, kurios išeities taškas yra „sau pačiam lygus materijos būvis“, — būvis, kurį tegalima įsivaizduoti tik susidarius beviltiškiausiai painią pažiūrą materijos ir judėjimo sąryšio klausimu ir, be to, tik laikantis prielaidos, kad už pasaulio egzistuoja suasmenintas dievas, kuris vienas tegali padėti šiam būviui pereiti į judėjimą. Nagrinėdama organinę gamtą, tikrovės filosofija, atmetusi Darvino kovą už būvį ir natūralią atranką kaip „geroką prieš žmoniškumą nukreipto žvėriškumo dozę“, vėliau buvo priversta vieną ir kitą įsivesti pro užpakalines duris ir priimti kaip gamtoje veikiančius, nors ir antraeilės reikšmės, veiksnius. Kartu jai pasitaikė proga parodyti biologijos srityje tokį nemokšiškumą, kokio dabar, — nuo to laiko, kai jau nebegalima nežinoti populiarių mokslinių paskaitų, — reikėtų su žiburiu dienos metu ieškoti net „apsišvietusiems luomams“ priklausančių merginų tarpe. Moralės ir teisės srityje Ruso suvulgarinimas turėjo ne daugiau pasisekimo, negu lėkštas Hegelio perdirbimas pirmesniuose skyriuose. Lygiai taip pat ir teisės mokslo srityje tikrovės filosofija, nepaisant visų autoriaus įtikinėjimų, jog yra priešingai, parodė tokį nemokšiškumą, kokį tik retai tegalima būtų aptikti net eilinių senprūsiškųjų teisininkų tarpe. Filosofija, „nepripažįstanti jokio paprastai regimo horizonto“, teisės srityje tenkinasi tokiu tikruoju horizontu, kuris sutampa su Prūsijos krašto teisės veikimo sfera. Kai dėl šios filosofijos pažadų — savo galingu, viską apverčiančiu judėjimu atskleisti „išorinės ir vidinės gamtos žemes ir padanges“, tai mes vis dar bergždžiai jų tebelaukiame, kaip bergždžiai mes laukiame ir „galutinių paskutinės instancijos tiesų“ ir „kažko absoliučiai fundamentalaus“. Filosofas, kurio mąstymo būdas daro negalimą bet kurį ketinimą susidaryti „subjektyviai ribotą pasaulio vaizdą“, pasirodo esąs subjektyviai ribotas ne tik savo labai nepakankamomis — kaip mes tai nustatėme — žiniomis, siaurai metafiziniu mąstymo būdu bei karikatūriniu savęs aukštinimu, bet ir tiesiog savo asmeninėmis vaikiškomis keistybėmis. Jis negali sukurti savo tikrovės filosofijos, neprimetęs iš anksto, — kaip visuotinį įstatymą, — savo šlykštėjimosi tabaku, katėmis ir žydais visai likusiajai žmonijai, įskaitant ir žydus. Jo „tikrai kritišką požiūrį“ kitų žmonių atžvilgiu sudaro atkaklus primetinėjimas

jiems tokių dalykų, kurių jie niekuomet nėra sakę ir kurie yra paties p. Diuringo gaminys. Jo skystučiai kaip elgetiškas srėbalas samprotavimai miesčioniškomis temomis, pavyzdžiui, apie gyvenimo vertę ir geriausią būdą naudotis gyvenimo malonumais, yra kupini filisteriškumo, kuris visiškai paaiškina jo pasipiktinimą Gėtės Faustu. Gėtė, žinoma, nedovanotinai pasielgė, savo didvyriu padaręs amorališką Faustą, o ne rimtą tikrovės filosofą — Vagnerį. — Trumpai kalbant, tikrovės filosofija, Hegelio žodžiais tariant, galų gale, pasirodo esanti „pačios skysčiausiosios vokiškojo švietimo nuosėdos", — nuosėdos, kurių skystumas ir permatomas lėkštumas atrodo esąs tirštesnis ir drumzlesnis tik dėl to, kad prie jų pridedami orakuliškai skambančių frazių trupiniai. Ir, baigę skaityti knygą, mes težinome lygiai tiek pat, kiek žinojome anksčiau, ir esame priversti pripažinti, kad „naujasis mąstymo būdas", „iš pagrindų savotiškos išvados bei pažiūros" ir „sistemas kuriančios idėjos" pateikė mums nemaža visokių naujų nesąmonių, bet nedavė nė vienos eilutės, iš kurios mes galėtume šio to pasimokyti. Ir šis žmogus, kuris, trimitų ir būgnų garsams pritariant, išsijuosęs giria savo fokusus ir savo prekes ne blogiau už eilinį turgaus rėksnį — ir už kurio skambių žodžių nieko, absoliučiai ničnieko nėra, — šis žmogus išdrįsta vadinti šarlatanais tokius žmones, kaip Fichtė, Šelingas ir Hegelis, iš kurių dargi pats nežymiausias — vis dėlto milžinas palyginti su p. Diuringu. Iš tikrųjų, šarlatanas... bet kas?

Antrasis skyrius

POLITINĖ EKONOMIJA

I

OBJEKTAS IR METODAS

Politinė ekonomija, plačiausia prasme, yra mokslas apie dėsnius, pagal kuriuos vyksta materialinių gyvenimo gėrybių gamyba ir jų mainai žmonių visuomenėje. Gamyba ir mainai yra dvi skirtingos funkcijos. Gamyba gali vykti be mainų, o mainai — kaip tik dėl to, kad jie, kaip savaime suprantama, yra produktų mainai, — be gamybos vykti negali. Kiekvieną iš šių dviejų visuomeninių funkcijų veikia daugiausia tam tikri išoriniai poveikiai ir dėl to kiekviena iš jų turi taip pat daugiausia savus, atskirus dėsnius. Bet, antra vertus, šios funkcijos kiekvienu atskiru momentu sąlygoja viena kitą ir tokiu mastu veikia viena kitą, kad jas galima būtų pavadinti ekonominės kreivės abscise ir ordinata.

Sąlygos, kuriomis žmonės gamina produktus ir jais mainosi, kiekvienoje šalyje yra skirtingos ir savo ruožtu kiekvienoje šalyje keičiasi iš kartos į kartą. Todėl politinė ekonomija negali būti vienoda visoms šalims ir visoms istorinėms epochoms. Lanką ir strėles, akmeninį peilį ir tik kaip išimtis, laukinių tarpe tesutinkamus mainų santykius nuo tūkstančio arklio jėgų garo mašinos, mechaninių audžiamųjų staklių, geležinkelių ir Anglijos banko skiria didžiulis tarpas. Ugnies Žemės gyventojai dar nepažįsta masinės gamybos ir pasaulinės prekybos, kaip ir spekuliacijos vekseliais arba biržos krachų. Kas panorėtų tuos pačius dėsnius taikyti Ugnies Žemės ir šiuolaikinės Anglijos politinei ekonomijai, — tas, savaime suprantama, neduotų nieko kito, kaip tik labiausiai nuvalkiotas banalybes. Tuo būdu politinė ekonomija savo esme yra *istorinis* mokslas. Ji turi reikalą su istorine, t. y. nuolat besikeičiančia medžiaga; ji tyrinėja pirmiausia atskirus gamybos ir mainų išsivystymo kiekvienos atskiros pakopos dėsnius ir tik šio tyrinėjimo pabaigoje ji tegali nustatyti nedaugelį visiškai bendrų dėsnių, kuriuos galima taikyti gamybai ir mainams aplamai. Tačiau čia savaime suprantama, kad dėsniai, kurie galioja tam tikriems gamybos būdams ir tam tikroms mainų formoms, galioja taip pat visiems istorijos laikotarpiams, kuriems šie gamybos

būdai ir mainų formos yra bendri. Pavyzdžiui, įvedus metalinius pinigus, ima veikti eilė dėsnių, galiojančių visose šalyse ir visais atitinkamais istorijos laikotarpiais, kai mainuose naudojami metaliniai pinigai.

Nuo tam tikros istoriškai apibrėžtos visuomenės gamybos ir mainų būdo ir nuo istorinių tos visuomenės prielaidų priklauso ir produktų paskirstymo būdas. Giminės ar kaimo bendruomenėje su bendra žemės nuosavybe, su kuria — arba su kurios labai žymiais likučiais — į istoriją įžengia visos kultūringosios tautos, gana lygus produktų paskirstymas yra savaime suprantamas dalykas; o ten, kur bendruomenės narių tarpe atsiranda bent kiek žymesnė paskirstymo nelygybė, — tai yra kartu jau prasidėjusio bendruomenės irimo požymis. — Tiek stambiojoje, tiek ir smulkiojoje žemdirbystėje, priklausomai nuo tų istorinių prielaidų, iš kurių jos išsivystė, yra galimos labai įvairios paskirstymo formos. Tačiau visiškai aišku, kad stambioji žemdirbystė visuomet sąlygoja visiškai kitokį paskirstymą, negu smulkioji; kad stambioji žemdirbystė numato arba sukelia klasių priešingumą — vergvaldžiai ir vergai, dvarininkai ir baudžiauninkai, kapitalistai ir samdomieji darbininkai, — tuo tarpu kai smulkiojoje žemdirbystėje klasiniai skirtumai tarp žemės ūkio gamyboje dirbančių individų anaiptol nėra būtini; priešingai, pats šių skirtumų buvimo faktas rodo, kad jau prasidėjo parcelinio ūkio smukimas. — Metalinių pinigų įvedimas ir paplitimas tokioje šalyje, kurioje ligi tol vyravo išimtinai arba daugiausia natūralinis ūkis, visuomet yra susijęs su lėtesniu arba greitesniu ankstesnio paskirstymo perversmu, ir būtent tokiu būdu, kad paskirstymo tarp atskirų asmenų nelygybė, vadinasi, priešingumas tarp turtingųjų ir beturčių, vis labiau ir labiau auga. — Kaip viduramžiais, vietinės, cechinės amatų gamybos laikais, buvo neįmanomas stambių kapitalistų ir pasmerktų visą savo amžių dirbti samdomųjų darbininkų buvimas, taip pat šias klases neišvengiamai sukuria šiuolaikinė stambioji pramonė, šiuolaikinis išvystytas kreditas ir jų abiejų išsivystymą atitinkanti mainų forma, laisvoji konkurencija.

Bet kartu su paskirstymo skirtumais iškyla ir *klasiniai skirtumai*. Visuomenė susiskirsto į privilegijuotųjų ir nuskriaustųjų, išnaudotojų ir išnaudojamųjų, viešpataujančiųjų ir engiamųjų klases, o valstybė, kurią stichiškai susiformavusios viengenčių bendruomenių grupės priėjo savo vystymosi eigoje, iš pradžių tik siekdamos patenkinti savo bendrus interesus (pavyzdžiui, Rytuose — drėkinimas) ir apsiginti nuo išorinių priešų, nuo šiol gauna atitinkamą paskirtį — prievarta saugoti valdančiosios klasės egzistavimo ir viešpatavimo sąlygas prieš engiamąją klasę.

Tačiau paskirstymas nėra paprastas pasyvus gamybos ir mainų rezultatas; jis savo ruožtu veikia gamybą ir mainus. Kiekvieną naują gamybos būdą arba naują mainų formą iš pradžių stabdo ne tik senosios formos ir jas atitinkančios politinės įstaigos, bet ir senasis paskirstymo būdas. Naujam gamybos būdui ir naujai mainų formai tenka per ilgą kovą užkariauti sau atitinkamą paskirstymą. Bet kuo judresnis yra atitinkamas gamybos ir mainų būdas, kuo labiau jis sugeba persitvarkyti ir vystytis, tuo greičiau ir paskirstymas pasiekia tokią pakopą, kurioje jis perauga jį sukūrusį gamybos ir mainų būdą ir sueina su juo į konfliktą. Senosios, pirmykštės bendruomenės, apie kurias jau buvo kalbėta, gali egzistuoti tūkstančius metų, kaip tai dar ir šiandien galima pastebėti pas indus ir slavus, kol santykiai su išoriniu pasauliu sukels šių bendruomenių viduje turtinius skirtumus, dėl kurių prasideda jų irimas. Priešingai, šiuolaikinė kapitalistinė gamyba, tegyvuojanti vos tris šimtus metų ir pasidariusi viešpataujanti tik atsiradus stambiajai pramonei, t. y. iš viso prieš šimtą metų, per šį trumpą laiką spėjo sukelti paskirstymo priešingumus — iš vienos pusės, kapitalų koncentraciją nedaugelio žmonių rankose, o iš antros, — beturčių masių koncentraciją dideliuose miestuose, — priešingumus, nuo kurių ji neišvengiamai žlugs.

Ryšys tarp paskirstymo ir materialinių visuomenės egzistavimo sąlygų yra tiek susijęs su dalykų prigimtimi, kad jis nuolat atsispindi liaudies instinkte. Kol tam tikras gamybos būdas yra kylančioje savo vystymosi stadijoje, tol jį giria net tie, kurie kenčia nuo jį atitinkančio paskirstymo būdo. Taip yra buvę su Anglijos darbininkais stambiosios pramonės atsiradimo laikotarpiu. Dar daugiau: kol šis gamybos būdas dar tebelieka visuomeniškai normalus, tol, aplamai imant, viešpatauja pasitenkinimas paskirstymu, o jei tuo metu ir pasigirsta protestų, tai jie kyla iš pačios viešpataujančios klasės tarpo (Sen-Simonas, Furjė, Ouenas), o išnaudojamųjų masių tarpe jie kaip tik neranda jokio atgarsio. Tik tuomet, kai atitinkamas gamybos būdas jau išėjo geroką savo smunkančiosios stadijos dalį, kai jis pusiau atgyveno savo amžių, kai jo egzistavimo sąlygos didesne dalimi išnyko ir į duris jau beldžiasi jo įpėdinis, — tik tuomet vis didėjanti paskirstymo nelygybė ima atrodyti esanti neteisinga, tik tuomet nuo atgyvenusių savo amžių faktų pradedama apeliuoti į vadinamąjį amžinąjį teisingumą. Šis apeliavimas į moralę ir teisę moksliniu atžvilgiu mūsų nė kiek nepastūmėja į priekį; moralinį pasipiktinimą, kad ir koks jis būtų teisingas, ekonomikos mokslas gali laikyti ne įrodymu, o tik simptomu. Priešingai, šio mokslo uždavinys yra nustatyti, kad visuomeninės santvarkos ryškėjančios ydos yra būtina esamo gamybos būdo išdava, bet tuo pačiu metu ir prasidedančio jo irimo požymis, ir

po to atskleisti yrančioje ekonominėje judėjimo formoje elementus būsimos, naujos gamybos bei mainų organizacijos, kuri tas ydas pašalina. Pasipiktinimas, kuris gimdo poetus, yra visai vietoje — tiek šias ydas vaizduojant, tiek ir kovojant prieš „harmonijos" skelbėjus, kurie, norėdami įsiteikti viešpataujančiai klasei, tas ydas neigia arba dailina; tačiau kokią menką reikšmę šis pasipiktinimas tegali turėti kiekvienu atskiru atveju kaip *įrodymas*, tai matyti jau iš to, kad medžiagos pasipiktinimui buvo pakankamai *kiekvienoje* visos ligšiolinės istorijos epochoje.

Tačiau politinė ekonomija, kaip mokslas apie sąlygas ir formas, kuriomis vyksta gamyba ir mainai įvairiose žmonių visuomenėse ir kuriomis, sutinkamai su tuo, kas kartą vyksta produktų paskirstymas, — šia plačiąja prasme politinė ekonomija dar tik turi būti sukurta. Tai, ką lig šiol duoda mums ekonominis mokslas, apsiriboja beveik išimtinai kapitalistinio gamybos būdo geneze ir jo išsivystymu: jis pradeda nuo feodalinių gamybos ir mainų formų liekanų kritikos, įrodo, kad jos neišvengiamai bus pakeistos kapitalistinėmis formomis, paskui išvysto kapitalistinio gamybos būdo ir jį atitinkančių mainų formų dėsnius iš teigiamos pusės, t. y. kiek jie yra naudingi bendriems visuomenės tikslams, ir užbaigia socialistine kapitalistinio gamybos būdo kritika, t. y. jo dėsnių vaizdavimu iš neigiamos pusės, įrodymu, kad šis gamybos būdas savo vystymosi eigoje sparčiai artėja prie to taško, kur jis pats save daro negalimą. Ši kritika įrodo, kad kapitalistinės gamybos ir mainų formos vis labiau ir labiau darosi nebepakeliamais pančiais pačiai gamybai, kad šių formų neišvengiamai sąlygojamas paskirstymo būdas sudarė tokią klasių padėtį, kuri diena iš dienos darosi vis labiau nepakenčiama, sukėlė kasdien aštrėjantį antagonizmą tarp kapitalistų, kurių skaičius mažėja, bet kurie vis labiau lobsta, ir vis labiau gausėjančių beturčių samdomųjų darbininkų, kurių padėtis, aplamai imant, tolydžio blogėja. Pagaliau ši kritika įrodo, kad kapitalistinio gamybos būdo ribose sukurtos masinės gamybinės jėgos, kurių jis jau nebeįstengia pažaboti, tik ir telaukia, kad jas paims savo valdžion bendram planingam darbui organizuota visuomenė, kuri galėtų užtikrinti visiems visuomenės nariams pragyvenimo ir laisvo savo gabumų išvystymo priemones, ir tai vis augančiu mastu.

Kad būtų įvykdyta ši visapusiška buržuazinės politinės ekonomijos kritika, neužteko susipažinimo su kapitalistine gamybos, mainų ir paskirstymo forma. Reikėjo taip pat, kad ir bendrais bruožais, ištirti ir paimti palyginimui formas, kurios buvo iki jos, arba tas, kurios dar egzistuoja greta jos mažiau išsivysčiusiose šalyse. Tokio ištyrimo ir palyginimo bendra forma tesiėmė tuo tarpu tik Marksas, ir todėl beveik išimtinai jo darbams mes turi-

me būti dėkingi už visa tai, ką lig šiol pavyko nustatyti ikiburžuazinės teorinės ekonomijos srityje.

Nors politinė ekonomija siauresne prasme ir gimė genialių žmonių galvose XVII amžiaus pabaigoje, tačiau savo pozityviu formulavimu, kurį jai suteikė fiziokratai ir Adomas Smitas, ji iš esmės yra XVIII amžiaus padaras ir stovi vienoje eilėje su tų pačių laikų didžiųjų prancūzų švietėjų pasiekimais, pasižymėdama visomis ano meto teigiamybėmis bei trūkumais. Tai, kas mūsų buvo pasakyta apie švietėjus, tinka ir tuometiniams ekonomistams. Naujasis mokslas jiems buvo ne jų epochos santykių ir poreikių išraiška, bet amžinojo proto išraiška; jo atrasti gamybos ir mainų dėsniai buvo ne istoriškai apibrėžtos ekonominės veiklos formos dėsniai, o amžinieji gamtos dėsniai: jie buvo išvedami iš žmogaus prigimties. Tačiau, geriau įsižiūrėjus, pasirodo, kad tas žmogus buvo tiesiog vidutinis tų laikų biurgeris, kuris jau ėmė virsti buržua, o jo prigimtis buvo ta, kad jis vertėsi gamyba ir prekyba tuometinių, istoriškai apibrėžtų santykių pagrindu.

Pakankamai susipažinę su mūsų „kritiniu pradininku“ p. Diuringu ir jo metodu filosofijoje, mes lengvai galime iš anksto atspėti, kaip jis supras politinę ekonomiją. Filosofijos srityje, ten, kur jis nepliauškė tiesiog niekų (kaip natūrfilosofijoje), jo pažiūros buvo XVIII amžiaus pažiūrų karikatūra. Jam rūpėjo ne istoriniai vystymosi dėsniai, bet gamtos dėsniai, amžinosios tiesos. Visuomeniniai santykiai, kaip moralė ir teisė, buvo nustatomi ne pagal istoriškai duotas kiekvienu atveju sąlygas, bet pasitelkiant į pagalbą garsiuosius du vyrus, iš kurių vienas arba engia kitą, arba neengia, bet pastarasis atvejis lig šiol, deja, niekuomet nepasitaikė. Todėl mes vargu ar suklysime iš anksto pasakydami, kad p. Diuringas ir politinę ekonomiją galų gale suves į galutines paskutinės instancijos tiesas, į amžinuosius gamtos dėsnius, į tautologines, absoliučiai tuščias aksiomas. Tuo pačiu metu visą pozityvųjį politinės ekonomijos turinį, kiek jis jam yra žinomas, jis vėl pratemps kontrabanda pro užpakalines duris. Galima iš anksto pasakyti, kad paskirstymo, kaip visuomeninio reiškinio, jis nekildins iš gamybos ir mainų, o perduos jį galutinai išspręsti savo garsiesiems dviem vyrams. O kadangi visa tai yra jau seniai mums žinomi fokusai, tai čia mes galime apsiriboti trumpu jų išnagrinėjimu.

Iš tikrųjų, jau antrame puslapyje p. Diuringas mums pareiškia, kad jo ekonominė teorija esanti pagrįsta tuo, kas yra „*nustatyta*“ jo filosofijoje, ir „kai kuriais esminiais punktais remiasi aukštesnės eilės tiesomis, kurios *yra jau užbaigtos aukštesnėje tyrimo srityje*“. — Visur vis tas pats įkyrus gyrimasis. Visur p. Diuringo triumfas dėl to, kas p. Diuringo yra nustatyta ir

užbaigta. Iš tikrųjų užbaigta — to pavyzdžių mes matėme pakankamai, — kaip baigia gesti rūkstanti žvakė [1].

Tuoj pat po to mes sužinome apie „pačius bendriausius *natūralinius* kiekvieno ūkio *dėsnius*" — vadinasi, mes atspėjome teisingai. Bet tie natūraliniai dėsniai leidžia teisingai suprasti praeitą istoriją tik tuo atveju, jeigu jie bus „ištirti ta labiau apibrėžta forma, kurią įgavo jų rezultatai politinių pajungimo ir grupavimo formų dėka. Į tokius institutus, kaip vergovė ir samdomasis pavergimas, prie kurių prisijungia jų dvynys — prievartinė nuosavybė, reikia žiūrėti kaip į grynai politinio pobūdžio socialinės-ekonominės santvarkos formas; lig šiol jie sudarė rėmus, kurių ribose tik ir tegalėjo reikštis natūralinių ūkio dėsnių veikimas".

Šis teiginys atlieka vaidmenį fanfaros, kuri, kaip ir Vagnerio leitmotyvas, turi paskelbti mums apie dviejų garsiųjų vyrų išėjimą į sceną. Bet jis reiškia dar kažką daugiau, — jis sudaro pagrindinę visos Diuringo knygos temą. Kai buvo kalbama apie teisę, p. Diuringas nesugebėjo duoti mums nieko, išskyrus blogą Ruso lygybės teorijos vertimą į socialistinę kalbą, — vertimą, kurio daug geresnių pavyzdžių jau seniai galima girdėti bet kurioje darbininkų lankomoje Paryžiaus kavinėje. O čia p. Diuringas pateikia mums nė kiek negeresnį socialistinį vertimą ekonomistų nusiskundimų tuo, kad amžinuosius natūralinius ekonominius dėsnius ir jų veikimą iškraipo valstybės kišimasis, prievartos kišimasis. Tuo pačiu jis pelnytai pasirodo esąs visiškai vienišas socialistų tarpe. Kiekvienas darbininkas-socialistas, nepriklausomai nuo savo tautybės, labai gerai žino, kad prievarta tik apsaugoja išnaudojimą, bet nesukuria jo; kad darbininko patiriamo išnaudojimo pagrindas yra santykis tarp kapitalo ir samdomojo darbo ir kad tas santykis atsirado grynai ekonominiu pagrindu, o visai ne prievartos pagrindu.

Toliau mes sužinome, kad visuose ekonominiuose klausimuose „galima skirti du procesus — gamybos procesą ir paskirstymo procesą". Prie jų žinomasis paviršutiniškas Ž. B. Sėjus pridėjo dar trečiąjį — vartojimo procesą, bet pasakyti šiuo klausimu ką nors aiškaus jis sugebėjo tiek pat mažai, kaip ir jo pasekėjas. Tačiau mainai arba cirkuliacija, pasak Diuringo, tėra tik gamybos padalinys, nes gamyba apima viską, kas turi įvykti, kad produktai pasiektų paskutinį ir tikrąjį vartotoją. — Kai p. Diuringas sujaukia į krūvą du iš esmės skirtingus, nors ir abipusiškai vienas kitą sąlygojančius gamybos ir cirkuliacijos procesus ir visiškai nesivaržydamas tvirtina, kad šios painiavos pašalinimas galįs tik „sukelti painiavą", tuo jis tik įrodo, kad jis

[1] Originale neišverčiamas žodžių žaismas: vokiškas žodis *ausmachen* reiškia užbaigti, o taip pat užgesinti, užpūsti. *Red.*

nežino ar nesupranta to milžiniško išsivystymo, kurį patyrė cirkuliacija kaip tik per paskutinius penkiasdešimt metų. Tai patvirtina ir tolesnis jo knygos turinys. Bet maža to. Tiesiog taikydamas gamybai ir mainams vieną gamybos pavadinimą, jis stato paskirstymą *greta* gamybos kaip antrą, visiškai pašalinį procesą, nieko bendro neturintį su pirmuoju. Tuo tarpu mes esame matę, kad paskirstymas svarbiausiais savo bruožais visuomet yra tam tikros visuomenės gamybos ir mainų santykių, o taip pat ir istorinių jos prielaidų būtina išdava; žinant tuos santykius ir prielaidas, galima neklystant spręsti ir apie toje visuomenėje viešpataujantį paskirstymo būdą. Bet tuo pačiu metu mes matome, kad jei p. Diuringas nori likti ištikimas savo mokyme apie moralę, teisę ir istoriją „nustatytiems" principams, tai jis yra priverstas neigti šį elementarų ekonominį faktą, ir ypač dėl to, kad jam reikia pratempti kontrabanda į politinę ekonomiją savo neišvengiamus du vyrus. Po to, kai paskirstymas yra laimingu būdu atpalaiduotas nuo bet kokio ryšio su gamyba ir mainais, šis didis įvykis gali pagaliau įvykti.

Tačiau prisiminkime iš pradžių, kaip vystėsi reikalas nagrinėjant moralės ir teisės klausimą. Čia p. Diuringas pirma pradėjo tik nuo *vieno* žmogaus; jis pasakė: „Vienas žmogus, įsivaizduojamas vienišu arba, kas yra tas pat, neturinčiu jokio ryšio su kitais žmonėmis, jokių *prievolių* turėti negali. Jam nėra jokio *privalėjimo*, o tėra tik vienas norėjimas". Bet kas gi yra tas prievolių neturintis, vienišu įsivaizduojamas žmogus, jei ne išgarsėjęs „judėjų protėvis Adomas" rojuje, kur jis neturi nuodėmių dėl tos paprastos priežasties, kad jų padaryti negali? — Tačiau ir šio tikrovės filosofijos sukurto Adomo laukia nuodėmė. Staiga greta šio Adomo pasirodo, jeigu ir ne Ieva su puikiomis garbanomis, tai vis dėlto antras Adomas. Adomui tuoj uždedamos prievolės, — ir jis tuoj jas pažeidžia. Užuot prispaudęs brolį prie savo krūtinės kaip lygiateisį žmogų, jis pajungia jį savo viešpatavimui, pavergia jį, — ir nuo šios pirmosios nuodėmės pasekmių, nuo pirmagimės pavergimo nuodėmės visa pasaulinė istorija kenčia iki pat šių dienų — kaip tik dėl to ji, p. Diuringo nuomone, nėra verta nė kelių skatikų.

Tarp kita ko pastebėsime: jei p. Diuringas tarėsi pakankamai pasmerkęs „neigimo neigimą", pavadindamas jį senosios istorijos apie pirmąją nuodėmę ir atpirkimą kopija, tai kas gi mums tokiu atveju belieka pasakyti apie *jo* naujausiąjį tos pačios istorijos leidimą (nes ilgainiui mes „dar prieisime", — mūsų reptilijų žodžiais tariant, — ir atpirkimą). Šiaip ar taip, mes esame linkę teikti pirmenybę senajam semitų giminės padavimui, kuriame vyrui ir moteriai vis dėlto buvo šiokia tokia prasmė prarasti nekaltybę, o p. Diuringui be konkurencijos teks visa

garbė kaip žmogui, sukonstravusiam savo pirmąją nuodėmę su dviem vyrais.

Tačiau paklausykime, kaip pirmoji nuodėmė išverčiama į politinės ekonomijos kalbą: „Gamybos sąvokai tinkamą loginę schemą, šiaip ar taip, gali sudaryti supratimas apie Robinzoną, kuris su savo jėgomis izoliuotas stovi priešais gamtą ir neturi reikalo ką nors su bet kuo dalintis... Esmingiausiems paskirstymo idėjos elementams vaizdžiai pailiustruoti tiek pat tikslinga yra loginė schema apie du asmenis, kurių ūkinės jėgos kombinuojasi ir kurie, matyti, turi viena ar kita forma tarpusavyje susitarti dėl savo dalies. Iš tikrųjų, be šio paprasto dualizmo, daugiau nieko nebereikia, norint visiškai tiksliai pavaizduoti kai kuriuos svarbiausius paskirstymo santykius ir embrioniškai išstudijuoti jų dėsnius, turint galvoje jų loginį būtinumą... Bendras veikimas lygiais pagrindais šiuo atveju tiek pat yra įmanomas, kaip ir jėgų kombinacija, visiškai pajungiant vieną pusę, kuri tuo atveju verčiama atlikti ūkinius patarnavimus kaip vergas arba paprastas įrankis ir dėl to yra išlaikoma taip pat tik kaip įrankis... Tarp lygybės būvio bei niekybės būvio, iš vienos pusės, ir visagalybės bei vienintelio aktyvaus dalyvavimo, iš antros, yra visa eilė tarpinių pakopų, ir pasaulinė istorija pasirūpino užpildyti jas marga savo reiškinių įvairove. Esminė prielaida čia yra visaapimanti pažiūra į įvairius *teisės* ir *beteisiškumo* institutus istorijoje"... ir baigiant visas paskirstymas virsta kažkokia „ekonomine paskirstymo teise".

Dabar p. Diuringas pagaliau vėl pajuto tvirtą pagrindą po kojom. Išvien su savo dviem vyrais jis gali mesti iššūkį savo amžiui. Bet už šių trijų žvaigždžių stovi dar vienas nežinomasis.

„Kapitalas pridedamojo darbo neišrado. Visur, kur dalis visuomenės turi gamybos priemonių monopolį, darbininkas, laisvas ar nelaisvas, prie jam pačiam išsilaikyti būtino darbo laiko turi prijungti perviršinį darbo laiką, kad pagamintų pragyvenimo reikmenis gamybos priemonių savininkui, ar tas savininkas būtų Atėnų kalos kagathos [1], etruskų teokratas, civis romanus (Romos pilietis), normanų baronas, Amerikos vergvaldys, Valachijos bojarinas, šiuolaikinis lendlordas ar kapitalistas" (Marksas, „Kapitalas", I t., 2-sis leid., 227 psl.)[2].

Po to, kai p. Diuringas šitokiu būdu sužinojo, kokia yra pagrindinė išnaudojimo forma, bendra visoms lig šiol buvusioms gamybos formoms, — kiek jos juda klasiniuose priešingumuose, — jam beliko tik paleisti į darbą savo du vyrus, ir pagrin-

---

[1] — aristokratas. *Red.*

[2] Žr. „Kapitalas", I t., Vilnius, 1957, 210—211 psl. *Red.*

dinis tikrovės ekonomijos pamatas buvo padėtas. Vykdydamas šią „sistemas kuriančią idėją“, jis nedelsė nė vienos akimirkos. Darbas be atlyginimo, dirbamas virš pačiam darbininkui išsilaikyti būtino darbo laiko, — štai kas yra dalyko esmė. Taigi, Adomas, kuris čia vadinamas Robinzonu, verčia antrąjį Adomą, Penktadienį, dirbti išsijuosus. Tačiau, kodėl gi Penktadienis dirba ilgiau, negu yra būtina jam pramisti? Į šį klausimą Marksas taip pat nuosekliai atsako. Bet mūsų dviem vyrams tai per ilga istorija. Reikalas išsprendžiamas per vieną akimirką: Robinzonas „pajungia“ Penktadienį — verčia jį „atlikti ūkinius patarnavimus kaip vergą arba įrankį“ ir išlaiko jį „taip pat tik kaip įrankį“. Šiuo naujausiu „kūrybiniu minties posūkiu“ p. Diuringas, galima sakyti, vienu šūviu nušauna du kiškius. Pirma, jis išvengia reikalo aiškinti įvairias lig šiol buvusias paskirstymo formas, jų skirtumus ir jų priežastis: visos jos tiesiog niekam netinka, jos pagrįstos priespauda, prievarta. Prie šio klausimo mums dar teks netrukus grįžti. Antra, jis tuo pačiu visą paskirstymo teoriją iš ekonominės srities perkelia į moralės ir teisės sritį, t. y. iš tvirtų materialinių faktų srities į daugiau ar mažiau netvirtų nuomonių bei jausmų sritį. Tuo būdu jam daugiau jau nebereikia tyrinėti ar įrodinėti, o pakanka tik drąsiai leistis į deklamacijas, ir štai jis jau reikalauja, kad darbo produktų paskirstymas būtų vykdomas ne sutinkamai su tikrosiomis jo priežastimis, bet pagal tai, kas jam, p. Diuringui, atrodo moralu ir teisinga. Tačiau tai, kas p. Diuringui atrodo teisinga, anaiptol nėra kažkas nekintama ir, vadinasi, yra labai toli nuo to, kad būtų tikroji tiesa, nes tokios tiesos, paties p. Diuringo pareiškimu, yra „iš viso nekintamos“. Iš tikrųjų, 1868 m. p. Diuringas teigė („Die Schicksale meiner sozialen Denkschrift etc.“ [1]): „kiekviena aukštesnioji civilizacija turi tendenciją *teikti nuosavybei vis griežtesnę išraišką*, ir kaip tik tai, o ne chaotiškas teisių ir viešpatavimo sferų supainiojimas, sudaro šiuolaikinio vystymosi esmę ir ateitį“; toliau jis iš viso nesugebėjo tuomet suprasti, „*kuriuo būdu samdomojo darbo pavirtimas kita pragyvenimo reikmenų įsigijimo forma gali būti kada nors suderintas su žmogiškosios prigimties dėsniais ir natūraliai būtinu visuomeninio organizmo suskaldymu*“. Taigi, 1868 metais privatinė nuosavybė ir samdomasis darbas buvo natūraliai būtini ir dėl to teisingi. 1876 metais viena ir kita — prievartos ir „plėšimo“ pasekmė, vadinasi, neteisinga. Ir kadangi mes negalime žinoti, kas tokiam galingam ir veržliam genijui gali atrodyti moralu ir teisinga po kelerių metų, tai mes,

[1] „Die Schicksale meiner sozialen Denkschrift für das Preussische Staatsministerium“ — „Mano memorandumo socialiniu klausimu Prūsijos vyriausybei likimas“. *Red.*

šiaip ar taip, padarysime geriau, jei, samprotaudami apie turtų paskirstymą, laikysimės tikrų, objektyvių, ekonominių dėsnių, o ne trumpalaikės, kintančios, subjektyvios p. Diuringo pažiūros į tai, kas teisinga ir neteisinga.

Jei mūsų įsitikinimas dėl artėjančio perversmo šiuolaikiniame darbo produktų paskirstymo būde su jo pasibaisėtinais skurdo ir prabangos, bado ir rajumo prieštaravimais tesiremtų vien tik supratimu, kad šis paskirstymo būdas yra neteisingas ir kad teisingumas turi gi pagaliau kada nors paimti viršų, tai mūsų padėtis būtų nepavydėtina, ir mums tektų ilgai laukti. Jau viduramžių mistikai, svajoję apie artėjančią tūkstantmečio viešpatiją, suprato klasinių prieštaravimų neteisingumą. Naujosios istorijos apyaušryje, prieš 350 metų, Tomas Miunceris paskelbė apie tai visam pasauliui. Anglijos buržuazinės revoliucijos metu, Prancūzijos buržuazinės revoliucijos metu nuskamba tas pats šūkis ir, nuaidėjęs, dingsta. Kuo gi galima paaiškinti, kad tas pats klasinių prieštaravimų ir klasinių skirtumų panaikinimo šūkis, kuriam iki 1830 metų dirbančiosios ir kenčiančiosios masės buvo abejingos, dabar randa atgarsį milijonuose darbininkų; kad jis užkariauja vieną šalį po kitos, ir tai tokiu pat nuoseklumu ir tokiu pat intensyvumu, kokiu atskirose šalyse vystosi stambioji pramonė; kad per vieną žmonių kartą jis išaugo į tokią pajėgą, kuri gali mesti iššūkį visoms prieš jį susivienijusioms jėgoms ir su pasitikėjimu laukti savo pergalės netolimoje ateityje? — Kuo gi galima visa tai paaiškinti? Paaiškinti tai galima tuo, kad šiuolaikinė stambioji pramonė, iš vienos pusės, sukūrė proletariatą, klasę, kuri pirmą kartą istorijoje gali kelti reikalavimą panaikinti ne vieną ar kitą atskirą klasinę organizaciją, ne vieną ar kitą atskirą klasinę privilegiją, o aplamai panaikinti klases; klasę, kuri yra pastatyta į tokią padėtį, kad ji šį reikalavimą turi įvykdyti, nes priešingu atveju jai gresia pavojus nusmukti iki Kinijos „kuli" padėties. Iš antros pusės, ta pati stambioji pramonė buržuazijos asmenyje sukūrė klasę, kuri turi visų gamybos priemonių ir pragyvenimo reikmenų monopolį, bet kuri kiekvienu spekuliacinės karštligės ir po jos sekančio kracho laikotarpiu įrodo, kad ji nebegali toliau valdyti jos valdžią peraugusių gamybinių jėgų, — klasę, kuriai vadovaujant visuomenė lekia į pražūtį kaip garvežys, kurio mašinistas neturi jėgų atidaryti užsitrenkusį apsaugomąjį vožtuvą. Kitais žodžiais tariant, iš čia seka, kad šiuolaikinio kapitalistinio gamybos būdo sukurtos gamybinės jėgos, kaip ir jo sukurta gėrybių paskirstymo sistema, suėjo į baisų prieštaravimą su pačiu gamybos būdu, ir tai tokiu mastu, kad, norint išvengti visos šiuolaikinės visuomenės pražūties, turi įvykti gamybos ir paskirstymo būdo perversmas, pašalinantis visus klasinius skirtumus. Šiuo apčiuopiamu, materialiniu faktu, kuris

daugiau ar mažiau aiškia forma ir su neįveikiamu būtinumu skverbiasi į išnaudojamųjų proletarų sąmonę, — šiuo faktu, o ne vieno ar kito kabinetinio mąstytojo pažiūromis apie tai, kas teisinga ir neteisinga, remiasi šiuolaikinio socializmo įsitikinimas pergale.

II

PRIEVARTOS TEORIJA

„Bendrosios politikos santykis su ūkinės teisės formomis yra mano sistemoje taip griežtai ir kartu *taip savotiškai* apibrėžtas, kad šio klausimo studijavimui palengvinti pravers specialiai į jį nurodyti. *Politinių* santykių forma yra *istoriškai fundamentalus dalykas*, o *ūkinės* priklausomybės tėra tik *pasekmė* arba atskiras atvejis, todėl jos visuomet tėra *antros eilės faktai*. Kai kurios iš naujausiųjų socialistinių sistemų vadovaujančiu principu laiko į akis krintančią visiškai atvirkščio santykio regimybę: jos teigia, kad politinio pajungimo formos tarsi išaugančios iš ekonominės padėties. Žinoma, šios antros eilės pasekmės, kaip tokios, egzistuoja ir šiuo metu yra ypač juntamos; bet *pirminio veiksnio* tenka ieškoti *tiesioginėje politinėje prievartoje*, o ne netiesioginėje ekonominėje galioje". Tas pat sakoma ir kitoje vietoje, kur p. Diuringas „remiasi tuo, kad politinė santvarka yra lemiama ūkinės padėties priežastis ir kad atvirkščias santykis tėra tik grįžtamasis antros eilės veikimas... Kol žmonės žiūrės į politinę grupuotę ne kaip į savaimingą išeities tašką, o išimtinai kaip į *pasisotinimo priemonę*, — tol žmonių pažiūrose slypės geroka reakcingumo dozė, kad ir kokios radikaliai socialistinės ir revoliucinės tos pažiūros atrodytų".

Tokia yra p. Diuringo teorija. Ir čia, ir daugelyje kitų vietų p. Diuringas ją tiesiog skelbia, taip sakant, dekretuoja. Niekur visuose trijuose storuose tomuose mes nerandame nė mažiausio mėginimo ją įrodyti ar paneigti priešingą pažiūrą. Ir jeigu net įrodymai būtų pigesni už grybus, tai ir tuo atveju p. Diuringas nepateiktų jų nė vieno. Juk klausimą jau išsprendė garsusis Robinzono nusidėjimas, kai šis pavergė Penktadienį. Tai buvo prievartos aktas, vadinasi, politinis aktas. O kadangi šis pavergimas, būdamas visos ligšiolinės istorijos išeities taškas, pagrindinis jos faktas, užkrėtė ją pirmagime neteisingumo nuodėme, ir tokiu būtent mastu, kad paskesniaisiais istorijos laikotarpiais šis pavergimas tik sušvelnėjo, „pavirsdamas labiau netiesioginėmis ekonominės priklausomybės formomis"; kadangi šiuo pirmuoju pavergimo aktu remiasi taip pat visa lig šiol viešpataujanti „prievartinė nuosavybė", — tai aišku, kad visi ekonominiai reiškiniai turi būti aiškinami politinėmis priežastimis,

būtent — prievarta. Kas tokiu aiškinimu nesitenkina, tas — slaptas reakcionierius.

Visų pirma pastebėsime, jog reikia būti taip įsimylėjusiam patį save, kaip p. Diuringas, kad galima būtų šią pažiūrą laikyti tokia „savotiška“, kokia ji visai nėra. Pažiūra, kad garsūs valstybiniai politiniai darbai turį lemiamą reikšmę istorijoje, yra tokia pat sena, kaip ir pati istoriografija. Ši pažiūra buvo svarbiausioji priežastis, dėl kurios mums taip maža teišliko žinių apie tų triukšmingų išstojimų užnugaryje tylomis vykstantį tautų vystymąsi, kuris iš tikrųjų yra varomoji jėga. Ši pažiūra viešpatavo visame ankstesniajame istorijos supratime ir pirmą kartą ją išklibino restauracijos laikų buržuaziniai prancūzų istorikai; „savotiška“ šiuo atveju tėra tik tai, kad p. Diuringas ir vėl nieko apie visa tai nežino.

Toliau, tarkime valandėlę, kad p. Diuringas yra teisus ir kad visa ligšiolinė istorija iš tikrųjų gali būti suvedama į žmogaus pavergimą kito žmogaus; tai vis dėlto dar toli gražu neišaiškina mums dalyko esmės. Juk pirmiausia kyla klausimas: kam Robinzonui prireikė pavergti Penktadienį? Tiesiog dėl malonumo? Žinoma, ne. Priešingai, mes matome, kad Penktadienis „verčiamas atlikti *ūkinius* patarnavimus kaip vergas arba paprastas įrankis ir dėl to yra išlaikomas taip pat tik kaip įrankis“. Robinzonas pavergia Penktadienį tik tam, kad Penktadienis dirbtų Robinzono naudai. O kuriuo būdu Robinzonas gali turėti sau naudos iš Penktadienio darbo? Tik tuo būdu, kad Penktadienis savo darbu pagamina daugiau pragyvenimo reikmenų negu Robinzonas turi duoti Penktadieniui, kad pastarasis ir toliau būtų darbingas. Vadinasi, nepaisant tiesioginio p. Diuringo nurodymo, Robinzonas žiūri į Penktadienio pavergimu sukurtą „politinę grupuotę ne kaip į savaimingą išeities tašką, o išimtinai kaip į *pasisotinimo priemonę*“, ir tegul jis dabar pats pagalvoja, kaip jam susikalbėti su savo ponu ir mokytoju Diuringu.

Tuo būdu vaikiškas pavyzdys, kurį p. Diuringas specialiai sugalvojo, siekdamas įrodyti „istoriškai fundamentalų“ prievartos pobūdį, teįrodo tik tai, kad prievarta yra vien priemonė, o tikslas, priešingai, yra ekonominė nauda. Kiek tikslas yra „fundamentalesnis“ už priemonę, pavartotą jam pasiekti, tiek pat ekonominė santykių pusė yra istorijoje fundamentalesnė už politinę pusę. Vadinasi, pateiktasis pavyzdys įrodo kaip tik priešinga tam, ką jis turėjo įrodyti. Ir lygiai taip, kaip pavyzdyje su Robinzonu ir Penktadieniu, yra ir visais kitais lig šiol buvusiais viešpatavimo ir pavergimo atvejais. Pavergimas visuomet yra buvęs, prašmatniais p. Diuringo žodžiais tariant, „pasisotinimo priemonė“ (suprantant šį pasisotinimą plačiausia žodžio prasme), bet niekuomet ir niekur jis nėra buvęs „savaimingai“

įvesta politinė grupuotė. Reikia būti p. Diuringu, kad pagalvotum, kad mokesčiai valstybėje esą tik „antros eilės pasekmės“, arba kad šiuolaikinė politinė grupuotė, kurią sudaro viešpataujančioji buržuazija ir pavergtasis proletariatas, egzistuojanti „savaimingai“, o ne viešpataujantiems buržua „pasotinti“, būtent pelnui gauti ir kapitalui kaupti.

Tačiau grįžkime vėl prie mūsų dviejų vyrų. Robinzonas „su kardu rankoje“ paverčia Penktadienį savo vergu. Bet tai darant, Robinzonui, be kardo, reikia dar kai ko. Ne kiekvienam vergas duoda naudos. Norint gauti iš jo naudos, reikia turėti dviejų rūšių daiktus: pirma, darbo įrankius bei objektus ir, antra, išteklių skurdžiam vergo išlaikymui. Vadinasi, ligi vergovė pasidaro galima, turi būti jau pasiekta tam tikra gamybos išsivystymo pakopa ir tam tikras paskirstymo nelygybės laipsnis. O tam, kad vergovinis darbas pasidarytų viešpataujančiu gamybos būdu visoje visuomenėje, reikalingas dar žymiai didesnis gamybos, prekybos ir turtų kaupimo lygio pakėlimas. Pirmykštėse bendruomenėse, su bendra žemės nuosavybe, vergovės arba visiškai nebuvo, arba ji tevaidino tik labai nežymų vaidmenį. Taip yra buvę ir Romoje, kuri pradžioje buvo valstiečių miestas; o kai ji pasidarė „pasauliniu miestu“ ir itališkoji žemėvalda vis labiau ir labiau telkėsi negausios nepaprastai turtingų savininkų klasės rankose, — tuomet valstiečius išstūmė vergai. Jei karų su persais metu vergų skaičius Korinte siekė 460 000, o Eginoje — 470 000 ir kiekvienam laisvam gyventojui buvo priskaitoma po 10 vergų, tai tam reikėjo kai ko daugiau negu „prievartos“, būtent, buvo reikalinga aukštai išvystyta dailės bei amatų pramonė ir plati prekyba. Amerikos Jungtinėse Valstijose vergovė rėmėsi prievarta kur kas mažiau, negu anglų medvilnės pramone; tose vietovėse, kur medvilnė neaugo, arba tose vietovėse, kurios, kaip kad pasienio valstijos, nesivertė vergininkyste vergams parduoti medvilnę auginančioms valstijoms, vergovė išnyko savaime, nevartojant prievartos, tiesiog dėl to, kad ji nebeapsimokėjo.

Vadinasi, p. Diuringas tikrąjį santykį apverčia aukštyn kojom, vadindamas šiuolaikinę nuosavybę prievartine nuosavybe ir apibrėždamas ją kaip „tokią viešpatavimo formą, *kurios pagrindą sudaro* ne tik savo artimo pašalinimas nuo naudojimosi natūraliomis, pragyvenimui reikalingomis priemonėmis, bet — ir tai yra dar svarbiau — žmogaus pavergimas ir jo vertimas dirbti vergo darbą“. Kad būtų galima kuriuo nors būdu pavergti žmogų ir priversti jį dirbti vergo darbą, pavergėjas turi būti iš anksto apsirūpinęs darbo priemonėmis, kuriomis jis ir tegali išnaudoti pavergtąjį, o esant vergovei — be to — ir reikalingais vergui išmaitinti pragyvenimo reikmenimis. Tuo būdu visais atvejais tariama, jog žmogus valdo tam tikrą turtą, kuris viršija

vidutinį lygį. Iš kurgi tas turtas atsirado? Kaip ten bebūtų, aišku, kad nors jis ir galėjo būti prisiplėštas, vadinasi, galėjo būti paremtas *prievarta,* bet kad tai visai nėra būtina. Jis galėjo būti įgytas taip pat darbu, pavogtas, įgytas prekyba, apgaule. Aplamai imant, jis turi būti pirmiau įgytas darbu, o jau vėliau jis gali būti pagrobtas.

Iš viso privatinės nuosavybės atsiradimas istorijoje jokiu būdu nėra plėšimo ir prievartos pasekmė. Priešingai, ji yra jau senovinėje, pirmykštėje visų kultūringųjų tautų bendruomenėje, nors ir apsiriboja tik tam tikrais daiktais. Jau šios bendruomenės viduje privatinė nuosavybė išsivysto į prekės formą, iš pradžių mainuose su svetimšaliais. Kuo daugiau bendruomenės produktai įgauna prekių formą, t. y. kuo mažesnė jų dalis gaminama paties gamintojo vartojimui ir kuo didesnė jų dalis gaminama mainams, kuo labiau mainai ir bendruomenės viduje išstumia pradinį, stichiškai susidariusį darbo pasidalijimą, — tuo nelygesnė darosi taip pat turtinė atskirų bendruomenės narių padėtis, tuo giliau pakertama senoji bendruomeninė žemėvalda, tuo greičiau bendruomenė pradeda irti, pavirsdama smulkių savininkų-valstiečių kaimu. Rytų despotizmas ir vienas po kito atėjusių nukariautojų-klajoklių viešpatavimas per ištisus tūkstantmečius nieko negalėjo padaryti šioms senovinėms bendruomenėms; tuo tarpu laipsniškas jų stichiškai išsivysčiusios naminės pramonės irimas, dėl stambiosios industrijos produktų konkurencijos, vis labiau ir labiau ardo šias bendruomenes. Apie prievartą čia tiek pat maža tegalima kalbėti, kaip ir šiuo metu dar tebevykstančio bendruomeninių žemių skirstymo vadinamosiose „Gehöferschaften“ [1] Mozelyje ir Hochvalde atžvilgiu: valstiečiai tiesiog laiko sau naudingu bendruomeninės žemės nuosavybės pakeitimą privatine nuosavybe. Net pirmykštės gimininės aristokratijos atsiradimas bendruomeninės žemėvaldos pagrindu, — kaip tai yra buvę pas keltus, germanus ir Indijos Pendžabe, — pradžioje remiasi visai ne prievarta, o laisva valia ir papročiu. Privatinė nuosavybė atsiranda visur kaip pasikeitusių gamybos ir mainų santykių rezultatas, gamybos kėlimo ir susisiekimo plėtimo interesais, vadinasi, dėl ekonominių priežasčių. Prievarta čia nevaidina jokio vaidmens. Juk aišku, kad privatinės nuosavybės institutas jau turi egzistuoti pirma, negu grobikas gali *pasisavinti* svetimą turtą, vadinasi, kad, nors prievarta ir gali pakeisti turto savininką, bet ji negali sukurti privatinės nuosavybės, kaip tokios.

Bet mes negalime prievarta arba prievartine nuosavybe aiškinti ir „žmogaus pavergimo ir jo vertimo dirbti vergo darbą“, moderniausiąja jo forma, samdomojo darbo forma. Mes jau esa-

[1] — kieminės bendruomenės. *Red.*

me minėję, kokį vaidmenį vaidina yrant senovinėms bendruomenėms, vadinasi, tiesiogiai ar netiesiogiai visuotinai plintant privatinei nuosavybei, darbo produktų pavirtimas prekėmis, t. y. jų gamyba ne savam vartojimui, o mainams. Tuo tarpu Marksas „Kapitale" kuo aiškiausiai įrodė, — ir p. Diuringas vengia bent vienu žodeliu apie tai užsiminti, — kad prekinė gamyba, pasiekusi tam tikrą vystymosi stadiją, pavirsta kapitalistine gamyba ir kad šioje pakopoje „pasisavinimo dėsnis arba privatinės nuosavybės dėsnis, kuris remiasi prekine gamyba ir prekine cirkuliacija, savos, vidinės, nepašalinamos dialektikos dėka pavirsta tiesiogine savo priešybe. Ekvivalentų mainai, kurie buvo pirminė operacija, taip pasikeitė, kad jie pasirodo esą tik regimybė; iš tikrųjų, į darbo jėgą išmainyta kapitalo dalis, pirma, pati yra tik dalis be ekvivalento pasisavinto svetimo darbo produkto; antra, ją sukūręs darbininkas turi ją ne tik padengti, bet padengti su nauju pertekliumi... Iš pradžių nuosavybės teisė mums atrodė esanti paremta savu darbu... O dabar (Markso analizės pabaigoje) pasirodo, kad nuosavybė kapitalistui yra teisė pasisavinti svetimą neapmokėtą darbą arba jo produktą, o darbininkui — negalimumas pasisavinti savo paties produktą. Nuosavybės atsiskyrimas nuo darbo pasidaro būtina pasekme to dėsnio, kurio išeities taškas, atrodė, buvo jų tapatybė" [1]. Kitais žodžiais tariant, jei mes net atmesime bet kurio plėšimo, prievartos ir apgaulės galimybę, jei net tarsime, kad bet kuri privatinė nuosavybė iš pradžių buvo pagrįsta asmeniniu savininko darbu ir kad visoje tolesnėje raidoje buvo mainomos tik lygios vertės, — tai ir tuomet, gamybai ir mainams toliau besivystant, mes neišvengiamai prieisime prie šiuolaikinio kapitalistinio gamybos būdo, prie gamybos priemonių ir pragyvenimo reikmenų monopolizavimo vienos negausios klasės rankose, prie kitos klasės, sudarančios didžiulę daugumą, nusmukdymo ligi beturčių proletarų padėties, prie spekuliacinės gamybos karštligės ir prekybinių krizių periodinio keitimosi ir prie visos dabartinės anarchijos gamyboje. Visas procesas išaiškintas grynai ekonominėmis priežastimis, ir nė vieno karto neprireikė čia pasiremti plėšimu, prievarta, valstybės ar kuriuo nors kitu politiniu įsikišimu. „Prievartinė nuosavybė" ir šiuo atveju pasirodo esanti paprasta skambi frazė, kuri turi pridengti nepakankamą tikrosios dalykų eigos supratimą.

Šis procesas, istoriškai išreikštas, yra buržuazijos išsivystymo istorija. Jei „politinė santvarka yra lemiama ūkinės padėties priežastis", tai šiuolaikinė buržuazija būtų turėjusi išsivystyti ne kovoje su feodalizmu, o būti laisvanorišku jo kūriniu, mėgiamuoju jo kūdikiu. Tačiau kiekvienas žino, kad yra buvę

[1] Žr. „Kapitalas", I t., Vilnius, 1957. 520—521 psl. *Red.*

kaip tik priešingai. Būdama pradžioje engiamas luomas, privalantis mokėti duoklę viešpataujančiai feodalinei bajorijai ir papildantis savo eiles išeiviais iš įvairios rūšies priklausomųjų ir baudžiauninkų, buržuazija nepaliaujamoje kovoje su bajorija atkariavo vieną poziciją po kitos, kol, pagaliau, labiausiai išsivysčiusiose šalyse pati virto viešpataujančia klase, užimdama bajorijos vietą; Prancūzijoje ji bajoriją tiesiog nuvertė, o Anglijoje palaipsniui ją suburžuazino ir įjungė ją į savo tarpą kaip dekoratyvinę viršūnę. Kuriuo gi būdu buržuazija tai pasiekė? Tik pakeisdama „ūkinę padėtį“, o po to pakeitimo, anksčiau ar vėliau, laisva valia ar kaip kovos rezultatas, sekė taip pat politinės santvarkos pasikeitimas. Buržuazijos kova su feodaline bajorija yra miesto kova prieš kaimą, pramonės kova prieš žemėvaldą, piniginio ūkio kova prieš natūralinį ūkį, o lemiamasis buržuazijos ginklas šioje kovoje buvo jos žinioje buvusios *ekonominės* galios priemonės, kurios, besivystant pramonei, iš pradžios amatų pramonei, vėliau išsivysčiusiai į manufaktūrą, ir besiplečiant prekybai, be paliovos augo. Per visą šios kovos laiką politinė jėga buvo bajorijos pusėje, išskyrus vieną laikotarpį, kai karališkoji valdžia savo kovoje su bajorija pasinaudojo buržuazija, siekdama sudrausti vieną luomą su kito pagalba; tačiau nuo to momento, kai politiškai vis dar bejėgė buržuazija, savo ekonominės galios augimo dėka, pradėjo darytis pavojinga, karališkoji valdžia vėl sudarė sąjungą su bajorija ir tuo sukėlė buržuazinę revoliuciją, iš pradžių Anglijoje, o paskui Prancūzijoje. „Politinė santvarka“ Prancūzijoje liko nepasikeitusi, tuo tarpu kai „ūkinė padėtis“ šią santvarką peraugo. Pagal politinę padėtį bajorija buvo viskas, buržuazija — niekas; pagal socialinę padėtį buržuazija dabar buvo svarbiausioji klasė valstybėje, tuo tarpu kai bajorija neteko visų savo socialinių funkcijų ir tik toliau tegaudavo pajamas kaip atlyginimą už šias išnykusias funkcijas. Maža to, visa buržuazinė gamyba liko įsprausta į feodalines politines viduramžių formas, kurias ši gamyba — ne tik manufaktūra, bet net ir amatai — jau seniai peraugo; gamybos vystymąsi varžė begalinės cechinės privilegijos, virtusios priekabių šaltiniu ir gamybos pančiais, varžė vietinės ir provincinės muitų užtvaros.

Buržuazinė revoliucija padarė tam galą, bet ne pritaikydama, sutinkamai su p. Diuringo principu, ūkinę padėtį prie politinės santvarkos, — kaip tik tai ilgus metus veltui mėgino daryti bajorija ir karališkoji valdžia, — o atvirkščiai, atmesdama senąjį, supuvusį politinį šlamštą ir sukurdama tokią politinę santvarką, kurios sąlygomis galėjo gyvuoti ir vystytis naujoji „ūkinė padėtis“. Ir šioje naujojoje, jai tinkamoje politinėje bei teisinėje atmosferoje „ūkinė padėtis“ puikiai išsivystė, — taip puikiai, kad buržuazija dabar jau yra nebetoli nuo tos padėties,

kurią buvo užėmusi bajorija 1789 metais; ji darosi ne tik vis labiau ir labiau nereikalinga socialiniu požiūriu, bet ir tiesiogine socialine kliūtimi, ji vis labiau nutolsta nuo gamybinės veiklos ir — kaip kitados bajorija — tampa klase, kuri tik gauna pajamas. Ir šį perversmą savo pačios padėtyje, kaip ir naujosios klasės, proletariato, sukūrimą, buržuazija įvykdė be jokio prievartinio fokuso, grynai ekonominiu būdu. Dar daugiau. Buržuazija anaiptol nenorėjo tokio savo pačios veiklos rezultato, priešingai: šis rezultatas prasiskynė sau kelią su neįveikiama jėga, prieš buržuazijos valią ir priešingai jos norams; pačios buržuazijos gamybinės jėgos peraugo jos vadovavimą ir, tarsi su gamtos būtinumu, stumia visą buržuazinę visuomenę arba į pražūtį, arba į perversmą. Ir jei dabar, norėdami apsaugoti nuo žlugimo yrančią „ūkinę padėtį", buržua apeliuoja į prievartą, tai jie tuo tik įrodo, kad jie taip pat klysta, kaip klysta ir p. Diuringas, būtent, kad, esą, „politinė santvarka yra lemiama ūkinės padėties priežastis". Lygiai taip, kaip p. Diuringas, jie tariasi galį su „pirminio veiksnio", „tiesioginės politinės prievartos" pagalba pakeisti šiuos „antros eilės faktus", t. y. ūkinę padėtį ir jos neišvengiamą vystymąsi; vadinasi, jie tariasi galį Krupo patrankų ir Mauzerio šautuvų šūviais nušluoti nuo žemės paviršiaus garo mašinos ir visų jos varomų šiuolaikinių mechanizmų ekonominius rezultatus, nušluoti nuo žemės paviršiaus pasaulinės prekybos ir šiuolaikinių bankų bei kredito išsivystymo rezultatus.

III

PRIEVARTOS TEORIJA (tęsinys)

Tačiau panagrinėkime kiek smulkiau šią visagalę p. Diuringo „prievartą". Robinzonas „su kardu rankoje" pavergia Penktadienį. Iš kurgi jis paėmė kardą? Net fantastiškose robinzonadų salose kardai lig šiol ant medžių neauga, ir p. Diuringas į šį klausimą nieko neatsako. Jei Robinzonas galėjo įsigyti kardą, tai lygiai taip pat galima įsivaizduoti, kad vieną gražų rytą Penktadienis ateina su užtaisytu revolveriu rankoje, ir tuomet visas „prievartos" santykis darosi atvirkščias: Penktadienis komanduoja, o Robinzonas yra priverstas dirbti išsijuosęs. Mes atsiprašome skaitytoją, kad tolydžio grįžtame prie Robinzono ir Penktadienio istorijos, kuriai, tiesą sakant, vieta vaikų kambaryje, o ne moksle. Bet ką gi mes galime padaryti? Mes esame priversti sąžiningai taikyti aksiominį p. Diuringo metodą, ir ne mūsų kaltė, jei mes čia nuolat sukinėjamės gryniausio vaikiškumo srityje. Taigi, revolveris nugali kardą, ir tuo atveju net naiviausiam aksiomatikos šalininkui turi pasidaryti aišku, kad

prievarta nėra tiesiog valios aktas, bet kad ji reikalinga labai realių prielaidų jai įvykdyti, būtent — tam tikrų *įrankių*, iš kurių tobulesnis ima viršų prieš mažiau tobulą; toliau, kad šie įrankiai turi būti pagaminti ir kad jau dėl to tobulesnių prievartos įrankių, arba tiesiog — ginklų, gamintojas nugali mažiau tobulų įrankių gamintoją; žodžiu tariant, kad prievartos pergalė remiasi ginklų gamyba, o ginklų gamyba savo ruožtu remiasi aplamai gamyba, vadinasi, — „ekonomine galia", „ūkine padėtimi", *materialinėmis* priemonėmis, esančiomis prievartos žinioje.

Prievarta — tai šiuo metu yra kariuomenė ir karo laivynas, o ir viena ir kita, kaip mes visi, deja, žinome, atsieina „velnioniškai brangiai". Tačiau prievarta pati savaime pinigų gaminti negali, o geriausiu atveju tegali tik pagamintus pinigus atiminėti, bet ir iš to ne visuomet būna daug naudos, kaip mes tai ir vėl, deja, žinome iš patyrimo su Prancūzijos milijardais. Vadinasi, pinigai, galų gale, turi būti įgyti ekonominės gamybos keliu; vadinasi, prievartą ir vėl nulemia ūkinė padėtis, teikianti jai lėšas jos įrankiams įgyti bei išlaikyti. Bet tai dar ne viskas. Niekas taip nepriklauso nuo ekonominių sąlygų, kaip kariuomenė ir laivynas. Apginklavimas, sudėtis, organizacija, taktika ir strategija pirmiausia priklauso nuo atitinkamu momentu pasiektos gamybos pakopos ir nuo susisiekimo priemonių. Revoliucionizuojantį poveikį čia darė ne genialių karvedžių „laisva proto kūryba", bet geresnių ginklų išradimas ir gyvosios kareiviškos medžiagos pasikeitimas; genialių karvedžių įtaka geriausiu atveju apsiribodavo tuo, kad jie kovos būdą taikė naujiems ginklams ir naujiems kovotojams.

XIV amžiaus pradžioje Vakarų Europos tautos perėmė iš arabų paraką ir jis, kaip yra žinoma kiekvienam moksleiviui, padarė ištisą perversmą visoje karyboje. Bet kaip ten bebūtų, parako ir šaunamųjų ginklų įvedimas nebuvo prievartos aktas, o tebuvo pramoninė, atseit, ūkinė pažanga. Pramonė lieka pramone, ar ji bus nukreipta į daiktų gamybą, ar į jų naikinimą. Šaunamųjų ginklų paplitimas darė revoliucionizuojantį poveikį ne tik pačiai karybai, bet ir politiniams viešpatavimo ir priespaudos santykiams. Parakui ir šaunamiesiems ginklams įsigyti buvo reikalinga pramonė ir pinigai, o viena ir kita buvo miestiečių rankose. Todėl šaunamieji ginklai iš pat pradžių buvo ginklas miestų ir kylančiosios monarchijos, kuri savo kovoje prieš feodalinę bajoriją rėmėsi miestais. Lig tol nenugalimi riterių pilių mūrai neatsilaikė prieš miestiečių patrankas; biurgerių šautuvų kulkos pramušė riterių šarvus. Kartu su šarvais apkaustyta bajorų kavalerija griuvo taip pat ir bajorijos viešpatavimas; biurgerijai besivystant, pėstininkai ir artilerija vis labiau tampa lemiamomis ginkluotųjų pajėgų rūšimis; artilerijos reikalavimai

vertė karo amatą prisijungti naują, grynai pramoninę šaką — inžineriją.

Šaunamieji ginklai tobulėjo labai iš lėto. Patrankos ilgą laiką buvo griozdiškos, o šautuvai, nepaisant daugelio dalinių patobulinimų, buvo grubūs. Praslinko daugiau kaip 300 metų, kol atsirado tinkamas visai pėstijai apginkluoti šautuvas. Tik XVIII amžiaus pradžioje titnaginis šautuvas su durtuvu galutinai išstūmė iš pėstijos apginklavimo ietį. Anuometinė pėstija buvo sudaryta iš gerai išmuštruotų, bet visiškai nepatikimų kareivių, kuriuos kunigaikščiai verbuodavo iš labiausiai pagedusių visuomenės elementų ir kurių tarpe tik lazda tegalima buvo palaikyti drausmę; dažnai šią pėstiją sudarydavo prievarta paimti į kariuomenę priešo karo belaisviai; vienintelė kovos forma, kurioje šie kareiviai galėdavo pritaikyti naująjį ginklą, buvo linijinė taktika, aukščiausiojo tobulumo pasiekusi Fridricho II laikais. Visa kariuomenės pėstija būdavo išrikiuojama trimis linijomis, labai ilgo ir iš vidaus pusės tuščio keturkampio pavidalu, ir judėdavo kautynių rikiuotėje tik kaip visuma; tik kraštutiniais atvejais vienam iš dviejų flangų būdavo leidžiama pasistūmėti kiek į priekį arba atsitraukti atgal. Ši nepaslanki masė tvarkingai judėti tegalėjo tik visiškai lygioje vietovėje, ir tai labai iš lėto (75 žingsniai per minutę); pakeisti rikiuotę kautynių metu būdavo neįmanoma, ir kai tik pėstininkai stodavo į mūšį, pergalė arba pralaimėjimas išsispręsdavo per trumpą laiką vienu smūgiu.

Prieš šias nepaslankias gretas Amerikos nepriklausomybės karo metu stojo būriai sukilėlių, kurie, tiesa, nemokėjo marširuoti, bet užtat puikiai šaudė iš savo karabinų; kovodami už savo gyvybingiausius reikalus, jie nedezertyruodavo, kaip samdomoji kariuomenė. Jie neteikdavo anglams malonumo — stoti prieš juos linijine kautynių rikiuote atviroje lygumoje, o puldavo juos išsklaidytais judriais šaulių būriais miškuose, kuriais pasinaudodavo kaip priedanga. Linijinė rikiuotė čia buvo bejėgė ir pralaimėjo kovoje su nematomais ir nepasiekiamais priešininkais. Tuo būdu vėl buvo išrasta išskleistinė šaulių rikiuotė — naujas kovos būdas, kaip pasikeitusios kareiviškosios medžiagos pasekmė.

Tai, ką pradėjo Amerikos revoliucija, užbaigė prancūzų revoliucija, — taip pat ir karinėje srityje. Prieš gerai apmokytą samdomąją koalicijos kariuomenę ji taip pat tegalėjo išstatyti tik blogai apmokytas, bet gausingas mases, laisvanorišką visos tautos kariuomenę. Bet su šiomis masėmis teko ginti Paryžių, vadinasi, pridengti tam tikrą vietovę, o to negalima buvo pasiekti be pergalės atvirame masiniame mūšyje. Vien tik šaulių būrių jau nebepakako; reikėjo surasti tinkamą formą taip pat ir masėms panaudoti, ir ši forma buvo surasta *kolonoje*. Rikiavimas kolonomis įgalino net menkai teapmokytą kariuomenę judėti

gana tvarkingai, ir, be to, net pagreitinta žygiuote (100 ir daugiau žingsnių per minutę); susirikiavus kolona, galima buvo pralaužti nepaslankias senosios linijinės rikiuotės formas, kautis bet kurioje, vadinasi, ir nepalankiausioje linijinei rikiuotei vietovėje, grupuoti kariuomenę bet kuriuo, aplinkybes atitinkančiu būdu ir, sutartinai su išsisklaidžiusių šaulių veiksmais, sulaikyti, atitraukti, kamuoti priešo linijas — kol jas bus galima sprendžiamajame pozicijos punkte pralaužti, panaudojant rezerve laikomas mases. Šį naują mūšio vedimo būdą, pagrįstą šaulių jungimu su pėstininkų kolonomis ir kariuomenės suskirstymu į savarankiškas, iš visų ginklų rūšių sudarytas divizijas arba armijos korpusus, tiek iš taktinės, tiek ir iš strateginės pusės pilnai išvystė Napoleonas. Tačiau šis būdas pasidarė būtinas pirmiausia dėl prancūzų revoliucijos, kuri pakeitė armijos asmeninės sudėties savybes. Bet naujam kovos būdui buvo reikalingos dar dvi labai svarbios techninės prielaidos: pirma, Gribovalio sukonstruotieji lengvesni lauko patrankų lafetai įgalino kilnoti jas iš vienos vietos į kitą dabar reikalingu greičiu, antra, 1777 metais Prancūzijoje įvestas iš medžioklinio šautuvo perimtas šautuvo buožės išlenkimas — iki tol ji buvo tiesus vamzdžio tęsinys — įgalino taikyti į atskirą žmogų, ne būtinai prašaunant pro šalį. Be šios pažangos senuoju ginklu negalima būtų buvę šaudyti išskleistinėje rikiuotėje.

Revoliucinė visos tautos apginklavimo sistema greit buvo apribota priverstiniu naujokų šaukimu (su teise turtingiesiems išsipirkti, pastatant savo vietoje kitą asmenį), ir šia forma karinė prievolė buvo priimta daugumoje didžiųjų kontinento valstybių. Tik Prūsija mėgino savo landvero[1] sistema įtraukti tarnybon karines tautos pajėgas platesniu mastu. Be to, Prūsija buvo pirmoji valstybė, kuri visą savo pėstiją apginklavo naujausiu ginklu: per uoksą užtaisomu graižtviniu šautuvu — po to, kai tarp 1830 ir 1860 metų savo trumpalaikį vaidmenį atliko karo reikalams tinkamas, per vamzdžio galą užtaisomas graižtvinis šautuvas. Abi šios naujovės nulėmė 1866 metais Prūsijos laimėjimus.

Prancūzų—prūsų kare pirmą kartą stojo viena prieš kitą dvi armijos, abi ginkluotos per uoksą užtaisomais graižtviniais šautuvais, ir, be to, iš esmės imant, abi su tokia pat kovos rikiuote, kuri buvo vartojama senojo lygiavamzdžio titnaginio šautuvo laikais; skirtumas buvo tik tas, kad prūsai pamėgino surasti tinkamesnę naujam apginklavimui kovos formą — kuopos koloną. Bet kai rugpiūčio 18 d., ties Sen-Priva, prūsų gvardija pamėgino šią kuopos koloną rimtai pritaikyti, penki pulkai, daugiausia dalyvavę šiose kautynėse, per kokias dvi valandas neteko daugiau

[1] — atsargos kariuomenė. *Red.*

kaip trečdalio savo sudėties (176 karininkų ir 5 114 eilinių), ir nuo to laiko kuopos kolona, kaip kovos forma, buvo galutinai pasmerkta, kaip ir bataliono kolonos bei linijinė rikiuotė. Nuo bet kokio mėginimo priešo šautuvų ugniai priešpastatyti kokius nors suglaustus dalinius buvo atsisakyta, ir vėliau vokiečiai kaudavosi tik tomis tankiomis šaulių grandinėmis, į kurias paprastai kolonos jau ir anksčiau išsiskleisdavo pačios, kai patekdavo į priešo šautuvų ugnį, nors aukštesnioji vadovybė su tuo ir kovojo kaip su tvarkos ardymu. Lygiai taip pat priešo šautuvų ugnies veikimo sferoje vienintele judėjimo forma pasidarė *perbėgimas*. Kareivis ir čia pasirodė esąs sumanesnis už karininką: kaip tik *jis*, kareivis, instinktyviai surado vienintelę kovos formą, kuri lig šiol taikoma per uoksą užtaisomų šautuvų ugnyje, ir jis sėkmingai apgynė ją, nepaisant vyresnybės priešinimosi.

Prancūzų—prūsų karas buvo posūkis, turįs visiškai kitokią reikšmę, negu visi pirmesnieji. Pirma, ginklai dabar tiek ištobulėjo, kad nauja pažanga, kuri turėtų kokio nors perversmo reikšmę, daugiau nebeįmanoma. Kai yra patrankos, iš kurių galima pataikyti į batalioną, jei tik jį įžiūri akis, kai yra šautuvai, iš kurių taip pat sėkmingai galima taikyti ir pataikyti į atskirą žmogų, ir kai, be to, šautuvo užtaisymui reikia mažiau laiko, negu taikymui, — visi tolesni patobulinimai lauko karui yra daugiau ar mažiau nereikšmingi. Tuo būdu šia kryptimi išsivystymo era esminiais bruožais yra užbaigta. Antra, šis karas privertė visas didžiąsias kontinento valstybes įvesti pas save sustiprintą prūsiškąją landvero sistemą ir tuo pačiu užsikrauti ant savo pečių karo naštą, kurios slegiamos, jos per nedaugelį metų turi žlugti. Kariuomenė pasidarė svarbiausias valstybės tikslas, ji pasidarė savitikslis; tautos tik ir tegyvena tam, kad tiektų kareivius ir juos maitintų. Militarizmas viešpatauja Europoje ir ją ryte ryja. Tačiau šiame militarizme slypi ir jo paties žlugimo užuomazga. Varžybos tarp atskirų valstybių verčia jas, iš vienos pusės, kasmet leisti vis daugiau pinigų armijai, laivynui, patrankoms ir t. t., vadinasi, vis labiau artinti finansinę katastrofą; antra vertus, tos varžybos verčia jas vis rimčiau vykdyti visuotinę karinę prievolę ir tuo pačiu, galų gale, apmokyti vartoti ginklą visą liaudį, ir pastaroji įgalinama tam tikru momentu įgyvendinti savo valią priešingai vadovaujančiajai kariuomenės vyresnybei. Ir šis momentas ateis, kai tik liaudies masės — kaimo ir miesto darbininkai, o taip pat valstiečiai — *turės* savo valią. Šioje pakopoje monarcho kariuomenė pavirsta liaudies kariuomene, mašina atsisako tarnauti, ir militarizmas dėl savo paties dialektinio išsivystymo žlunga. Ko neįstengė atlikti buržuazinė 1848 metų demokratija, kaip tik dėl to, kad ji buvo *buržuazinė*, o ne proletarinė, vadinasi, dėl to, kad ji nepajėgė duoti darbo žmonių masėms valios, kurios turinys būtų atitikęs jų klasinę

padėtį, — tai būtinai atliks socializmas. O tai reiškia militarizmo ir drauge su juo visų nuolatinių armijų susprogdinimą *iš vidaus*.

Tokia yra mūsų šiuolaikinės pėstijos istorijos pirmoji moralė. Antroji moralė, vėl grąžinanti mus prie p. Diuringo, yra ta, kad visa armijų organizacija ir kovos metodas, o drauge su tuo pergalės ir pralaimėjimai, pasirodė priklausą nuo materialinių, t. y. ekonominių, sąlygų: nuo žmogiškosios medžiagos ir nuo ginklų, vadinasi, — nuo gyventojų kokybės ir kiekybės ir nuo technikos. Tik tokia medžiotojų tauta, kaip amerikiečiai, galėjo vėl išrasti šaulių rikiuotę, o medžiotojai jie buvo dėl grynai ekonominių priežasčių, lygiai taip pat, kaip dabar tie patys senųjų Valstijų jankiai dėl grynai ekonominių priežasčių pavirto žemdirbiais, pramonininkais, jūrininkais ir pirkliais, kurie jau nebesiverčia medžiokle neįžengiamose giriose, bet užtat juo sėkmingiau darbuojasi spekuliacijos srityje, kurioje jie taip pat toli į priekį pastūmėjo masių panaudojimo meną. — Tik tokia revoliucija, kaip prancūziškoji, ekonomiškai išlaisvinusi buržua ir ypač valstietį, galėjo išrasti masines armijas ir kartu laisvas jų judėjimo formas, į kurias sudužo senosios, nepaslankios linijos — karinis jų ginamo absoliutizmo atspindys. Mes jau esame matę, kaip kiekvienu atveju technikos laimėjimai, vos tik jie galėdavo būti ir faktiškai būdavo pritaikomi karo tikslams, tuč-tuojau — beveik per prievartą, be to, dažnai dar prieš kariuomenės vadovybės valią — sukeldavo pasikeitimus ir net perversmus karyboje. Kiek karo vedimas priklauso, be to, nuo savojo užnugario ir nuo karo veiksmų rajono gamybinio pajėgumo ir susisiekimo priemonių, šiuo reikalu p. Diuringą šiandien gali apšviesti kiekvienas stropus puskarininkis. Žodžiu tariant, „prievartai“ visur ir visuomet padėdavo nugalėti ekonominės sąlygos bei ištekliai, be kurių ji netenka savo jėgos, ir kas įsigeistų reformuoti karo mokslą, besivadovaudamas priešingu, p. Diuringo principus atitinkančiu požiūriu, tas nesusilauktų nieko kito, išskyrus griežtą atkirtį [1].

Jei mes nuo sausumos pereisime prie jūros, tai tik per paskutinius 20 metų galėsime čia konstatuoti dar kur kas reikšmingesnį perversmą. Krymo karo metu buvo naudojamas medinis dviejų ir trijų denių karo laivas, turėjęs nuo 60 iki 100 patrankų; jis plaukiojo daugiausia su burėmis ir turėjo silpną garo mašiną tik pagalbiniam darbui. Toks laivas buvo apginkluotas daugiausia 32-jų svarų patrankomis, 50 centnerių svorio, ir tik viena kita 68-ių svarų patranka, 95 centnerių svorio. Karui besibaigiant,

[1] Prūsijos generaliniame štabe tai yra taip pat gerai žinoma. „Karybos *pagrindas* pirmiausia yra *ūkinė* tautų gyvenimo santvarka aplamai“, — sako viename moksliniame pranešime generalinio štabo kapitonas Maksas Jensas („Kölnische Zeitung“ [„Kelno Laikraštis“. *Red.*], 1876 m. balandžio 20 d., trečiasis lapas). [*Engelso pastaba.*]

pasirodė plaukiojančios šarvuotos baterijos, nepaslankios, beveik nejudamos, bet esant anuometinei artilerijai — nepažeidžiamos pabaisos. Netrukus šarvai buvo perkelti ir į karo laivus; iš pradžių šarvai buvo ploni: 4-rių colių storio šarvas buvo laikomas labai sunkiu. Bet artilerijos pažanga šarvą greit pralenkė; bet kurio, kaskart vis didėjančio storumo šarvui buvo išrandama nauja, sunkesnė patranka, kuri lengvai jį pramušdavo. Tuo būdu mes jau priėjome, iš vienos pusės, iki 10, 12, 14 ir 24-ių colių šarvų (Italija ketina pastatyti laivą su 3-jų pėdų storio šarvu), o iš antros pusės — iki 25, 35, 80 ir net 100 tonų svorio (skaitant toną po 20 centnerių [1]) graižtvinių patrankų, kurios 300, 400, 1 700 ir iki 2 000 svarų sviedinius svaido į anksčiau negirdėtą tolį. Šių dienų karo laivas yra milžiniškas šarvuotas sraigtinis garlaivis, 8 000—9 000 tonų talpos ir 6 000—8 000 arklio jėgų, su pasukamais bokštais ir keturiomis, daugiausia — šešiomis sunkiomis patrankomis ir su išsikišančiu laivo priekyje, žemiau vaterlinijos, taranu priešo laivams pramušti. Toks karo laivas yra ištisa didžiulė mašina, kur garas ne tik suteikia šarvuočiui didelį greitį, bet ir valdo vairą, pakelia ir išmeta inkarą, pasuka bokštus, nukreipia ir užtaiso patrankas, išsiurbia vandenį, kelia ir nuleidžia valtis, kurios iš dalies taip pat yra varomos garu, ir t. t. Varžybos tarp apsauginio šarvo ir patrankų pajėgumo dar taip toli nuo pabaigos, kad šiuo metu karo laivas labai dažnai nebepatenkina jam statomų reikalavimų, pasensta, dar nespėjus nuleisti jį į vandenį. Šiuolaikinis karo laivas yra ne tik stambiosios pramonės produktas, bet tuo pačiu laiku ir jos pavyzdys, plaukiojąs fabrikas, — fabrikas, kuriame, tiesą pasakius, gamybą daugiausia atstoja pinigų eikvojimas. Šalis su labiausiai išsivysčiusia stambiąja pramone, galima sakyti, turi šių laivų statybos monopolį. Visi turkų, beveik visi rusų ir dauguma vokiečių šarvuočių yra pastatyti Anglijoje; bent kiek pakenčiami šarvai gaminami beveik vien tik Šefilde; iš trijų Europos geležies liejyklų, kurios vienos ir tegali gaminti sunkiausias patrankas, dvi yra Anglijoje (Vulviče ir Elsvike), o trečioji (Krupo) — Vokietijoje. Šis pavyzdys kuo akivaizdžiausiai parodo, kad „tiesioginė politinė prievarta", kuri, anot p. Diuringo, esanti „lemiama ūkinės padėties priežastis", atvirkščiai, yra visiškai pajungta ūkinei padėčiai; kad ne tik jūrinio prievartos įrankio — karo laivo — pagaminimas, bet ir pats jo valdymas pasidarė šiuolaikinės stambiosios pramonės šaka. Ir niekas taip skaudžiai nepajuto šios permainos, kaip tik pati „prievarta" — valstybė, kuriai šiuo metu vienas laivas atsieina tiek pat, kiek anksčiau atsieidavo ištisas nedidelis laivynas; be to, jai tenka savo akimis

[1] Čia turimas galvoje vokiškas centneris (50 kg), kuris sudaro pusę metrinio centnerio. *Red.*

matyti, kaip šie brangūs laivai, dar nenuleisti į vandenį, jau pasensta ir, vadinasi, netenka savo vertės; ir valstybė — tikriausiai ne mažiau už p. Diuringą — yra nepatenkinta tuo, kad „ūkinės padėties“ žmogus, inžinierius, šiandien laive turi didesnę reikšmę, negu „tiesioginės prievartos“ žmogus — kapitonas. Mes, priešingai, neturime jokio pagrindo sielotis, matydami, kad varžybose tarp šarvo ir patrankos karo laivas yra pasiekęs tokią tobulumo ribą, kada jis darosi tiek pat neįperkamas, kiek ir netinkamas karo reikalams [1], ir kad tų pačių varžybų dėka ir jūrų karo srityje atsiskleidžia tie vidiniai dialektinio judėjimo dėsniai, pagal kuriuos militarizmas, kaip ir kiekvienas kitas istorinis reiškinys, žūva nuo savo paties vystymosi pasekmių.

Tuo būdu ir čia aišku kaip diena, kad „pirminio veiksnio ieškoti tiesioginėje politinėje prievartoje, o ne netiesioginėje ekonominėje galioje“ — negalima. Kaip tik priešingai. Iš tikrųjų, kas gi pasirodė esąs „pirminis veiksnys“ pačioje prievartoje? Ekonominė galia, galingų stambiosios pramonės priemonių valdymas. Politinė galia jūroje, besiremianti šiuolaikiniais karo laivais, anaiptol nėra „tiesioginė“ prievarta, o kaip tik atvirkščiai — ją *sąlygoja* ekonominė galia, aukštas metalurgijos išsivystymas, galimumas turėti savo žinioje sumanius technikus ir turtingas anglies kasyklas.

Tačiau kam apie visa tai kalbėti? Tegu artimiausiame jūrų kare vyriausias vadovavimas bus perduotas p. Diuringui, ir jis be jokių torpedų bei kitų gudrybių, vien tik savo „tiesiogine prievarta“, sunaikins visus šarvuočių laivynus, vergiškai priklausančius nuo „ūkinės padėties“.

IV

PRIEVARTOS TEORIJA (pabaiga)

„Labai svarbi yra toji aplinkybė, kad faktiškai viešpatavimas *gamtai* įvyko (viešpatavimas įvyko!) tik dėl viešpatavimo *žmogui* aplamai (!). Ūkinis žemės nuosavybės panaudojimas didesniuose plotuose niekuomet ir niekur nebuvo vykdomas iš anksto nepavergus žmogaus ir neprivertus jo dirbti vienokios ar kitokios rūšies vergišką ar baudžiavinį darbą. Ekonominio viešpatavimo daiktams prielaida buvo politinis, socialinis ir ekonominis žmogaus viešpatavimas žmogui. Argi galima įsivaizduoti stambų žemvaldį, neviešpataujantį vergams, baudžiauninkams arba

[1] Atrodo, kad ištobulėjus automatiškai judančioms torpedoms — naujausiam stambiosios pramonės, dirbančios jūrų karo reikalams, gaminiui, — tai bus pasiekta; tuomet net mažiausias torpedlaivis būtų pranašesnis už didžiausią šarvuotį. (Beje, reikia atsiminti, kad tai buvo parašyta 1878 metais.) [*Engelso pastaba.*]

netiesiogiai nelaisviems žmonėms? Ką galėjo reikšti stambaus masto žemdirbystei praeityje ar dabartyje jėga vieno žmogaus, kurio žinioje geriausiu atveju buvo jo pagalbinė šeimos narių jėga? Žemės eksploatavimas arba ekonominio viešpatavimo žemei išplėtimas iki tokio laipsnio, kuris viršija natūralines atskiro žmogaus jėgas, — iki šiol istorijoje tebuvo galimas tik dėl to, kad, prieš nustatant viešpatavimą žemei arba vienu metu su juo, buvo įvykdytas vienoks ar kitoks žmogaus pavergimas. Paskesniuose vystymosi laikotarpiuose šis pavergimas buvo sušvelnintas... Dabartinė jo forma labiau išsivysčiusiose valstybėse yra samdomasis darbas, kuriam didesniu ar mažesniu laipsniu vadovauja policinis viešpatavimas. Vadinasi, praktinė galimybė tos šiuolaikinio turtingumo atmainos, kuri pasireiškia platesniu viešpatavimu žemei ir (!) stambia žemėvalda, yra pagrįsta samdomuoju darbu. Savaime suprantama, visos kitos paskirstomojo turto rūšys istoriškai turi būti paaiškinamos panašiu būdu, ir netiesioginė žmogaus priklausomybė nuo žmogaus, kuri šiuo metu sudaro pagrindinį ekonominiu atžvilgiu labiausiai išsivysčiusios santvarkos bruožą, negali būti suprasta ir išaiškinta pati iš savęs, o tik kaip šiek tiek pasikeitęs pirmesnio tiesioginio pajungimo ir eksproprijavimo palikimas". Taip teigia p. Diuringas.

Tezė: Viešpatavimas (žmogaus) gamtai numato viešpatavimą (žmogaus) žmogui.

Įrodymas: Ūkinis žemės *nuosavybės* panaudojimas *didesniuose plotuose* niekuomet ir niekur nebuvo vykdomas kitaip, kaip pavergtų žmonių darbu.

Įrodymo įrodymas: Kaip gali egzistuoti stambūs žemvaldžiai be pavergtų žmonių? Juk stambus žemvaldys su savo šeima be pavergtų žmonių galėtų apdirbti tik menkutę savo žemių dalį.

Taigi, norėdamas įrodyti, kad gamtai pasijungti žmogus turėjo pirmiau pavergti kitą žmogų, p. Diuringas, ilgai negalvodamas, „gamtą" paverčia „žemės nuosavybe didesniuose plotuose", o šią žemės nuosavybę — nežinia kam priklausančią — jis tuoj paverčia nuosavybe stambaus žemvaldžio, kuris, žinoma, be pavergtų žmonių pagalbos savo žemės dirbti negali.

Bet, pirma, „viešpatavimas gamtai" ir „ūkinis žemės nuosavybės panaudojimas" anaiptol nėra tas pat. Viešpatavimas gamtai pramonėje vyksta nepalyginti didesniu mastu negu žemdirbystėje, kuri, užuot pati pajungusi sau klimatą, yra ligi šiol priversta prie jo taikytis.

Antra, jei mes apsiribojame ūkiniu žemės nuosavybės panaudojimu didesniuose plotuose, tai kyla klausimas, kam toji žemės nuosavybė priklauso, ir čia visų kultūringųjų tautų istorijos pradžioje mes randame ne „stambųjį žemvaldį", kurį čia pakiša mums p. Diuringas su įprasta jam fokusininko maniera, jo vadinama „natūraline dialektika", — o giminės ir kaimo

bendruomenes su bendruomenine žemėvalda. Nuo Indijos iki Airijos žemės nuosavybe didesniuose plotuose pradžioje naudojosi kaip tik tokios giminės bei kaimo bendruomenės, ir žemė būdavo apdirbama arba išvien visos bendruomenės, arba būdavo skirstoma į atskirus sklypus, kuriuos bendruomenė duodavo tam tikram laikui atskiroms šeimoms, miškus ir ganyklas visą laiką paliekant bendram naudojimui. Ir vėl būdinga p. Diuringo „kruopščiausioms specialioms studijoms“ „politinių ir juridinių mokslų srityje“, kad jis apie visa tai nieko nežino, kad visi jo veikalai rodo, kad jis yra visiškai nesusipažinęs su epochą sudariusiais Maurerio veikalais apie vokiškosios markos pirmykštę santvarką — visos vokiečių teisės pagrindą; lygiai taip pat p. Diuringo veikalai liudija, kad jis visiškai nėra susipažinęs su nuolat didėjančia literatūra, kuri — daugiausia Maurerio veikalų įtakoje — nustato, kad pirmykštė bendruomeninė žemėvalda užtinkama visose kultūringosiose Europos ir Azijos tautose, ir tiria įvairias jos gyvavimo bei suirimo formas. Kaip prancūzų ir anglų teisės srityje p. Diuringas „pats yra atsakingas už visą savo nemokšiškumą“, — o šis nemokšiškumas yra labai didelis, — lygiai taip jis „pats yra atsakingas“ už savo žymiai didesnį nemokšiškumą vokiečių teisės srityje. Žmogus, kuris taip smarkiai piktinasi universiteto profesorių akiračio ribotumu, vokiečių teisės srityje lig šiol dar tebelieka geriausiu atveju tokiame lygyje, kokiame profesoriai yra buvę prieš 20 metų.

Pono Diuringo tvirtinimas, kad ūkiniam žemės nuosavybės panaudojimui didesniuose plotuose buvę reikalingi dvarininkai ir pavergti žmonės, yra grynas jo „laisvos kūrybos ir vaizduotės produktas“. Visuose Rytuose, kur žemės savininkas yra bendruomenė arba valstybė, kalboje nėra net žodžio „dvarininkas“, — apie tai p. Diuringas gali pasiteirauti pas anglų teisininkus, kurie Indijoje taip pat veltui kamavosi, ieškodami atsakymo į klausimą: „Kas čia yra žemės savininkas?“, kaip veltui laužė sau galvą šviesaus atminimo kunigaikštis Henrikas LXXII Reis-Greic-Šleic-Lobenštein-Ebersvaldė dėl klausimo: „Kas čia yra naktinis sargas?“ Tik turkai pirmieji įvedė Rytuose jų nukariautose šalyse kažką panašaus į dvarininkišką feodalizmą. Graikija jau herojų laikotarpyje įžengia į istoriją susiskirsčiusi luomais, o tai savo ruožtu tebuvo tik akivaizdus ilgesnės ar trumpesnės, mums nežinomos ankstyvesnės istorijos rezultatas. Bet ir čia žemę dirbo daugiausia savarankiški valstiečiai; stambesni, kilmingiesiems bei giminių vadams priklausę dvarai buvo išimtis ir, be to, jie greit išnyko. Italijoje žemę pirmieji pradėjo dirbti daugiausia valstiečiai; kai paskutiniaisiais Romos respublikos laikais stambios grupės dvarų — latifundijos — išstūmė smulkiuosius valstiečius ir pakeitė juos vergais, jos kartu žemdirbystę pakeitė gyvulininkyste ir, kaip tai buvo žinoma jau Plinijui, atvedė Ita-

liją į pražūtį (latifundia Italiam perdidere). Viduramžiais visoje Europoje viešpatauja (ypač suariant nedirbamos žemės plotus) valstiečių ūkis, ir čia dabar svarstomam klausimui nesvarbu, ar tie valstiečiai turėjo mokėti — ir kokias būtent — duokles vienam ar kitam feodalui. Frizų, žemutinių saksų, flamandų ir Reino žemupio kolonistai, kurie pradėjo dirbti iš slavų atimtas žemes į rytus nuo Elbos, darė tai kaip laisvi valstiečiai, mokėdami labai lengvatinius mokesčius, bet anaiptol ne „vienos ar kitos lažo rūšies“ sąlygomis.

Šiaurės Amerikoje didesnioji žemės ploto dalis buvo sukultūrinta laisvųjų valstiečių darbu, tuo tarpu kai stambieji Pietų dvarininkai su savo vergais ir savo grobuoniška ūkininkavimo sistema taip nualino žemę, kad joje tegalėjo augti tik eglės, ir medvilnės kultūra turėjo keltis vis toliau į vakarus. Australijoje ir Naujojoje Zelandijoje visi anglų vyriausybės mėginimai dirbtinai sukurti agrarinę aristokratiją nepasisekė. Trumpai tariant, išskyrus tropines ir subtropines kolonijas, kur klimatas neleidžia europiečiui verstis žemdirbyste, stambus žemvaldys, kuris pajungia savo viešpatavimui gamtą ir išaria naujus žemės plotus, panaudodamas vergų ar baudžiauninkų darbą, pasirodo esąs gryniausias fantazijos vaisius. Priešingai, ten, kur senovėje pasirodydavo stambus žemvaldys, kaip, pavyzdžiui, Italijoje, ten jis ne dirvonus paversdavo dirbamais laukais, bet, atvirkščiai, valstiečių įdirbtus laukus paversdavo ganyklomis, išvaikydamas žmones ir nuskurdindamas ištisas šalis. Tik naujausiais laikais, nuo to laiko, kai didesnis gyventojų tankumas pakėlė žemės vertę, o ypač kai agronomijos išsivystymas įgalino ir blogesnę žemę padaryti tinkamesnę dirbimui, — tik nuo to laiko stambieji žemvaldžiai pradeda plačiu mastu dalyvauti išariant dirvonus ir ganyklas, daugiausia grobstydami bendruomenines valstiečių žemes tiek Anglijoje, tiek ir Vokietijoje. Tačiau ir čia neapsieita be priešingo proceso: kiekvienam akrui bendruomeninės žemės, kurią buvo išarę stambieji Anglijos žemvaldžiai, Skotijoje teko bent trys ariamosios žemės akrai, kuriuos jie pavertė avių ganyklomis, o paskiau net tiesiog stambių žvėrių medžioklės parkais.

Čia mes teturime reikalą tik su p. Diuringo tvirtinimu, kad žymių žemės plotų, t. y. faktiškai beveik viso kultūrinio dirbamosios žemės ploto, įsavinimas žemdirbystei „niekad ir niekur“ nėra vykęs kitaip, kaip tik stambiesiems žemvaldžiams panaudojant pavergtus žmones, — tvirtinimu, „kurio prielaidą sudaro“, kaip mes matėme, tikrai negirdėtas istorijos nežinojimas. Todėl mums čia nėra reikalo aiškinti, kiek įvairiais laikotarpiais žemių plotai, jau pilnai ar didesne dalimi išarti, buvo dirbami vergų (kaip Graikijos klestėjimo laikotarpiu) ar baudžiauninkų (lažiniai valstiečių kiemai nuo viduramžių laikų); mums taip pat nėra reikalo

tirti, kokia yra buvusi įvairiose epochose visuomeninė stambiųjų žemvaldžių funkcija.

Atskleidęs mums šį puikų fantastišką paveikslą, kuriame nebežinai, kuo labiau stebėtis, ar dedukcijos fokusais, ar istorijos klastojimu, — p. Diuringas džiūgaudamas sušunka: „Savaime suprantama, visos kitos paskirstomojo turto rūšys *istoriškai* turi būti *paaiškinamos panašiu būdu!*". Tuo jis, žinoma, išvengia reikalo bent vieną žodelį tarti, pavyzdžiui, apie kapitalo atsiradimą.

Ponas Diuringas tvirtina, kad žmogaus viešpatavimas žmogui yra žmogaus viešpatavimo gamtai prielaida. Jei jis aplamai tenori tuo pasakyti tik tai, kad visa mūsų šiuolaikinė ekonominė santvarka, šiuo metu pasiekta žemdirbystės ir pramonės išsivystymo pakopa, yra klasiniuose priešingumuose, viešpatavimo ir pavergimo santykiuose besivystančios visuomenės istorijos rezultatas — tai jis sako kažką tokio, kas nuo „Komunistų Manifesto" laikų seniai virto banalybe. Bet svarbu yra kaip tik išaiškinti klasių ir viešpatavimo santykių atsiradimą, ir jei p. Diuringas tam visuomet teturi tik vieną vienintelį žodį — „prievarta", tai toks aiškinimas nė kiek nepastumia mūsų į priekį. Jau tas paprastas faktas, kad engiamųjų ir išnaudojamųjų visais laikais yra buvę žymiai daugiau negu engėjų ir išnaudotojų ir kad, vadinasi, tikroji jėga visuomet yra buvusi pirmųjų pusėje, — jau vien šis faktas pakankamai aiškiai parodo visos prievartos teorijos absurdiškumą. Vadinasi, viešpatavimo ir pavergimo santykių paaiškinimą reikia dar surasti.

Jie atsirado dvejopu būdu.

Kokie žmonės yra buvę pradžioje, išsiskirdami iš gyvulių (siauresne žodžio prasme) pasaulio, tokie jie ir įžengė į istoriją: dar kaip pusiau gyvuliai, dar laukiniai, bejėgiai prieš gamtos jėgas, dar neįsisąmoninę savųjų jėgų; dėl to jie buvo vargingi, kaip gyvuliai, ir nedaug kuo už juos produktyvesni. Čia viešpatauja tam tikra gyvenimo lygio lygybė, o šeimų galvoms — taip pat savotiška visuomeninės padėties lygybė, bent visuomeninių klasių nebuvimas, kuris pastebimas dar ir vėlesniųjų kultūringųjų tautų pirmykštėse žemdirbinėse bendruomenėse. Kiekvienoje tokioje bendruomenėje nuo pat pradžios esama tam tikrų bendrų interesų, kurių apsaugą tenka pavesti atskiriems asmenims, nors ir visos visuomenės priežiūroje; tokie bendri interesai yra: ginčų sprendimas; represijos prieš asmenis, peržengiančius savo teises; drėkinimo priežiūra, ypač karštosiose šalyse; pagaliau, pirmykščiame laukiniame būvyje — religinės funkcijos. Tokios pareigos pirmykštėse bendruomenėse yra randamos visais laikais, — pavyzdžiui, seniausiose vokiškosiose markose ir dar dabar Indijoje. Tokios pareigos, savaime suprantama, teikia tam tikrą valdžią ir sudaro valstybinės valdžios užuomazgą. Palaipsniui gamybinės jėgos auga; gyventojų tan-

kumui didėjant, vienais atvejais atsiranda atskirų bendruomenių interesų bendrumas, o kitais — jų interesai susiduria; bendruomenių susigrupavimas į stambesnę visumą vėl sukelia naują darbo pasidalijimą ir įvedimą naujų organų bendriems interesams ginti ir prieš visuomenę nukreiptiems interesams slopinti. Šie organai, kurie, jau kaip bendrų visos grupės interesų atstovai, kiekvienos atskiros bendruomenės atžvilgiu užima ypatingą, tam tikromis aplinkybėmis dargi antagonistinę, padėtį, greit darosi dar savarankiškesni, iš dalies dėl visuomeninių pareigų paveldimumo, atsirandančio beveik savaime pasaulyje, kur viskas vyksta stichiškai, o iš dalies, konfliktams su kitomis grupėmis dažnėjant, dėl didėjančio tokių organų būtinumo. Mums čia nėra reikalo aiškinti, kokiu būdu šis vis didėjęs visuomeninių funkcijų savarankiškumas visuomenės atžvilgiu ilgainiui galėjo išaugti į viešpatavimą visuomenei; kokiu būdu pirmykštis visuomenės tarnas, esant palankioms sąlygoms, palaipsniui virto jos ponu; kaip šis ponas, priklausomai nuo aplinkybių, pasireikšdavo čia rytų despotu ar satrapu, čia graikų giminės vadu, čia keltų klano galva ir t. t.; kiek jis, šiam kitimui vykstant, vartojo taip pat prievartą ir kaip, pagaliau, atskiri viešpataujantieji asmenys susitelkė į viešpataujančiąją klasę. Mums tėra svarbu čia nustatyti, kad politinio viešpatavimo pagrindą visur sudarė kurios nors visuomeninės tarnybinės funkcijos atlikimas ir kad politinis viešpatavimas ilgiau truko tik tuo atveju, jeigu jis vykdė šią visuomeninę tarnybinę funkciją. Kad ir kiek yra buvę Persijoje ir Indijoje viena po kitos klestėjusių, o paskui žlugusių despotijų, — kiekviena iš jų labai gerai žinojo, kad ji pirmiausia yra bendras darbų vykdytojas, drėkinant upių slėnius, — be tokio drėkinimo ir pati žemdirbystė ten buvo neįmanoma. Tik apsišvietusieji anglai sugebėjo pražiopsoti šią aplinkybę Indijoje; jie apleido drėkinamuosius kanalus ir šliuzus, ir tik dabar, reguliariai besikartojant badmečiams, jie pradeda, pagaliau, suvokti, kad neįvertino vienintelės veiklos, kuri galėtų pateisinti jų viešpatavimą Indijoje bent tiek, kiek buvo teisėtas jų pirmtakų viešpatavimas.

Bet greta šio klasių susidarymo proceso vyko dar ir kitas procesas. Stichiškai atsiradęs darbo pasidalijimas žemdirbio šeimoje įgalino, pasiekus tam tikrą gerovės laipsnį, prijungti prie šeimos vieną ar keletą darbo jėgų iš šalies. Taip yra buvę ypač tose šalyse, kuriose senasis bendruomeninis žemės valdymas jau buvo iširęs arba kur bent pirmesnįjį bendrą žemės dirbimą buvo pakeitęs žemės sklypų dirbimas atskiromis šeimomis. Gamyba jau buvo tiek išsivysčiusi, kad žmogaus darbo jėga dabar galėjo pagaminti daugiau, negu buvo reikalinga paprastam jos išlaikymui; atsirado išteklių didesniam darbo jėgų kiekiui išlaikyti, o taip pat priemonių joms panaudoti; darbo

jėga įgijo *vertę*. Bet pati bendruomenė ir sąjunga, kuriai ši bendruomenė priklausė, dar neišskirdavo iš savo tarpo laisvų, atliekamų darbo jėgų. Užtat tokių jėgų tiekdavo karas, o karas yra toks pat senas, kaip ir kelių bendruomeninių grupių gyvavimas vienu metu kaimynystėje. Lig tol nebuvo žinoma, ką daryti su karo belaisviais, ir todėl juos tiesiog žudydavo, o dar anksčiau — suvalgydavo. Bet dabar pasiektoje „ūkinės padėties" pakopoje karo belaisviai įgijo tam tikrą vertę; todėl juos pradėta palikti gyvus ir naudotis jų darbu. Tuo būdu prievarta, užuot viešpatavusi ūkinei padėčiai, priešingai, buvo priversta jai tarnauti. Buvo atrasta *vergovė*. Ji greit pasidarė viešpataujančia gamybos forma visose tautose, kurios savo išsivystyme pažengė toliau senovinės bendruomenės, bet galiausiai ji pasidarė taip pat viena iš svarbiausiųjų jų smukimo priežasčių. Tik vergovė padarė galimą stambesniu mastu darbo pasidalijimą tarp žemdirbystės ir pramonės ir tuo būdu sudarė sąlygas senojo pasaulio kultūrai — graikų kultūrai suklestėti. Be vergovės nebūtų buvę graikų valstybės, graikų meno ir mokslo; be vergovės nebūtų buvę ir Romos valstybės. O be to pamato, kurį padėjo Graikija ir Roma, nebūtų ir šiuolaikinės Europos. Mes niekuomet neturėtume pamiršti, kad viso mūsų ekonominio, politinio ir intelektualinio išsivystymo prielaidą sudarė tokia santvarka, kurioje vergovė buvo taip pat būtina, kaip ir visuotinai pripažinta. Šia prasme mes turime teisę pasakyti: be antikinės vergovės nebūtų ir šiuolaikinio socializmo.

Nėra nieko lengvesnio, kaip prapliupti ištisa srove bendrų frazių apie vergovę ir panašius dalykus, išgiežiant savo taurų dorovingą apmaudą dėl tokių gėdingų reiškinių. Deja, šiuo pasipiktinimu išreiškiama tik tai, kas kiekvienam yra žinoma, būtent, — kad šie antikiniai institutai daugiau nebeatitinka mūsų šiuolaikinių sąlygų ir nuo šių sąlygų priklausančių mūsų jausmų. Bet iš to mes ničnieko nesužinome apie tai, kaip tie institutai atsirado, kodėl jie egzistavo ir kokį vaidmenį jie suvaidino istorijoje. Ir jeigu jau mes pradėjome apie tai kalbėti, tai turime pasakyti, — kad ir koks prieštaravimas ir erezija tai atrodytų, — kad anuometinėmis sąlygomis vergovės įvedimas buvo didelis žingsnis į priekį. Juk negalima neigti to fakto, kad žmogus, buvęs pradžioje žvėris, savo išsivystymui buvo reikalingas barbariškų, beveik žvėriškų priemonių, kad galėtų iš to barbariško būvio ištrūkti. Senovinės bendruomenės, kur jos išliko, per ištisus tūkstantmečius buvo pagrindas pačiai šiurkščiausiai valstybinei formai, rytų despotizmui, nuo Indijos iki Rusijos. Tik ten, kur jos iširo, tautos savo jėgomis pasistūmėjo į priekį vystymosi keliu, ir artimiausioji ekonominė jų pažanga buvo gamybos didinimas ir tolesnis jos vystymas panaudojant vergų darbą. Aišku yra viena: kol žmogaus darbas buvo dar taip ma-

žai našus, kad jis tedavė tik labai menkutį būtinų pragyvenimo reikmenų perteklių, tol gamybinių jėgų augimas, susisiekimo plėtimas, valstybės ir teisės vystymasis, meno ir mokslo kūrimas — visa tai pasidarė įmanoma tik sustiprinus darbo pasidalijimą, kurio pagrindą sudarė stambusis darbo pasidalijimas tarp paprastą fizinį darbą dirbančios masės ir nedidelio skaičiaus privilegijuotųjų, kurie vadovauja darbams, verčiasi prekyba, tvarko valstybės reikalus, o paskiau užsiima taip pat ir mokslu bei menu. Paprasčiausia, visiškai stichiškai susidėjusi šio darbo pasidalijimo forma ir buvo kaip tik vergovė. Esant istorinėms senojo, skyrium imant, graikiškojo pasaulio prielaidoms, perėjimas prie klasiniais priešingumais pagrįstos visuomenės tegalėjo įvykti tik vergovės forma. Net patiems vergams tai buvo pažanga: karo belaisviai, iš kurių tarpo būdavo verbuojama vergų masė, dabar bent būdavo paliekami gyvi, tuo tarpu kai anksčiau jie buvo žudomi, o dar anksčiau net suvalgomi.

Šia proga pastebėsime, kad visi lig šiol buvusieji istoriniai priešingumai tarp išnaudotojų ir išnaudojamųjų, viešpataujančiųjų ir engiamųjų klasių yra paaiškinami tuo pačiu palyginti neišvystytu žmogaus darbo našumu. Kol faktiškai dirbantieji gyventojai tiek yra užimti savo būtinu darbu, kad jiems nebelieka laiko bendrą reikšmę turintiems visuomeniniams reikalams — vadovauti darbams, valstybiniams reikalams, teisingumui vykdyti, menui, mokslui ir t. t., — tol neišvengiamai turėjo egzistuoti tam tikra klasė, kuri, būdama laisva nuo tikrojo darbo, rūpinosi tais reikalais, bet kartu niekuomet nepraleisdavo progos savo naudai vis labiau ir labiau versti darbo naštą ant dirbančiųjų masių pečių. Tik milžiniškas stambiosios pramonės pasiektas gamybinių jėgų augimas leidžia paskirstyti darbą tarp visų be išimties visuomenės narių ir tuo būdu kiekvienam taip sutrumpinti darbo laiką, kad visiems liktų pakankamai laisvo laiko dalyvauti tiek teoriniuose, tiek ir praktiniuose visos visuomenės reikaluose. Vadinasi, tik dabar pasidarė nereikalinga bet kuri viešpataujanti ir išnaudojanti klasė, dar daugiau: ji net pasidarė tiesiogine visuomenės vystymosi kliūtimi; tik dabar ji bus be pasigailėjimo nušalinta, kad ir kokią „tiesioginę prievartą" ji turėtų savo žinioje.

Taigi, jei p. Diuringas taip paniekinamai atsiliepia apie graikiškąjį pasaulį dėl to, kad jis rėmėsi vergove, jis su tokia pat teise gali prikišti graikams garo mašinų ir elektrinio telegrafo neturėjimą. O kai jis teigia, kad mūsų šiuolaikinė samdomoji vergovė tesanti tik šiek tiek pakeistas ir sušvelnintas senosios vergovės palikimas ir kad ji negalinti būti paaiškinta pati iš savęs (t. y. šiuolaikinės visuomenės ekonominiais dėsniais), tai arba šis teigimas reiškia, kad samdomasis darbas, kaip ir

vergovė, yra pavergimo bei klasinio viešpatavimo forma, — tai yra žinoma kiekvienam vaikui, — arba šis teigimas yra neteisingas. Juk su tokia pat teise mes galėtume pasakyti, kad samdomasis darbas tegalįs būti paaiškintas tik kaip sušvelninta forma žmogėdystės, kuri, kaip dabar yra nustatyta, visur yra buvusi pirminis nugalėtųjų priešų panaudojimo būdas.

Iš čia yra aišku, kokį vaidmenį vaidina istorijoje prievarta ekonominio vystymosi atžvilgiu. Pirma, kiekviena politinė valdžia pradžioje remiasi kuria nors ekonomine, visuomenine funkcija ir auga visuomenės nariams dėl pirmykščių bendruomenių irimo virstant privatiniais gamintojais ir, vadinasi, dar labiau didėjant atitolimui tarp jų ir bendrųjų, visuomeninių funkcijų vykdytojų. Antra, kai politinė valdžia pasidarė savarankiška visuomenės atžvilgiu ir iš jos tarno pavirto jos viešpačiu, ji gali veikti dviem kryptimis. Arba ji veikia dėsningo ekonominio vystymosi dvasia ir kryptimi. Šiuo atveju tarp jos ir to vystymosi nekyla jokio konflikto, ir ekonominis vystymasis paspartėja. Arba politinė valdžia veikia priešingai šiam vystymuisi, ir tuomet ji, su mažomis išimtimis, kaip taisyklė, žlunga ekonominio vystymosi spaudžiama. Tos negausios išimtys yra tie pavieniai užkariavimų atvejai, kai mažiau kultūringi užkariautojai išžudydavo arba išvarydavo kurios nors šalies gyventojus ir sunaikindavo jų gamybines jėgas, arba, nemokėdami jų panaudoti, leisdavo joms sunykti. Taip, pavyzdžiui, pasielgė krikščionys maurų Ispanijoje su didesne dalimi drėkinamųjų įrengimų, kurie leido maurams aukštai išvystyti savo žemdirbystę ir sodininkystę. Kiekvieną kartą, kai nugali mažiau kultūringa tauta, savaime suprantama, sutrinka ekonominio vystymosi eiga ir sunaikinama daugybė gamybinių jėgų. Bet kai užkariavimas užtrunka ilgesnį laiką, mažiau kultūringas užkariautojas dažniausiai esti priverstas prisitaikyti prie užkariautos šalies aukštesnės „ūkinės padėties“, kokia ji yra po užkariavimo; jis yra nugalėtosios tautos asimiliuojamas ir dažniausiai perima net jos kalbą. O ten, kur tarp vidinės kurios nors šalies valstybinės valdžios — nekalbant apie užkariavimo atvejus — ir tos šalies ekonominio vystymosi kildavo antagonizmas, kaip tai iki šiol tam tikroje išsivystymo pakopoje atsitikdavo beveik su kiekviena politine valdžia, — ten kova kiekvieną kartą pasibaigdavo politinės valdžios nuvertimu. Ekonominis vystymasis skynė sau kelią nepermaldaujamai, nedarydamas jokių išimčių; paskutinį, labiausiai įtikinamą pavyzdį šiuo atžvilgiu mes jau esame minėję: tai didžioji Prancūzijos revoliucija. Jei kurios nors šalies „ūkinė padėtis“, o kartu su ja ir ekonominė santvarka, sutinkamai su p. Diuringo mokymu, tiesiog priklausytų nuo politinės prievartos, tai negalima suprasti, kodėl Fridrichui Vilhelmui IV po 1848 metų, nepaisant visos jo „šauniosios ka-

riuomenės", nepavyko įdiegti cechinės viduramžių santvarkos ir kitų romantinių įgeidžių savo šalies geležinkeliams, garo mašinoms ir kaip tik tuo metu pradėjusiai vystytis stambiajai pramonei; arba kodėl Rusijos caras, kuris kur kas plačiau vartoja prievartą, ne tik nepajėgia sumokėti savo skolų, bet nebegali net išlaikyti savo „prievartos" kitaip, kaip tolydžio užtraukdamas paskolas iš Vakarų Europos „ūkinės padėties".

Ponui Diuringui prievarta yra kažkas absoliučiai bloga. Pirmasis prievartos aktas yra buvęs, jo nuomone, nusidėjimas. Visa jo doktrina yra verkšlenimas dėl to, kad šis prievartos aktas suteršęs pirmagime nuodėme visą istoriją ligi pat dabartinių laikų, kad visi gamtos dėsniai ir socialiniai dėsniai esą šiuo velnio įrankiu — prievarta — gėdingai iškreipti. Kad prievarta vaidina istorijoje ir kitą vaidmenį — būtent, revoliucinį, kad ji, Markso žodžiais, yra pribuvėja bet kuriai senai visuomenei, kai ji yra nėščia nauja visuomene, kad prievarta yra tas įrankis, kuriuo visuomeninis judėjimas skinasi kelią ir laužo suakmenėjusias, apmirusias politines formas, — apie visa tai p. Diuringas nesako nė žodžio. Tiktai dūsaudamas ir dejuodamas jis prileidžia galimybę, kad išnaudotojiškam šeimininkavimui nuversti prireiks, gal būt, prievartos — deja, matote, nes kiekvienas prievartos panaudojimas demoralizuojąs tą, kuris ją naudoja. Ir tai sakoma, neatsižvelgiant į tą aukštą dorovinį ir idėjinį pakilimą, kuris būdavo kiekvienos pergalingos revoliucijos padarinys! Ir tai sakoma Vokietijoje, kur prievartinis susirėmimas, kuris juk gali būti primestas liaudžiai, turėtų bent tą pirmenybę, kad išdegintų vergiškumo dvasią, kuri iš Trisdešimties metų karo pažeminimo įsiskverbė į nacionalinę sąmonę. Ir šis blankus, suglebęs, bejėgis klerikališkas mąstymas drįsta siūlytis revoliucingiausiai partijai, kokią tik pažįsta istorija?

V

VERTĖS TEORIJA

Beveik šimtas metų praėjo nuo to laiko, kai Leipcige pasirodė knyga, iki mūsų šimtmečio pradžios susilaukusi daugiau kaip 30 leidimų; ją platino mieste ir kaime valdžios organai, pamokslininkai ir įvairios rūšies filantropai, ir visur ji buvo rekomenduojama liaudies mokykloms kaip skaitymų knyga. Ši knyga vadinosi: Rochovo „Vaikų bičiulis". Jos tikslas buvo duoti jaunajai valstiečių ir amatininkų kartai pamokymus apie jos gyvenimo pašaukimą ir jos pareigas visuomeninių bei valstybinių viršininkų atžvilgiu ir kartu įkvėpti jai išganingą pasitenkinimą savo žemiškąja dalia — juoda duona ir bulvėmis, lažu, mažu darbo užmokesčiu, tėviškomis rykštėmis bei kitais

panašiais malonumais, ir viso to buvo siekiama pasitelkiant į pagalbą anuomet paplitusią šviečiamąją veiklą. Tuo tikslu miesto ir kaimo jaunimui buvo aiškinama, kaip išmintingai sutvarkiusi gamta, kad žmogus pragyvenimo reikmenis ir išteklius malonumams turi įsigyti darbu, ir, vadinasi, koks laimingas turi jaustis kiekvienas valstietis ir amatininkas, kad likimas įgalino jį gardinti savo valgį karčiu darbu, tuo tarpu kai turtingas apsirijėlis, amžinai sergąs viduriavimu, virškinimo sutrikimu arba prietvaru, tik su pasibiaurėjimu nuryja prašmatniausius skanėstus. Tas pačias banalybes, kurias senasis Rochovas laikė pakankamomis ano meto Saksonijos valstiečių vaikams, p. Diuringas pateikia mums 14-me ir sekančiuose savo „Kurso" puslapiuose kaip kažką „absoliučiai fundamentalaus" naujausioje politinėje ekonomijoje.

„Žmogaus poreikiai kaip tokie turi savo natūralinį dėsningumą, ir jų augimui yra nustatytos tam tikros ribos; laikinai peržengti jas tegali tik iškrypimas, bet ir tai tik tol, kol ims reikštis pasibiaurėjimas, persisotinimas gyvenimu, suglebimas, socialinis luošumas ir, pagaliau, išganinga mirtis... Vien tik malonumų kupinas gyvenimas-žaismas, be tolesnio rimto tikslo, greit veda į persisotinimą arba, kas yra tas pat, į bet kokio sugebėjimo ką nors suvokti praradimą. Tikrasis vienos ar kitos formos darbas yra socialinis visų sveikų būtybių gamtos dėsnis. Jei instinktai ir poreikiai neturėtų priešsvaros, tai jie vos-ne-vos galėtų užtikrinti net grynai kūdikišką gyvavimą, nekalbant jau apie istoriškai kylantį gyvenimo vystymąsi. Jei poreikius be jokio vargo galima būtų pilnai patenkinti, tai jie greit išsisemtų, po savęs palikdami tuščią egzistavimą — varginamus protarpius, trunkančius tol, kol vėl ima reikštis poreikiai... Tuo būdu instinktų ir aistrų patenkinimas priklauso nuo vienokios ar kitokios ūkinės kliūties nugalėjimo, ir tai yra visais atžvilgiais išganingas pagrindinis išorinės gamtos sandaros ir vidinių žmogaus savybių dėsnis" ir t. t., ir t. t. Kaip mato skaitytojas, garbingojo Rochovo banaliausios banalybės p. Diuringo knygoje švenčia savo šimto metų sukaktuves ir dar, be to, pateikiamos kaip vienintelės tikrai kritinės bei mokslinės „socialitarinės sistemos" „gilus pagrindimas".

Padėjęs tokiu būdu pamatus, p. Diuringas gali tęsti statybą toliau. Pavartodamas matematinį metodą, jis duoda mums iš pradžios, senio Euklido pavyzdžiu, eilę definicijų. Tai yra juo patogiau, kad jis iš pat pradžios gali savo definicijas taip sukonstruoti, kad teiginiai, kurie turi būti jomis įrodyti, iš dalies jau būtų jose. Antai, pirmiausia mes sužinome, kad vadovaujamoji ligšiolinės politinės ekonomijos sąvoka vadinasi turtas, o turtas, kaip jis iš tikrųjų lig šiol pasaulinėje istorijoje buvo suprantamas ir ta forma, kuria vystėsi jo viešpatavimas, yra

„ekonominė valdžia žmonėms ir daiktams". Tai yra dvigubai neteisinga. Pirma, senovinių giminės ir kaimo bendruomenių turtas anaiptol nebuvo viešpatavimas žmonėms. Antra, net tokiose visuomenėse, kurios vystosi klasiniuose priešingumuose, turtas, kiek jis apima viešpatavimą žmonėms, yra daugiausia ir net beveik išimtinai viešpatavimas žmonėms *dėl* viešpatavimo ir *per* viešpatavimą daiktams. Jau nuo tų labai senų laikų, kai vergų medžioklė ir vergų išnaudojimas pasidarė atskiri verslai, vergų darbo išnaudotojai turėjo vergus pirkti, t. y. įgyti viešpatavimą žmonėms tik viešpataudami daiktams, perkamajai kainai, vergų išlaikymo priemonėms ir darbo priemonėms. Per visus viduramžius stambioji žemėvalda buvo prielaida tam, kad feodalinė bajorija gaudavo savo valdžion duoklę mokančius valstiečius ir lažininkus. O mūsų laikais net šešerių metų vaikas mato, kad turtas viešpatauja žmonėms išimtinai per daiktus, kuriuos jis turi savo žinioje.

Kyla klausimas, kuriems gi galams p. Diuringui prireikė sukurti šią neteisingą turto definiciją, kam jam prireikė nutraukti buvusį lig šiol visose klasinėse visuomenėse faktišką ryšį? Tam, kad pertemptų turtą iš ekonominės srities į moralinę. Viešpatavimas daiktams — labai geras dalykas, bet viešpatavimas žmonėms — piktos dvasios padaras, o kadangi p. Diuringas pats sau uždraudė aiškinti viešpatavimą žmonėms viešpatavimu daiktams, tai jis vėl gali griebtis drąsios gudrybės ir viešpatavimą žmonėms tiesiog aiškinti savo mėgiamąja prievarta. Turtas, kaip viešpatavimas žmonėms, yra „grobimas", ir tuo būdu mes vėl ateiname į pablogintos laidos seną Prudono aforizmą: „nuosavybė yra vagystė".

Tuo būdu mes laimingai pritaikėme turtui du pagrindinius požiūrius — gamybos ir paskirstymo: turtas, kaip viešpatavimas daiktams, gamybinis turtas, — geroji pusė; turtas, kaip viešpatavimas žmonėms, lig šiol tebeegzistuojąs paskirstomasis turtas, — blogoji pusė, šalin ją! Pritaikant šiuolaikiniams santykiams, tai reiškia: kapitalistinis gamybos būdas yra visai geras ir gali ir toliau gyvuoti, bet kapitalistinis paskirstymo būdas yra niekam tikęs ir turi būti panaikintas. Štai prie kokios nesąmonės galima prieiti, kai rašoma apie politinę ekonomiją, nesupratus net sąryšio tarp gamybos ir paskirstymo.

Po turto definicijos eina vertės definicija. Ji skamba šitaip: „vertė yra toji reikšmė, kurią turi ūkinėje apyvartoje ūkiniai daiktai ir darbai". Ši reikšmė atitinka „kainą arba kurį nors kitą ekvivalento pavadinimą, pavyzdžiui, darbo užmokestį". Kitais žodžiais tariant: vertė yra kaina. Arba, veikiau, kad nebūtume neteisingi p. Diuringo atžvilgiu ir jo apibrėžimo absurdiškumą atvaizduotume, kiek galima, jo paties žodžiais: vertė — tai kainos. Nes 19-me puslapyje jis sako: „vertė ir ją pinigais išreiškiančios

kainos", vadinasi, p. Diuringas pats konstatuoja, kad ta pati vertė turi labai įvairias kainas ir kartu, vadinasi, tiek pat įvairių verčių. Jei Hegelis nebūtų jau seniai miręs, jis pasikartų. Vertė, turinti tiek pat įvairių verčių, kiek ir kainų, — to negalėtų sugalvoti ir Hegelis su visa savo teologika. Ir vėl reikia turėti p. Diuringo aplombą, norint naują, gilesnį politinės ekonomijos pagrindimą pradėti nuo pareiškimo, kad nesąs žinomas kitoks skirtumas tarp kainos ir vertės, išskyrus tą, kad viena išreiškiama pinigais, o kita jais neišreiškiama.

Tačiau mes vis dar nežinome, kas yra vertė, ir dar mažiau — kas ją apsprendžia. Todėl p. Diuringas yra priverstas duoti smulkesnių paaiškinimų. „Savo visiškai bendrų pavidalu pagrindinis lyginimo ir įvertinimo dėsnis, kuriuo remiasi vertė ir ją pinigais išreiškiančios kainos, glūdi pirmiausia vien tik gamybos srityje, nepriklausomai nuo paskirstymo, kuris į vertės sąvoką įneša tik antrąjį elementą. Didesnės ar mažesnės kliūtys, kurias natūralinių sąlygų skirtingumas priešpastato nukreiptiems į daiktų sukūrimą siekimams ir kurių dėka tas skirtumas verčia daryti didesnes ar mažesnes ūkinės jėgos sąnaudas, — šios kliūtys nulemia taip pat... didesnę ar mažesnę vertę", o pastaroji nustatoma pagal „kliūtis, kurias gamybai daro gamta ir sąlygos... Į juos (daiktus) įdėtos mūsų pačių jėgos dydis yra toji priežastis, kuri betarpiškai nulemia aplamai vertės ir tam tikro atskiro jos dydžio buvimą".

Kiek visa tai turi šiokią tokią prasmę, tai reiškia: kurio nors darbo produkto vertę apsprendžia jam pagaminti reikalingas darbo laikas, o tai mes seniai žinojome ir be p. Diuringo. Užuot tiesiog pranešęs faktą, jis pateikia jį mums orakuliškai supainiotą. Tiesiog neteisinga, kad dydis tos jėgos, kurią kas nors įdeda į vieną ar kitą daiktą (jei paliksime šį prašmatnų posakį), yra betarpiškai lemiama vertės ir vertės dydžio priežastis. Pirma, svarbu, į kokį daiktą jėga yra įdedama, o, antra, kaip ji įdedama. Jeigu kas nors pagamins daiktą, neturintį jokios vartojamosios vertės kitiems, tai visa jo jėga nesukurs nė vieno atomo vertės; o jeigu jis užsispirs pagaminti rankomis daiktą, kurio pagaminimas mašina atsieina dvidešimt kartų pigiau, tai devyniolika dvidešimtųjų jo įdėtos jėgos nesukurs nei aplamai vertės, nei bet kokio jos atskiro dydžio.

Toliau, gamybinį darbą, kuriantį kažką teigiamo, paversti kažkuo grynai neigiamu — priešinimosi nugalėjimu, reiškia visiškai iškraipyti dalyką. Jei taip būtų, tai, norėdami gauti marškinius, mes turėtume atlikti štai ką: pirmiausia nugalėti medvilnės sėklos priešinimąsi sėjai ir auginimui, po to subrendusios medvilnės priešinimąsi nuėmimui, supakavimui ir persiuntimui, paskui jos priešinimąsi išpakavimui, karšimui ir verpimui, toliau — verpalų priešinimąsi audimo procesui, audeklo priešini-

mąsi baltinimui bei siuvimui ir, pagaliau, pasiūtų marškinių priešinimąsi jų apsivilkimui.

Kam visi šie vaikiški išsisukinėjimai ir iškraipymai? Ogi tam, kad per „priešinimąsi" galima būtų nuo „gamybinės vertės", nuo šios tikrosios, bet lig šiol tik idealinės vertės, prieiti iki prievarta falsifikuotos „paskirstomosios vertės", kuri lig šiol nedalomai viešpatavo istorijoje. „Be to priešinimosi, kurį rodo gamta... yra dar kita, grynai socialinė kliūtis... Tarp žmogaus ir gamtos stoja stabdomoji jėga, ir toji jėga vėl yra žmogus. Atskirai ir izoliuotai paimtas žmogus yra laisvas gamtos atžvilgiu... Bet padėtis keičiasi, kai tik mes įsivaizduojame kitą žmogų, kuris su kardu rankoje užima visas prieigas prie gamtos bei jos resursų ir už įėjimą reikalauja vienos ar kitos formos mokesčio. Šis antrasis... tarsi apdeda mokesčiu pirmąjį ir tuo būdu yra priežastis to, kad geidžiamo daikto vertė pasirodo esanti didesnė, negu kad ji būtų be tokios politinės ar visuomeninės kliūties to daikto įgijimo ar pagaminimo kelyje... Atskiros šio dirbtinio daiktų reikšmės pakėlimo formos yra labai įvairios, ir šis pakėlimas natūraliai atsispindi atitinkamame darbo reikšmės sumažėjime... Todėl būtų iliuzija iš anksto laikyti vertę ekvivalentu tikrąja to žodžio prasme, t. y. kažkuo lygiareikšmiu, arba mainų santykiu, kuris yra atsiradęs pagal principą, kad tam tikras patarnavimas ir mainais už jį daromas patarnavimas turi būti lygūs vienas kitam... Atvirkščiai, požymis, kuris rodys vertės teoriją esant teisingą, bus tai, kad tos teorijos numanoma bendriausioji vertinimo priežastis nesutaps su ta ypatinga įvertinimo forma, kuri remiasi prievartiniu paskirstymu. Ši forma keičiasi kartu su socialine santvarka, o tikroji ekonominė vertė tegali būti tik gamybinė vertė, kuri yra matuojama gamtos atžvilgiu ir todėl privalo keistis tik drauge su grynai gamybinėmis gamtinio bei techninio pobūdžio kliūtimis".

Tuo būdu praktikoje egzistuojanti kurio nors daikto vertė, p. Diuringo nuomone, susideda iš dviejų dalių: pirma, iš įdėto į jį darbo, o antra, iš prievarta, „su kardu rankoje", išreikalaujamo mokestinio priedo. Kitais žodžiais tariant, šiuo metu egzistuojanti vertė yra monopolinė kaina. Bet jei, pagal šią vertės teoriją, visos prekės turi tokią monopolinę kainą, tai tėra galimi tik du atvejai. Arba kiekvienas žmogus, kaip pirkėjas, netenka to, ką jis laimi kaip pardavėjas; kainos pasikeičia tik nominaliai, o iš tikrųjų — savo tarpusavio santykyje — jos lieka nepasikeitusios: viskas lieka po senovei, ir garsioji paskirstomoji vertė pasirodo esanti paprasta regimybė. Arba tariamieji mokestiniai priedai reiškia tikrąją vertės sumą, būtent tą, kurią pagamina dirbančioji, vertę kuriančioji klasė, bet pasisavina monopolistų klasė, ir tuomet šią vertės sumą sudaro tiesiog neapmokėtas darbas; šiuo atveju, nepaisant žmogaus su kardu rankoje,

nepaisant tariamųjų mokestinių priedų ir spėjamos paskirstomosios vertės, mes vėl prieiname prie Markso *pridedamosios vertės* teorijos.

Tačiau įsižiūrėkime į kai kuriuos garsiosios „paskirstomosios vertės" pavyzdžius. 135-me ir sekančiuose puslapiuose sakoma: „Kainos susidarymą individualinės konkurencijos keliu taip pat reikia laikyti ekonominio paskirstymo ir tarpusavio apmokestinimo forma... Jei įsivaizduosime, kad kurios nors reikalingos prekės atsarga staiga ima žymiai mažėti, tai pardavėjų pusėje atsiranda neproporcingai didesnė išnaudojimo galimybė... Kad kainų pakilimas tokiu atveju gali pasiekti milžinišką mastą, ypač parodo tie išimtiniai atvejai, kai ilgesniam laikui nutrūksta reikalingų produktų pristatymas", ir t. t. Be to, priduria p. Diuringas, ir normaliomis sąlygomis esti faktiškų monopolių, kurie įgalina savivališkai kelti kainas, pavyzdžiui, geležinkeliai, vandens ir šviečiamųjų dujų tiekimo miestams bendrovės ir t. t. Kad tokių monopolinio išnaudojimo atvejų pasitaiko, tai seniai yra žinoma. Bet kad jų sudaromos monopolinės kainos turi būti laikomos ne išimtimis arba specialiais atvejais, o kaip tik klasikiniais šiuo metu viešpataujančio vertės nustatymo būdo pavyzdžiais — tai yra nauja. Kaip nustatomos pragyvenimo reikmenų kainos? Eikite į apsiaustą miestą, į kurį privežimas yra nutrauktas, ir sužinokite! — atsako p. Diuringas. Kaip konkurencija veikia rinkos kainų nustatymą? Paklauskite monopolį, ir jis jums papasakos!

Beje, net ir tokių monopolių atvejais negalima aptikti žmogaus su kardu rankoje, kuris, esą, stovi už jų nugaros. Priešingai: apsiaustuose miestuose žmogui su kardu, t. y. komendantui, jei tik jis atlieka savo pareigas, paprastai labai greit pavyksta baigti su monopoliu ir lygaus paskirstymo tikslais konfiskuoti monopolininkų atsargas. O šiaip, aplamai imant, tais atvejais, kai žmonės su kardu mėgindavo fabrikuoti „paskirstomąją vertę", jie visuomet susilaukdavo tik blogų reikalų ir nuostolių. Olandai, monopolizuodami Ost-Indijos prekybą, sužlugdė ir savo monopolį ir savo prekybą. Dvi stipriausios vyriausybės, kokios tik bet kada yra buvusios, būtent revoliucinė Šiaurės Amerikos vyriausybė ir nacionalinis Prancūzijos konventas, išdrįso nustatyti maksimalias kainas ir susilaukė visiško kracho. Rusijos vyriausybė jau eilę metų stengiasi pakelti savo popierinių pinigų kursą, kurį Rusijoje ji numuša, be paliovos išleisdama nekeičiamuosius banknotus; tuo tikslu ji taip pat tolydžio supirkinėja Londone į Rusiją išrašytus vekselius. Per keletą metų šis malonumas Rusijos vyriausybei atsiėjo 60 milijonų rublių, o rublio kursas dabar krito žemiau dviejų markių, tuo tarpu kai anksčiau jis buvo trys su viršum. Jei kardas turėtų tą užburtą ekonominę jėgą, kurią jam priskiria p. Diuringas, tai kodėl gi nė viena vyriausybė negali

pasiekti, kad prievartos priemonėmis galėtų blogiems pinigams ilgam laikui suteikti gerų pinigų „paskirstomąją vertę“ arba asignacijoms suteikti aukso vertę? Ir kurgi pagaliau yra tas kardas, kuris komanduoja pasaulinėje rinkoje?

Toliau, yra dar viena pagrindinė forma, kurioje paskirstomoji vertė tarnauja svetimo darbo pasisavinimui be ekvivalento, būtent: turtinė renta, t. y. žemės renta ir kapitalo pelnas. Šią aplinkybę mes tuo tarpu pažymime tik tam, kad galėtume pasakyti, jog tai yra viskas, ką mes sužinome apie garsiąją „paskirstomąją vertę“. — Bet ar viskas? Ne visiškai viskas. Paklausykime toliau:

„Nepaisant dvejopo požiūrio, kuris išryškėja pripažįstant gamybinę vertę ir paskirstomąją vertę, vis dėlto pagrindas visuomet lieka *kažkas bendra — tas daiktas, iš kurio susideda visos vertės* ir kuriuo jos dėl to taip pat yra matuojamos. Tiesioginis, natūralus matas yra įdėtoji jėga, o paprasčiausias vienetas — žmogaus jėga šiurkščiausia to žodžio prasme. Pastaroji suvedama į egzistavimo laiką, kurio *savęs* išlaikymas savo ruožtu reiškia tam tikros išsimaitinimo ir gyvenimo sunkumų sumos nugalėjimą. Paskirstomoji vertė, arba pasisavinimo vertė, grynu pavidalu tėra išimtinai tik ten, kur teisė tvarkyti nepagamintuosius daiktus, arba, įprastesne kalba kalbant, patys šie daiktai yra mainomi į darbą arba į tikrąją gamybinę vertę turinčius daiktus. Tas bendras pradas, kuris iškyla aikštėn kiekvienoje vertės išraiškoje ir pasireiškia joje, vadinasi, ir sudėtinėse vertės dalyse, pasisavinamose paskirstymo keliu be ekvivalento, — tas bendras pradas yra įdėtoji žmogaus jėga... įkūnyta... kiekvienoje prekėje“.

Kas gi belieka mums dėl to pasakyti? Jei visos prekių vertės yra matuojamos prekėse įkūnytu įdėtuoju žmogaus darbu, tai kurgi čia paskirstomoji vertė, kur kainos priedas, apmokestinimas? Tiesa, p. Diuringas mums sako, kad ir tie daiktai, kurie nėra pagaminti darbu, vadinasi, tie, kurie negali turėti tikrosios vertės, gali įgauti paskirstomąją vertę ir būti mainomi į darbu pagamintus, vertę turinčius daiktus. Bet kartu jis sako, kad *visos vertės*, vadinasi, ir grynai paskirstomojo pobūdžio vertės, susideda iš jose įkūnytos įdėtosios jėgos. Ir čia mes, deja, nesužinome, kokiu būdu įdėtoji jėga įsikūnija daikte, kuris nėra pagamintas darbu. Šiaip ar taip, iš visos šios verčių makalynės galų gale paaiškėja, matyti, tik vienas dalykas: iš paskirstomosios vertės, iš šio dėl socialinės padėties priverstiniu būdu išgaunamo prekių kainos priedo, iš šio su kardo pagalba vykdomo apmokestinimo, ir vėl nieko nebeišeina; vadinasi, prekių vertes apsprendžia vien tik įdėta žmogaus jėga, vulgo [1] — jose įkūnytas darbas?

[1] — paprastai tariant. *Red.*

Vadinasi, jei paliksime nuošalyje žemės rentą ir kai kurias monopolines kainas, p. Diuringas sako tą patį — tik palaidžiau ir painiau, — ką jau seniai daug ryškiau ir aiškiau yra pasakiusi jo taip puolama Rikardo—Markso vertės teorija?

Taip, jis tai sako, bet čia pat jis sako priešinga. Remdamasis Rikardo tyrinėjimais, Marksas sako: prekių vertę apsprendžia jose įkūnytas visuomeniškai būtinas, visuotinis žmogaus darbas, kuris savo ruožtu yra matuojamas savo trukme. Darbas yra visų verčių matas, bet jis pats neturi jokios vertės. Iškėlęs taip pat, nors ir su jam įprastu nerūpestingumu, darbą kaip vertės matą, p. Diuringas tęsia: darbas „suvedamas į egzistavimo laiką, kurio savęs išlaikymas savo ruožtu reiškia tam tikros išsimaitinimo ir gyvenimo sunkumų sumos nugalėjimą". Nekreipsime dėmesio į tai, kad paprastas originalumo troškimas paskatino jį darbo laiką, apie kurį čia ir tegali būti kalbama, supainioti su egzistavimo laiku, kuris lig šiol dar niekuomet nėra verčių kūręs ir matavęs. Nekreipsime dėmesio ir į tą melagingą „socialitarinę" regimybę, kurią turi sudaryti šio egzistavimo laiko „*savęs* išlaikymas"; nuo to laiko, kai egzistuoja pasaulis, ir kol jis egzistuos, kiekvienas turi pats save išlaikyti ta prasme, kad jis *pats* suvartoja savo gyvenimui palaikyti reikalingus reikmenis. Tarkime p. Diuringą išreiškus savo mintį tikslia politinės ekonomijos kalba; tuomet aukščiau pateiktas teiginys arba nieko nereiškia, arba reiškia štai ką: prekės vertę apsprendžia joje įkūnytas darbo laikas, o šio darbo laiko vertę apsprendžia reikalingų darbininkui per tą laiką išlaikyti pragyvenimo reikmenų vertė. Pritaikant šiuolaikinei visuomenei, tai reiškia: prekės vertę apsprendžia joje esąs *darbo užmokestis.*

Čia mes pagaliau priėjome prie to, ką iš tikrųjų nori pasakyti p. Diuringas. Prekės vertę apsprendžia, vartojant vulgariosios ekonomijos terminologiją, gamybos kaštai. O Keris, priešingai, „pabrėžė tą tiesą, kad vertę apsprendžia ne gamybos kaštai, o reprodukcijos kaštai" („Kritische Geschichte", S. 401 [1]). Kokią prasmę turi šie gamybos ar reprodukcijos kaštai, apie tai mes pasakysime vėliau; o čia tiek tepastebėsime, kad juos, kaip žinoma, sudaro darbo užmokestis ir kapitalo pelnas. Darbo užmokestyje išreikšta prekėje įkūnyta „įdėtoji jėga", gamybinė vertė. Pelne išreikštas muitas arba kainos priedas, paskirstomoji vertė, kurią kapitalistas išgauna prievarta su savo monopolio pagalba, su kardu rankoje. Ir tuo būdu visa prieštaringa diuringinės vertės teorijos painiava pagaliau įgauna kuo darniausią aiškumą.

Teigimas, kad prekių vertę apsprendžia darbo užmokestis, teigimas, kuris Adomo Smito veikaluose dar gana dažnai su-

[1] „Kritinė istorija", 401 psl. *Red.*

tinkamas greta teigimo, kad vertę apsprendžia darbo laikas, yra išguitas iš mokslinės politinės ekonomijos nuo Rikardo laikų ir šiuo metu tebėra paplitęs tik vulgariojoje ekonomijoje. Kaip tik lėkščiausieji esamosios kapitalistinės visuomenės santvarkos sikofantai skelbia, kad vertę apsprendžia darbo užmokestis, kartu vaizduodami kapitalisto pelną kaip aukštesnę darbo užmokesčio rūšį, kaip atlyginimą už susilaikymą (už tai, kad kapitalistas nepraūžė savo kapitalo), kaip premiją už riziką, kaip atlyginimą už vadovavimą įmonei ir t. t. Ponas Diuringas nuo jų tesiskiria tik tuo, kad pelną aiškina grobimu. Kitais žodžiais tariant, savo socializmą p. Diuringas betarpiškai pagrindžia blogiausios rūšies vulgariosios ekonomijos teorijomis. Jo socializmas turi tokią pat mokslinę vertę, kaip ir ta vulgarioji ekonomija: abu jie yra nenutrūkstamai tarp savęs susiję.

Juk aišku: tai, ką darbininkas pagamina, ir tai, kiek atsieina jo darbo jėga, — šie dalykai yra tokie pat skirtingi, kaip ir tai, ką pagamina mašina, ir tai, kiek ji atsieina. Vertė, kurią darbininkas sukuria per 12-os valandų darbo dieną, neturi nieko bendro su verte tų pragyvenimo reikmenų, kuriuos jis per tą darbo dieną ir jai priklausančias poilsio pertraukas suvartoja. Šiuose pragyvenimo reikmenyse, priklausomai nuo darbo našumo išsivystymo laipsnio, gali būti įkūnytos 3, 4 ar 7 darbo laiko valandos. Tarkime, kad tiems produktams pagaminti reikėjo 7 darbo valandų. Tuomet pagal p. Diuringo priimamos vulgariosios ekonomijos vertės teorijos prasmę 12-os valandų darbo produktas turi 7 valandų darbo produkto vertę, 12 darbo valandų yra lygios 7 darbo valandoms, arba 12 = 7. Kad būtų dar aiškiau, paimkime tokį pavyzdį: kaimo darbininkas, bet kokiems visuomeniniams santykiams esant, per metus pagamina tam tikrą grūdų kiekį, sakysime, 20 hektolitrų kviečių. Jis pats per tą laiką suvartoja verčių sumą, kuri išreiškiama 15-ka hektolitrų kviečių. Tokiu atveju šie 20 hektolitrų kviečių turi tą pačią vertę, kaip ir 15. Ir tai toje pačioje rinkoje ir kitoms sąlygoms esant lygioms; kitais žodžiais tariant, 20 yra lygu 15. Ir tai vadinama ekonomijos mokslu!

Visas žmonių visuomenės vystymasis, išėjus iš laukinių gyvulių stadijos, prasideda nuo tos dienos, kai šeimos darbas ėmė kurti daugiau produktų, negu jų reikėjo jai išlaikyti, nuo tos dienos, kai dalis darbo jau galėjo būti panaudojama ne vien tik pragyvenimo reikmenims, bet ir gamybos priemonėms gaminti. Darbo išlaikymo kaštus viršijantis darbo produktas, ir visuomeninio gamybinio ir rezervinio fondo susidarymas ir susikaupimas iš to pertekliaus — visa tai buvo ir tebėra bet kurios visuomeninės, politinės ir intelektualinės pažangos pagrindas. Ligšiolinėje istorijoje šis fondas buvo tos privilegijuotosios klasės nuosavybė, kuriai kartu su šia nuosavybe atitekdavo taip pat

politinė valdžia ir dvasinis vadovavimas. Būsimasis socialinis perversmas šį visuomeninį gamybinį ir rezervinį fondą, t. y. visą masę žaliavos, gamybos įrankių ir pragyvenimo reikmenų, pirmą kartą padarys tikrai visuomeniniu, išimdamas jį iš privilegijuotosios klasės žinios ir perduodamas jį visai visuomenei kaip bendrą turtą.

Viena iš dviejų. Arba prekių vertę apsprendžia toms prekėms pagaminti būtino darbo išlaikymo kaštai, t. y. šiuolaikinėje visuomenėje apsprendžia darbo užmokestis. Tokiu atveju kiekvienas darbininkas gauna *savo darbo užmokestyje savo darbo produkto vertę*, ir tuomet kapitalistų klasės vykdomas samdomųjų darbininkų klasės išnaudojimas yra neįmanomas dalykas. Tarkime, kad darbininko išlaikymo kaštai kurioje nors visuomenėje sudaro 3 markes per dieną. Tuomet darbininko vienos dienos produktas, pagal aukščiau išdėstytąją vulgariosios ekonomijos teoriją, turi 3-jų markių vertę. Dabar tarkime, kad kapitalistas, samdąs tą darbininką, prie produkto kainos prideda pelną, imdamas 1 markę duoklės, ir parduoda produktą už 4 markes. Tą patį daro ir kiti kapitalistai. Bet tokiu atveju darbininkas jau nebegali padengti savo vienos dienos biudžeto 3 markėmis, tam jam reikia taip pat 4-rių markių. Kadangi numanoma, kad visos kitos sąlygos yra nepakitėjusios, tai ir darbo užmokestis, išreikštas pragyvenimo reikmenimis, turi likti nepakitėjęs, vadinasi, pinigais išreikštas darbo užmokestis turi padidėti, būtent — nuo 3 markių per dieną iki 4. Tai, ką kapitalistai atima iš darbininkų klasės pelno forma, jie turi jai grąžinti darbo užmokesčio forma. Tuo būdu mes nepažengėme nė vieno žingsnio į priekį: jei darbo užmokestis apsprendžia vertę, tai nėra galimas joks kapitalisto vykdomas darbininko išnaudojimas. Bet tuomet negalimas ir produktų pertekliaus susidarymas, nes darbininkai, kaip mes tarėme, suvartoja kaip tik tiek vertės, kiek jie pagamina. O kadangi kapitalistai jokios vertės nepagamina, tai negalima net įsivaizduoti, iš ko jie mano gyventi. Ir jei tokia suvartojimą viršijanti gamyba, toks gamybinis ir rezervinis fondas vis dėlto egzistuoja ir, be to, yra kapitalistų rankose, tai nebelieka jokio kito galimo paaiškinimo, išskyrus tą, kad darbininkai savęs išlaikymui tesuvartoja tik prekių *vertę*, o pačios prekės lieka paskui kapitalistų žinioje tolimesniam suvartojimui.

Arba tenka pripažinti kitą klausimo sprendimą. Jeigu šis gamybinis ir rezervinis fondas iš tikrųjų yra kapitalistų klasės rankose, jeigu jis iš tikrųjų atsirado iš sukaupto pelno (žemės rentos mes tuo tarpu neliečiame), tai jį būtinai sudaro susikaupęs darbininkų klasės teikiamo kapitalistų klasei darbo produkto perteklius, viršijantis kapitalistų klasės sumokamą darbininkų klasei darbo užmokesčio sumą. Bet tokiu atveju vertę

apsprendžia ne darbo užmokestis, o darbo kiekis; vadinasi, darbininkų klasė darbo produkte kapitalistų klasei teikia didesnį vertės kiekį, negu gauna iš kapitalistų klasės darbo užmokesčio pavidalu, ir tuomet kapitalo pelnas, kaip ir visos kitos svetimo neapmokėto darbo produktų pasisavinimo formos, gali būti paaiškinamas kaip paprasta sudėtinė tos Markso atrastos pridedamosios vertės dalis.

Beje. Apie didį atradimą, kuriuo Rikardo pradeda savo svarbiausiąjį veikalą, sakydamas, kad „tam tikros prekės vertė priklauso nuo darbo kiekio, būtino jai pagaminti, o ne nuo didesnio ar mažesnio atlyginimo, sumokėto už tą darbą", — apie šį epochą sudariusį atradimą p. Diuringas visame savo „Politinės ekonomijos kurse" nepasako nė žodžio. „Kritinėje istorijoje" jis apsiriboja šitokia orakuliška fraze: „jis (Rikardo) neatsižvelgia į tą aplinkybę, kad didesnė ar mažesnė proporcija, kuria darbo užmokestis gali būti asignuojamas gyvenimo poreikiams (!), turi... įnešti tam tikrą įvairumą į verčių santykių formavimąsi". Frazė, apie kurią skaitytojas gali manyti ką tinkamas, o visų geriausia, jeigu jis apie ją nieko nemanys.

O dabar tegu skaitytojas iš penkių įvairių p. Diuringo mums pateiktų vertės rūšių pats pasirenka tą rūšį, kuri jam labiau patinka: arba gamybinę vertę, kuri kyla iš gamtos, arba paskirstomąją vertę, sukurtą žmonių nedorybės ir pasižyminčią tuo, kad ji yra matuojama įdėtąja jėga, kurios betgi joje nėra, arba, trečia, vertę, matuojamą darbo laiku, arba, ketvirta, vertę, matuojamą reprodukcijos kaštais, arba, pagaliau, penkta, vertę, matuojamą darbo užmokesčiu. Pasirinkimas gausus, painiava didžiausia. Ir mums belieka tik kartu su p. Diuringu sušukti: „Vertės teorija yra bandomasis akmuo ekonominių sistemų tinkamumui nustatyti!"

VI

PAPRASTASIS IR SUDĖTINGASIS DARBAS

Ponas Diuringas atrado Markso moksle labai didelę ekonominę klaidą, kurią gali padaryti nebent žemesnės klasės mokinys ir kurioje kartu slypi visuomeniškai pavojinga socialistinė erezija. Markso vertės teorija esanti „ne daugiau kaip paprasta... teorija, kad darbas yra visų verčių priežastis, o darbo laikas — jų matas. Visiškai neaiški čia lieka mintis, kaip reikia suprasti skirtingą vadinamojo kvalifikuoto darbo vertę. Tiesa, ir pagal mūsų teoriją natūrali savikaina, vadinasi, ir absoliutinė ūkiškų daiktų vertė tegali būti matuojama tik panaudotu darbo laiku. Bet čia mes vadovaujamės tuo, kad vieno individo darbo laikas pripažįstamas mūsų teorijoje visiškai

lygiaverčiu su kito individo darbo laiku, ir belieka tik sekti tokius atvejus, kai kvalifikuotuose darbuose prie vieno asmens individualaus darbo laiko prisideda kitų asmenų darbo laikas... pavyzdžiui, panaudojamo įrankio pavidalu. Vadinasi, yra ne taip, kaip miglotai vaizduojasi p. Marksas, kad, esą, kieno nors darbo laikas pats savaime turi didesnę vertę, negu kito asmens darbo laikas, nes pirmajame iš jų tarsi sutelktas didesnis vidutinio darbo laiko kiekis; bet kiekvienas darbo laikas, be išimties ir iš principo, — vadinasi, be reikalo pirmiau išvesti kokį nors vidurkį, — yra visiškai lygiavertis, ir kurio nors asmens darbuose, kaip ir kiekviename pagamintame dirbinyje, tereikia išaiškinti, kiek kitų asmenų darbo laiko slypi tik jo paties — iš pirmo žvilgsnio — darbo laiko panaudojime. Ar tas daiktas, kuris be kitų žmonių darbo laiko negalėtų įgyti tam tikros savybės ir sugebėjimo, bus rankinis gamybos įrankis, ar pati ranka, ar net galva, — tai griežtam teorijos taikymui neturi nė mažiausios reikšmės. Tuo tarpu p. Marksas savo samprotavimuose apie vertę negali atsikratyti užpakalyje šmėkščiojančia kvalifikuoto darbo laiko šmėkla. Prasiskinti kelią šia kryptimi jam sukliudė iš išsimokslinusiųjų klasių paveldėtas mąstymo būdas, — joms turi atrodyti pasibaisėtinu dalyku pripažinimas, kad karutininko darbo laikas ir architekto darbo laikas ekonominiu požiūriu savaime yra visiškai lygiaverčiai".

Toji Markso „Kapitalo" vieta, kuri sukėlė šį p. Diuringo „įniršį", yra labai trumpa. Marksas tyrinėja, kuo yra apsprendžiama *prekių* vertė, ir atsako: jose esančiu žmogaus darbu. Pastarasis, sako toliau jis, „yra naudojimas paprastos darbo jėgos, kurią, vidutiniškai imant, turi fizinis organizmas kiekvieno paprasto žmogaus, neturinčio jokio specialaus pasiruošimo... Sudėtingesnis darbas tereiškia tik pakeltą laipsniu arba, veikiau, padaugintą paprastąjį darbą, tad mažesnis sudėtingojo darbo kiekis yra lygus didesniam paprastojo darbo kiekiui. Patyrimas rodo, kad toks sudėtingojo darbo suvedimas į paprastąjį vyksta nuolat. Prekė gali būti sudėtingiausio darbo produktas, bet jos vertė daro ją lygią paprastojo darbo produktui, vadinasi, ir ji pati tėra tam tikras paprastojo darbo kiekis. Įvairios proporcijos, kuriomis įvairios darbo rūšys suvedamos į paprastąjį darbą kaip į jų matavimo vienetą, visuomeninio proceso yra nustatomos gamintojams nežinant ir todėl pastariesiems atrodo, kad jas nustato paprotys" [1].

Čia Marksas pirmiausia kalba tik apie tai, kaip nustatoma vertė *prekių*, t. y. daiktų, kurie yra gaminami visuomenėje, susidedančioje iš privačių gamintojų, — tų privačių gamintojų gaminami privačia sąskaita ir jų mainomi vienas į kitą. Vadinasi,

---

[1] Žr. „Kapitalas", I t., Vilnius, 1957, 47 psl. *Red.*

čia kalbama anaiptol ne apie „absoliutinę vertę“, kad ir kur tokia galėtų gyvuoti, bet apie vertę, galiojančią esant tam tikrai visuomeninei formai. Pasirodo, kad toji vertė, šia apibrėžta istorine prasme, sukuriama ir matuojama atskirose prekėse įkūnytu žmogaus darbu, o žmogaus darbas toliau pasirodo esąs paprastos darbo jėgos panaudojimas. Tačiau ne kiekvienas darbas yra vien paprastos žmogaus darbo jėgos panaudojimas; esama labai daug darbo rūšių, kurioms reikia pritaikyti įgudimą arba žinias, įsigytas sunaudojant daugiau ar mažiau jėgų, laiko ir pinigų. Ar šios sudėtingojo darbo rūšys per vienodą laiko tarpą sukuria tokią pat prekių vertę, kaip ir paprastasis darbas, kaip vien tik paprastos darbo jėgos sunaudojimas? Aišku, kad ne. Sudėtingojo darbo vienos valandos produktas, lyginant jį su paprastojo darbo vienos valandos produktu, yra aukštesnės, dvigubos ar trigubos, vertės prekė. Su šio palyginimo pagalba sudėtingojo darbo produktų vertė išreiškiama tam tikrais paprastojo darbo kiekiais, bet šis sudėtingojo darbo suvedimas į paprastąjį yra visuomeninis procesas, apie kurį gamintojai nieko nežino, — procesas, kuris čia, dėstant vertės teoriją, tegali būti tik konstatuotas, bet dar neišaiškintas.

Marksas čia kaip tik ir konstatuoja šį paprastą faktą, kuris kasdien vyksta mūsų akyse šiuolaikinėje kapitalistinėje visuomenėje. Šis faktas yra toks neginčijamas, kad net p. Diuringas neišdrįsta jo ginčyti nei savo „Kurse“, nei savo ekonominio mokslo istorijoje. Markso dėstymas yra toks paprastas ir aiškus, kad, tikriausiai, niekam, išskyrus p. Diuringą, „čia nesusidaro jokio neaiškumo“. Kaip tik dėl šio jam kylančio neaiškumo prekių vertę, kurią Marksas čia tuo tarpu tik ir tetyrinėja, p. Diuringas klaidingai laiko „natūraline savikaina“, dar labiau didinančia neaiškumą, ir net „absoliutine verte“, kuri lig šiol, kiek mums yra žinoma, politinėje ekonomijoje nebuvo vartojama. Tačiau kad ir ką p. Diuringas suprastų kaip „natūralinę savikainą“ ir kad ir kuri iš penkių jo vertės rūšių turėtų garbės būti „absoliutinė vertė“, — neabejotina yra viena: Marksas apie šiuos dalykus visiškai nekalba, o tekalba tik apie prekių vertę; visame „Kapitalo“ skyriuje apie vertę nėra nė mažiausios užuominos apie tai, ar Marksas šią prekių vertės teoriją laiko tinkama kitoms visuomeninėms formoms pritaikyti, ir jei taip, tai kokia apimtimi. „Vadinasi, — sako toliau p. Diuringas, — yra ne taip, kaip miglotai vaizduojasi p. Marksas, kad, esą, kieno nors darbo laikas pats savaime turi didesnę vertę, negu kito asmens darbo laikas, nes pirmajame iš jų tarsi sutelktas didesnis vidutinio darbo laiko kiekis; bet kiekvienas darbo laikas, be išimties ir iš principo, — vadinasi, be reikalo pirmiau išvesti kokį nors vidurkį, — yra visiškai lygiavertis“. — Pono Diuringo laimei likimas nepadarė jo fabrikantu ir tuo būdu išgelbėjo jį nuo reikalo

nustatinėti savo prekių vertę pagal šią naują taisyklę, vadinasi, ir nuo neišvengiamo bankroto. Bet atleiskite! Argi mes vis dar tebesame fabrikantų visuomenėje? Anaiptol. Su savo natūraline savikaina ir absoliutine verte p. Diuringas privertė mus padaryti šuolį, tikrą salto mortale [1] iš dabartinio blogojo išnaudotojų pasaulio į jo paties ūkinę ateities komuną, į gryną dangiškąją lygybės ir teisingumo atmosferą, — ir todėl mes jau čia turime, nors kiek ir per anksti, žvilgterėti šiek tiek į tą naująjį pasaulį.

Žinoma, pagal p. Diuringo teoriją, ir ūkinėje komunoje ūkinių daiktų vertė tegali būti matuojama tik sunaudotu darbo laiku, bet kiekvieno žmogaus darbo laikas iš anksto bus vertinamas visiškai vienodai, bet kuris darbo laikas, be išimties ir iš principo, bus laikomas visiškai lygiaverčiu ir, be to, — be reikalo pirmiau išvesti kokį nors vidurkį. Ir tegu dabar skaitytojas sugretina šį radikalųjį lygiavinį socializmą su miglota Markso pažiūra, kad, esą, kieno nors darbo laikas pats savaime turi didesnę vertę, negu kito asmens darbo laikas, nes pirmajame iš jų esąs sutelktas didesnis vidutinio darbo laiko kiekis, — pažiūra, kurią Marksas nepajėgia nusikratyti dėl paveldėto iš išsimokslinusiųjų klasių mąstymo būdo, — joms turi atrodyti pasibaisėtinu dalyku pripažinimas, kad karutininko darbo laikas ir architekto darbo laikas ekonominiu požiūriu yra visiškai lygiaverčiai!

Deja, pacituotoje „Kapitalo" vietoje Marksas daro mažą pastabą: „Skaitytojas turi atkreipti dėmesį į tai, kad čia kalbama ne apie *darbo užmokestį*, arba vertę, kurią darbininkas *gauna*, pavyzdžiui, už vieną darbo dieną, bet apie *prekių vertę*, kurioje *sudaiktinama* jo darbo diena" [2]. Taigi, Marksas, lyg ir nujausdamas čia savo Diuringą, pats įspėja netaikyti cituotųjų teiginių net ir darbo užmokesčiui, kuris dabartinėje visuomenėje mokamas už sudėtingąjį darbą. Ir jei p. Diuringas, nesitenkindamas tuo, kad jis tai vis dėlto daro, be to, dar apibūdina aukščiau pacituotus teiginius kaip tuos pagrindinius pradus, pagal kuriuos Marksas norįs reguliuoti pragyvenimo reikmenų paskirstymą socialistiškai organizuotoje visuomenėje, — tai yra tiesiog begėdiškas klastojimas, kokį gali daryti nebent tik plunksnos banditai.

Tačiau pažvelkime kiek arčiau į diuringinį „mokymą apie lygiavertiškumą". Kiekvienas darbo laikas — tiek karutininko, tiek ir architekto darbo laikas — yra visiškai lygiavertis. Tuo būdu darbo laikas, vadinasi, ir pats darbas turi vertę. Bet juk darbas yra visų verčių kūrėjas. Vien tik jis suteikia produktams, kuriuos mes randame gamtoje, vertę ekonomine prasme.

---

[1] — mirtinis šuolis. *Red.*

[2] Žr. „Kapitalas", I t., Vilnius, 1957, 47 psl. *Red.*

Pati vertė yra ne kas kita, kaip sudaiktinto kuriame nors daikte visuomeniškai būtino žmogaus darbo išraiška. Vadinasi, darbas *negali* turėti jokios vertės. Kalbėti apie darbo vertę ir mėginti ją apibrėžti — tai vis tiek, ką kalbėti apie pačios vertės vertę arba mėginti nustatyti ne kurio nors sunkaus kūno, bet paties sunkumo svorį. Ponas Diuringas susidoroja su tokiais žmonėmis, kaip Ouenas, Sen-Simonas ir Furjė, vadindamas juos socialiniais alchemikais. Bet kai jis gudragalviauja dėl darbo laiko, t. y. darbo, vertės, tai tuo jis įrodo, kad pats stovi dar daug žemiau už tikruosius alchemikus. Tesprendžia dabar skaitytojas pats apie p. Diuringo įžūlumą ir akiplėšiškumą, su kuriuo jis primeta Marksui tvirtinimą, kad, esą, vieno žmogaus darbo laikas pats savaime turi didesnę vertę, negu kito žmogaus darbo laikas, ir kad, esą, darbo laikas, t. y. darbas, turi vertę, — ir tai priskiriama Marksui, kuris pirmas parodė, kad darbas *negali* ir kodėl būtent negali turėti jokios vertės!

Socializmui, kuris žmogaus darbo jėgą nori išlaisvinti iš jos kaip *prekės* padėties, nepaprastai svarbią reikšmę turi išaiškinimas fakto, kad darbas jokios vertės neturi ir jos turėti negali. Taip suprantant reikalą, netenka pagrindo visi mėginimai, — p. Diuringo paveldėti iš stichiškojo darbininkų socializmo, — reguliuoti būsimą pragyvenimo reikmenų paskirstymą, kaip tam tikrą aukštesnę darbo užmokesčio formą. Iš čia seka tolesnė išvada, kad paskirstymas, kiek jis yra vykdomas grynai ekonominiais sumetimais, bus reguliuojamas gamybos interesų, o gamybos vystymąsi labiausiai skatina toks paskirstymo būdas, kuris įgalina *visus* visuomenės narius kuo visapusiškiau vystyti, palaikyti ir reikšti savo sugebėjimus. Žinoma, p. Diuringo iš išsimokslinusiųjų klasių paveldėtam mąstymo būdui turi atrodyti pasibaisėtinu dalyku, kad ateis laikas, kai nebus nei karutininkų, nei architektų iš profesijos, ir kai žmogus, pusę valandos davinėjęs nurodymus kaip architektas, vėliau tam tikrą laiką stumdys karutį, kol vėl bus reikalinga jo, kaip architekto, veikla. Nieko sau būtų socializmas, įamžinąs profesionalinius karutininkus!

Jei darbo laiko lygiavertiškumas turi būti suprastas taip, kad kiekvienas darbininkas per lygius laiko tarpus pagamina lygias vertes ir kad nėra reikalo pirmiau išvesti kokį nors vidurkį, — tai visiškai aišku, jog tai yra neteisinga. Net ir toje pačioje pramonės šakoje dirbančių dviejų darbininkų per vieną darbo valandą sukurta vertė visuomet bus skirtinga, priklausomai nuo darbininko darbo intensyvumo ir įgudimo; šios blogybės, — kuri, tiesą pasakius, gali atrodyti blogybe tik tokiems žmonėms, kaip p. Diuringas, — negali pašalinti jokia ūkinė komuna, bent mūsų planetoje. Taigi, kas belieka iš visos bet kurio darbo lygiavertiškumo teorijos? Nieko, išskyrus tuščią skambią

frazę, kurios ekonominį pagrindą tesudaro tik p. Diuringo nesugebėjimas matyti skirtumą tarp vertės nustatymo darbu ir vertės nustatymo darbo užmokesčiu, — nieko, išskyrus naujosios ūkinės komunos įsaką, pagrindinį jos įstatymą: darbo užmokestis už lygų darbo laiką privalo būti lygus! Bet tada senieji prancūzų darbininkai-komunistai ir Veitlingas iškėlė jau kur kas geresnius argumentus savo darbo užmokesčio lygybės reikalavimui paremti.

Kaipgi išsprendžiamas visas šis svarbus klausimas dėl sudėtingojo darbo aukštesnio apmokėjimo? Privačių gamintojų visuomenėje būsimojo kvalifikuoto darbininko apmokymo išlaidas padengia privatūs asmenys arba jų šeimos; todėl privatiems asmenims pirmiausia ir atitenka aukštesnė kvalifikuotos darbo jėgos kaina: įgudęs vergas parduodamas už aukštesnę kainą, įgudęs samdomasis darbininkas gauna aukštesnį darbo užmokestį. Socialistiškais pagrindais organizuotoje visuomenėje šias išlaidas daro visuomenė, todėl jai priklauso ir vaisiai, t. y. didesnės vertės, kurias sukuria sudėtingasis darbas. Pats darbininkas negali pretenduoti į papildomą užmokestį. Iš to, tarp kita ko, seka ta naudinga išvada, kad mėgiamiausia darbininko pretenzija į „visą darbo produktą“ kartais taip pat nėra tokia jau pagrįsta.

VII

KAPITALAS IR PRIDEDAMOJI VERTĖ

„Kapitalas p. Markso veikaluose pirmiausia reiškia ne visų pripažintą ekonominę sąvoką, pagal kurią kapitalas yra pagamintoji gamybos priemonė. Marksas mėgina sukurti specialesnę, dialektinę-istorinę idėją, kuri jam pereina į žaidimą sąvokų ir istorinių reiškinių metamorfozėmis. Kapitalas, pasak Markso, atsirandąs iš pinigų; jis sudarąs istorinę fazę, kuri prasidedanti nuo XVI amžiaus, būtent — nuo tam laikotarpiui priskiriamų pasaulinės rinkos užuomazgų. Suprantama, kad, taip aiškinant kapitalo sąvoką, išnyksta ekonominės analizės aštrumas. Tokiose laukinėse koncepcijose, kurios turi būti pusiau istorinės, pusiau loginės, o iš tikrųjų tėra tik istorinės ir loginės fantastikos mišinys, žūsta proto sugebėjimas skirti, kaip ir bet koks sąžiningas sąvokų pritaikymas“... ir panašiai tauškiama per ištisą puslapį... „Markso duota kapitalo sąvokos charakteristika tegali sukelti tik painiavą griežtame liaudies ūkio moksle... lengvapėdiškumo vaisiai, skelbiami giliomis loginėmis tiesomis... pagrindų silpnumas“ ir t. t.

Taigi, pasak Markso, kapitalas atsiradęs XVI amžiaus pradžioje iš pinigų. Tai yra tas pat, jei kas pasakytų, kad meta-

liniai pinigai atsirado prieš tris tūkstančius su viršum metų iš galvijų, nes anksčiau, be kitų daiktų, pinigų funkcijas atlikinėjo ir galvijai. Tik p. Diuringas sugeba tokia šiurkščia ir dviprasmiška forma reikšti savo mintis. Pasak Markso, analizuojančio ekonomines formas, kurių viduje vyksta prekinės cirkuliacijos procesas, paskutinę formą sudaro pinigai. „Šis paskutinis prekinės cirkuliacijos produktas yra *pirmoji* kapitalo *pasirodymo forma*. Istoriškai kapitalas visur stoja priešais žemės nuosavybę iš pradžių pinigų forma, kaip piniginis turtas, kaip pirklinis ir lupikiškasis kapitalas... Ši istorija kasdien vyksta mūsų akyse. Kiekvienas naujas kapitalas, pirmą kartą pasirodydamas scenoje, t. y. prekių, darbo ar pinigų rinkoje, visuomet pasirodo pinigų pavidalu, — pinigų, kurie tam tikrų procesų eigoje turi pavirsti kapitalu“ [1]. Tuo būdu, Marksas ir vėl tik konstatuoja faktą. Negalėdamas šio fakto nuginčyti, p. Diuringas jį iškraipo: esą, pasak Markso, kapitalas atsiranda iš pinigų!

Paskui Marksas toliau tyrinėja procesus, kurių eigoje pinigai virsta kapitalu, ir, visų pirma, randa, kad forma, kuria pinigai cirkuliuoja kaip kapitalas, yra pakeistinė forma, palyginti su ta, kuria jie cirkuliuoja kaip visuotinis prekių ekvivalentas. Paprastas prekių savininkas parduoda, kad galėtų pirkti; jis parduoda tai, ko jam nereikia, ir už gautus pinigus perka tai, kas jam reikalinga. Tuo tarpu kapitalistas, imdamasis verslo, iš pat pradžių perka tai, ko jam pačiam *ne*reikia; jis perka, kad galėtų parduoti, ir, be to, parduoti brangiau, kad susigrąžintų pradžioje pirkimui išleistą pinigų sumą su tam tikru piniginiu prieaugliu. Šį prieauglį Marksas vadina *pridedamąja verte*.

Iš kur atsiranda toji pridedamoji vertė? Ji negali atsirasti nei iš to, kad pirkėjas pirko prekes žemiau jų vertės, nei iš to, kad pardavėjas pardavė jas aukščiau jų vertės. Nes abiem atvejais kiekvieno asmens pelnas ir nuostolis abipusiškai išsilygina, kadangi kiekvienas pakaitomis yra pirkėjas ir pardavėjas. Pridedamoji vertė taip pat negali būti apgaulės išdava, nes nors apgaulė ir gali praturtinti vieną žmogų kito sąskaita, bet negali padidinti jų abiejų turimos bendros verčių sumos, vadinasi, aplamai negali padidinti visos cirkuliuojančių verčių sumos. „Visa bet kurios šalies kapitalistų klasė negali pelnytis savo pačios sąskaita“ [2].

Ir vis dėlto pasirodo, kad kiekvienos šalies kapitalistų klasė, ištisai paimta, be paliovos turtėja mūsų akyse, parduodama brangiau, negu pirko, pasisavindama pridedamąją vertę. Tuo būdu mes nė kiek nepasistūmėjome į priekį, spręsdami klausimą: iš kur atsiranda toji pridedamoji vertė? Šį klausimą reikia išspręsti,

[1] „Kapitalas“, I t., Vilnius, 1957, 136 psl. *Red.*
[2] Ten pat, 150 psl. *Red.*

ir tai *grynai ekonominiu* būdu, nekalbant apie jokią apgaulę, apie jokį bet kokios prievartos kišimąsi, formuluojant klausimą šitaip: kokiu būdu galima nuolat pardavinėti brangiau, negu buvo pirkta, net ir esant tai sąlygai, kad lygios vertės nuolat keičiamos į lygias?

Šio klausimo išsprendimas yra didžiausias istorinis Markso veikalo nuopelnas. Jis ryškiai nušviečia tokias ekonomines sritis, kuriose socialistai, ne mažiau kaip buržuaziniai ekonomistai, iki šiol klaidžiojo giliausioje tamsoje. Jis duoda pradžią moksliniam socializmui ir yra centrinis pastarojo taškas.

Sprendimas yra toks. Pinigų, turinčių virsti kapitalu, vertės augimas negali nei įvykti pačiuose *piniguose*, nei atsirasti iš *pirkimo*, nes tie pinigai čia tik realizuoja prekės kainą, o ši kaina, — mes tariame, kad yra mainomos lygios vertės, — nesiskiria nuo prekės vertės. Bet dėl tos pačios priežasties vertės padidėjimas negali atsirasti ir iš prekės *pardavimo*. Vadinasi, šis pasikeitimas turi įvykti toje *prekėje*, kuri yra perkama, bet čia pasikeičia anaiptol ne jos *vertė*, — nes prekė perkama ir parduodama pagal savo vertę, — o jos *vartojamoji vertė*, kaip tokia; t. y. vertės pasikeitimas turi išplaukti iš tos prekės vartojimo. „Bet išgauti vertę iš prekės vartojimo mūsų pinigų savininkui pavyks tik tuo atveju, jeigu jam pasiseks... rinkoje rasti tokią prekę, kurios pati vartojamoji vertė turėtų originalią savybę būti vertės šaltiniu, — tokią prekę, kurios faktinis vartojimas būtų darbo sudaiktinimo procesas, vadinasi, *vertės kūrimo procesas*. Ir pinigų savininkas randa rinkoje tokią specifinę prekę: tai — sugebėjimas dirbti, arba *darbo jėga*“ [1]. Jei, kaip mes matėme, darbas, kaip toks, negali turėti vertės, tai šito anaiptol negalima pasakyti apie *darbo jėgą*. Pastaroji įgauna vertę, vos tik ji, kaip tai šiandien faktiškai yra, tampa *preke*, ir šią vertę, „kaip ir kiekvienos kitos prekės vertę, apsprendžia darbo laikas, būtinas šiam specifiniam prekybos objektui pagaminti, vadinasi, ir jam atgaminti“ [2], t. y. darbo laikas, būtinas pagaminti pragyvenimo reikmenims, kurie reikalingi darbininkui savo darbingumui palaikyti ir savo vaikams išauginti. Tarkime, kad šie pragyvenimo reikmenys kasdien išreiškiami 6 valandų darbo laiku. Tuo būdu, verslo besiimantis mūsų kapitalistas, kuris perka savo įmonei darbo jėgą, t. y. samdo darbininką, sumoka jam pilną jo darbo jėgos vienos dienos vertę, jeigu jis moka jam tokią pinigų sumą, kuri kaip tik išreiškia 6 darbo valandas. Vadinasi, darbininkas, atidirbęs tam kapitalistui 6 valandas, pilnai atlygina pastarojo išlaidas, t. y. sumokėtą darbo jėgos vienos dienos vertę. Tačiau dėl to pinigai dar nepavirs kapitalu, nesukurs jokios pridedamo-

[1] Žr. „Kapitalas“, I t., Vilnius, 1957, 153 psl. *Red.*
[2] Ten pat, 156 psl. *Red.*

sios vertės. Todėl darbo jėgos pirkėjas jo sudaryto santorio pobūdį supranta visiškai kitaip. Tas faktas, kad darbininko gyvybei per 24 valandas palaikyti reikia tik 6 darbo valandų, nė kiek nekliudo darbininkui dirbti 12 valandų iš šių 24. Darbo jėgos vertė ir darbo procese darbo jėgos sukuriama vertė yra du skirtingi dydžiai. Pinigų savininkas apmokėjo darbo jėgos vienos dienos vertę, todėl jam priklauso ir jos naudojimas per visą dieną, darbininko ištisos dienos darbas. Toji aplinkybė, kad vertė, kurią *sukuria* per dieną darbo jėgos naudojimas, yra dvigubai didesnė už jos pačios vienos dienos vertę, yra ypatingas pirkėjo laimikis, bet pagal prekių mainų dėsnius čia nėra jokio neteisingumo pardavėjo atžvilgiu. Taigi, pagal mūsų prielaidą, vertė, kurią kapitalistas *apmoka* darbininkui, sudaro 6-ių darbo valandų produktą, o *vertė,* kurią darbininkas kasdien *duoda* kapitalistui, sudaro 12-os darbo valandų produktą. Skirtumas, būtent — 6 valandos neapmokėto pridedamojo darbo, neapmokėtas pridedamasis produktas, kuriame yra įkūnytas 6-ių valandų darbas, eina į pinigų savininko kišenę. Fokusas padarytas. Pridedamoji vertė sukurta, pinigai pavirto kapitalu.

Tokiu būdu nustatęs, kaip atsiranda pridedamoji vertė, ir įrodęs, kad tik taip ji ir tegali atsirasti, viešpataujant prekių mainus reguliuojantiems dėsniams, Marksas iškėlė aikštėn šiuolaikinio kapitalistinio gamybos būdo ir juo pagrįsto pasisavinimo būdo mechanizmą, atskleidė tą kristalinį branduolį, apie kurį susiformavo visa šiuolaikinė visuomenės santvarka.

Tačiau tokiam kapitalo susidarymui yra reikalinga viena esminė prielaida: „pinigų savininkas gali savo pinigus paversti kapitalu tik tuo atveju, jeigu jis prekių rinkoje ras *laisvą darbininką,* laisvą dvejopa prasme: ta prasme, kad darbininkas yra laisvas žmogus ir disponuoja savo darbo jėga kaip savo preke ir kad, antra vertus, jis pardavimui neturi jokių kitų prekių, yra plikas kaip tilvikas, laisvas nuo visų daiktų, kurie yra būtini jo darbo jėgai praktiškai pritaikyti“ [1]. Tačiau šis santykis tarp pinigų arba prekių savininkų, iš vienos pusės, ir žmonių, neturinčių nieko, išskyrus savąją darbo jėgą, iš antros, — nėra gamtos padiktuotas ir taip pat nėra visiems istoriniams laikotarpiams bendras santykis: „jis pats, matyti, yra pirmesnio istorinio vystymosi rezultatas... ištisos eilės senesnių visuomeninės gamybos formacijų žlugimo produktas“ [2]. Masiniu mastu šis laisvasis darbininkas pirmą kartą pasirodo XV amžiaus pabaigoje ir XVI amžiaus pradžioje, suirus feodaliniam gamybos būdui. Bet ši aplinkybė, kartu su prasidėjusiu toje pačioje epochoje

---

[1] Žr. „Kapitalas“, I t., Vilnius, 1957, 155 psl. *Red.*
[2] Ten pat. *Red.*

pasaulinės prekybos ir pasaulinės rinkos susikūrimu, sudarė pagrindą, kuriuo esamo kilnojamojo turto masė turėjo vis labiau ir labiau virsti kapitalu, o į pridedamosios vertės kūrimą nukreiptas kapitalistinis gamybos būdas turėjo vis labiau ir labiau darytis išimtinai viešpataujančiu gamybos būdu.

Tokios yra Markso „laukinės koncepcijos", tas „istorinės ir loginės fantastikos mišinys", kuriame „žūsta proto sugebėjimas skirti, kaip ir bet koks sąžiningas sąvokų pritaikymas". Sugretinkime dabar šiuos „lengvapėdiškumo vaisius" su tomis „giliomis loginėmis tiesomis" ir tuo „didžiausiu ir griežčiausiu moksliškumu tiksliųjų disciplinų prasme", kuriuos mums siūlo p. Diuringas.

Taigi, kaip kapitalą Marksas supranta „ne visų pripažintą ekonominę sąvoką, pagal kurią kapitalas yra pagamintoji gamybos priemonė"; priešingai, Marksas teigia, kad tam tikra verčių suma tik tuomet pavirsta kapitalu, kai *padidėja jos vertė*, kurdama pridedamąją vertę. O ką sako p. Diuringas? „Kapitalas yra ekonominės galios pagrindas, reikalingas gamybai toliau vykdyti ir *jam tenkančiai bendrosios darbo jėgos vaisių daliai sukurti*". Kad ir kaip miglotai bei padrikai yra išreikštas ir šis p. Diuringo teiginys, viena tėra neabejotina: ekonominės galios pagrindas gali būti reikalingas gamybai vykdyti amžinai, — ir vis dėlto jis, paties p. Diuringo žodžiais tariant, nepasidarys kapitalu tol, kol nesukurs „jam tenkančios bendrosios darbo jėgos vaisių dalies", t. y. pridedamosios vertės, arba bent pridedamojo produkto. Vadinasi, p. Diuringas ne tik pats daro tą pačią nuodėmę, kurią jis prikiša Marksui, nesutinkančiam su visų pripažinta ekonomine kapitalo sąvoka; jis dar, be to, šiurkščiai plagijuoja Marksą, „blogai pridengdamas" tą plagiatą išpūstomis frazėmis.

262-me puslapyje ši mintis dėstoma plačiau: „dalykas yra tas, kad kapitalas socialine prasme" (o kapitalą nesocialine prasme p. Diuringui dar teks atrasti) „specifiškai skiriasi nuo paprastos gamybos priemonės; nes tuo tarpu kai pastaroji tėra grynai techninio pobūdžio ir yra būtina bet kuriomis aplinkybėmis, kapitalas pasižymi savo visuomenine pasisavinimo ir jam tenkančios dalies sukūrimo jėga. Socialinis kapitalas, be abejo, yra daugiausia ne kas kita, kaip techninė gamybos priemonė *jos socialinėje funkcijoje*; bet kaip tik toji funkcija ir... turės išnykti". Jei mes atkreipsime dėmesį į tai, kad kaip tik Marksas pirmas į pirmąją vietą iškėlė tą „socialinę funkciją", su kurios pagalba tam tikra verčių suma tik ir tegali virsti kapitalu, tai, šiaip ar taip, „kiekvienas, kuris atidžiai studijuoja dalyką, turės greit įsitikinti, kad Markso duota kapitalo sąvokos charakteristika tegali sukelti tik painiavą", — tačiau ne griežtame liaudies ūkio moksle, kaip mano p. Diuringas, o vien tik, kaip tai akivaiz-

džiai rodo šis atvejis, paties p. Diuringo galvoje, — „Kritinėje istorijoje“ jis jau spėjo pamiršti, kaip plačiai jis šia kapitalo sąvoka pasinaudojo savo „Kurse“.

Tačiau p. Diuringas nesitenkina tuo, kad savąjį kapitalo apibrėžimą, nors ir „apvalytu“ pavidalu, jis pasiima iš Markso. Jis yra priverstas sekti paskui Marksą į „žaidimą sąvokų ir istorinių reiškinių metamorfozėmis“ ir visa tai daro, remdamasis savuoju geresniu supratimu, kad iš to nieko negali išeiti, išskyrus „beprasmiškas koncepcijas“, „lengvapėdiškumo vaisius“, „pagrindų silpnumą“ ir t. t. Iš kur atsiranda ši kapitalo „socialinė funkcija“, kuri įgalina jį savintis svetimo darbo vaisius ir kuria jis tik ir tesiskiria nuo paprastos gamybos priemonės? Ji yra pagrįsta, sako p. Diuringas, „ne gamybos priemonių prigimtimi ir ne jų techniniu būtinumu“. Vadinasi, ji atsirado istoriškai, ir p. Diuringas 252-me puslapyje kartoja mums tik tai, ką mes jau dešimtis kartų esame iš jo girdėję: kapitalo atsiradimą jis aiškina, pasitelkdamas į pagalbą seniai žinomą nuotykį su dviem vyrais, kurių vienas, pavartodamas prievartą prieš antrąjį, istorijos pradžioje savo gamybos priemonę pavertė kapitalu. Bet nesitenkindamas istorinės pradžios pripažinimu tai socialinei funkcijai, kurios dėka tam tikra verčių suma tik ir tepavirsta kapitalu, p. Diuringas pranašauja jai taip pat ir istorinį galą: „kaip tik toji funkcija ir turės išnykti“. Tačiau reiškinį, kuris istoriškai atsirado ir istoriškai vėl išnyksta, įprasta vadinti, paprastai tariant, „istorine faze“. Tuo būdu kapitalas yra istorinė fazė ne tik Marksui, bet ir p. Diuringui, ir mes esame priversti padaryti išvadą, kad p. Diuringas čia vadovaujasi jėzuitiška taisykle: jei du žmonės daro tą patį, tai dar toli gražu nėra tas pats dalykas. Kai Marksas sako, kad kapitalas yra istorinė fazė, tai — laukinė koncepcija, istorinės ir loginės fantastikos mišinys, kuriame žūsta sugebėjimas skirti, kaip ir bet koks sąžiningas sąvokų pritaikymas. O kai p. Diuringas kapitalą vaizduoja kaip istorinę fazę, tai tuo įrodomas ekonominės analizės aštrumas, o taip pat didžiausias ir griežčiausias moksliškumas tiksliųjų disciplinų prasme.

Kuo gi diuringinis kapitalo supratimas skiriasi nuo marksinio?

„Kapitalas, — sako Marksas, — pridedamojo darbo neišrado. Visur, kur dalis visuomenės turi gamybos priemonių monopolį, darbininkas, laisvas ar nelaisvas, prie jam pačiam išsilaikyti būtino darbo laiko turi prijungti perviršinį darbo laiką, kad pagamintų pragyvenimo reikmenis gamybos priemonių savininkui“ [1]. Pridedamasis darbas, darbas, kuris viršija darbininko

[1] Žr. „Kapitalas“, I t., Vilnius, 1957, 210—211 psl. *Red.*

gyvybei palaikyti būtiną laiką, ir kitų vykdomas šio pridedamojo darbo produkto pasisavinimas, t. y. darbo išnaudojimas, sudaro, tuo būdu, bendrą visų lig šiol buvusių visuomenės formų bruožą, kiek tos visuomenės judėjo klasiniuose priešingumuose. Bet tik tuo atveju, kai šio pridedamojo darbo produktas įgauna pridedamosios vertės formą, kai gamybos priemonių savininkas randa prieš save, kaip išnaudojimo objektą, laisvą darbininką — laisvą nuo socialinių pančių ir laisvą nuo nuosavybės — ir išnaudoja jį *prekių* gaminimo tikslams, tik tuomet gamybos priemonė įgauna, pagal Marksą, specifinį kapitalo pobūdį. O tai plačiu mastu įvyko tik nuo XV amžiaus pabaigos ir XVI amžiaus pradžios.

Ponas Diuringas, priešingai, kapitalu skelbia *kiekvieną* gamybos priemonių sumą, kuri „sukuria jam tenkančią bendrosios darbo jėgos vaisių dalį" ir, vadinasi, duoda pridedamąjį darbą bet kuriuo pavidalu. Kitais žodžiais tariant, p. Diuringas savinasi iš Markso jo atrastą pridedamąjį darbą, kad juo galėtų sunaikinti netinkamą jam šiuo atveju, taip pat Markso atrastą, pridedamąją vertę. Tuo būdu, p. Diuringo požiūriu, ne tik kilnojamasis ir nekilnojamasis turtas, priklausęs Korinto bei Atėnų piliečiams, savo ūkį tvarkiusiems su vergų pagalba, bet ir stambiųjų Romos imperijos laikų žemvaldžių turtas, o lygiai taip pat ir feodalinių baronų turtas viduramžiais, kiek jis kuriuo nors būdu tarnavo gamybai, — visa tai be skirtumo sudaro kapitalą.

Vadinasi, pačiam p. Diuringui kapitalas yra „ne visų pripažinta sąvoka, pagal kurią kapitalas yra pagamintoji gamybos priemonė", bet, atvirkščiai, tiesiog priešinga sąvoka, apimanti net nepagamintąsias gamybos priemones — žemę ir jos natūralinius turtus. Tuo tarpu idėja, pagal kurią kapitalas yra tiesiog „pagamintoji gamybos priemonė", ir vėl tėra visų pripažinta tik vulgariojoje ekonomijoje. Už šios, p. Diuringui taip brangios, vulgariosios ekonomijos ribų „pagamintoji gamybos priemonė", arba aplamai tam tikra verčių suma, kapitalu darosi tik tuomet, kai ji duoda pelną arba palūkanas, t. y. pasisavina neapmokėto darbo pridedamąjį produktą pridedamosios vertės forma, ir būtent vėl šiomis dviem apibrėžtomis jos dalinėmis formomis. Ir čia absoliučiai jokios reikšmės neturi toji aplinkybė, kad visa buržuazinė politinė ekonomija yra įsitikinusi, kad savybę duoti pelną arba palūkanas savaime turinti kiekviena verčių suma, kuri normaliomis sąlygomis naudojama gamyboje arba mainuose. Klasikinėje politinėje ekonomijoje kapitalas ir pelnas arba kapitalas ir palūkanos yra tokie pat neatskiriami, yra tokiame pat tarpusavio santykyje, kaip priežastis ir pasekmė, tėvas ir sūnus, vakar ir šiandien. Tačiau žodis „kapitalas" jo šiuolaikine ekonomine prasme pirmą kartą

pasirodo tik apie tą laiką, kai atsiranda pats juo išreiškiamas objektas, kai kilnojamasis turtas, savindamasis laisvų darbininkų pridedamąjį darbą prekėms gaminti, vis labiau ir labiau įgyja kapitalo funkciją; būtent, žodį „kapitalas“ pradeda vartoti pirmoji istorijoje kapitalistų nacija — XV ir XVI amžių italai. Ir jei Marksas pirmas iki pat pagrindų išanalizavo šiuolaikiniam kapitalui būdingą pasisavinimo būdą, jei kapitalo sąvoką jis suderino su istoriniais faktais, nuo kurių ji galų gale buvo abstrahuota ir kurių dėka ji gyvuoja; jei Marksas tuo pačiu šią ekonominę sąvoką atpalaidavo nuo neaiškių ir netvirtų vaizdinių, kuriuos dar primaišydavo prie jos ir klasikinė buržuazinė politinė ekonomija ir ankstesnieji socialistai, — tai tat reiškia, kad kaip tik Marksas vadovavosi tuo „didžiausiu bei griežčiausiu moksliškumu“, apie kurį tolydžio kalba p. Diuringas ir kurio mes, deja, visai nerandame jo veikaluose.

Iš tikrųjų, pagal p. Diuringą reikalas atrodo visai kitaip. Jis nesitenkina tuo, kad iš pradžių kapitalo pavaizdavimą kaip istorinę fazę jis pavadino „istorinės ir loginės fantastikos mišiniu“, o paskiau pats pavaizdavo kapitalą kaip istorinę fazę. Jis urmu paskelbia kapitalu visas ekonominės galios priemones, *visas* gamybos priemones, kurios savinasi „bendrosios darbo jėgos vaisių dalį“, vadinasi, ir žemės nuosavybę visose klasinėse visuomenėse. Tačiau tai jam toliau nė kiek nekliudo, visiškai prisilaikant nusistovėjusios tradicijos, skirti žemės nuosavybę ir žemės rentą nuo kapitalo bei pelno ir kapitalu vadinti tik tas gamybos priemones, kurios duoda pelną arba palūkanas, kaip tai su visomis smulkmenomis galima matyti 116-me ir sekančiuose jo „Kurso“ puslapiuose. Su tokiu pat pagrindu p. Diuringas pradžioje galėtų pavadinimą „lokomotyvas“ taikyti taip pat arkliams, jaučiams, asilams ir šunims, nes ekipažas gali judėti panaudojant ir šias transporto priemones, — ir dabartiniams inžinieriams prikišti, kad, apribodami lokomotyvo sąvoką vien tik šiuolaikiniu garvežiu, jie daro jį istorine faze, kuria laukines koncepcijas, istorinės ir loginės fantastikos mišinius ir t. t., o po to jis galėtų pareikšti, kad pavadinimas „lokomotyvas“ arkliams, asilams, jaučiams ir šunims vis dėlto negali būti pritaikytas, o taikytinas tik garvežiui. — Tuo būdu mes vėl esame priversti pasakyti, kad kaip tik diuringiniame kapitalo sąvokos apibrėžime išnyksta bet koks ekonominės analizės aštrumas ir žūsta sugebėjimas skirti, kaip ir bet koks sąžiningas sąvokų pritaikymas, ir kad laukinės koncepcijos, painiava, lengvapėdiškumo vaisiai, skelbiami giliomis loginėmis tiesomis, ir pagrindų silpnumas, — visa tai puikiai klesti kaip tik p. Diuringo veikaluose.

Tačiau visa tai dar nieko nereiškia. Ponui Diuringui vis dėlto priklauso tas nuopelnas, kad jis atrado tą ašį, aplink kurią

juda visa ligšiolinė politinė ekonomija, visa politika ir jurisprudencija, — žodžiu tariant, visa ligšiolinė istorija. Štai tas atradimas:

„Prievarta ir darbas yra du veiksniai, kurie atlieka svarbiausią vaidmenį susidarant socialiniams ryšiams".

Šiame vieninteliame teiginyje glūdi visa ligšiolinio ekonominio pasaulio konstitucija. Ji yra visai trumpa ir skamba šitaip:

1 straipsnis. Darbas gamina.

2 straipsnis. Prievarta paskirsto.

Tuo, „žmoniška ir vokiečių kalba kalbant", ir baigiasi visa ekonominė p. Diuringo išmintis.

VIII

KAPITALAS IR PRIDEDAMOJI VERTĖ (pabaiga)

„Pagal p. Markso pažiūras darbo užmokestis yra tik apmokėjimas to darbo laiko, kurį darbininkas faktiškai dirba tam, kad galėtų pats egzistuoti. Tam pakanka tam tikro nedidelio valandų skaičiaus; visa likusioji dažniausiai labai ilgos darbo dienos dalis duoda perteklių, kuriame yra, pagal mūsų autoriaus terminologiją, „pridedamoji vertė", arba, įprastine kalba kalbant, kapitalo pelnas. Atskaičius darbo laiką, kuris vienoje ar kitoje gamybos pakopoje jau yra darbo priemonėse ir čia priklausančiose žaliavose, nurodytasis darbo dienos perteklius sudaro kapitalisto-įmonininko dalį. Vadinasi, darbo dienos pailginimas yra grynai išnaudotojiškas pelnas kapitalisto naudai".

Vadinasi, pasak p. Diuringo, išeina, kad Markso pridedamoji vertė esanti ne kas kita, kaip tai, kas įprastine kalba yra vadinama kapitalo pajamomis arba pelnu. Tačiau paklausykime, ką sako pats Marksas. „Kapitalo" 195-me puslapyje [1] pridedamoji vertė paaiškinama į skliaustus paimtais žodžiais: „palūkanos, pelnas, renta". 210-me puslapyje [2] Marksas duoda pavyzdį, kuriame parodyta, kaip 71 šilingo pridedamosios vertės suma pasireiškia įvairiomis jos paskirstymo formomis: bažnyčios dešimtinė, vietiniai ir valstybiniai mokesčiai — 21 šilingas, žemės renta — 28 šilingai, nuomininko pelnas ir palūkanos — 22 šilingai; iš viso, bendroji pridedamosios vertės suma — 71 šilingas. — 542-me puslapyje [3] Marksas skelbia svarbiausiuoju Rikardo trūkumu tai, kad šis „nėra tyrinėjęs pridedamosios vertės kaip tokios, t. y. nepriklausomai nuo atskirų jos formų, kaip kad: pelnas, žemės renta ir t. t.", ir kad todėl jis tiesiog suplaka

---

[1] Žr. „Kapitalas", I t., Vilnius, 1957, 186 psl., 22 pastaba. *Red.*

[2] Žr. ten pat, 198 psl. *Red.*

[3] Žr. ten pat, 465 psl. *Red.*

pridedamosios vertės normos dėsnius su pelno normos dėsniais. Šia proga Marksas pastebi: „Vėliau, trečiojoje šio veikalo knygoje, aš parodysiu, kad tam tikromis aplinkybėmis ta pati pridedamosios vertės norma gali pasireikšti įvairiausiomis pelno normomis ir įvairios pridedamosios vertės normos — ta pačia pelno norma“. 587-me puslapyje[1] mes skaitome: „Kapitalistas, kuris gamina pridedamąją vertę, t. y. siurbia neapmokėtą darbą betarpiškai iš darbininkų ir fiksuoja jį prekėse, tiesa, yra pirmasis šios pridedamosios vertės pasisavintojas, bet anaiptol nėra paskutinis jos savininkas. Vėliau jis turi pasidalyti ja su kitais kapitalistais, kurie visuomeninėje gamyboje, imant ją kaip visumą, atlieka kitokias funkcijas, su žemės savininku ir t. t. Vadinasi, pridedamoji vertė suskyla į įvairias dalis. Įvairios jos dalys tenka įvairioms žmonių kategorijoms ir įgauna skirtingas, viena nuo kitos nepriklausomas formas, kaip kad: pelnas, palūkanos, prekybinis pelnas, žemės renta ir t. t. Šios pridedamosios vertės pakeistinės formos gali būti išnagrinėtos tik trečiojoje knygoje“. Tas pat ir daugelyje kitų vietų.

Aiškiau minties išreikšti negalima. Kiekviena proga Marksas kreipia dėmesį į tai, kad jo pridedamosios vertės jokiu būdu negalima painioti su pelnu arba kapitalo pajamomis, kad šis pelnas, priešingai, yra šalutinė pridedamosios vertės forma, o labai dažnai net tik jos dalis. Jei p. Diuringas vis dėlto teigia, kad Markso pridedamoji vertė esanti, „įprastine kalba kalbant, kapitalo pelnas“, ir jei visiems yra žinoma, kad visa Markso knyga sukasi apie pridedamąją vertę, tai galimi tėra tik du atvejai: arba p. Diuringas nieko nesupranta, ir tuomet reikalingas negirdėtas begėdiškumas koneveikti knygą, kurios svarbiausiojo turinio jis nežino, arba jis supranta reikalą, bet tuo atveju jis daro sąmoningą klastojimą.

Toliau: „nuodinga neapykanta, su kuria p. Marksas pritaiko šį išnaudotojiško ūkio supratimo būdą, yra visiškai suprantama. Bet yra galimas ir dar galingesnis pyktis ir dar pilnesnis pripažinimas, kad samdomuoju darbu pagrįsta ūkinė forma yra išnaudotojiško pobūdžio, — ir kartu galima visiškai nepripažinti tos teorinės pozicijos, kuri pasireiškia Markso pridedamosios vertės teorijoje“.

Taigi, su gerais ketinimais panaudota, bet klaidinga teorinė Markso pozicija sukelia nuodingą jo neapykantą išnaudojimui; savo esme dorovinga aistra dėl neteisingos „teorinės pozicijos“ įgauna nedorą išraišką, ji pasireiškia kaip netauri neapykanta ir žemas nuodingumas. O p. Diuringo „didžiausias ir griežčiausias moksliškumas“, priešingai, reiškiasi dorovinga aistra, pasižyminčia ją atitinkančiu tauriu pobūdžiu, reiškiasi

[1] Žr. „Kapitalas“, I t., Vilnius, 1957, 503 psl. *Red.*

pykčiu, kuris ir savo forma yra moralus ir, be to, pralenkia nuodingąją neapykantą dar ir kiekybiškai, kaip galingesnis pyktis. Kol p. Diuringas gėrisi pats savimi, mes pasistengsime išaiškinti to galingesnio pykčio šaknis.

„Būtent, kyla klausimas, — sako jis toliau, — kuriuo būdu konkuruojantieji įmonininkai sugeba ilgą laiką realizuoti visą darbo produktą, o kartu ir pridedamąjį produktą, tokia kaina, kuri žymiai viršija natūralius gamybos kaštus, kaip apie tai liudija minėtasis darbo laiko pertekliaus santykis? Atsakymo į šį klausimą Markso doktrinoje mes nerandame, ir būtent dėl tos paprastos priežasties, kad joje šis klausimas net negalėjo būti iškeltas. Prabangos pobūdis, kuriuo pasižymi samdomuoju darbu pagrįsta gamyba, Markso visai nebuvo rimtai išnagrinėtas, ir socialinė santvarka su jos parazitiniais pagrindais jokiu būdu nebuvo išaiškinta kaip svarbiausias baltosios vergovės pagrindas. Priešingai, politiniai-socialiniai dalykai, Markso nuomone, visuomet turį būti aiškinami ekonomiškai".

Tuo tarpu iš pacituotų vietų mes įsitikinome, kad Marksas visai netvirtina, kad, esą, pramoninis kapitalistas, kuris yra pirmasis pridedamojo produkto pasisavintojas, visuomet parduoda produktą, vidutiniškai imant, pagal pilną jo vertę, kaip čia mano p. Diuringas. Marksas aiškiai sako, kad ir prekybinis pelnas sudaro pridedamosios vertės dalį, o tai, esant nurodytoms prielaidoms, tėra galima tik tuo atveju, jei fabrikantas parduoda prekybininkui savo produktą *žemiau* jo vertės ir tuo būdu perleidžia prekybininkui laimikio dalį. Šiaip ar taip, tokia forma, kokia jis čia yra statomas, šis klausimas net negalėjo būti iškeltas Markso knygoje. Racionaliai pastatytas, šis klausimas skamba šitaip: kuriuo būdu pridedamoji vertė pavirsta savo dalinėmis formomis — pelnu, palūkanomis, prekybiniu pelnu, žemės renta ir t. t.? O šį klausimą, šiaip ar taip, Marksas žada išspręsti trečiojoje knygoje. Bet jei p. Diuringas negali palūkėti, kol išeis „Kapitalo" antrasis tomas [1], tai jis tuo tarpu turėtų kiek atidžiau paskaityti pirmąjį tomą. Tada jis galėtų, be pacituotų vietų, perskaityti, pavyzdžiui, 323-me puslapyje [2], kad, anot Markso, imanentiniai kapitalistinės gamybos dėsniai išoriniame kapitalų judėjime veikia kaip priverstiniai konkurencijos dėsniai ir šia forma atskiro kapitalisto yra suvokiami kaip skatinamieji jo veiklos motyvai; kad mokslinė konkurencijos analizė yra galima tik pažinus vidinę kapitalo prigimtį, — visiškai taip pat, kaip regimas dangaus kūnų judėjimas darosi suprantamas tik

[1] Į antrąjį tomą, pagal Markso planą, turėjo įeiti antroji ir trečioji „Kapitalo" knygos. Vėliau trečioji knyga buvo išskirta į atskirą — trečiąjį — tomą. *Red.*

[2] Žr. Markso „Kapitalas", I t., Vilnius, 1957, 284 psl. *Red.*

tam, kas žino jų tikrąjį, o ne jutimais suvokiamą judėjimą. Toliau Marksas iš vieno pavyzdžio parodo, kuriuo būdu tam tikras dėsnis, būtent vertės dėsnis, tam tikru atveju pasireiškia konkurencijos sąlygomis ir kaip jis atskleidžia savo skatinamąją jėgą. Jau iš šito p. Diuringas galėtų padaryti išvadą, kad pridedamosios vertės paskirstyme svarbiausias vaidmuo tenka konkurencijai, ir, iš tikrųjų, bent kiek daugiau įsigilinus, tų užuominų, kurios buvo padarytos pirmajame tome, užtektų išsiaiškinti, bent bendrais bruožais, kokiu būdu pridedamoji vertė pavirsta savo dalinėmis formomis.

Bet p. Diuringui konkurencija yra kaip tik absoliutinė kliūtis reikalui suprasti. Jis nepajėgia suvokti, kuriuo būdu konkuruojantieji įmonininkai gali ilgą laiką realizuoti visą darbo produktą, o kartu ir pridedamąjį produktą, tokia kaina, kuri žymiai viršija natūralius gamybos kaštus. Tai ir vėl yra išreikšta su p. Diuringui įprastu „griežtumu", kuris iš tikrųjų tėra apsileidimas. Reikalas yra tas, kad pridedamasis produktas, kaip toks, *anot Markso, nereikalauja jokių gamybos kaštų*: jis yra toji produkto dalis, kuri kapitalistui *nieko nekainuoja*. Vadinasi, jei konkuruojantieji įmonininkai įsigeistų realizuoti pridedamąjį produktą pagal jo natūralius gamybos kaštus, jie turėtų jį stačiai *padovanoti*. Tačiau nesustokime ties tokiomis „mikrologinėmis smulkmenomis". Argi konkuruojantieji įmonininkai iš tikrųjų nerealizuoja kasdien darbo produktų tokia kaina, kuri viršija natūralius jų gamybos kaštus? Anot p. Diuringo, natūralius gamybos kaštus sudaro „darbo arba jėgos sunaudojimas, kuris savo ruožtu gali būti galiausiai matuojamas išlaidomis maistui", vadinasi, šiuolaikinėje visuomenėje natūralūs gamybos kaštai susideda iš faktiškųjų išlaidų žaliavai, darbo priemonėms ir darbo užmokesčiui, skirtingai nuo „apdėjimo duokle", nuo pelno, nuo prievarta, su kardu rankoje išgaunamo priedo. Tuo tarpu visiems yra žinoma, kad visuomenėje, kurioje mes gyvename, konkuruojantieji įmonininkai produktus realizuoja *ne* pagal natūralius jų gamybos kaštus, bet priskaito, — o paprastai ir gauna, — dar vadinamąjį priedą, pelną. Tuo būdu klausimas, kurį, p. Diuringo nuomone, jam pakako tik iškelti, kad vienu pūstelėjimu būtų sugriautas visas Markso rūmas, kaip kadaise šviesaus atminimo Jozuė sugriovė Jericho sienas, — šis klausimas egzistuoja ir ekonominei p. Diuringo teorijai. Pažiūrėkime, kaip p. Diuringas į tą klausimą atsako.

„Kapitalo nuosavybė, — sako jis, — neturi jokios praktinės prasmės ir ja negalima pasinaudoti, jeigu joje tuo pačiu laiku nėra netiesioginės prievartos prieš žmogiškąją medžiagą. Šios prievartos vaisius yra kapitalo pelnas, ir todėl to pelno dydis priklausys nuo to, kokiu mastu ir intensyvumu šis

viešpatavimas bus vykdomas... Kapitalo pelnas yra politinis ir socialinis institutas, kuris veikia galingiau, negu konkurencija. Įmonininkai veikia šiuo atžvilgiu kaip vienas luomas, ir kiekvienas iš jų išlaiko savo poziciją. Esant viešpataujančiam ūkio būdui, tam tikras kapitalo pelno dydis yra būtinas".

Deja, mes ir dabar vis dar nežinome, kuriuo būdu konkuruojantieji įmonininkai sugeba ilgą laiką realizuoti darbo produktus tokia kaina, kuri viršija natūralius gamybos kaštus. Juk negalima manyti, kad p. Diuringas būtų tokios neaukštos nuomonės apie savo publiką, kad laikytų galimu patenkinti ją fraze, kad kapitalo pelnas stovįs aukščiau konkurencijos, kaip kadaise Prūsijos karalius stovėjo aukščiau įstatymo. Machinacijos, kuriomis Prūsijos karalius pasiekė tokią padėtį, kad atsistojo aukščiau įstatymo, mums yra žinomos; kai dėl tų machinacijų, kuriomis kapitalo pelnas pasiekia tokią padėtį, kad jis darosi galingesnis už konkurenciją, — štai kaip tik jas p. Diuringas ir turi mums paaiškinti, bet nuo šio paaiškinimo jis atkakliai atsisako. Čia nieko nepadeda ir toji aplinkybė, kad, p. Diuringo žodžiais, įmonininkai šiuo atžvilgiu veikia kaip vienas luomas ir kad kiekvienas iš jų išlaiko čia savo poziciją. Juk neprivalome gi mes tiesiog patikėti juo, kad, esą, tam tikram žmonių skaičiui pakanka veikti susitelkus kaip luomui, kad kiekvienas iš jų išlaikytų savo poziciją. Cechų meistrai viduramžiais, o prancūzų bajorai 1789 metais, kaip žinoma, veikė labai ryžtingai kaip luomas, — ir vis dėlto žlugo. Prūsijos armija ties Jena veikė taip pat kaip luomas, bet, užuot išlaikiusi savo poziciją, ji, priešingai, buvo priversta bėgti, o vėliau net kapituliuoti dalimis. Tiek pat mažai gali mus patenkinti tvirtinimas, kad, esant viešpataujančiam ūkio būdui, tam tikras kapitalo pelno dydis yra būtinas; juk reikia kaip tik parodyti, *kodėl* taip yra. Nė kiek nepriartina mūsų prie tikslo ir toks p. Diuringo pranešimas: „Kapitalo viešpatavimas išaugo glaudžiame sąryšyje su žemės viešpatavimu. Dalis baudžiavą ėjusių žemės ūkio darbininkų, persikėlę į miestus, pavirto ten amatų darbininkais, galų gale — fabrikų darbininkais. Po žemės rentos atsirado kapitalo pelnas, kaip antroji turtinės rentos forma". Jei net nekreipsime dėmesio į istorinį šios minties neteisingumą, ji vis dėlto telieka tik tuščias tvirtinimas ir apsiriboja tuo, kad pakartotinai patikina esant teisinga tai, kas kaip tik turi būti paaiškinta ir įrodyta. Vadinasi, mes negalime prieiti jokios kitos išvados, kaip tik tą, kad p. Diuringas nesugeba atsakyti į jo paties iškeltą klausimą: kuriuo būdu konkuruojantieji įmonininkai gali ilgą laiką realizuoti darbo produktą tokia kaina, kuri viršija natūralius gamybos kaštus, kitais žodžiais tariant, jis nesugeba paaiškinti pelno atsiradimo. Jam nelieka nieko kito, kaip tiesiog

dekretuoti: kapitalo pelnas yra *prievartos* rezultatas, o tai, tarp kitko, visiškai sutampa su antruoju Diuringo socialinės konstitucijos straipsniu: Prievarta paskirsto. Pasakyta, žinoma, labai gražiai, bet dabar „kyla klausimas": prievarta paskirsto, — bet ką būtent? Juk turi gi būti koks nors paskirstymo objektas, kitaip net galingiausioji prievarta, kad ir kaip norėtų, nieko paskirstyti negalės. Pelnas, kurį deda į savo kišenes konkuruojantieji įmonininkai, yra kažkas labai apčiuopiamo ir solidaus. Prievarta gali jį *paimti*, bet ji negali jo *sukurti*. Ir jei p. Diuringas atkakliai atsisako mums paaiškinti, *kokiu būdu* prievarta ima sau įmonininkų pelną, tai į klausimą, *iš kur* ji jį ima, jis jau atsako kapų tyla. Kur nieko nėra, ten ir karalius, kaip ir kiekviena kita valdžia, netenka savo teisių. Iš nieko niekas neatsiranda, — juo labiau pelnas. Jei kapitalo nuosavybė neturi jokios praktinės prasmės ir negali būti realizuota, kol joje nėra taip pat ir netiesioginės prievartos prieš žmogiškąją medžiagą, tai vėl kyla klausimas: pirma, kokiu būdu kapitalą sudarantis turtas pasidarė tokia jėga, — klausimas, kurio anaiptol neišsprendžia aukščiau pateikti du-trys istoriniai teiginiai; antra, kokiu būdu ši prievarta pavirsta kapitalo vertės augimu, pelnu, ir, trečia, iš kur ji tą pelną ima.

Kad ir iš kurios pusės mes imtume nagrinėti Diuringo politinę ekonomiją, mes vis dėlto nepasistūmėsime nė per vieną žingsnį į priekį. Visiems savo nemėgstamiems reiškiniams, — pelnui, žemės rentai, pusalkaniam darbo užmokesčiui, darbininko pavergimui, — jis turi tik *vieną vienintelį* paaiškinamąjį žodį: prievarta, dar ir dar kartą prievarta, ir p. Diuringo „galingesnis pyktis" pavirsta tik prieš tą pačią prievartą nukreiptu pykčiu. Mes matėme, pirma, kad šis nurodinėjimas į prievartą yra nevykusi gudrybė, klausimo perkėlimas iš ekonominės srities į politinę, kuris negali paaiškinti nė vieno ekonominio fakto; ir antra, kad šis nurodinėjimas į prievartą palieka neišaiškintą pačios prievartos atsiradimą — ir tai labai išmintingai, nes kitaip jis būtų priverstas prieiti išvadą, kad kiekvienos visuomeninės jėgos ir kiekvienos politinės valdžios šaknis sudaro ekonominės prielaidos, istoriškai duotas atitinkamos visuomenės gamybos ir mainų būdas.

Tačiau pamėginkime išplėšti iš nepermaldaujamo „gilaus" politinės ekonomijos „pagrindų kūrėjo" dar keletą tolesnių paaiškinimų pelno klausimu. Gal būt, mums tai pavyks, jei mes arčiau susipažinsime su tuo, kaip jis dėsto darbo užmokesčio klausimą. Ten, 158-me puslapyje, sakoma:

„Darbo užmokestis yra samdos užmokestis darbo jėgai palaikyti ir jis turi pirmiausia čia būti nagrinėjamas tik kaip pagrindas žemės rentai ir kapitalo pelnui. Norint visiškai tvirtai išsiaiškinti čia pasireiškiančius santykius, reikia iš

pradžių įsivaizduoti žemės rentą, o paskui ir kapitalo pelną istoriškai, pirmiau be darbo užmokesčio, t. y. vergovės arba baudžiavos pagrindu... Ar tenka išlaikyti vergą, baudžiauninką, ar samdomąjį darbininką, — tai sąlygoja tik skirtingus gamybos kaštų išskaičiavimo būdus. *Visais šiais atvejais grynasis produktas, gautas išnaudojant darbo jėgą, sudaro šeimininko pajamas*... Iš čia aišku, kad... kaip tik svarbiausiojo priešingumo, dėl kurio vienoje pusėje figūruoja viena ar kita *turtinės rentos* rūšis, o kitoje — beturčių samdinių darbas, negalima ieškoti tik viename iš šio santykio narių, bet būtinai abiejuose kartu". O turtinė renta, kaip mes sužinome 188-me puslapyje, yra bendras terminas žemės rentai ir kapitalo pelnui. Toliau, 174-me puslapyje, sakoma: „kapitalo pelnui yra būdingas *svarbiausios darbo jėgos pagaminto produkto dalies pasisavinimas*. Negalima įsivaizduoti kapitalo pelno be koreliatyvaus nario — darbo, kuris yra tiesiogiai arba netiesiogiai priklausomas viena ar kita forma". O 183-me puslapyje pasakyta: darbo užmokestis „bet kuriomis aplinkybėmis yra ne daugiau kaip samdos užmokestis, kuris, aplamai paėmus, turi užtikrinti darbininkui išlaikymą ir galimybę išauginti savo vaikus". Pagaliau 195-me puslapyje mes skaitome: „tai, kas atitenka turtinei rentai, turi būti nuostolis darbo užmokesčiui, ir atvirkščiai — tai, kas tenka darbui iš bendro gamybinio pajėgumo (!), turi būti atimta iš savininko pajamų".

Ponas Diuringas pateikia mums vieną staigmeną po kitos. Vertės teorijoje ir sekančiuose skyriuose, iki konkurencijos teorijos ir ją įskaitant, vadinasi, nuo 1 iki 155 puslapio, prekių kainos arba vertės suskildavo jam, pirma, į natūralius gamybos kaštus, arba „gamybinę vertę", t. y. išlaidas žaliavoms, darbo priemonėms bei darbo užmokesčiui, ir, antra, į priedą, arba „paskirstomąją vertę", — šį prievarta, su kardu rankoje išgaunamą mokestį monopolistų klasės naudai. Šis priedas, kaip mes matėme, turtų paskirstyme iš tikrųjų nieko negalėjo pakeisti, nes tai, ką p. Diuringas viena ranka atima, jis priverstas kita ranka grąžinti; be to, šis priedas, kiek p. Diuringas painformuoja mus apie jo kilmę ir turinį, yra atsiradęs iš nieko, todėl ir sudarytas iš nieko. Dviejuose sekančiuose skyriuose, kuriuose nagrinėjamos įvairios pajamų rūšys, t. y. nuo 156 iki 217 psl., apie priedą daugiau jau nebekalbama. Vietoj to kiekvieno darbo produkto, taigi, kiekvienos prekės vertė dabar skirstoma į dvi dalis: pirma, į gamybos kaštus, kurie apima taip pat ir išmokėtą darbo užmokestį, ir, antra, į *„grynąjį produktą*, gautą, išnaudojant darbo jėgą", sudarantį šeimininko pajamas. Šis grynasis produktas turi visiems gerai žinomą fizionomiją, kurios negalima nuslėpti jokia tatuiruote, jokiais meniškais raštais. „Norint visiškai tvirtai išsiaiškinti čia pasireiš-

kiančius santykius“, tegu skaitytojas įsivaizduoja, kad ką tik pacituotos iš p. Diuringo veikalo vietos yra išspausdintos greta aukščiau pateiktų citatų iš Markso apie pridedamąjį darbą, pridedamąjį produktą ir pridedamąją vertę, — skaitytojas tuomet pamatys, kad p. Diuringas čia jam savybingu būdu *tiesiog nusirašo* Markso „Kapitalą“.

Visų lig šiol viešpatavusių klasių pajamų šaltiniu p. Diuringas pripažįsta bet kurios formos pridedamąjį darbą, ar tai būtų vergovė, baudžiava ar samdomasis darbas; tai yra paimta iš tos „Kapitalo“ vietos (277 psl.) [1], kuri jau daug kartų buvo cituojama: „kapitalas pridedamojo darbo neišrado“ ir t. t. — O „grynasis produktas“, sudarantis „šeimininko pajamas“, — kas gi tai, jei ne darbo produkto perteklius palyginti su darbo užmokesčiu, kuris ir p. Diuringo veikale, — nepaisant to, kad jis čia visai be reikalo įvilktas į samdos užmokesčio rūbą, — aplamai paėmus, turi užtikrinti darbininkui išlaikymą ir galimybę išauginti savo vaikus? Kaip gali vykti „svarbiausios darbo jėgos pagaminto produkto dalies“ pasisavinimas, jei ne tuo būdu, kad kapitalistas, kaip tai vaizduoja Marksas, išspaudžia iš darbininko daugiau darbo, negu jo reikia darbininko suvartotų pragyvenimo reikmenų atgaminimui, t. y. tuo būdu, kad kapitalistas verčia darbininką dirbti ilgiau, negu reikalinga darbininkui išmokėto darbo užmokesčio vertei padengti? Vadinasi, darbo dienos pailginimas virš to laiko, kuris yra reikalingas darbininko suvartojamiems pragyvenimo reikmenims atgaminti, arba Markso pridedamasis darbas, — štai kas, būtent, slypi diuringiniame „darbo jėgos išnaudojime“. O šeimininko „grynasis produktas“, apie kurį kalba p. Diuringas, ar gali jis būti pavaizduotas kitaip, kaip tik Markso pridedamojo produkto ir pridedamosios vertės pavidalu? Ir kuo gi kitu, jeigu ne apibrėžimo netikslumu, skiriasi Diuringo turtinė renta nuo Markso pridedamosios vertės? Beje, pats terminas „turtinė renta“ p. Diuringo yra pasiimtas iš Rodbertaus, kuris žemės rentą ir kapitalo rentą, arba kapitalo pelną, sujungė į bendrą terminą *„renta“*, ir todėl p. Diuringui beliko tik pridėti žodį „turtinė“ [2]. O kad neliktų jokios abejonės, kad tai yra plagiatas, p. Diuringas jam savybingu būdu reziumuoja darbo jėgos kainos ir pridedamosios vertės dydžio kitimo dėsnius, kuriuos Marksas išvystė 15-me „Kapitalo“ skirsnyje („Kapitalo“ 539 ir sek. psl. [3]), ir sako, kad tai, kas atitenka turtinei rentai, turi sudaryti darbo užmokes-

[1] Žr. „Kapitalas“, I t., Vilnius, 1957, 210 psl. *Red.*

[2] Iš esmės net šito žodžio p. Diuringas nepridėjo. Rodbertus sako („Soziale Briefe“, 2. Brief, S. 59) [„Socialiniai laiškai“, 2-sis laiškas, 59 psl. *Red.*]: „Pagal šią (t. y. jo) teoriją renta yra visokios pajamos, gaunamos neįdėjus savojo darbo, išimtinai *turto pagrindu*“. [*Engelso pastaba.*]

[3] Žr. „Kapitalas“, I t., Vilnius, 1957, 461 ir sek. psl. *Red.*

čio nuostolį, ir atvirkščiai; tuo pačiu jis turiningus, konkrečius Markso dėsnius suveda į tuščią tautologiją, nes savaime suprantama, kad jei tam tikras dydis suskils į dvi dalis, viena dalis negali padidėti, kitai nesumažėjus. Tuo būdu p. Diuringui pavyko Markso idėjas pasisavinti tokia forma, kuria visiškai išnyko „didžiausias ir griežčiausias moksliškumas tiksliųjų disciplinų prasme", kuriuo neginčijamai pasižymi Markso samprotavimų eiga.

Vadinasi, mes negalime nepadaryti išvados, kad kurtinamas triukšmas, p. Diuringo sukeltas „Kritinėje istorijoje" dėl „Kapitalo", o ypač tos dulkės, kurias p. Diuringas kelia ryšium su garsiuoju klausimu, kylančiu nagrinėjant pridedamąją vertę (klausimu, kurio jis verčiau nebūtų turėjęs kelti, nes pats negali į jį atsakyti), — kad visa tai tėra tik karinės gudrybės, vikrus manevras siekiant pridengti „Kurse" padarytą grubų plagiatą iš Markso. Iš tikrųjų p. Diuringas turėjo visišką pagrindą įspėti savo skaitytojus dėl pažinties „su tuo kamuoliu, kurį p. Marksas vadina „Kapitalu", dėl istorinės ir loginės fantastikos mišinio, dėl painių, miglotų Hegelio vaizdinių bei išsisukinėjimų ir t. t. Venerą, dėl kurios šis ištikimasis Ekartas [1] įspėja vokiečių jaunimą, jis pats patylomis pervedė iš Markso valdų pas save, į saugų prieglobstį, saviems tikslams. Mes sveikiname p. Diuringą su šiuo grynuoju produktu, gautu išnaudojant Markso darbo jėgą, sveikiname jį ir su ta aplinkybe, kad jo įvykdyta Markso pridedamosios vertės aneksija turtinės rentos pavadinimu savotiškai nušviečia jo atkaklų, — nes jis kartojamas dviejuose leidimuose, — ir melagingą tvirtinimą, kad Marksas pridedamąją vertę supranta tik kaip kapitalo pelną arba pajamas.

Baigdami mes turime apibūdinti p. Diuringo nuopelnus jo paties žodžiais: „Pagal p." Diuringo „pažiūras darbo užmokestis yra tik apmokėjimas to darbo laiko, kurį darbininkas faktiškai dirba tam, kad galėtų pats egzistuoti. Tam pakanka tam tikro nedidelio valandų skaičiaus; visa likusioji dažniausiai labai ilgos darbo dienos dalis duoda perteklių, kuriame yra, pagal mūsų autoriaus terminologiją"... turtinė renta. „Atskaičius darbo laiką, kuris vienoje ar kitoje gamybos pakopoje jau yra darbo priemonėse ir čia priklausančiose žaliavose, nurodytasis darbo dienos perteklius sudaro kapitalisto-įmonininko dalį. Vadinasi, darbo dienos pailginimas yra grynai išnaudotojiškas pelnas kapitalisto naudai. Nuodinga neapykanta, su kuria p." Diuringas „pritaiko šį išnaudotojiško ūkio supratimo būdą, yra visiškai suprantama"... Užtat mažiau suprantama, kokiu būdu jis vėl suras savo širdyje vietos „galingesniam pykčiui"?

[1] Vokiečių legendos personažas. *Red.*

IX

NATŪRALINIAI ŪKIO DĖSNIAI. ŽEMĖS RENTA

Lig šiol mes, kad ir geriausius norus turėdami, negalėjome suvokti, kaip p. Diuringui atėjo į galvą „pasireikšti" politinės ekonomijos srityje „su pretenzijomis į naują sistemą, kuri yra ne tik patenkinama savo epochai, bet turi *jai vadovaujančią reikšmę*". Bet, gal būt, tai, ko mes nesugebėjome įžiūrėti prievartos teorijoje, mokyme apie vertę ir kapitalą, atsiskleis mums visu ryškumu nagrinėjant p. Diuringo nustatytus „natūralinius liaudies ūkio dėsnius". Nes, kaip jis išsireiškia su jam įprastu originalumu ir minties aštrumu, „aukštesniojo moksliškumo triumfą sudaro tai, kad nuo paprastų lyg ir ramybės būvyje esančios medžiagos aprašymų ir skirstymų būtų prieita iki gyvų, patį kūrimo procesą nušviečiančių pažiūrų. Todėl dėsnių pažinimas yra tobuliausias, nes jis mums parodo, kaip vienas procesas sąlygoja kitą".

Pasirodo, kad jau pirmąjį natūralinį bet kokio ūkio dėsnį atrado ne kas kitas, kaip p. Diuringas. Adomas Smitas, „kad ir kaip tai yra keista, ne tik neiškėlė į pirmąją vietą visokio ūkinio vystymosi svarbiausiojo veiksnio, bet net jo atskirai nesuformulavo ir tuo būdu nenorom nusmukdė iki antraeilio vaidmens tą jėgą, kuri uždėjo savo žymę šiuolaikiniam Europos vystymuisi". Šis „pagrindinis dėsnis, kuris turi būti iškeltas į pirmąją vietą, yra gamtos duotos žmogaus ūkinės jėgos techninio aprūpinimo, galima dargi pasakyti, apginklavimo dėsnis". Šis p. Diuringo atrastas „fundamentalusis dėsnis" skamba šitaip:

Dėsnis Nr. 1. „Ūkinių priemonių — natūralinių resursų ir žmogaus jėgos — našumas kyla *išradimų* ir *atradimų dėka*".

Mes esame nustebinti. Ponas Diuringas elgiasi su mumis lygiai taip, kaip žinomas Moljero juokdarys elgiasi su naujai iškeptu bajoru, kuriam praneša naujieną, kad jis, pats to nežinodamas, per visą savo gyvenimą kalbėjęs proza. Kad išradimai ir atradimai dažnai didina darbo gamybinį pajėgumą (nors daugeliu atvejų, kaip rodo didžiulė viso pasaulio archyvinė patentų išdavimo įstaigų makulatūra, to negalima pasakyti), — mes jau seniai žinome; bet kad ši nuo senų senovės žinoma trivialybė yra fundamentalus visos politinės ekonomijos dėsnis, — už tokį atradimą mes turime būti dėkingi vien tik p. Diuringui. Jei „aukštesniojo moksliškumo triumfą" politinėje ekonomijoje, kaip ir filosofijoje, tesudaro vien tai, kad pirmai pasitaikiusiai banalybei duodamas skambus pavadinimas ir apie ją trimituojama kaip apie natūralinį arba net fundamentalųjį dėsnį, tuomet „gilesnis pamatų kūrimas" ir mokslo perversmas darosi iš tikrųjų įmanomas kiekvienam, — net Berlyno

laikraščio „Volkszeitung“ [1] redakcijai. Tokiu atveju mes būtume priversti „su visu griežtumu“ pritaikyti pačiam p. Diuringui šį jo nuosprendį Platonui: „o jei kažkas panašaus turi būti laikoma politinės ekonomijos išmintimi, tai „kritinių pagrindų“ autorius dalijasi ja su kiekvienu, kas iš viso yra turėjęs progą ką nors pagalvoti“ — arba net tiesiog ką nors pleptelėti — „apie tai, kas savaime yra aišku“. Jei, pavyzdžiui, mes sakome: gyvuliai ėda, tai mes, patys to nežinodami, ištariame didžią tiesą; nes pakaks tik pasakyti, kad visų gyvulių gyvenimo fundamentalųjį dėsnį sudaro tai, kad jie ėda, ir mes jau būsime įvykdę visišką perversmą zoologijoje.

Dėsnis Nr. 2. Darbo pasidalijimas: „Profesijų susiskaidymas ir veikimo pasidalijimas kelia darbo našumą“. Kiek tai yra teisinga, tai taip pat pasidarė banalybe, pradedant nuo Adomo Smito; tačiau, *kiek* būtent tai yra teisinga, mes pamatysime trečiajame skyriuje.

Dėsnis Nr. 3. „*Tolumas ir transportas* yra svarbiausiosios priežastys, kurios trukdo arba lengvina bendrą gamybinių jėgų veikimą“.

Dėsnis Nr. 4. „Pramoninėje valstybėje gyventojų tankumas yra nepalyginti didesnis, negu agrarinėje valstybėje“.

Dėsnis Nr. 5. „Ekonominėje srityje niekas nevyksta be kurio nors materialinio intereso“.

Tokie yra „natūraliniai dėsniai“, kuriais p. Diuringas pagrindžia savo naująjį ekonominį mokslą. Jis lieka ištikimas jau filosofijoje išdėstytam savo metodui. Keletas beviltiškai nuvalkiotų kasdieninių tiesų, be to, dar dažnai neteisingai suformuluotų, ir politinėje ekonomijoje sudaro įrodymų nereikalingas aksiomas, fundamentalias teoremas, natūralinius dėsnius. Paskui, neva vystydamas šių dėsnių turinį, — faktiškai jie neturi jokio turinio, — p. Diuringas prapliumpa tuščiais ekonominiais tauškalais įvairiomis temomis, kurių *pavadinimai* yra minimi šiuose tariamuosiuose dėsniuose, t. y. temomis apie išradimus, darbo pasidalijimą, transporto priemones, gyventojus, interesą, konkurenciją ir pan. Mums čia pateikiami plepalai, kurių lėkšta kasdienybė pagardinama tik skambiomis orakuliškomis frazėmis, o vietomis — iškraipytomis pažiūromis arba oriu gudragalviavimu apie įvairiausius kazuistinius subtilumus. Po viso to mes pagaliau prieiname žemės rentą, kapitalo pelną ir darbo užmokestį, o kadangi pirmesniame dėstyme mes palietėme tik pastarąsias dvi pasisavinimo formas, tai čia, pabaigai, mes dar ketiname trumpai panagrinėti, kaip p. Diuringas supranta žemės rentą.

---

[1] „Liaudies Laikraštis“ — liberalinės-demokratinės krypties Berlyno laikraštis. *Red.*

Čia mes nekreipiame dėmesio į tuos punktus, kuriuos p. Diuringas tiesiog nusirašo iš savo pirmtako Kerio; mes turime reikalą ne su Keriu, ir ne mūsų uždavinys ginti čia Rikardo pažiūras į žemės rentą nuo minėtojo ekonomisto iškraipymų ir nesąmonių. Mes turime reikalą tik su p. Diuringu, o šis pastarasis žemės rentą apibrėžia kaip „pajamas, kurias gauna iš žemės jos savininkas, *kaip toks*". Ekonominę žemės rentos sąvoką, kurią p. Diuringas turi išaiškinti, jis tiesiog išverčia į juridinę kalbą, ir mes tokiu būdu nepajudėjome iš vietos. Todėl mūsų gilusis pamatų kūrėjas noromis nenoromis turi leistis į tolesnius aiškinimus. Jis lygina kurio nors dvaro išnuomojimą nuomininkui su tam tikro kapitalo paskolinimu įmonininkui, bet greit prieina išvadą, kad šis palyginimas, kaip ir daugelis kitų, šlubuoja. Nes, sako jis, „jei mes panorėtume tęsti šią analogiją toliau, tai pelnas, kuris lieka nuomininkui, apmokėjus žemės rentą, turėtų atitikti tą kapitalo pelno likutį, kuris, atskaičius palūkanas, tenka besiverčiančiam su šio kapitalo pagalba įmonininkui. *Tačiau* į nuomininkų pelną *neįprasta* žiūrėti kaip į svarbiausias pajamas, o į žemės rentą — kaip į likutį... Skirtingą šio klausimo supratimą įrodo tas *faktas*, kad žemės rentos teorijoje nėra ypatingai išskiriamas tas atvejis, kai ūkį veda pats savininkas, ir kad neteikiama ypatingos reikšmės skirtumui tarp nuomos mokesčio pavidalu gaunamos rentos dydžio ir rentos, kurią gauna pats vedantis ūkį žemvaldys. *Bent niekas dar nėra laikęs būtinu* gaunamą iš asmeniško ūkininkavimo rentą skaldyti mintyje taip, kad viena dalis sudarytų lyg ir palūkanas iš žemės sklypo, o kita — papildomą įmonininko pelną. Paliekant nuošalyje nuosavą kapitalą, kurį panaudoja nuomininkas, jo specialusis *pelnas, matyti, laikomas daugiausia* tam tikra darbo užmokesčio rūšimi. Tačiau teigti ką nors šiuo klausimu būtų *rizikinga*, nes tokia konkrečia forma jis net nebuvo keliamas. Visur, kur mes turime reikalą su stambesniais ūkiais, lengva pastebėti, kad neteisinga bus specifinį nuomininko pelną vaizduoti kaip darbo užmokestį. Reikalas yra tas, kad šis pelnas pats yra pagrįstas priešingumu kaimo darbo jėgos atžvilgiu, tuo tarpu tik jos išnaudojimas ir daro galimas šios rūšies pajamas. Aišku, nuomininko rankose lieka *rentos dalis*, o dėl to sumažėja *pilnoji renta*, kuri galėtų būti gauta, jei ūkį vestų pats savininkas".

Žemės rentos teorija yra specifiškai angliškas politinės ekonomijos skyrius, ir tai suprantama, nes tik Anglijoje egzistavo toks gamybos būdas, kuriam esant renta faktiškai atsiskyrė nuo pelno ir palūkanų. Anglijoje, kaip yra žinoma, viešpatauja stambioji žemėvalda ir stambioji žemdirbystė. Žemės savininkai išnuomoja savo stambius, kartais labai stambius, dvarus nuomininkams, kurie turi pakankamai kapitalo jiems eksploatuoti

ir, skirtingai nuo mūsų valstiečių, patys nedirba, o, kaip tikri kapitalistiniai įmonininkai, naudojasi bernų ir padienių darbu. Vadinasi, mes čia turime visas tris buržuazinės visuomenės klases ir kiekvienai iš jų būdingas pajamas: žemės savininką, gaunantį žemės rentą, kapitalistą, gaunantį pelną, ir darbininką, gaunantį darbo užmokestį. Niekuomet nė vienam anglų ekonomistui neatėjo į galvą laikyti nuomininko pelną savotišku darbo užmokesčiu, kaip tai *atrodo* p. Diuringui; dar mažiau galėjo jis *abejoti* dėl to, kad nuomininko pelną reikia laikyti tuo, kuo jis neginčijamai, visiškai aiškiai ir apčiuopiamai yra, būtent — pripažinti jį kapitalo pelnu. Tiesiog juokingas yra teigimas, kad klausimas apie tai, kas iš tikrųjų yra nuomininko pajamos, net nebuvęs keliamas tokia konkrečia forma. Anglijoje šio klausimo netenka ir statyti, nes klausimas ir atsakymas jau seniai yra duoti pačiuose faktuose, ir po Adomo Smito dėl to niekuomet nekildavo abejonių.

Asmeniško ūkininkavimo, kaip sako p. Diuringas, atvejis, arba, veikiau, tas atvejis, kai ūkį veda ūkvedys žemvaldžio sąskaita, kaip tai iš tikrųjų daugiausia esti Vokietijoje, — šis atvejis dalyko esmės visiškai nekeičia. Jei žemvaldys įdeda savo kapitalą ir veda ūkį savo sąskaita, tai jis, be žemės rentos, deda į savo kišenę dar ir kapitalo pelną, kaip tai, esant dabartiniam gamybos būdui, savaime yra suprantama — kitaip, pagaliau, nė būti negali. Ir jei p. Diuringas teigia, kad lig šiol niekas dar nėra laikęs būtinu skaldyti mintyje rentą (reikėtų pasakyti — pajamas), gaunamą iš asmeniško ūkininkavimo, tai toks jo teigimas yra tiesiog neteisingas ir geriausiu atveju vėl įrodo jo paties nemokšiškumą. Pavyzdžiui:

„Pajamos, gaunamos iš darbo, vadinamos darbo užmokesčiu; pajamos, kurias kas nors gauna iš kapitalo panaudojimo, vadinamos pelnu... Pajamos, kurių šaltinį sudaro vien tik žemė, vadinamos renta ir priklauso žemvaldžiui... Jei šios trys pajamų rūšys tenka įvairiems asmenims, tai jas lengva atskirti; bet jeigu jos tenka vienam asmeniui, tai jos, bent kasdieninėje kalboje, dažnai painiojamos. Žemės savininkas, kuris *pats veda ūkį* kuriame nors nuosavos žemės plote, turi gauti, atskaičius ūkininkavimo išlaidas, *tiek žemės savininko rentą, tiek ir nuomininko pelną.* Tačiau jis yra linkęs visas savo pajamas vadinti pelnu ir tuo būdu, bent įprastinėje kalboje, painioti žemės rentą su pelnu. Dauguma mūsų plantatorių Šiaurės Amerikoje ir Vest-Indijoje yra kaip tik tokioje padėtyje; daugiausia jie dirba žemę nuosavose valdose, ir todėl mes retai tegirdime apie gaunamą iš kurios nors plantacijos rentą, o dažniausiai apie jos duodamą pelną... Sodininkas, kuris pats savo rankomis tvarko savo sodą, tuo pačiu metu yra ir žemės savi-

ninkas, ir nuomininkas, ir darbininkas. Vadinasi, jo produktas turi apmokėti jam pirmojo rentą, antrojo pelną ir trečiojo darbo užmokestį. Tačiau visa tai, bendrai paėmus, paprastai yra laikoma jo darbo atlyginimu; tuo būdu renta ir pelnas čia suplakami su darbo užmokesčiu".

Ši vieta paimta iš *Adomo Smito* pirmosios knygos 6-jo skirsnio [1]. Vadinasi, asmeniško ūkininkavimo atvejis yra ištirtas jau prieš šimtą metų, todėl visi tie abejojimai ir svyravimai, kurie šiuo atveju p. Diuringui sukelia tiek daug rūpesčių, yra vien tik jo paties nemokšiškumo rezultatas.

Pagaliau jis išsisuka iš keblios padėties drąsia gudrybe — nuomininko pelnas, sako jis, remiasi „kaimo darbo jėgos" išnaudojimu, ir todėl visiškai aišku, kad šis pelnas yra „rentos dalis", dėl to „sumažėja pilnoji renta", kuri iš tikrųjų visa turi eiti į žemės savininko kišenę. Iš čia mes sužinome du dalykus: pirma, kad nuomininkas „mažina" žemės savininko rentą, ir tuo būdu p. Diuringas turi prieiti išvadą, kad ne nuomininkas moka rentą žemės savininkui, kaip lig šiol buvo manoma, bet, atvirkščiai, *žemės savininkas* moka ją *nuomininkui*, — tikrai „iš pačių pagrindų savotiška pažiūra"; antra, mes pagaliau sužinome, ką p. Diuringas laiko žemės renta, būtent — visą pridedamąjį produktą, gaunamą žemdirbystėje, išnaudojant žemės ūkio darbą. Bet kadangi šis pridedamasis produktas ligšiolinėje politinėje ekonomijoje — išskyrus gal kelių vulgariųjų ekonomistų veikalus — suskyla į žemės rentą ir kapitalo pelną, tai mes turime konstatuoti, kad p. Diuringui ir žemės renta yra „ne visų pripažinta sąvoka".

Taigi, anot p. Diuringo, žemės renta ir kapitalo pelnas tesiskiria tik tuo, kad pirmoji atsiranda žemdirbystėje, o antrasis — pramonėje arba prekyboje. Prie tokių nekritinių ir painių pažiūrų p. Diuringas turėjo būtinai prieiti. Mes matėme, kad jis vadovavosi „tikrąja istorine pažiūra", pagal kurią viešpatavimas žemei remiasi vien tik viešpatavimu žmonėms. Vadinasi, kur tik žemė dirbama, panaudojant vienokios ar kitokios formos vergovinį darbą, žemvaldžiui atsiranda perteklius, ir kaip tik šis perteklius ir sudaro rentą, panašiai kaip pramonėje darbininko pagaminto produkto perteklius palyginti su jo pajamomis sudaro kapitalo pelną. „Tuo būdu yra aišku, kad žemės renta egzistuoja visur ir visuomet žymiu mastu ten, kur žemdirbystė vedama, panaudojant kurią nors vergovinę darbo formą". Taip vaizduojant rentą kaip visą žemdirbystėje gaunamą pridedamąjį produktą, p. Diuringui stoja skersai kelio, iš vienos pusės, anglų nuomininkų pelnas, o iš kitos — iš čia paimtas ir visos klasikinės politinės ekonomijos pripažintas šio pridedamojo produkto

[1] Engelsas turi galvoje Adomo Smito knygą „Tautų turtas". *Red.*

dalijimas į žemės rentą ir į nuomininko pelną, vadinasi — *grynas*, tikslus rentos apibrėžimas. Ką gi daro p. Diuringas? Jis dedasi nė žodelio negirdėjęs apie žemdirbystės pridedamojo produkto dalijimą į nuomininko pelną ir į žemės rentą, vadinasi, apie visą klasikinės politinės ekonomijos rentos teoriją. Jis mėgina mus įtikinti, kad klausimas, kas iš esmės yra nuomininko pelnas, politinėje ekonomijoje „tokia konkrečia forma" dar visai nebuvęs keliamas, kad čia esą kalbama apie visiškai neištirtą dalyką, apie kurį nieko nėra žinoma, išskyrus paprastą regimybę ir kažką abejotino. Ir štai jis, gelbėdamasis nuo nuodėmingosios Anglijos, kur pridedamasis produktas žemdirbystėje, be jokios kurios nors teorinės mokyklos pagalbos, taip negailestingai skaidomas į savo sudėtines dalis, t. y. į žemės rentą ir į kapitalo pelną, — jis metasi į jo pamėgtąją Prūsijos krašto teisės veikimo sritį, kur asmeniškas ūkininkavimas klesti visiškai patriarchaline forma, kur „dvarininkas rentą supranta kaip pajamas iš savo žemių" ir ponų junkerių pažiūra į rentą pasireiškia dar su pretenzija atlikti vadovaujantį vaidmenį moksle. Vadinasi, čia p. Diuringas dar gali tikėtis kaip nors prasmukti su savo painiomis pažiūromis apie rentą bei pelną ir net rasti žmonių, kurie patikės jo naujausiuoju atradimu, kad ne nuomininkas moka žemės rentą žemės savininkui, bet, priešingai, žemės savininkas — nuomininkui.

X

IŠ „KRITINĖS ISTORIJOS"

Baigdami dar mesime žvilgsnį į „Kritinę nacionalinės ekonomijos istoriją", į tą p. Diuringo „produkciją", kuri, kaip jis sako, „neturi pirmtakų". Gal būt čia pagaliau mes aptiksime daug kartų žadėtąjį didžiausią ir griežčiausią moksliškumą.

Ponas Diuringas kelia daug triukšmo dėl savo atradimo, kad „ūkio mokslas" esąs „labai šiuolaikinis reiškinys" (12 psl.).

Iš tikrųjų, Marksas „Kapitale" sako: „Politinė ekonomija... kaip savarankiškas mokslas atsiranda tik manufaktūriniu laikotarpiu" [1], o veikale „Dėl politinės ekonomijos kritikos" (29 psl.)[2]: „klasikinė politinė ekonomija... prasideda Anglijoje nuo Viljamo Pečio, o Prancūzijoje nuo Buagilbero ir baigiasi Anglijoje Rikardo, o Prancūzijoje Sismondžiu". Ponas Diuringas eina šiuo jam nužymėtu keliu, tik su tuo skirtumu, kad p. Diuringui *aukštesnioji* politinė ekonomija prasideda tik nuo tų pasigailė-

[1] Žr. „Kapitalas", I t., Vilnius, 1957, 327 psl. *Red.*

[2] Žr. K. Marksas, „Dėl politinės ekonomijos kritikos", Maskva, 1952, 40 psl. *Red.*

jimo vertų nelaikšių, kuriuos buržuazinis mokslas pagimdė, kai jo klasikinis laikotarpis jau buvo pasibaigęs. Dėl to jis turi pilniausią teisę triumfuoti, savo „Įvado“ gale pareikšdamas: „Bet jeigu jau ši produkcija savo išorinių ypatybių ir žymios savo turinio dalies naujoviškumo atžvilgiu visiškai neturi pirmtakų, tai dar labiau ji priklauso man pagal savo vidinius kritinius požiūrius ir pagal bendrą savo poziciją“ (9 psl.). Iš esmės imant, jis galėtų anonsuoti savo „produkciją“ (pramoninis terminas čia pavartotas neblogai) abiejų pusių — išorinės ir vidinės — atžvilgiu, pavadindamas ją: „Vienintelis ir jo nuosavybė“.

Kadangi politinė ekonomija tokiu pavidalu, kokiu ji istoriškai atsirado, iš tikrųjų yra ne kas kita, kaip mokslinis kapitalistinės gamybos laikotarpio ekonomikos supratimas, tai ją liečiantieji teiginiai ir teoremos tegali būti aptinkami, pavyzdžiui, senovės graikų visuomenės rašytojų veikaluose tik tiek, kiek tam tikri reiškiniai, kaip prekinė gamyba, prekyba, pinigai, palūkanas duodantis kapitalas ir t. t., yra bendri abiem visuomeninėms sistemoms. Kiek graikai kartais daro atsitiktinius ekskursus į šią sritį, jie parodo tokį pat genialumą ir originalumą, kaip ir visose kitose srityse. Todėl, istoriškai imant, jų pažiūros sudaro teorinius šiuolaikinio mokslo išeities taškus. Dabar paklausykime pasaulinio-istorinio p. Diuringo.

„Tuo būdu, kalbėdami apie mokslinę ūkio teoriją senovėje, mes, tiesą sakant (!), neturėtume pranešti nieko teigiamo, o visiškai svetimi mokslui viduramžiai teikia tam (tam, kad *nieko* nepraneštume!) dar žymiai mažiau progų. Bet kadangi maniera, tuščiagarbiškai iškelianti aikštėn moksliškumo regimybę..., iškraipė grynąjį šiuolaikinio mokslo pobūdį, tai informacijai turi būti pateikti bent kai kurie pavyzdžiai“. Ir p. Diuringas pateikia toliau pavyzdžius kritikos, kurioje iš tikrųjų nėra nė „moksliškumo regimybės“.

Aristotelio teiginys, kad „kiekvienos gėrybės vartojimas yra dvejopas: vienas, būdingas daiktui, kaip tokiam, o kitas — ne; pavyzdžiui, sandalas gali tarnauti kojai apauti ir mainams; viena ir kita yra sandalo vartojimo būdai, nes tas, kuris keičia sandalą į jam reikalingą daiktą, pavyzdžiui, į pinigus ar į maistą, taip pat naudojasi sandalu, kaip sandalu, bet ne sutinkamai su jo natūraliu vartojimo būdu, nes jis nėra skirtas mainams“, — šis teiginys, p. Diuringo nuomone, „išreikštas labai banalia ir mokykline forma“. Bet maža to — tie, kurie randa jame „skirtumą tarp vartojamosios ir mainomosios vertės“, patenka, be to, į „komišką padėtį“, pamiršdami, kad „naujausiais laikais“ ir „pažangiausios sistemos rėmuose“, — suprantama, čia turima galvoje paties p. Diuringo sistema, — su vartojamąja ir mainomąja verte yra baigta visiems laikams.

„Platono veikaluose apie valstybę... taip pat norėta surasti *šiuolaikinį* skirsnį apie darbo pasidalijimą liaudies ūkyje". Matyti, ši pastaba turi būti taikoma tai „Kapitalo" vietai, XII skirsnis, 5 (trečiojo leidimo 369 psl.)[1], kur — kaip tik atvirkščiai — yra įrodyta, kad klasikinės senovės pažiūra į darbo pasidalijimą buvo „tiesiog priešinga" šiuolaikinei. — Panieką — ir daugiau nieko — sukelia p. Diuringui tai, kad Platonas genialiai savo laikui atvaizdavo darbo pasidalijimą kaip natūralų miesto (kuris graikams buvo tolygus valstybei) pagrindą, — ir vien dėl to, kad Platonas nemini (bet juk tai padarė graikas Ksenofontas, p. Diuringe!) tos „ribos", „kurią esamoji rinkos apimtis nustato tolesniam profesijų išsišakojimui ir techniniam specialiųjų operacijų pasidalijimui... Tik šios ribos įsivaizdavimas įgalina darbo pasidalijimo idėją, kuri, kitaip ją suprantant, vargu ar galėtų būti pavadinta moksline, pasidaryti žymia ekonomine tiesa".

Tačiau p. Diuringo taip niekinamas „profesorius" Rošeris nubrėžė tą „ribą", kuriai esant darbo pasidalijimo idėja pirmą kartą turi pasidaryti „mokslinė", ir todėl tiesiog pavadino Adomą Smitą darbo pasidalijimo dėsnio kūrėju. Visuomenėje, kurioje prekinė gamyba sudaro viešpataujantį gamybos būdą, „rinka" visuomet yra buvusi — jei pasinaudosime diuringine kalbos maniera — „riba", gerai žinoma „komercinio pasaulio žmonių" tarpe. Bet reikia kažko daugiau, negu vieno „žinojimo ir rutinos instinkto", norint suprasti, kad ne rinka sukūrė kapitalistinį darbo pasidalijimą, bet, atvirkščiai, ankstesniųjų visuomeninių ryšių suirimas ir iš čia atsirandąs darbo pasidalijimas sukūrė rinką (žr. „Kapitalas", I t., XXIV skirsnis, 5: Vidaus rinkos pramoniniam kapitalui sukūrimas[2]).

„Pinigų vaidmuo visais laikais buvo pirmas ir svarbiausias ūkinių (!) minčių akstinas. Bet ką žinojo apie tą vaidmenį kažkoks Aristotelis? Jo žinios, tikriausiai, nesiekė toliau vaizdinio, kad mainai, panaudojant pinigus, sekė po pirminių natūralinių mainų".

Bet jei „kažkoks" Aristotelis išdrįsta atrasti dvi skirtingas pinigų *cirkuliacijos formas* — vieną, kurioje jie funkcionuoja kaip paprasta cirkuliacijos priemonė, ir kitą, kurioje jie funkcionuoja kaip piniginis kapitalas, — tai, p. Diuringo žodžiais, jis tereiškia tuo „tik tam tikrą moralinę antipatiją". Ir kai „kažkoks" Aristotelis tiek įsidrąsina, kad imasi analizuoti pinigų, kaip *vertės mato*, „vaidmenį", ir iš tikrųjų teisingai iškelia šią problemą, turinčią tokią lemiamą reikšmę pinigų teorijai, tai „kažkoks" Diuringas labiau yra linkęs visai nutylėti tokį neleis-

[1] Žr. „Kapitalas", I t., Vilnius, 1957, 328 ir sek. psl. *Red.*
[2] Ten pat, 665—669 psl. *Red.*

tiną drąsumą, — suprantama, visiškai pagrįstais slaptais sumetimais.

Galutinis rezultatas: graikų senovė, kaip ji atsispindi diuringinės „informacijos“ veidrodyje, iš tikrųjų teturėjo „tik paprasčiausias idėjas“ (25 psl.), jei tik tokios „nesąmonės“ (29 psl.) iš viso turi ką nors bendro su idėjomis, paprastomis ar nepaprastomis.

Pono Diuringo parašytą skyrių apie merkantilizmą daug geriau perskaityti „originale“, t. y. F. Listo „Nacionalinėje sistemoje“, 29 sk.: „Pramoninė sistema, mokyklos klaidingai pavadinta merkantilistine sistema“. Kaip rūpestingai p. Diuringas ir čia moka išvengti bet kokios „moksliškumo regimybės“, tarp kitko, parodo štai kas:

Listas 28-me skirsnyje — „Italų ekonomistai“ — sako: „Italija žengė visų naujausiųjų nacijų priešakyje tiek politinės ekonomijos praktikoje, tiek ir jos teorijos srityje“, ir toliau mini, kaip „pirmąjį Italijoje parašytą veikalą, kuriame daugiausia nagrinėjami politinės ekonomijos klausimai, — neapoliečio Antonio Seros knygą apie būdus parūpinti karalystėms aukso ir sidabro gausybę (1613 m.)“. Ponas Diuringas patikliai priima šį nurodymą ir todėl Seros „Breve trattato“ [1] gali laikyti „savotišku užrašu prie įėjimo į naujausiąjį ekonomijos mokslo priešistorįjį“. Šia „beletristine fraze“ faktiškai ir apsiriboja jo „Breve trattato“ nagrinėjimas. Nelaimei, iš tikrųjų yra buvę kitaip: jau 1609 metais, t. y. ketveri metai prieš „Breve trattato“, pasirodė Tomo Meno veikalas „A Discourse of Trade etc.“ [2]. Jau pirmasis šio veikalo leidimas turėjo tą specifinę reikšmę, kad buvo nukreiptas prieš pirminę *monetarinę sistemą*, kuri tuomet dar buvo ginama Anglijoje kaip valstybinė praktika; vadinasi, jis buvo sąmoningas merkantilistinės sistemos *atsiribojimas* nuo sistemos, iš kurios ji pati kilo. Jau pirmine savo forma Meno veikalas susilaukė keleto leidimų ir turėjo tiesioginės įtakos įstatymų leidybai. Paties autoriaus iš pagrindų perdirbtas ir 1664 metais, jau po jo mirties, išspausdintas pavadinimu „England's Treasure etc.“ [3], šis veikalas dar šimtą metų buvo merkantilizmo evangelija. Vadinasi, jei merkantilizmas turi kokį nors epochą sudarantį veikalą „kaip savotišką užrašą prie įėjimo“, tai tokiu veikalu reikia pripažinti Meno knygą,

[1] „Breve trattato delle cause che possono far abbondare li regni d'oro et d'argento, dove non sono miniere“ — „Trumpas traktatas apie priežastis, galinčias sudaryti aukso ir sidabro gausybę valstybėse, kurios neturi kasyklų“. *Red.*

[2] „A Discourse of Trade from England into the East-Indies“ — „Samprotavimai dėl Anglijos prekybos su Ost-Indija“. *Red.*

[3] „England's Tre sure by Foreign Trade“ — „Užsienio prekybos kuriami Anglijos turtai“. *Red.*

bet kaip tik dėl to ji visiškai neegzistuoja p. Diuringo „istorijai, rūpestingai prisilaikančiai rangų".

Apie šiuolaikinės politinės ekonomijos kūrėją *Petį* p. Diuringas mums praneša, kad jis pasižymėjo „gana lengvabūdiška galvosena", toliau, kad jis „negalėjo suprasti vidinių ir subtilesnių sąvokų skirtumų"..., kad jam buvo būdingas „įvairiapusiškumas, kuris daug žino, bet, neturėdamas šaknų kurioje nors gilesnėje mintyje, lengvai šokinėja nuo vieno dalyko prie kito"..., kad jis „apie liaudies ūkį samprotauja dar labai šiurkščiai" ir „daro naivias išvadas, kurių kontrastas... gali kartais ir palinksminti rimtesnį mąstytoją". Koks maloningas atlaidumas, kai „rimtesnis mąstytojas" — p. Diuringas — teikiasi pagerbti savo dėmesiu „kažkokį Petį"! Bet kuo gi tas dėmesys pasireiškė?

Pečio teiginiai apie „darbą ir net darbo laiką, kaip vertės matą, — apie tai jo raštuose aptinkami *neaiškūs pėdsakai*", — niekur, išskyrus šią frazę, nėra minimi. Neaiškūs pėdsakai. Savo „Treatise on Taxes and Contributions"[1] (pirmasis leidimas, 1662 m.) Petis duoda visiškai aiškią ir teisingą prekių vertės dydžio analizę. Pradžioje vaizdžiai jį paaiškinęs, imdamas pavyzdžiu lygią pareikalavusių vienodo darbo kiekio tauriųjų metalų ir grūdų vertę, Petis taria pirmą ir kartu paskutinį „teorinį" žodį apie tauriųjų metalų vertę. Tačiau, be to, Petis aiškia ir bendra forma pareiškia mintį, kad prekių vertės yra matuojamos *lygiu darbu* (equal labour). Jis pritaiko savo atradimą įvairioms, kartais labai painioms problemoms spręsti ir vietomis, — įvairiomis progomis ir įvairiuose veikaluose, net ten, kur šis teiginys nekartojamas, — daro svarbias išvadas iš šio svarbiausiojo teiginio. Bet jau pirmajame savo veikale jis sako:

„Aš tvirtinu, kad tai (t. y. vertinimas lygiu darbu) sudaro *verčių išlyginimo ir matavimo pagrindą*; vis dėlto aš turiu prisipažinti, kad šio teiginio antstate ir praktiniame jo pritaikyme yra daug sudėtingo ir painaus". Taigi, Petis vienodai supranta ir savo atradimo svarbą, ir sunkumą pritaikyti jį konkrečiais atvejais. Todėl kai kuriais atskirais atvejais jis pasirenka kitą kelią. Reikia surasti natūralinį lygybės santykį (a natural Par) tarp žemės ir darbo, kad vertė galėtų būti išreikšta, kaip kam patinka, „tiek žeme, tiek ir darbu, arba, dar geriau, jais abiem". Pats Pečio suklydimas yra genialus.

Dėl Pečio vertės teorijos p. Diuringas daro šitokią pastabą, pasižyminčią dideliu minties gilumu: „Jeigu jis pats būtų pasižymėjęs didesniu minties gilumu, tai kitose jo veikalų vietose jokiu būdu nebūtų galėję atsirasti priešingos koncepcijos pėdsakų, apie kuriuos buvo minėta jau anksčiau"; tai yra — apie

---

[1] „Traktatas apie mokesčius". *Red.*

kuriuos „anksčiau" p. Diuringas nieko neminėjo, išskyrus pareiškimą, kad „pėdsakai" — „neaiškūs". Ponui Diuringui yra labai būdinga ši maniera — „anksčiau" jis užsimena apie ką nors kokia nors tuščia fraze, kad „vėliau" galėtų įteigti skaitytojui, jog jis jau „anksčiau" sužinojęs apie dalyko esmę, nuo kurios minimas autorius iš tikrųjų — tiek anksčiau, tiek ir vėliau — išsisukinėja.

Bet juk Adomo Smito veikaluose mes randame ne tik „priešingų koncepcijų" apie vertę „pėdsakus" ir ne tik dvi, bet ištisas tris, o kalbant visai tiksliai — net keturias griežtai priešingas pažiūras į vertę, kurios taikiai sutelpa jo veikaluose greta arba rikiuojasi viena po kitos. Tačiau tai, kas yra natūralu politinės ekonomijos kūrėjui, kuris yra priverstas eiti apgraibomis, eksperimentuoti, kovoti su tik besiformuojančiu idėjų chaosu, — gali pasirodyti nepaprastai keista rašytojui, apibendrinančiam daugiau kaip pusantro šimto metų darbą, kurio rezultatai iš dalies jau spėjo pereiti iš knygų į bendrąją sąmonę. O dabar pereikime nuo didžio prie mažo: kaip aukščiau esame matę, p. Diuringas pats taip pat pateikia mūsų nuožiūrai penkias įvairias vertės rūšis ir kartu su jomis tokį pat priešingų pažiūrų skaičių. Žinoma, „jeigu jis pats būtų pasižymėjęs didesniu minties gilumu", tai jam nebūtų reikėję padėti tiek vargo, kad nuo visai aiškios Pečio pažiūros į vertę nublokštų savo skaitytojus atgal į didžiausią painiavą.

Visiškai išbaigtas, tarsi iš vieno gabalo nulietas Pečio darbas yra jo veikalas „Quantulumcunque concerning Money" [1], pasirodęs 1682 m., praėjus dešimčiai metų po jo knygos „Anatomy of Ireland" [2], kuri „pirmą kartą" pasirodė 1672 m., o ne 1691 m., kaip tvirtina p. Diuringas, nurašydamas iš „labiausiai paplitusių kompiliacinių vadovėlių". — Paskutiniai kituose Pečio raštuose sutinkamų merkantilistinių pažiūrų pėdsakai čia visiškai išnyko. Tai — tikras šedevras savo turiniu ir forma; bet kaip tik dėl to p. Diuringas nė vieno karto nemini net jo pavadinimo. Pagaliau tai ir suprantama, kad genialiausio ir originaliausio tyrinėtojo-ekonomisto atžvilgiu vidutinybė tik ir gali, kaip pasipūtęs mokyklos auklėtojas, murmėdama reikšti savo nepasitenkinimą, tik ir gali giežti apmaudą dėl to, kad teorinės minties kibirkštys nelekia čia viena po kitos, kaip gatavos „aksiomos", bet padrikai iškyla, besigilinant į „žalią" praktinę medžiagą, pavyzdžiui, į mokesčių sistemą.

Panašiai kaip su grynai ekonominiais Pečio veikalais, p. Diuringas elgiasi ir su Pečio sukurta „politine aritmetika", paprastai tariant — statistika. Vien tik paniekos kupinas gūžčiojimas

[1] „Keletas žodžių pinigų klausimu". *Red.*
[2] „The Political Anatomy of Ireland" — „Politinė Airijos anatomija". *Red.*

dėl Pečio vartojamų metodų keistumo! Jei mes prisiminsime tuos įmantrius metodus, kuriuos po šimto metų taikė šioje mokslo srityje net Lavuazjė, jei mes prisiminsime, kaip tolima dar yra dabartinė statistika nuo to tikslo, kurį jai bendrais bruožais nubrėžė Petis, tai du šimtmečiai post festum[1] tokia pasitenkinimo savimi kupina visažinybė parodo visą savo nepavydėtiną kvailumą.

Žymiausiosios Pečio idėjos, kurių ir pėdsako nėra p. Diuringo „produkcijoje", jo tvirtinimu, tėra tik atskiros idėjų nuotrupos, atsitiktinės mintys bei pastabos, kurioms tik mūsų laikais suteikiama, remiantis iš sąryšio ištrauktomis citatomis, joms šiaip jau visai nebūdinga reikšmė; vadinasi, *tikrojoje* politinės ekonomijos istorijoje jos jokio vaidmens nevaidina, o šiokią tokią reikšmę turi tik šiuolaikinėse knygose, esančiose žemiau iki šaknų prasiskverbiančios p. Diuringo kritikos lygio, žemiau jo „aukštojo stiliaus istoriografijos". Matyti, p. Diuringas, sumanydamas savo „produkciją", tikėjosi aklai tikinčių skaitytojų, kurie jokiu būdu neišdrįs iš jo pareikalauti įrodyti savo teigimus. Prie šio klausimo mes netrukus dar grįšime (kai kalbėsime apie Loką ir Norsą), o dabar turime prabėgomis paliesti Buagilberą ir Lou.

Kai dėl pirmojo, tai mes pažymėsime vienintelį p. Diuringui priklausantį radinį. Jis atrado anksčiau nepastebėtą sąryšį tarp Buagilbero ir Lou. Būtent, Buagilberas tvirtina, kad taurieji metalai — normaliose pinigų funkcijose, kurias jie atlieka prekių cirkuliacijoje[2], — galėtų būti pakeisti kreditiniais pinigais (un morceau de papier[3]). Lou, priešingai, mano, kad kiekvienas šių „popieriaus gabalų" „kiekio didinimas" padidina nacijos turtingumą. Iš čia p. Diuringui seka išvada, kad „Buagilbero minties eigoje jau slypi naujas posūkis merkantilizmo išsivystyme"; kitais žodžiais tariant — jau slypi Lou. Tai aiškiai kaip diena įrodoma šitokiu būdu: „Užteko *tik* „paprastiems popieriaus gabalams" skirti tokį pat vaidmenį, kokį *turėjo* vaidinti taurieji metalai, ir tuo pačiu merkantilizmo metamorfozė bematant buvo įvykdyta". Tokiu pat būdu galima beregint padaryti metamorfozę iš dėdės į tetą. Tiesa, p. Diuringas raminamai priduria: „Šiaip ar taip, Buagilberas tokio ketinimo neturėjo". Bet kaipgi, trauk jį velniai, jis galėjo ketinti savąją racionalistinę pažiūrą į piniginį tauriųjų metalų vaidmenį pakeisti prietaringa merkantilistų pažiūra — vien dėl to, kad, jo manymu, taurieji metalai tame vaidmenyje gali būti pakeisti popierium? —

---

[1] — pavėluotai, atgaline data. *Red.*

[2] Originale — terminas „Warenproduktion", čia pakeistas terminu „Warenzirkulation", remiantis Markso rankraščiu „Pastabos dėl Diuringo nacionalinės ekonomijos kritinės istorijos". *Red.*

[3] — popieriaus gabalas. *Red.*

Tačiau, tęsia p. Diuringas su savo komišku rimtumu toliau, „tačiau reikia pripažinti, kad vietomis mūsų autoriui pavyksta padaryti iš tiesų taiklią pastabą" (83 psl.).

Dėl Lou p. Diuringui pavyksta padaryti tik šitokią „iš tiesų taiklią pastabą": „Suprantama, kad ir Lou niekuomet negalėjo visiškai *panaikinti* nurodyto pagrindo (t. y. „tauriųjų metalų bazės"), bet jis bilietų išleidimą privedė iki kraštutinumo, t. y. iki visos sistemos žlugimo" (94 psl.). Tačiau iš tikrųjų popierinės peteliškės, tie paprasti piniginiai ženklai, turėjo plazdenti publikoje ne tam, kad „panaikintų" tauriųjų metalų bazę, o tam, kad perviliotų tuos metalus iš publikos kišenių į ištuštėjusias valstybės kasas.

Grįždami prie Pečio ir to nežymaus vaidmens, kurį jam skiria p. Diuringas politinės ekonomijos istorijoje, paklausykime pirma, kas mums pranešama apie artimiausiuosius Pečio pasekėjus — apie Loką ir Norsą. Tais pačiais 1691 metais išėjo iš spaudos Loko „Considerations on Lowering of Interest and Raising of Money" [1] ir Norso „Discourses upon Trade" [2].

„Tai, ką jis (Lokas) rašė apie palūkanas ir monetą, neišeina iš ribų tų samprotavimų, kurie, merkantilizmui viešpataujant, buvo įprasti ryšium su valstybinio gyvenimo įvykiais" (64 psl.). — Dabar šio „pranešimo" skaitytojui turi būti visiškai aišku, kodėl Loko veikalas „Lowering of Interest" XVIII amžiaus antrojoje pusėje turėjo tokią didelę įtaką Prancūzijos ir Italijos politinei ekonomijai, ir tai įvairiomis kryptimis.

„Apie palūkanų normos laisvę daugelis finansininkų galvojo panašiai (kaip ir Lokas), be to, įvykių raidoje žmonės įprato palūkanų apribojimą laikyti neveiksminga priemone. Tokiu laiku, kai kažkoks Dadlis Norsas galėjo parašyti savo „Discourses upon Trade" laisvosios prekybos teorijos dvasia, jau turėjo tarsi kyboti ore daug tokių dalykų, dėl kurių teorinė opozicija prieš palūkanų apribojimus jau nebeatrodė kažkas negirdėta" (64 psl.).

Taigi, Lokui pakako pagalvoti apie tai, ką manė vienas ar kitas jo laikų „finansininkas", arba pačiupti daug ką, kas tuo metu „tarsi kybojo ore", kad galėtų teoretizuoti apie palūkanų normos laisvę ir kartu nepasakyti nieko „negirdėto"! Tačiau iš tikrųjų jau 1662 metais savo veikale „Treatise on Taxes and Contributions" Petis priešpastatė palūkanas, kaip pinigų rentą, kurią mes vadiname lupikiškomis palūkanomis (rent of money which we call usury), žemės rentai ir nekilnojamojo turto rentai (rent of land and houses) ir aiškino žemvaldžiams, kurie norėjo įsta-

[1] „Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest and Raising the Value of Money" — „Kelios mintys apie palūkanų normos sumažinimo ir pinigų vertės pakėlimo pasekmes". *Red.*

[2] „Samprotavimai apie prekybą". *Red.*

tyminėmis priemonėmis laikyti rentą — žinoma, pinigų, o ne žemės rentą, — žemame lygyje, kaip tuščia ir nevaisinga yra leisti pozityvius civilinius įstatymus, prieštaraujančius gamtos dėsniui (the vanity and fruitlessness of making civil positive law against the law of nature). Todėl savo veikale „Quantulumcunque" (1682) jis skelbia palūkanų reguliavimą įstatymais tokia pat kvaila priemone, kaip tauriųjų metalų išvežimo arba vekselių kurso reguliavimas. Tame pačiame veikale jis taip pat pareiškia neginčijamai teisingą pažiūrą į raising of money[1] (mėginimą suteikti, pavyzdžiui, pusšilingiui šilingo pavadinimą, iš uncijos sidabro kalant dvigubą šilingų kiekį).

Šiuo pastaruoju klausimu Lokas ir Norsas jį beveik tik kopijuoja. Kai dėl palūkanų, tai Lokas savo išeities tašku ima paralelę, kurią Petis išvedė tarp piniginių palūkanų ir žemės rentos, o Norsas eina toliau, priešpastatydamas palūkanas, kaip kapitalo rentą (rent of stock), žemės rentai, o kapitalistus (stocklords) — stambiesiems žemvaldžiams (landlords). Bet tuo metu, kai Lokas Pečio reikalaujamą palūkanų normos laisvę priima tik su apribojimais, Norsas priima ją absoliučiai.

Ponas Diuringas pralenkia patį save, kai jis, pats būdamas dar aršesnis merkantilistas „rafinuotesne" prasme, susidoroja su Dadlio Norso veikalu „Discourses upon Trade", padarydamas pastabą, kad šis veikalas esąs parašytas „laisvosios prekybos teorijos dvasia". Tai yra tas pat, jei kas pasakytų apie Harvėjų, kad jis rašęs kraujo apytakos teorijos „dvasia". Norso veikalas, nekalbant apie kitus jo nuopelnus, yra klasikinis, su nepalenkiamu nuoseklumu parašytas prekybos — tiek užsienio, tiek ir vidaus — laisvės teorijos išdėstymas, o 1691 metais tai, be abejo, buvo „kažkas negirdėta"!

Be to, p. Diuringas praneša, kad Norsas buvęs „prekybininkas", ir priedo dar blogas žmogus, ir kad jo veikalas „nesusilaukė jokio pritarimo". Dar to betrūko, kad apsauginių muitų sistemos galutinės pergalės Anglijoje laikais toks veikalas būtų galėjęs susilaukti tuomet viešpatavusios nenaudėlių gaujos „pritarimo"! Tačiau tai nesukliudė Norso veikalui nedelsiant turėti teorinės įtakos, kurią galima pastebėti visoje eilėje tuoj po jo, iš dalies dar XVII amžiuje, pasirodžiusių Anglijoje ekonominių veikalų.

Loko ir Norso pavyzdys mums įrodo, kad pirmieji drąsūs mėginimai, kuriuos Petis darė beveik visose politinės ekonomijos srityse, buvo jo angliškųjų pasekėjų kiekvienas atskirai prisiimti ir toliau vystomi. Šio proceso pėdsakai laikotarpyje nuo 1691 iki 1752 metų krinta į akis net labiausiai paviršutiniškam stebėtojui jau dėl to, kad visi bent kiek žymesni ekonominiai to laiko veikalai remiasi, teigiamai ar neigiamai, Pečio pažiūro-

[1] — pinigų vertės pakėlimas. *Red.*

mis. Štai kodėl šis originalių protų gausus laikotarpis yra svarbiausias laipsniškai politinės ekonomijos genezei tyrinėti. Prikišdama Marksui nedovanotiną kaltę, kad „Kapitalas" teikiąs tokią didelę reikšmę Pečiui ir kitiems ano laikotarpio rašytojams, „aukštojo stiliaus istoriografija" tiesiog išbraukia juos iš istorijos. Nuo Loko, Norso, Buagilbero ir Lou šioji „istoriografija" tiesiog peršoka prie fiziokratų, ir paskui prie įėjimo į tikrąjį politinės ekonomijos rūmą pasirodo Dovydas Jumas. Ponui Diuringui leidžiant, mes atstatysime chronologinę tvarką ir todėl Jumą pastatysime anksčiau fiziokratų.

Jumo ekonominiai „Tyrinėjimai" pasirodė 1752 metais. Tarpusavyje susijusiuose tyrinėjimuose: „Of Money" [1], „Of the Balance of Trade" [2], „Of Commerce" [3] Jumas žingsnis po žingsnio, dažnai net savo užgaiduose, seka Džekobo Vanderlinto knyga „Money answers all things" (London, 1734) [4]. Kad ir kaip p. Diuringui būtų nežinomas tasai Vanderlintas, vis dėlto XVIII amžiaus pabaigos, t. y. jau posmitinio laikotarpio, anglų ekonominiuose veikaluose su juo dar yra skaitomasi.

Kaip ir Vanderlintas, Jumas pinigus traktuoja kaip paprastą vertės ženklą; Jumas beveik pažodžiui (šią aplinkybę yra svarbu pažymėti, nes vertės ženklų teoriją Jumas galėjo pasiimti iš daugelio kitų veikalų) nusirašo iš Vanderlinto paaiškinimą, kodėl prekybos balansas negali būti nuolat nukreiptas prieš kurią nors šalį arba jos naudai; jis, kaip ir Vanderlintas, kalba apie balansų lygsvarą, kuri nusistovi natūraliu būdu, pagal atskirų šalių ekonominę padėtį; kaip ir Vanderlintas, jis propaguoja prekybos laisvę, tik ne taip drąsiai ir nuosekliai; kartu su Vanderlintu, tik paviršutiniškiau, jis iškelia vaidmenį, kurį atlieka poreikiai, kaip gamybos stimulai; jis taip pat seka Vanderlintu, kai bankų pinigams ir visiems oficialiems vertybiniams popieriams klaidingai priskiria įtaką prekių kainoms; kartu su Vanderlintu jis atmeta kreditinius pinigus; kaip ir Vanderlintas, jis laiko prekių kainas priklausomomis nuo darbo kainos, vadinasi, — nuo darbo užmokesčio; jis nusirašo iš Vanderlinto net tą prasimanymą, kad lobių sudarymas sulaikąs žemame lygyje prekių kainas, ir t. t. ir t. t.

Ponas Diuringas jau seniai kažką orakuliškai murmėjo apie tai, kad kai kas, esą, nesupranta Jumo pinigų teorijos, ypač grasinamai darydamas užuominas į Marksą, kuris nusikaltęs dar ir tuo, kad, prasilenkdamas su policinėmis taisyklėmis, nurodęs „Kapitale" į slaptus Jumo ryšius su Vanderlintu ir Dž. Mesiu, apie kurį dar bus kalbama vėliau.

---

[1] „Apie pinigus". *Red.*
[2] „Apie prekybos balansą". *Red.*
[3] „Apie prekybą". *Red.*
[4] „Pinigai tolygūs visiems daiktams" (Londonas, 1734). *Red.*

Kai dėl to nesupratimo, tai čia reikalas yra toks. Apie tai, kokią tikrą prasmę turi Jumo pinigų teorija, pagal kurią pinigai tėra tik vertės ženklai ir todėl prekių kainos, kitoms sąlygoms esant lygioms, kyla proporcingai cirkuliuojančios pinigų masės didėjimui ir atitinkamai krinta, jai mažėjant, — p. Diuringas, net ir geriausius norus turėdamas, temoka tik kartoti, — kad ir jam įprasta visažinio žmogaus maniera, — savo klydusių pirmtakų mintis. Bet Jumas, iškėlęs paminėtąją teoriją, pats sau atsako šitaip (kaip jau yra padaręs, remdamasis tomis pačiomis prielaidomis, Monteskjė): juk „nėra jokios abejonės", kad nuo to laiko, kai buvo atrastos Amerikos aukso ir sidabro kasyklos, „pramonė išaugo visose Europos tautose, išskyrus tas, kurioms priklauso tos kasyklos", ir kad tą augimą „greta kitų priežasčių sąlygojo aukso ir sidabro kiekio padidėjimas". Šį reiškinį Jumas aiškina tuo, kad „nors aukšta prekių kaina yra būtina aukso ir sidabro kiekio padidėjimo pasekmė, tačiau ji neseka betarpiškai po to padidėjimo, o yra reikalingas tam tikras laikas, kol pinigai cirkuliuodami apeis visą valstybę ir padarys savo įtaką visiems tautos sluoksniams". Šiuo pereinamuoju laikotarpiu jie gaivinančiai veikią pramonę ir prekybą. Šio samprotavimo pabaigoje Jumas pasako mums taip pat, kodėl taip yra, nors jis aiškina daug vienašališkiau, negu daugelis jo pirmtakų ir amžininkų: „Nesunku yra pasekti pinigų judėjimą per visą visuomenę, ir tuomet mes įsitikinsime, kad jie turi paskatinti kiekvieno stropumą, pirma negu *pakels darbo kainą*".

Kitaip tariant: Jumas čia aprašo, kaip veikia revoliucija tauriųjų metalų vertėje, būtent — jų nuvertinimas arba, o tai yra tas pat, revoliucija tauriųjų metalų, kaip *vertės mato*, funkcijoje. Jis teisingai pastebi, kad, prekių kainoms išsilyginant tik palaipsniui, šis nuvertinimas „pakelia darbo kainą", paprastai tariant, darbo užmokestį, tik paskutinėje instancijoje, vadinasi, jis pirklių ir pramonininkų pelną padidina darbininkų sąskaita (o tai, jo nuomone, yra visiškai normalu) ir tuo būdu „skatina stropumą". Tačiau tikrai moksliško klausimo, — ar veikia prekių kainas padidėjęs tauriųjų metalų atvežimas, esant nekintamai jų vertei, ir kuriuo būtent būdu, — šio klausimo Jumas sau nekelia ir *kiekvieną* „tauriųjų metalų kiekio padidėjimą" painioja su jų nuvertinimu. Tuo būdu Jumas samprotauja visiškai taip, kaip tai vaizduoja Marksas („Zur Kritik", 141 psl.) [1]. Mes dar trumpai paliesime šį punktą, bet pirmiau kreipsimės į Jumo „Tyrinėjimą" apie „Interest" [2].

---

[1] Žr. *K. Marksas.* „Dėl politinės ekonomijos kritikos", Maskva, 1952, 160—166 psl. *Red.*

[2] „Apie palūkanas". *Red.*

Tiesiog prieš Loką nukreiptą Jumo argumentaciją, kad palūkanas reguliuojanti ne esamų pinigų masė, o pelno norma, ir kitus jo samprotavimus apie didesnę ar mažesnę palūkanų normą nustatančias priežastis, — visa tai galima rasti daug tiksliau, bet mažiau sąmojinga forma viename veikale, kuris išėjo 1750 m., t. y. dvejais metais anksčiau už Jumo „Tyrinėjimą“: „An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest, wherein the sentiments of Sir W. Petty and Mr. Locke, on that head, are considered“ [1]. Jo autorius yra Dž. Mesis, įvairiapusiškas rašytojas, kuris, kaip tai matyti iš ano meto anglų literatūros, buvo plačiai skaitomas. Adomo Smito pateikiamas palūkanų normos aiškinimas yra artimesnis Mesiui, negu Jumui. Abu, ir Mesis ir Jumas, nieko nežino ir nekalba apie jiems abiem turinčio tam tikrą reikšmę „pelno“ prigimtį.

„Iš viso, — pamoko p. Diuringas, — Jumas dažniausiai būdavo vertinamas labai šališkai, priskiriant jam idėjas, kurių jis visai nesilaikė“. Ir pats p. Diuringas duoda mums ne vieną ryškų tokio „šališkumo“ pavyzdį.

Pavyzdžiui, Jumo „Tyrinėjimas“ apie palūkanas prasideda šiais žodžiais: „Negali būti tikresnio kurios nors tautos klestėjimo rodiklio, kaip žema palūkanų norma, ir tai yra teisinga; nors, mano nuomone, šio reiškinio priežastis yra kiek kitokia, negu paprastai yra manoma“. Taigi, jau pirmajame savo „Tyrinėjimo“ sakinyje Jumas reiškia pažiūrą, kad žema palūkanų norma yra pats tikriausias tautos klestėjimo rodiklis, laikydamas šią pažiūrą visų pripažintu dalyku, jau jo laikais virtusiu banalybe. Ir iš tikrųjų, nuo Čaildo laikų šiai „idėjai“ teprireikė šimto metų, kad ji taptų populiaria. O p. Diuringas, priešingai, rašo: „Iš Jumo pažiūrų į palūkanų normą tenka *svarbiausia pabrėžti tą idėją*, kad palūkanų norma yra tikras būvių (kokių?) barometras ir kad žema jų norma yra beveik neklaidingas tautos gerovės požymis“ (130 psl.). Kas čia yra „šališkas“ ir kas klysta? Ne kas kitas, kaip p. Diuringas.

Tarp kita ko, mūsų kritinis istoriografas naiviai stebisi dėl to, kad Jumas, išreiškęs vienoje vietoje vykusią mintį, „nė nevadina savęs jos autorium“. Su p. Diuringu nieko panašaus nebūtų atsitikę.

Mes esame matę, kad Jumas painioja kiekvieną tauriųjų metalų kiekio padidėjimą su tuo jų padidėjimu, kurį lydi jų nuvertinimas, revoliucija jų pačių vertėje, vadinasi, prekių vertės mate. Šis painiojimas Jumui buvo neišvengiamas, nes jis visiškai nesuprato tauriųjų metalų, kaip *vertės mato*, funkcijos. Jis ir negalėjo jos suprasti, nes absoliučiai nieko nežinojo apie pačią

[1] „Natūralią palūkanų normą nustatančių priežasčių tyrinėjimas, kuriame nagrinėjamos sero V. Pečio ir misterio Loko pažiūros į šį klausimą“. *Red.*

vertę. Pats žodis „vertė“ jo veikaluose pasirodo, gal būt, tik vieną kartą, būtent toje vietoje, kur jis nevykusiai „pataiso“ klaidingą Loko pažiūrą, kad, esą, taurieji metalai „turi tik įsivaizduojamą vertę“, ir sako, kad jie turi „daugiausia fiktyvinę vertę“.

Šiuo klausimu jis yra žymiai labiau atsilikęs ne tik už Petį, bet ir už visą eilę savo angliškųjų amžininkų. Tokį pat „atsilikimą“ jis parodo ir tada, kai vis dar senoviškai tebegarbina „*pirklį*“, kaip pagrindinę gamybos spyruoklę, — požiūris, nuo kurio Petis buvo atsisakęs jau seniai. Kai dėl p. Diuringo teigimo, kad Jumas savo tyrinėjimuose nagrinėjęs „svarbiausius ūkinius santykius“, tai pakanka sulyginti šiuos veikalus kad ir su Kantiljono veikalu, kurį cituoja Adomas Smitas (išėjo iš spaudos, kaip ir Jumo „Tyrinėjimai“, 1752 m., bet daug metų po autoriaus mirties), ir mes nustebsime, koks siauras yra Jumo ekonominių veikalų akiratis. Kaip jau esame sakę, Jumas ir politinės ekonomijos srityje, nepaisant p. Diuringo jam išduoto patento, užima garbingą vietą, bet čia jis visų mažiausiai gali būti pripažintas originaliu tyrinėtoju, o juo labiau — moksle epochą sudariusiu mąstytoju. Jo ekonominių veikalų įtaką anuometiniams apsišvietusiems visuomenės sluoksniams galima paaiškinti ne tik jų puikia dėstymo forma, bet dar labiau tuo, kad jie buvo pažangiai optimistiškas ditirambas tuomet klestėti pradėjusiai pramonei ir prekybai, kitaip tariant, tuomet sparčiai kilusiai Anglijoje kapitalistinei visuomenei, kurioje jie, žinoma, turėjo rasti „pritarimą“. Čia pakaks trumpo nurodymo. Kiekvienam yra žinoma, kaip įnirtingai kovojo Anglijos liaudies masės kaip tik Jumo laikais prieš netiesioginių mokesčių sistemą, kurią, siekdamas palengvinti žemės savininkų ir aplamai turtingų žmonių apmokestinimą, planingai vykdė išgarsėjęs seras Robertas Uolpolas. Ir štai tyrinėjime „Apie mokesčius“ („Of Taxes“), kuriame Jumas, neminėdamas vardo, polemizuoja su savo nuolatiniu autoritetu — Vanderlintu, aršiausiu netiesioginių mokesčių priešininku ir ryžtingiausiu žemės nuosavybės apmokestinimo šalininku, mes skaitome: „Iš tikrųjų, jie (t. y. mokesčiai vartojimo reikmenims) turi būti jau labai aukšti ir labai neišmintingai nustatyti, jei darbininkas, kad ir koks stropus ir taupus jis būtų, nepajėgia jų mokėti, *kartu nepakeldamas savo darbo kainos*“. Taip ir atrodo, kad čia kalba pats Robertas Uolpolas, ypač jei prisiminsime tą tyrinėjimo „Apie valstybinį kreditą“ vietą, kurioje dėl sunkumo apmokestinti valstybės kreditorius sakoma štai kas: „Jų pajamų sumažėjimas tuomet nė kiek nebūtų *dangstomas* regimybe, kad tai esanti paprasta akcizo ar muitų pozicija“.

Kaip to ir reikia laukti iš škoto, Jumo pagarba buržuaziniam pasipelnymui anaiptol nėra buvusi grynai platoniška. Būdamas

kilęs iš varguomenės, jis pasiekė labai solidžių, tūkstančiais svarų skaičiuojamų metinių pajamų, ir apie šį faktą, kadangi čia kalbama ne apie Petį, p. Diuringas išsireiškia šitokia švelnia forma: „Išmintingos *privatinės ekonomijos* dėka Jumas, labai menkų lėšų pagrindu, pasiekė tokią padėtį, kurioje jam nereikėjo rašyti, norint kam nors įtikti“. Toliau p. Diuringas apie Jumą sako: „Jis niekuomet nedarė nė mažiausių nuolaidų partijų, kunigaikščių ar universitetų įtakai“. Nors iš tikrųjų nėra žinoma, kad Jumas kada nors būtų turėjęs bendrų literatūrinių reikalų su kokiu nors „Vageneriu“ [1], — vis dėlto mes žinome, kad jis uoliai gynė vigų oligarchiją, kuri aukštai vertino „*bažnyčią* ir valstybę“, ir kaip atlyginimą už šiuos nuopelnus gavo iš pradžių pasiuntinybės sekretoriaus vietą Paryžiuje, o paskiau — kur kas svarbesnį ir pelningesnį valstybės sekretoriaus pavaduotojo postą. „Politiniu atžvilgiu, — sako senis Šloseris, — Jumas buvo ir visuomet liko konservatyvinių ir griežtai monarchistinių pažiūrų. Dėl to viešpataujančios bažnyčios šalininkai jo taip piktai nepuldavo, kaip Giboną“. „Šis egoistas Jumas, šis melagis istorijos mokslų srityje“, — sako „storžieviškai“ plebėjiškas Kobetas, — plūsta anglų vienuolius, vadindamas juos santuokos ir šeimos išsižadančiais, iš išmaldų gyvenančiais storapilviais, „o tuo tarpu jis pats niekuomet nėra turėjęs nei šeimos, nei žmonos, buvo aukšto ūgio storulis, nusipenėjęs žymia dalimi visuomenės lėšomis, niekuomet to nenusipelnęs kuria nors tikrai visuomenine tarnyba“. Ponas Diuringas sako, kad Jumas „*praktine* pažiūra į gyvenimą esminiais bruožais žymiai pralenkia Kantą“.

Tačiau kodėl Jumui „Kritinėje istorijoje“ yra skiriama tiek daug vietos? Tik dėl to, kad šis „rimtas ir subtilus mąstytojas“ turi garbę būti XVIII amžiaus Diuringu. Jumas yra p. Diuringui faktinis įrodymas, kad „ištisos mokslo šakos (politinės ekonomijos) sukūrimas buvo šviesesnės filosofijos darbas“. Lygiai taip pat p. Diuringas mato Jumo asmenyje, kurį jis laiko savo pirmtaku, geriausią garantiją, kad visą šią mokslo šaką artimiausiu laiku užbaigs anas fenomenalusis vyras, kuris jau paprastą „šviesesnę“ filosofiją perdirbo į akinančiai šviesią tikrovės filosofiją. Be to, jis, kaip ir Jumas, „domėjimąsi filosofija siauresne prasme derina su moksliniu darbu liaudies ūkio srityje... — reiškinys, lig šiol vokiečių žemėje neregėtas“. Todėl mes ir matome, kad p. Diuringas išpučia Jumo, — kuris, kaip ekonomistas, yra, šiaip ar taip, gerbtinas žmogus, — vaidmenį, paversdamas jį pirmojo dydžio

[1] Čia turimas galvoje Diuringo ryšys su Bismarko agentu, Prūsijos valdininku Vageneriu, kurio užsakymu Diuringas parašė memorandumą darbininkų klausimu. *Red.*

ekonominė žvaigždė, kurios reikšmė lig šiol galėjo būti ignoruojama tik iš pavydo, dėl kurio taip atkakliai lig šiol nutylimi ir „turintieji vadovaujančią reikšmę epochai“ p. Diuringo veikalai.

Kaip yra žinoma, *fiziokratų* mokykla paliko mums *Kenės „Ekonominėje lentelėje“* mįslę, į kurią veltui išsilaužė sau dantis visi ją paaiškinti mėginę ligšioliniai politinės ekonomijos kritikai bei istorikai. Ši lentelė, turėjusi vaizdžiai ir ryškiai išreikšti fiziokratų pažiūrą į viso šalies turto gamybą ir jo cirkuliaciją, vėlesnėms ekonomistų kartoms taip ir liko gana neaiški. Ponas Diuringas imasi įnešti galutinės tiesos šviesą ir į šią sritį. „*Kokią prasmę turi* šis ekonominis gamybos ir paskirstymo santykių atvaizdavimas *pačiam Kenei*“, — sako jis, — galima nustatyti tik tuo atveju, jei „*iš anksto bus tiksliai ištirtos* būdingos jam vadovaujančios sąvokos“. Toks iš anksto atliktas ištyrimas juo labiau esąs reikalingas, kad šios sąvokos lig šiol buvusios dėstomos tik „miglota ir neaiškia forma“, ir net Adomo Smito veikaluose „negalima atpažinti jų esminių bruožų“. Šiam tradiciniam „lengvapėdiškam dėstymui“ p. Diuringas ryžtasi padaryti galą kartą visiems laikams. Ir štai jis tyčiojasi iš skaitytojo per ištisus penkis puslapius, kur visokios išpūstos frazės, nuolatiniai kartojimai ir sąmoninga netvarka turi pridengti tą apgailėtiną faktą, kad apie Kenės „vadovaujančias sąvokas“ p. Diuringas tepajėgia mums pranešti tik tiek, kiek praneša „labiausiai paplitę kompiliaciniai vadovėliai“, prieš kuriuos jis taip nenuilstamai perspėja savo skaitytojus. „Viena iš labiausiai abejotinų pusių“ šiame įvade yra ta, kad ir čia p. Diuringas tik tarp kitko paliečia tuo tarpu vien iš pavadinimo težinomą lentelę, o paskui leidžiasi į visokius „samprotavimus“, — pavyzdžiui, apie „skirtumą tarp sąnaudų ir rezultato“. Jei šis skirtumas „Kenės idėjoje nėra tiksliai suformuluotas“, tai p. Diuringas duos mums užtat puikų tokio „skirtumo“ pavyzdį, kai tik jis po savo ištęstų įžanginių „sąnaudų“ pereis prie savo nuostabiai striuko „rezultato“, prie pačios lentelės aiškinimo. Taigi, pateiksime dabar viską, ir tai *pažodžiui viską*, ką jis teikėsi pranešti mums apie Kenės lentelę.

„Sąnaudose“ p. Diuringas sako: „Jam (t. y. Kenei) atrodė kažkokiu savaime aiškiu dalyku, kad pajamas (ką tik p. Diuringas kalbėjo apie grynąjį produktą) reikia suprasti ir traktuoti kaip *piniginę vertę*... Jis tuoj pat susiejo savo samprotavimus (!) *su piniginėmis vertėmis*, kurias palaikė visų žemės ūkio produktų pardavimo rezultatu, pereinant jiems iš pirmųjų rankų. Tuo būdu (!) jis operuoja savo lentelės skiltyse keliais milijardais“ (t. y. piniginėmis vertėmis). Taigi, mes čia triskart su-

žinome, kad Kenė operuoja lentelėje žemės ūkio produktų „piniginėmis vertėmis“, įskaitant čia „grynojo produkto“ arba „grynųjų pajamų“ piniginę vertę. Toliau tekste mes skaitome: „Jei Kenė būtų žengęs tikrai natūralaus nagrinėjimo būdo keliu ir būtų nepaisęs ne tik tauriųjų metalų ir pinigų kiekio, bet ir „*piniginių verčių*... Bet Kenė operuoja vien tik *vertės sumomis* ir grynąjį produktą iš pat pradžių vaizdavosi (!) kaip *piniginę vertę*“. Taigi, ketvirtą ir penktą kartą: lentelėje tekalbama tik apie pinigines vertes!

„Jis (Kenė) gavo jį (grynąjį produktą), atskaitęs kaštus ir *galvodamas* (!) daugiausia“ (kad ir ne tradicinis, bet užtat juo labiau lengvapėdiškas dėstymas) „apie tą vertę, kuri lieka žemės savininkui kaip renta“. — Mes vis dar tebetūpčiojame vietoje, bet štai tuojau pajudėsime į priekį: „iš kitos pusės, *vis dėlto dar* (šis „vis dėlto dar“ — tikras perlas!) grynasis produktas taip pat stoja kaip natūralinis daiktas į cirkuliaciją ir tokiu būdu darosi elementu, kuris... turi tarnauti... bevaise vadinamai klasei išlaikyti. Čia galima *tuoj pat* (!) pastebėti painiavą, kylančią dėl to, kad vienu atveju minties eigą nulemia piniginė vertė, o kitu — pats daiktas“. Aplamai imant, *kiekviena* prekinė cirkuliacija, matyti, serga ta „painiava“, kad prekės stoja į ją vienu laiku ir kaip „natūralinis daiktas“ ir kaip „piniginė vertė“. Bet mes vis dar tebesisukame apie „pinigines vertes“, nes „Kenė nori išvengti dvejopo liaudies ūkio pajamų skaičiavimo“.

Ponui Diuringui leidžiant, pastebėsime: Kenės lentelės „Analizėje“ [1] apačioje, figūruoja įvairios produktų rūšys kaip „natūraliniai daiktai“, o viršuje, pačioje lentelėje — pačios piniginės jų vertės. Vėliau Kenė net pavedė savo padėjėjui, abatui Bodo, įtraukti tiesiog į pačią lentelę natūralinius daiktus *greta* jų piniginių verčių.

Po tiek „sąnaudų“ pagaliau seka „rezultatas“. Klausykite ir stebėkitės: „tačiau nenuoseklumas“ (dėl vaidmens, kurį Kenė skiria žemės savininkams) „*tuoj* darosi aiškus, kai tik mes paklausiame: *kas gi įvyksta liaudies ūkio apytakoje su pasisavintu kaip renta grynuoju produktu?* Čia fiziokratų galvosenai ir *ekonominei lentelei* buvo galima tik iki misticizmo prieinanti painiava ir savivalė“.

Gera pabaiga darbą vainikuoja. Taigi, p. Diuringas nežino, „kas gi įvyksta liaudies ūkio apytakoje (kurią atvaizduoja lentelė) su pasisavintu kaip renta grynuoju produktu“. Lentelė jam yra „apskritimo kvadratūra“. Jis pats prisipažįsta nesuprantąs fiziokratijos abėcėlės. Po viso to amžino tūpčiojimo apie tą patį dalyką, po viso to tuščio malimo liežuviu, po viso to

[1] „Analyse du Tableau économique“ („Ekonominės lentelės analizė“). *Red.*

blaškymosi, po visų tų arlekinadų, epizodinių įtarpų, nukrypimų, pakartojimų ir apstulbinančios painiavos (visa tai turėjo mus tik paruošti grandioziniam išaiškinimui, „kokią prasmę turi lentelė pačiam Kenei"), po viso to pabaigai — p. Diuringas droviai pripažįsta, *kad jis pats to nežino.*

Pagaliau nusikratęs šia skaudžia paslaptimi, šiuo juodu horaciniu rūpesčiu, kuris jį slėgė žygio per fiziokratų šalį metu, mūsų „rimtas ir subtilus mąstytojas" vėl žvaliai trimituoja: „Linijos, kuriomis Kenė išmargina savo, tarp kita ko, gana paprastą (!) lentelę" (tų linijų viso labo tėra šešetas!) „ir kurios turi vaizduoti grynojo produkto cirkuliaciją", kelia abejojimą, ar tik „šiuose keistuose skilčių susipynimuose" neslypi kokia nors matematinė fantastika; jos primena, kad Kenė domėjosi apskritimo kvadratūros problema ir t. t. Kadangi šios linijos, nepaisant viso jų paprastumo, paties p. Diuringo prisipažinimu, tebelieka jam nesuprantamos, jis turi, ir čia pasinaudodamas savo mėgiamu metodu, jas *įtarti.* Ir dabar jis jau ramiai gali suduoti paskutinį smūgį nelemtai lentelei: „išnagrinėjęs grynąjį produktą iš šios *labiausiai abejotinos pusės*", ir t. t. Kaip tik savo priverstinį prisipažinimą, kad jis toje „Tableau économique" nieko nesusigaudo ir kad jam nesuprantamas „vaidmuo", kurį atlieka joje figūruojąs grynasis produktas, — kaip tik tai p. Diuringas vadina „labiausiai abejotina grynojo produkto puse"! Iš tiesų, juokas pro ašaras!

Tačiau, kad mūsų skaitytojai Kenės lentelės klausimu neliktų toje pasibaisėtinoje nežinioje, kokioje būtinai pasilieka žmonės, kurie savo ekonominę išmintį semiasi iš p. Diuringo „pirmųjų rankų", mes trumpai pastebėsime štai ką:

Kaip yra žinoma, fiziokratai visuomenę skirsto į tris klases: 1) gamybinė, t. y. iš tikrųjų žemdirbystėje dirbanti klasė — nuomininkai ir žemės ūkio darbininkai; gamybiniais jie vadinami todėl, kad jų darbas duoda perteklių — rentą; 2) klasė, kuri šį perteklių pasisavina; šią klasę sudaro žemės savininkai ir nuo jų priklausantieji dvariškiai, valdovas ir aplamai valstybės apmokami valdininkai, pagaliau, bažnyčia savo ypatingame dešimtinės pasisavintojos vaidmenyje; dėl trumpumo pirmąją klasę mes toliau vadinsime tiesiog „nuomininkais", o antrąją — „žemės savininkais"; 3) pramoninė, arba sterilinė (bevaisė), klasė, — bevaisė todėl, kad fiziokratų požiūriu prie žaliavų, kurias jai teikia gamybinė klasė, ji teprideda tik tiek vertės, kiek ji suvartoja tos pačios klasės jai teikiamų pragyvenimo reikmenų pavidalu. Kenės lentelė kaip tik ir turi akivaizdžiai pavaizduoti, kokiu būdu bendras metinis kurios nors šalies (faktiškai Prancūzijos) produktas cirkuliuoja tarp šių trijų klasių ir kaip jis tarnauja metinei reprodukcijai.

Pirmoji lentelės prielaida yra ta, kad visur yra įvesta nuomos sistema, o kartu su ja ir stambioji žemdirbystė ta prasme, kokią šie žodžiai turėjo Kenės laikais; pavyzdžiu Kenei čia yra Normandija, Pikardija, Il-de-Frans ir kai kurios kitos Prancūzijos provincijos. Todėl nuomininkas pasireiškia kaip tikras žemdirbystės vadovas, jis atstovauja lentelėje visai gamybinei (žemdirbių) klasei ir moka žemės savininkui rentą pinigais. Nuomininkų visumai priskiriamas dešimties milijardų livrų įdėtasis kapitalas [Anlagekapital], arba inventorius, kurio vieną penktadalį, arba du milijardus, sudaro kasmet padengtinas apyvartinis kapitalas [Betriebskapital], — apskaičiavimas, kurio pagrindu ir vėl paimtos geriausiosios minėtų provincijų fermos.

Kitos prielaidos yra šios: 1) paprastumo dėlei turima galvoje pastovios kainos ir paprastoji reprodukcija; 2) nekreipiama dėmesio į bet kokią vienos klasės ribose tevykstančią cirkuliaciją, o atsižvelgiama tik į cirkuliaciją tarp įvairių klasių; 3) visi pirkimai ir, atitinkamai, visi pardavimai, atliekami tarp vienos ir kitos klasės ūkinių metų eigoje, yra sudedami į vieną bendrą sumą. Pagaliau reikia atminti, kad Kenės laikais Prancūzijoje, kaip didesniu ar mažesniu laipsniu ir visoje Europoje, savoji valstiečių šeimos naminė pramonė teikė jai žymiausią dalį taip pat ir tų reikmenų, kurie nepriklauso maisto produktų kategorijai; todėl naminė pramonė čia yra laikoma savaime suprantama žemdirbystės dalimi.

Lentelės išeities taškas yra visas derlius, bendrasis produktas, kuris dėl to figūruoja per metus gaunamų žemės ūkio gaminių lentelės pirmutinėje vietoje, arba kurios nors šalies, šiuo atveju Prancūzijos, „visa reprodukcija“. Šios bendrojo produkto vertės suma yra nustatoma sutinkamai su vidutinėmis žemės ūkio gaminių kainomis prekiaujančių nacijų šalyse. Ją sudaro penki milijardai livrų — suma, kuri pagal anuomet galimus statistinius apskaičiavimus apytikriai reiškė bendrojo Prancūzijos žemdirbystės produkto piniginę vertę. Kaip tik šioji aplinkybė, o ne kas kita, paaiškina, kodėl Kenė savo lentelėje „operuoja keliais milijardais“, būtent penkiais milijardais, o ne penkiais turo livrais (Livres tournois)[1].

Tuo būdu visas bendrasis penkių milijardų vertės produktas yra gamybinės klasės rankose, t. y. pirmiausia — nuomininkų, kurie jį pagamino, išleisdami metinį dviejų milijardų apyvartinį kapitalą, kuris atitinka įdėtąjį dešimties milijardų kapitalą. Žemės ūkio produktai, pragyvenimo reikmenys, žaliavos ir t. t., kurie yra reikalingi apyvartiniam kapitalui padengti, vadinasi, tame tarpe ir visiems žemdirbystėje betarpiškai dirbantiems asmenims išlaikyti, išskiriami in natura[2] iš

[1] — senoviška prancūzų moneta. *Red.*
[2] — natūraline forma. *Red.*

viso derliaus ir naudojami naujajai žemės ūkio gamybai. Kadangi, kaip jau aukščiau buvo sakyta, turima galvoje pastovios kainos ir paprastoji kartą nustatyto masto reprodukcija, tai šios iš anksto išskirtos iš bendrojo produkto dalies piniginė vertė yra lygi dviem milijardams livrų. Vadinasi, ši dalis nestoja į bendrąją cirkuliaciją, nes, kaip jau minėta, iš lentelės yra išskirta cirkuliacija, jeigu ji vyksta kiekvienos atskiros klasės *ribose*, o ne tarp įvairių klasių.

Padengus iš bendrojo produkto apyvartinį kapitalą, lieka trijų milijardų perteklius, kurio du milijardus sudaro pragyvenimo reikmenys ir vieną — žaliavos. Bet rentą, kurią nuomininkai turi mokėti žemės savininkams, sudaro tik du trečdalius šios sumos, t. y. du milijardus. Kodėl „grynojo produkto" arba „grynųjų pajamų" rubrikoje figūruoja tik šie du milijardai, mes netrukus pamatysime.

Tačiau greta žemės ūkio „visos reprodukcijos", kurios vertė yra penki milijardai, iš kurių trys milijardai stoja į bendrąją cirkuliaciją, nuomininkų rankose lieka, — dar *prieš* prasidedant lentelėje atvaizduotam judėjimui, — visos nacijos santaupos (pécule), du milijardai grynaisiais. Su jais yra šitaip.

Kadangi lentelės išeities taškas yra visas derlius, jis taip pat yra baigiamasis ūkinių metų — pavyzdžiui, 1758 metų — taškas, po kurio prasideda naujieji ūkiniai metai. Per šiuos naujuosius, 1759 metus toji bendrojo produkto dalis, kuri yra skirta cirkuliacijai, pasiskirsto, atlikus visą eilę atskirų mokėjimų, pirkimų ir pardavimų, tarp dviejų kitų klasių. Tačiau šie vienas paskui kitą sekantieji, suskaidyti judėjimai, kurie nusitęsia per ištisus metus, susijungia, — kaip tai būtinai turi įvykti tokioje lentelėje, — į keletą būdingų aktų, kurių kiekvienas iš karto apima ištisus metus. Tuo būdu 1758 metų pabaigoje nuomininkų klasei grįžta atgal pinigai, kuriuos ji sumokėjo žemės savininkams kaip rentą už 1757 metus (kaip tai įvyksta, parodys pati lentelė), būtent — dviejų milijardų suma, tad nuomininkų klasė vėl gali paleisti ją į cirkuliaciją 1759 metais. Kadangi ši suma, kaip pastebi Kenė, žymiai viršija tą sumą, kuri iš tikrųjų yra reikalinga visai šalies (Prancūzijos) cirkuliacijai, mokėjimams visuomet vykstant dalimis, nedidelėmis sumomis, — du milijardai livrų, kurie yra nuomininkų rankose, sudaro bendrą sumą pinigų, cirkuliuojančių nacijoje.

Rentą pasiglemžiančių žemės savininkų klasė vaidina visų pirma, kaip tai atsitiktinai dar ir šiandien yra, mokėjimų gavėjų vaidmenį. Kaip mano Kenė, tikrieji žemės savininkai tegauna tik keturis septintadalius dviejų milijardų rentos, o du septintadaliai eina vyriausybei ir vienas septintadalis — bažnytinės dešimtinės gavėjams. Kenės laikais bažnyčia buvo stambiausias

žemės savininkas Prancūzijoje ir gaudavo, be to, dešimtinę nuo visos likusios žemės nuosavybės.

Apyvartinis kapitalas (avances annuelles), „bevaisės" klasės išleidžiamas per ištisus metus, susideda iš vieno milijardo vertės žaliavų, — tik žaliavų, nes įrankiai, mašinos ir t. t. įeina į pačios šios klasės gaminių skaičių. Į įvairius vaidmenis, kuriuos tokie gaminiai vaidina pramoninėje šios klasės gamyboje, lentelėje neatsižvelgiama taip pat, kaip neatsižvelgiama į išimtinai tos klasės ribose vykstančią prekių bei pinigų cirkuliaciją. Atlyginimas už tą darbą, kuriuo bevaisė klasė paverčia žaliavas į manufaktūrines prekes, yra lygus vertei pragyvenimo reikmenų, kuriuos bevaisė klasė gauna iš dalies betarpiškai iš gamybinės klasės, iš dalies netiesioginiu keliu, per žemės savininkus. Nors bevaisė klasė pati dalijasi į kapitalistus ir samdomuosius darbininkus, vis dėlto, pagal pagrindinę Kenės pažiūrą, ji yra gamybinės klasės ir žemės savininkų samdomojoje tarnyboje kaip vientisa klasė. Visa pramoninė gamyba, aplamai paėmus, vadinasi, ir visa jos cirkuliacija, kuri paskirstoma sekančiais po derliaus metais, taip pat yra sujungta į vieną visumą. Todėl laikomasi prielaidos, kad lentelėje vaizduojamo judėjimo pradžioje visas bevaisės klasės metinės prekinės gamybos produktas yra jos rankose, — kad, vadinasi, visas jos apyvartinis kapitalas, t. y. vieno milijardo vertės žaliavos, yra paverstas prekėmis, kurių vertė yra lygi dviem milijardams; pusę šios sumos sudaro šio pavirtimo laikotarpiu suvartotų pragyvenimo reikmenų kaina. Čia galima būtų prieštarauti: bet bevaisė klasė vartoja savo namų reikalams taip pat pramoninius gaminius, — kurgi jie figūruoja, jei visas bevaisės klasės produktas per cirkuliaciją pereina kitoms klasėms? Į tai mes gauname atsakymą: bevaisė klasė ne tik pati suvartoja dalį savo prekių, bet ir stengiasi dar, be to, palikti sau kiek galint didesnį jų kiekį. Todėl ji parduoda jos paleidžiamas į cirkuliaciją prekes aukščiau tikrosios vertės ir turi tai daryti, nes šias prekes mes vertiname pagal visuminę jų gamybos vertę. Tačiau ši aplinkybė nė kiek nepakeičia lentelės teigimų, nes kitos dvi klasės gali faktiškai gauti manufaktūrines prekes tik po to, kai sumokės jų visuminės gamybos vertę.

Taigi, mes dabar žinome ekonominę trijų įvairių klasių padėtį lentelėje vaizduojamo judėjimo pradžioje.

Gamybinė klasė, padengusi natūra savo apyvartinį kapitalą, turi savo rankose dar bendrąjį trijų milijardų vertės žemės ūkio produktą ir du milijardus pinigų. Žemės savininkų klasė tik dabar kelia savo pretenzijas į dviejų milijardų rentą, kurią ji turi gauti iš gamybinės klasės. Bevaisė klasė turi manufaktūrinių prekių dviejų milijardų sumai. Cirkuliaciją, vykstančią tik tarp dviejų iš šių trijų klasių, fiziokratai vadina

nepilnąja; cirkuliacija, vykstanti tarp visų trijų klasių, yra vadinama pilnąja.

Dabar pereisime prie pačios ekonominės lentelės.

Pirmoji (nepilnoji) *cirkuliacija.* Nuomininkai moka žemės savininkams pinigais jiems priklausančią dviejų milijardų livrų rentą, nieko negaudami mainais. Už vieną iš šių milijardų žemės savininkai perka pragyvenimo reikmenis iš nuomininkų, kuriems tuo būdu grįžta atgal pusė pinigų, jų išleistų rentai apmokėti.

Savo „Ekonominės lentelės analizėje" Kenė daugiau nebekalba nei apie valstybę, gaunančią du septintadalius, nei apie bažnyčią, gaunančią vieną žemės rentos septintadalį, nes jų abiejų visuomeninis vaidmuo visiems yra žinomas. Dėl tikrųjų žemės savininkų jis pastebi, kad jų išlaidos, apimančios taip pat visų jų dvariškių išlaidas, bent žymesne savo dalimi yra nevaisingos išlaidos, išskyrus tą nedidelę jų dalį, kuri sunaudojama „jų dvarams išlaikyti bei pagerinti ir jų kultūrai pakelti". Bet tikroji žemės savininkų funkcija, pagal „natūralinę teisę", kaip tik ir yra „rūpintis geru savo tėvonijų tvarkymu ir daryti išlaidas joms išlaikyti", arba, kaip tai paaiškinama toliau, daryti avances foncières, t. y. išlaidas dirvoms paruošti ir fermoms aprūpinti visu reikalingu inventorium, — tai vėliau įgalina nuomininką panaudoti visą savo kapitalą vien tik tikrosios žemės ūkio kultūros reikalams.

Antroji (pilnoji) *cirkuliacija.* Už antrąjį, dar jų rankose tebesantį milijardą pinigų žemės savininkai perka manufaktūrines prekes iš bevaisės klasės, o šioji už įgytus tuo būdu pinigus perka iš nuomininkų tokiai pat sumai pragyvenimo reikmenis.

Trečioji (nepilnoji) *cirkuliacija.* Nuomininkai perka iš bevaisės klasės už vieną milijardą pinigų atitinkamą manufaktūrinių prekių kiekį; žymią šių prekių dalį sudaro žemdirbystės įrankiai ir kitos žemės ūkiui reikalingos gamybos priemonės. Bevaisė klasė grąžina nuomininkams tuos pačius pinigus, pirkdama už vieną milijardą žaliavų savo apyvartiniam kapitalui padengti. Tuo būdu nuomininkams grįžo atgal du milijardai pinigų, kuriuos jie buvo išleidę rentai sumokėti, ir balansas suvestas. Tuo išsisprendžia taip pat ir didžioji mįslė: „kas gi, tiesą sakant, įvyksta ūkio apytakoje su pasisavintu kaip renta grynuoju produktu?".

Aukščiau mes matėme, kad pačioje proceso pradžioje gamybinės klasės rankose yra trijų milijardų perteklius. Iš jo buvo sumokėta žemės savininkams, kaip grynas produktas rentos pavidalu, tik du milijardai. Trečiasis pertekliaus milijardas sudaro viso nuomininkų įdėtojo kapitalo palūkanas, vadinasi, skaičiuojant nuo dešimties milijardų — dešimt procentų. Šias palūkanas

jie gauna, — tai įsidėmėkime, — ne iš cirkuliacijos: jos yra jų rankose in natura, ir jie tik realizuoja jas per cirkuliaciją, tuo būdu paversdami jas į lygios vertės manufaktūrines prekes.

Be šių palūkanų nuomininkas, šis svarbiausias žemdirbystės agentas, savo įdedamo kapitalo jai neavansuotų. Jau šiuo požiūriu nuomininko pasisavinimas tos žemės ūkio *pridedamųjų pajamų* dalies, kuri sudaro palūkanas, yra, fiziokratų nuomone, tokia pat būtina reprodukcijos sąlyga, kaip ir pati nuomininkų klasė, ir todėl šios sudėtinės dalies negalima priskirti prie nacionalinio „grynojo produkto“ arba „grynųjų pajamų“ kategorijos; grynosioms pajamoms yra būdinga kaip tik tai, kad jos gali būti suvartotos, nė kiek nesiskaitant su betarpiškais nacionalinės reprodukcijos poreikiais. Tuo tarpu nurodytasis vieno milijardo fondas, anot Kenės, daugiausia tarnauja metų eigoje reikalingam remontui bei daliniams įdėtojo kapitalo atnaujinimams, toliau — kaip rezervinis fondas nelaimingų atsitikimų atvejais, pagaliau, kiek galima, įdėtajam ir apyvartiniam kapitalui padidinti, taip pat dirvoms gerinti ir žemės ūkio kultūrai plėsti.

Visas procesas, be abejo, yra „gana paprastas“. Į cirkuliaciją buvo paleista: nuomininkų — du milijardai pinigų rentai sumokėti ir už tris milijardus produktų, iš kurių du trečdaliai — pragyvenimo reikmenys ir vienas trečdalis — žaliavos; bevaisės klasės — manufaktūrinių prekių už du milijardus. Iš dviejų milijardų vertės pragyvenimo reikmenų vieną pusę suvartoja žemės savininkų klasė su visais savo priedėliais, kitą — bevaisė klasė, atlyginant už jos darbą. Vieno milijardo vertės žaliavos padengia tos pačios klasės apyvartinį kapitalą. Iš cirkuliacijoje esančių manufaktūrinių prekių dviejų milijardų sumai viena pusė atitenka žemės savininkams, kita — nuomininkams, kuriems ji tėra tik pakeistinė forma įdėtojo kapitalo palūkanų, kurias jie gauna betarpiškai iš žemės ūkio reprodukcijos. O pinigai, kuriuos nuomininkas paleido į cirkuliaciją sumokėdamas rentą, grįžta jam atgal, pardavus jo produktus, ir tuo būdu ta pati apytaka gali būti pakartota iš naujo sekančiais ūkiniais metais.

O dabar tegu skaitytojas žavisi „tikrai kritiniu“ p. Diuringo dėstymu, kuris yra nepalyginti pranašesnis už „tradicinį lengvapėdišką dėstymą“. Po to, kai jis penkis kartus iš eilės paslaptingai mums nurodinėjo tuos abejojimus, kuriuos sukelia toji aplinkybė, kad Kenė operuoja lentelėje vien piniginėmis vertėmis, — pasirodė, be to, kad tai netiesa, — jis, pagaliau, prieina išvadą, kad pakanka jam užklausti, „kas gi įvyksta liaudies ūkio apytakoje su pasisavintu kaip renta grynuoju produktu“, ir „ekonominei lentelei buvo galima tik iki misticizmo prieinanti painiava ir savivalė“. Mes matėme, kad lentelė, — šis tiek pat

paprastas, kiek ir genialus savo laikui atvaizdavimas metinės reprodukcijos proceso ta forma, kuria jis vyksta per cirkuliaciją, — labai tiksliai atsako į klausimą, kas įvyksta liaudies ūkio apytakoje su šiuo grynuoju produktu. Tuo būdu „misticizmas" drauge su „painiava ir savivale" vėl lieka išimtinai p. Diuringui kaip jo fiziokratinių tyrinėjimų „labiausiai abejotina pusė" ir vienintelis „grynasis produktas".

Ponas Diuringas taip pat gerai yra susipažinęs su istoriniu fiziokratų vaidmeniu, kaip ir su jų teorija. „Drauge su Tiurgo, — moko jis mus, — fiziokratija Prancūzijoje ir praktiškai ir teoriškai priėjo savo galą". Kad Mirabo savo ekonominėmis pažiūromis buvo, iš esmės imant, fiziokratas, kad jis buvo pirmas autoritetas ekonominiais klausimais 1789 metų steigiamajame susirinkime, kad šis susirinkimas savo ekonominėmis reformomis žymią fiziokratinių teiginių dalį perkėlė iš teorijos į praktiką ir, skyrium imant, apdėjo taip pat dideliais mokesčiais žemės rentą, tą grynąjį produktą, kurį „jo nepadengdami" pasisavina žemvaldžiai, — visa tai „kažkokiam" Diuringui neegzistuoja.

Anksčiau p. Diuringas vienu plačiu plunksnos brūkštelėjimu išbraukė laikotarpį nuo 1691 iki 1752 metų, pašalino iš kelio visus Jumo pirmtakus, — lygiai taip kitu plunksnos brūkštelėjimu jis pašalino serą Džemsą Stiuartą, užimantį vietą tarp Jumo ir Adomo Smito. Apie jo didelį veikalą, kuris, nepriklausomai nuo jo istorinės vertės, ilgiems laikams praturtino politinės ekonomijos sritį, p. Diuringo „produkcijoje" mes nerandame nė vieno žodelio. Užtat p. Diuringas apdovanoja Stiuartą stipriausiu iš jo leksikone esamų plūstamųjų žodžių, — jis sako, kad A. Smito laikais Stiuartas buvęs „*profesorium*". Deja, šis įtarimas yra grynas prasimanymas. Iš tikrųjų Stiuartas buvo stambus Škotijos žemvaldys. Ištremtas iš Didžiosios Britanijos už tariamą dalyvavimą sąmoksle Stiuartų naudai, jis, ilgą laiką išbuvęs kontinente ir atlikęs daug kelionių po jį, artimai susipažino su ekonominėmis įvairių šalių sąlygomis.

Trumpai tariant: pagal „Kritinę istoriją", visų pirmesniųjų ekonomistų reikšmė tėra arba ta, kad jų mokslas sudaro lyg ir „užuomazgas" gilesniems, „vadovaujamiems" p. Diuringo pagrindams, arba ta, kad savo netinkamumu jie lyg ir pabrėžia jo pranašumą. Bet vis dėlto ir ekonomijos moksle esama kelių didvyrių, teikiančių ne tik „užuomazgas" „gilesniems pagrindams", bet ir „teoremas", iš kurių šis mokslas, pagal natūrfilosofijos nuostatus, ne „išsivysto", bet tiesiog „komponuojasi". Prie jų priklauso: „neprilygstamai įžymi asmenybė" — *Listas*, kuris didesnei vokiečių fabrikantų naudai išpūtė į „galingus" žodžius „subtilesnes" merkantilistines kažkokio Ferjės ir kitų teorijas; toliau *Keris*, atskleidžiantis tikrąją savo išminties

prasmę tokiame sakinyje: „Rikardo sistema yra nesutarimų sistema... jos tikslas — sukelti klasinę nesantaiką... jo veikalas yra vadovėlis demagogui, siekiančiam valdžios žemės padalijimo, karo ir plėšimo keliu"; pagaliau, Londono Sičio Konfucijus [1] — *Makleodas*.

Štai kodėl žmonės, kurie dabar arba artimiausioje ateityje panorėtų studijuoti politinės ekonomijos istoriją, pasielgs daug išmintingiau, jei vis dėlto susipažins su „labiausiai paplitusių kompiliacinių vadovėlių" „vandeningais kūriniais", su jų „lėkštomis mintimis" bei „skystutėmis tyrėmis" ir nepasikliaus p. Diuringo „aukštojo stiliaus istoriografija".

Kokią gi pagaliau išvadą galime mes padaryti, išanalizavę p. Diuringo politinės ekonomijos „savitą sistemą"? Vienintelė išvada yra ta, kad po visų didžių žodžių ir dar labiau grandiozinių pažadų mes pasirodėme esą apgauti taip pat, kaip ir „filosofijoje". Vertės teorijos — to „bandomojo akmens ekonominių sistemų tinkamumui nustatyti" — tyrinėjimas baigėsi tuo, kad p. Diuringas kaip vertę supranta penkis visiškai skirtingus, vienas kitam griežtai priešingus dalykus ir, vadinasi, geriausiu atveju pats nežino, ko nori. Su tokia pompa paskelbti „natūraliniai kiekvieno ūkio dėsniai" pasirodė esą visiems žinomos ir dažnai net neteisingai suprastos blogiausios rūšies banalybės. Vienintelis ekonominių faktų paaiškinimas, kurį mums pateikia ši „savita sistema", yra tas, kad jie esą „prievartos" rezultatas, — posakis, kuriuo visų nacijų filisteris guodžiasi per ištisus tūkstantmečius visuose savo negandoiuose ir po kurio mes žinome lygiai tiek pat, kiek žinojome ir prieš jį. Užuot ištyręs šios prievartos kilmę ir veikimą, p. Diuringas siūlo mums, kad mes su dėkingumu pasitenkintume vienu *žodžiu* „prievarta", kaip galutine visų ekonominių reiškinių priežastimi ir jų išaiškinimu. Priverstas smulkiau paaiškinti kapitalistinį darbo išnaudojimą, jis iš pradžių aplamai jį suveda į apdėjimą duokle ir kainos priedą, čia pilnai pasisavindamas Prudono „preliminarinio ėmimo" (prélèvement) teoriją, kad paskui galėtų aiškinti kapitalistinį išnaudojimą, skyrium imant, Markso pridedamojo darbo, pridedamojo produkto ir pridedamosios vertės teorija. Tuo būdu jis įsigudrina laimingai sutaikinti dvi viena kitai visiškai prieštaraujančias pažiūras, vienu užsimojimu jas abi nurašydamas. Ir panašiai, kaip savo filosofijoje jis negalėdavo surasti pakankamai šiurkščių žodžių tam pačiam Hegeliui, kurio

---

[1] Vokiškajame „Anti-Diuringo" leidime vietoj žodžio Confucius, kuris yra Markso parašyto X skirsnio rankraštyje, išspausdintas panašiai skambantis žodis Confusius (painiotojas). *Red.*

idėjomis jis tolydžio naudojasi, kartu jas atskiesdamas, taip ir „Kritinėje istorijoje“ nežabotas Markso šmeižimas tėra tik priedanga nuslėpti tam faktui, kad visa, kas „Kurse“ yra bent šiek tiek racionalu kapitalo ir darbo klausimu, taip pat sudaro iki kraštutinumo praskiestą plagiatą iš Markso. „Kurse“ nemokšiškumas pasireiškė tuo, kad kultūringųjų tautų istorijos pradžioje autorius stato „stambųjį žemvaldį“, nė vienu žodžiu neprasitardamas apie giminės ir kaimo bendruomenių žemės nuosavybės bendrumą, kuris iš tikrųjų yra visos istorijos išeities taškas. Šį mūsų laikais beveik nesuprantamą nemokšiškumą, tur būt, dar pralenkia tas nemokšiškumas, kuris „Kritinėje istorijoje“ taip gėrisi savimi, kaip „universaliu istorinio akiračio platumu“, — aukščiau mes esame pateikę tik keletą pasibaisėtinų jo pavyzdžių. Žodžiu tariant: iš pradžių — kolosalinės savęs gyrimo, rėksmingos turgaus reklamos, vienas kitą pralenkiančių pažadų „sąnaudos“, o po to „rezultatas“ — lygus nuliui.

Trečiasis skyrius

SOCIALIZMAS

I

ISTORINĖ APYBRAIŽA

„Įvade“ [1] mes matėme, kaip XVIII amžiaus prancūzų filosofai, revoliucijos rengėjai, apeliavo į protą kaip į vienintelį teisėją, galintį spręsti apie viską, kas egzistuoja. Jie reikalavo sukurti protingą valstybę, protingą visuomenę, reikalavo be pasigailėjimo pašalinti visa tai, kas prieštarauja amžinajam protui. Mes taip pat matėme, kad šis amžinasis protas iš tikrųjų buvo ne kas kita, kaip idealizuotas protas vidutinio biurgerio, kuris kaip tik tuo metu vystėsi į buržua. Ir štai, kai Prancūzijos revoliucija įkūnijo tikrovėje šią proto visuomenę ir šią proto valstybę, naujosios įstaigos, kad ir kokios racionalios jos buvo palyginti su pirmesne santvarka, pasirodė esančios anaiptol ne absoliučiai protingos. Proto valstybė visiškai sužlugo. Ruso visuomenės sutartis buvo įgyvendinta teroro metu, iš kurio buržuazija, netekusi pasitikėjimo savo politiniais sugebėjimais, ieškojo išsigelbėjimo iš pradžių Direktorijos [2] korupcijoje ir pagaliau Napoleono despotizmo prieglobstyje. Pažadėtoji amžinoji taika virto begaliniu užkariaujamuoju karu. Ne geriau išėjo ir su proto visuomene. Priešingumas tarp turto ir neturto, užuot išnykęs visuotinėje gerovėje, dar labiau paaštrėjo, pašalinus cechų ir kitokias privilegijas, kurios buvo sudariusios lyg ir tiltą virš to priešingumo, ir panaikinus bažnytines labdarybės įstaigas, kurios šiek tiek tą priešingumą švelnino. [Dabar iš tikrųjų įgyvendinta „nuosavybės laisvė“ nuo feodalinių pančių smulkiajam buržua ir valstiečiui pasirodė esanti laisvė parduoti tą smulkią nuosavybę, kurią slėgė galinga stambiojo kapitalo ir stambiosios žemėvaldos konkurencija, kaip tik šiems magnatams; tuo būdu smulkiesiems buržua ir valstiečiams ši „laisvė“ virto laisve *nuo* nuosavybės.] Spartus pramonės vystymasis kapitalistiniu pagrindu padarė dirbančiųjų masių neturtą bei kančias būtina

[1] Plg. I skyrius „Filosofija“. [*Engelso pastaba.*]

[2] — kontrrevoliucinė buržuazinė vyriausybė Prancūzijoje, buvusi nuo 1795 iki 1799 m. *Red.*

visuomenės gyvavimo sąlyga. [Grynieji pinigai vis labiau darėsi, pasak Karleilio, vieninteliu jungiamuoju šios visuomenės elementu.] Nusikaltimų skaičius metai iš metų didėjo. Jei feodalinės epochos ydos, kurios anksčiau buvo viešai rodomos, — jos, beje, dar ir dabar nėra panaikintos, — buvo vis dėlto tuo tarpu nustumtos į antrąją eilę, tai juo vešliau jų vietoje suklestėjo buržuazinės ydos, kurioms anksčiau buvo pasiduodama tik slaptai. Prekyba vis labiau ir labiau virto sukčiavimu. Revoliucinis „brolybės" devizas įsikūnijo konkurencinės kovos sukeliamose suktybėse ir pavyde. Prievartinio engimo vietą užėmė papirkinėjimas, o vietoj kardo svarbiausiu visuomeninės valdžios įrankiu pasidarė pinigai. Pirmosios nakties teisė iš feodalų perėjo buržua fabrikantams. Prostitucija negirdėtai išaugo, ir net pati santuoka, kaip ir anksčiau, liko įstatymo pripažinta prostitucijos forma, jos oficiali priedanga, papildoma, be to, gausiais santuokinės ištikimybės pažeidimais. Žodžiu tariant, palyginti su puikiais švietėjų pažadais, „proto pergalės" sukurtos visuomeninės ir politinės įstaigos pasirodė esančios kartų nusivylimą sukelianti karikatūra. Betrūko dar tik žmonių, kurie galėtų šį nusivylimą konstatuoti, ir šie žmonės atsirado naujojo šimtmečio pradžioje. 1802 metais pasirodė Sen-Simono „Ženevos laiškai"; 1808 metais pasirodė pirmas Furjės veikalas, nors jo teorijos pagrindai buvo sukurti dar 1799 metais; 1800 metų sausio 1 d. Robertas Ouenas ėmėsi vadovauti Niu Lenarkui.

Tačiau tais laikais kapitalistinis gamybos būdas, o drauge su juo ir priešingumas tarp buržuazijos ir proletariato buvo dar labai neišsivystę. Stambioji pramonė, ką tik atsiradusi Anglijoje, Prancūzijoje buvo dar nežinoma. O tuo tarpu tik stambioji pramonė išvysto, iš vienos pusės, konfliktus, kurie gamybos būdo perversmą [jo kapitalistinio pobūdžio pašalinimą] daro neišvengiamu būtinumu, — konfliktus ne tik tarp šios stambiosios pramonės sukurtų klasių, bet ir tarp jos sukurtų gamybinių jėgų ir mainų formų; iš antros pusės, kaip tik milžiniškame gamybinių jėgų išsivystyme ši stambioji pramonė duoda taip pat ir priemones jos pačios sukurtiems konfliktams išspręsti. Taigi, jei apie 1800 metus iš naujos visuomeninės santvarkos kylantieji konfliktai buvo dar tik bepradedą reikštis, tai kur kas mažiau tuo laikotarpiu buvo išsivysčiusios priemonės jiems išspręsti. Nors teroro metu Paryžiaus beturčių masės ir buvo paėmusios vienai akimirkai valdžią [ir tuo būdu galėjo nuvesti buržuazinę revoliuciją į pergalę *prieš* pačią buržuaziją], bet tuo pačiu jos tik įrodė, kad, esant tuometiniams santykiams, [ilgalaikis] šių masių viešpatavimas buvo negalimas. Vos tik išsiskyręs iš bendrosios beturčių masės kaip naujos klasės užuomazga, proletariatas,

dar visiškai nepajėgus savarankiškai politinei veiklai, pasirodė esąs engiamas, kenčiąs luomas, kuriam pagalba geriausiu atveju, turint galvoje jo bejėgiškumą padėti sau pačiam, tegalėjo būti suteikta iš išorės — iš viršaus.

Ši istorinė padėtis nulėmė ir socializmo kūrėjų pažiūras. Nesubrendusią kapitalistinės gamybos būklę, nesubrendusius klasinius santykius atitiko ir nesubrendusios teorijos. Visuomeninių uždavinių sprendimą, kuris dar glūdėjo pasislėpęs neišsivysčiusiuose ekonominiuose santykiuose, reikėjo surasti, sugalvoti. Visuomeninė santvarka buvo kupina trūkumų; juos pašalinti buvo mąstančiojo proto uždavinys. Reikėjo išrasti naują, tobulesnę visuomeninės santvarkos sistemą ir ją primesti visuomenei iš išorės, propagandos būdu, o kiek galima ir parodomųjų bandymų pavyzdžiais. Šios naujos socialinės sistemos iš anksto buvo pasmerktos likti utopijomis, ir kuo kruopščiau buvo gilinamasi į šių sistemų smulkmenas, tuo labiau jos turėjo nukrypti į grynos fantazijos sritį.

Tai konstatavę, mes nė vienos akimirkos ilgiau nesustosime ties šia klausimo puse, kuri dabar ištisai priklauso praeičiai. Paliksime literatūriniams krautuvininkams, tokiems kaip Diuringas, su pasitenkinimu savimi perkratinėti tas dabar juokingomis atrodančias fantazijas ir gėrėtis savo blaivaus galvojimo būdo pranašumu prieš tokią „beprotybę". Mus kur kas labiau džiugina genialių idėjų užuomazgos bei genialios mintys, kurios kiekviename žingsnyje prasiskverbia pro fantastišką apdangalą ir kurių tie filisteriai nemato.

[Sen-Simonas buvo sūnus didžiosios prancūzų revoliucijos, kuriai prasidėjus jis dar neturėjo trisdešimties metų. Revoliucija buvo trečiojo luomo, t. y. *dirbančios* gamyboje ir prekyboje nacijos daugumos, pergalė prieš privilegijuotus iki tol *dykaduonių* luomus — bajoriją ir dvasininkiją. Bet netrukus paaiškėjo, kad trečiojo luomo pergalė tėra vien tik mažos šio luomo dalies pergalė; ši pergalė tereiškė, kad politinę valdžią iškovojo socialiniu atžvilgiu privilegijuotas trečiojo luomo sluoksnis — turtingoji buržuazija. Be to, ši buržuazija dar revoliucijos metu sparčiai išsivystė, iš vienos pusės, spekuliuodama konfiskuotomis ir vėliau *parduotomis* bajorijos ir bažnyčios žemėmis, o iš antros — armijos tiekėjams apgaudinėjant naciją. Kaip tik šių spekuliantų viešpatavimas Direktorijos laikais privedė Prancūziją ir revoliuciją iki pat pražūties slenksčio ir tuo pačiu suteikė Napoleonui progą valstybės perversmui. Tuo būdu priešingumas tarp trečiojo luomo ir privilegijuotųjų luomų Sen-Simono galvoje įgavo priešingumo tarp „darbininkų" ir „dykaduonių" formą. Dykaduoniai buvo ne tik anksčiau privilegijuotų luomų atstovai, bet ir visi tie, kurie, nedalyvaudami gamyboje ir prekyboje, gyveno iš savo rentos. O „darbininkai"

buvo ne tik samdomieji darbininkai, bet ir fabrikantai, pirkliai bei bankininkai. Kad dykaduoniai neteko sugebėjimo dvasiškai vadovauti ir politiškai viešpatauti — dėl to nebuvo jokios abejonės ir tai galutinai patvirtino revoliucija. Kad šio sugebėjimo stigo beturčiams, tai, Sen-Simono nuomone, įrodė teroro laikų patyrimas. Kas gi tuo atveju turėjo vadovauti ir viešpatauti? Sen-Simono manymu — mokslas ir pramonė, kuriuos jungė naujas religinis ryšys, neišvengiamai mistiška, griežtai hierarchinė „naujoji krikščionybė", pašaukta atkurti nuo reformacijos laikų sugriautą religinių pažiūrų vieningumą. Bet mokslas — tai mokslininkai, o pramonė — tai pirmiausia aktyvūs buržua, fabrikantai, pirkliai, bankininkai. Tiesa, šie buržua turėjo pavirsti kažkuo panašiu į visuomenės valdininkus, visos visuomenės patikėtinius, bet darbininkų atžvilgiu jie vis dėlto turėjo išlaikyti vadovaujančią ir ekonomiškai privilegijuotą padėtį. Kai dėl bankininkų, tai kaip tik jie buvo pašaukti reguliuoti visą visuomeninę gamybą, reguliuojant kreditą. — Tokia pažiūra visiškai atitiko tuos laikus, kai Prancūzijoje stambioji pramonė, o drauge su ja ir priešingumas tarp buržuazijos ir proletariato tik tepradėjo atsirasti. Bet Sen-Simonas ypač pabrėžia štai ką: jam visur ir visuomet pirmiausia rūpi „gausingiausios ir neturtingiausios klasės" („la classe la plus nombreuse et la plus pauvre") likimas.]

Jau savo „Ženevos laiškuose" Sen-Simonas iškelia teiginį, kad „visi žmonės turi dirbti". Tame pačiame veikale jis jau pažymi, kad teroro viešpatavimas Prancūzijoje buvo beturčių masių viešpatavimas. „Pažiūrėkite, — sušunka jis, kreipdamasis į jas, — kas įvyko Prancūzijoje, kai ten viešpatavo jūsų draugai: jie sukėlė badą!" Bet suprasti, kad prancūzų revoliucija buvo klasių kova [ir ne tik tarp bajorijos ir buržuazijos, bet taip pat] tarp bajorijos, buržuazijos ir beturčių, — tai 1802 metais buvo nepaprastai genialus atradimas. 1816 metais Sen-Simonas paskelbia, kad politika yra mokslas apie gamybą, ir pranašauja, kad politika visiškai išnyksianti ekonomikoje. Jeigu čia ta mintis, kad ekonominė padėtis yra politinių įstaigų pagrindas, pasireiškia dar tik užuomazgine forma, tai užtat visiškai aiškiai yra išreikšta mintis, kad politinis žmonių valdymas turi pavirsti daiktų tvarkymu ir vadovavimu gamybos procesams, t. y. atvesti į pastaruoju metu tiek daug triukšmo sukėlusį valstybės panaikinimą. Lygiai taip pat pralenkdamas savo amžininkus, 1814 metais, — tuoj po sąjungininkų įžengimo į Paryžių, — ir paskui, 1815 metais, Šimto dienų karo metu, Sen-Simonas pareiškia, kad Prancūzijos sąjunga su Anglija ir antroje eilėje šių dviejų šalių sąjunga su Vokietija yra vienintelis laidas Europai taikiai vystytis ir klestėti. Skelbti 1815 metais prancūzams sąjungą su nugalėtojais ties Vaterloo — tam, šiaip ar taip, reikėjo šiek tiek

daugiau drąsos, negu paskelbiant vokiečių profesoriams šmeižto karą[1].

Jeigu Sen-Simonui yra būdingas genialus akiračio platumas, kurio dėka jo pažiūrose yra užuomazgoje beveik visos ne griežtai ekonominės vėlesniųjų socialistų mintys, tai Furjės veikaluose mes randame esamosios visuomeninės santvarkos kritiką, kurioje grynai prancūziškas sąmojis derinasi su dideliu analizės gilumu. Furjė demaskuoja įkvėptuosius ikirevoliucinės buržuazijos pranašus ir jos papirktuosius porevoliucinius pataikūnus. Jis negailestingai atskleidžia visą materialinį ir moralinį buržuazinio pasaulio skurdą ir sugretina jį su viliojančiais [ankstesniųjų] švietėjų pažadais sukurti tokią visuomenę, kurioje viešpatausiąs tik protas, tokią civilizaciją, kuri atnešianti laimę visiems, — su jų pareiškimais apie neribotą žmonijos sugebėjimą tobulėti; jis demaskuoja šiuolaikinių buržuazinių ideologų išpūstos frazės tuštumą, parodydamas, kaip skambius žodžius visur atitinka apgailėtina tikrovė, ir apipila kandžiu sarkazmu visišką šios frazeologijos krachą. Furjė — ne vien kritikas; jo amžinai žvalus būdas daro jį satyriku, ir net vienu iš didžiausių visų laikų satyriku. Meistriškai, pašaipiai vaizduoja jis revoliucijai žlugus suklestėjusią spekuliaciją ir bendrą anuometinės Prancūzijos prekybos vertelgiškumą. Dar meistriškiau jis kritikuoja buržuazinę lyčių santykių formą ir moters padėtį buržuazinėje visuomenėje. Jis pirmas yra pareiškęs mintį, kad kiekvienoje visuomenėje moters emancipacijos laipsnis yra natūralus bendros emancipacijos matas. Bet ryškiausiai Furjės didybė pasireiškė jo pažiūroje į visuomenės istoriją. Visą ligšiolinę jos eigą jis skirsto į keturias išsivystymo pakopas: laukinę būklę, barbarybę, patriarchatą ir civilizaciją; pastaroji jam sutampa su visuomene, kuri dabar vadinama buržuazine [vadinasi, su nuo XVI amžiaus besivystančia visuomenine santvarka], ir jis parodo, kaip ši „civilizacija kiekvienai ydai, kuri barbarybės laikais pasireikšdavo paprasta forma, suteikia sudėtingą, dviprasmišką, dviveidišką ir veidmainišką pavidalą". Jis nurodo, kad civilizacija juda jos pačios vis naujai sukuriamų ir neįveikiamų prieštaravimų „ydingu ratu" ir todėl visuomet pasiekia rezultatus, priešingus tiems, kurių ji tikrai ar tariamai siekia. Tuo būdu, pavyzdžiui, „civilizacijoje *neturtas atsiranda iš paties pertekliaus*". Furjė, kaip matome, moka taikyti dialektiką su tokiu pat meistriškumu, kaip ir jo amžininkas Hegelis. Taip pat dialektiškai, priešingai frazėms apie neribotą žmogaus sugebėjimą tobulėti, jis tvirtina, kad kiekviena istorinė fazė turi savo kylančiąją ir krintančiąją liniją, ir šią savo pažiūrą jis išvysto ir visos žmonijos ateities

---

[1] Matyti, čia Engelsas daro užuominą į Diuringo konfliktą su Berlyno universiteto profesoriais. *Red.*

atžvilgiu. Kaip Kantas į gamtos mokslą įvedė idėją apie būsimą žemės žuvimą, taip Furjė į savo istorijos supratimą įjungė mintį apie būsimą žmonijos žuvimą.

Tuo metu, kai Prancūzijoje siautė revoliucijos viesulas, apvalydamas šalį, Anglijoje vyko ramesnis, bet ne mažiau grandioziškas perversmas. Garas ir nauja mašininė gamyba pavertė manufaktūrą šiuolaikine stambiąja pramone ir tuo būdu revoliucionizavo visus buržuazinės visuomenės pagrindus. Lėta manufaktūros laikų vystymosi eiga virto tikru audros ir veržimosi laikotarpiu gamyboje. Vis sparčiau ir sparčiau vyko visuomenės susiskirstymas į stambius kapitalistus ir beturčius proletarus, o tarp jų, vietoj patvaraus ankstesniųjų laikų vidurinio luomo, mes matome nepastovią masę amatininkų ir smulkiųjų prekybininkų, pasmerktų neužtikrintam egzistavimui ir sudarančių labiausiai besikeičiančią gyventojų dalį. Naujasis gamybos būdas buvo dar tik pirmosiose savo kylančiojo vystymosi pakopose; jis buvo dar normalus [taisyklingas], tomis sąlygomis vienintelis galimas gamybos būdas. Bet jau tuomet jis buvo sukėlęs baisias socialines negeroves: benamių gyventojų susitelkimą biauriausiuose didmiesčių užkampiuose; visų iš praeities paveldėtų ryšių, patriarchalinės tvarkos, šeimos irimą; pasibaisėtiną darbo dienos pailginimą, ypač moterims ir vaikams; masinę demoralizaciją tarp dirbančiųjų gyventojų, staiga mestų į visai naujas gyvenimo sąlygas [iš kaimo į miestą, iš žemdirbystės į pramonę, iš stabilių į kasdien besikeičiančias, neužtikrintas gyvenimo sąlygas]. Ir čia kaip reformatorius pasirodė dvidešimt devynerių metų amžiaus fabrikantas, vaikiškai tyro ir kilnaus būdo žmogus ir kartu iš prigimties vadovas, kokių maža. Robertas Ouenas įsisąmonino XVIII amžiaus švietėjų-materialistų mokymą, pagal kurį žmogaus būdas esąs produktas, iš vienos pusės, jo įgimtos organizacijos, o iš antros pusės, — sąlygų, kuriose žmogus gyvena visą savo gyvenimą, o ypač savo vystymosi laikotarpiu. Dauguma Oueno luomo žmonių matė pramonės revoliucijoje tik netvarką ir chaosą, tinkamą žvejoti drumstame vandenyje ir greit praturtėti. O Ouenas pramonės revoliucijoje matė progą savo mėgiamai idėjai įgyvendinti ir tuo pačiu tvarkai į šį chaosą įnešti. Tai jis sėkmingai mėgino vykdyti jau Mančesteryje, vadovaudamas fabrikui, kuriame buvo daugiau kaip 500 darbininkų. Nuo 1800 iki 1829 metų jis vadovavo didelei medvilnės verpyklai Niu Lenarke, Škotijoje, ir, būdamas tos įmonės dalininkas, čia veikė ta pačia kryptimi, tik su žymiai didesne veikimo laisve ir su tokiu pasisekimu, kad netrukus jo vardas pasidarė žinomas visoje Europoje. Miestelį, palaipsniui išaugusį iki 2 500 gyventojų, kuriuos pradžioje sudarė labai mišrūs ir daugiausia gerokai demoralizuoti elementai, jis pavertė visiškai pavyzdinga kolonija, kurioje girtavimas, policija, baudžiamieji

teismai ir bylos, beturčių globa, labdarybės reikalingumas pasidarė nežinomi reiškiniai. Ir jis pasiekė tai tik tuo, kad sudarė gyventojams žmoniškesnes sąlygas ir ypatingai rūpinosi geru priaugančiosios kartos auklėjimu. Ouenas buvo vaikų darželių išradėjas ir pirmas juos čia įsteigė. Vaikai į juos buvo priimami nuo dvejų metų amžiaus; jie ten taip gerai jautėsi, kad tėvai tik su vargu tegalėdavo juos namo parsivesti. Tuo metu, kai Oueno konkurentai vertė savo darbininkus dirbti kasdien po 13—14 valandų, Niu Lenarke darbo diena truko tik $10^1/_2$ valandos. O kai medvilnės krizė privertė keturiems mėnesiams sustabdyti darbus, darbininkai vis dėlto gaudavo pilną užmokestį. Nepaisant to, įmonės vertė padidėjo daugiau kaip dvigubai, ir iki pat pabaigos įmonė davė savininkams gausų pelną.

Bet visa tai negalėjo patenkinti Oueno. Tos gyvenimo sąlygos, kurias jis sudarė savo darbininkams, jo akimis žiūrint, dar toli gražu neatitiko žmogaus vertingumo. „Tie žmonės buvo mano vergai", — sakė jis; palyginti palankios sąlygos, jo sudarytos Niu Lenarko darbininkams, buvo dar toli gražu nepakankamos jų būdui ir protui racionaliai bei visapusiškai lavinti, nekalbant apie laisvą gyvenimišką veiklą. „O tuo tarpu dirbančioji tų 2 500 žmonių dalis gamino visuomenei tiek pat realaus turto, kiek prieš kokį pusšimtį metų jo galėjo pagaminti 600 000 žmonių. Aš paklausiau save: kur dingsta skirtumas tarp kiekio produktų, kuriuos suvartoja 2 500 žmonių, ir to kiekio, kuris anksčiau būtų buvęs reikalingas 600 000 žmonių?" Atsakymas buvo aiškus. Tas skirtumas atitekdavo įmonės savininkams, kurie gaudavo 5% nuo įmonėje įdėto kapitalo ir, be to, dar daugiau kaip 300 000 svarų sterlingų (6 000 000 markių) pelno. Tai, kas pasakyta dėl Niu Lenarko, dar labiau tiko visiems kitiems Anglijos fabrikams. „Jei šių naujų turtų nebūtų sukūrusios mašinos, tai karai Napoleonui nuversti ir aristokratiniams visuomeninės santvarkos principams atstatyti nebūtų buvę galimi. Ir ši naujoji jėga juk buvo dirbančiosios klasės kūrinys"[1]. Todėl jai turi priklausyti ir jos vaisiai. Naujos milžiniškos gamybinės jėgos, ligi šiol tetarnavusios tik atskiriems asmenims praturtinti ir masėms pavergti, Ouenui atrodė esančios pagrindas visuomenei pertvarkyti ir turėjo dirbti tik bendrai visų gerovei, kaip bendra visų nuosavybė.

Tokiais grynai dalykiškais pagrindais, taip sakant, kaip komercinio apskaičiavimo vaisius, atsirado Oueno komunizmas. Šį savo praktinį pobūdį jis išlaikė ligi galo. Antai, airių skurdui

[1] [Iš kreipimosi, pavadinto „The Revolution in Mind and Practice" [„Revoliucija protuose ir praktikoje". *Red.*], į visus „Europos raudonuosius respublikonus, komunistus ir socialistus", pasiųsto laikinajai 1848 m. Prancūzijos vyriausybei ir „karalienei Viktorijai ir atsakingiesiems jos patarėjams"]. [*Engelso pastaba.*]

pašalinti Ouenas 1823 metais pasiūlė komunistinių kolonijų projektą ir pridėjo prie jo smulkų reikalingų kapitalo sąnaudų, metinių išlaidų ir numatomų pajamų apskaičiavimą. O jo galutiniame ateities santvarkos plane visos techninės detalės [įskaitant darbinius brėžinius, fasadą ir vaizdą iš paukščių perspektyvos aukštumos] yra paruoštos su tokiu dalyko išmanymu, kad, priėmus Oueno metodą visuomenei pertvarkyti, labai nedaug ką tebūtų galima pasakyti prieš detales net specialisto požiūriu.

Perėjimas į komunizmą buvo posūkio taškas Oueno gyvenime. Kol jis veikė tik kaip filantropas, jo laukė tik turtai, pritarimas, pagarba ir šlovė. Jis buvo populiariausias žmogus Europoje. Jo žodžių pritardami klausėsi ne tik jo luomo žmonės, bet ir ministrai bei monarchai. Bet kai tik jis pasirodė su savo komunistinėmis teorijomis, viskas pasikeitė. Trys didelės kliūtys, jo manymu, pastojo kelią į visuomenės pertvarkymą, būtent: privatinė nuosavybė, religija ir esama santuokos forma. Pradėdamas kovą su šiomis kliūtimis, jis žinojo, kas jo laukia: visa oficialioji visuomenė jį atstums, ir jis neteks savo padėties visuomenėje. Bet Ouenas to nepabūgo ir be atodairos kovojo toliau. Ir įvyko tai, ką jis buvo numatęs. Išguitas iš oficialiosios visuomenės, spaudos visiškai nutylimas, nuskurdęs dėl nepavykusių komunistinių bandymų Amerikoje, į kuriuos jis sudėjo visą savo turtą, Ouenas kreipėsi tiesiog į darbininkų klasę ir dirbo jos tarpe dar trisdešimt metų. Visi visuomeniniai judėjimai, kurie vyko Anglijoje ginant darbininkų klasės interesus, visi tikrieji jų pasiekimai yra susiję su Oueno vardu. Antai, 1819 metais, jo penkerių metų pastangų dėka, buvo priimtas pirmas įstatymas, kuris apribojo moterų ir vaikų darbą fabrikuose. Jis pirmininkavo pirmajam kongresui, kuriame visos Anglijos tredjunionai susijungė į vieną didelę, visuotinę profesinę sąjungą. Jis taip pat organizavo, — kaip priemones pereiti jau prie visiškai komunistinės visuomenės santvarkos, — iš vienos pusės, kooperatines bendroves (vartotojų ir gamybines draugijas), kurios bent praktiškai vėliau įrodė, kad galima visiškai apsieiti tiek be pirklių, tiek ir be fabrikantų; iš antros pusės, — darbininkų prekyvietes darbo produktų mainams, naudojant popierinius darbo pinigus, kurių vienetą sudarė darbo laiko valanda. Šias prekyvietes neišvengiamai turėjo ištikti nepasisekimas, bet jos vis dėlto buvo prototipas žymiai vėliau pasirodžiusiam Prudono mainų bankui, nuo kurio jos skyrėsi kaip tik tuo, kad nebuvo laikomos universaliu vaistu nuo visų visuomeninių negerovių, o tebuvo siūlomos tik kaip pirmasis žingsnis į žymiai radikalesnį visuomenės pertvarkymą.

Tokie yra tie žmonės, į kuriuos suverenusis p. Diuringas žvelgia iš savo „galutinės paskutinės instancijos tiesos“ aukš-

tybių su ta panieka, kurios keletą pavyzdžių mes pateikėme „Įvade". Ir ši panieka tam tikra prasme yra pakankamai pagrįsta: ji, iš esmės, remiasi tikrai pasibaisėtinu nemokšiškumu visų trijų utopistų veikalų atžvilgiu. Taip, pavyzdžiui, apie Sen-Simoną p. Diuringas sako, kad „pagrindinė jo idėja savo esme buvo teisinga, ir jeigu mes neliestume kai kurių vienpusiškumų, tai ji ir šiandien gali duoti postūmį tikrajai kūrybai". Bet nepaisant to, kad p. Diuringas, matyti, iš tikrųjų yra turėjęs rankose kai kuriuos Sen-Simono veikalus, mes per ištisus 27 jam skirtus spausdintus puslapius veltui ieškotume Sen-Simono „pagrindinių idėjų", kaip anksčiau veltui ieškojome atsakymo į klausimą, „kokią prasmę turi pačiam Kenei" jo ekonominė lentelė; ir galų gale mums tenka pasitenkinti fraze, kad „vaizduotė ir filantropinis efektas... su jį atitinkančiu perdėtu fantazijos įtempimu vyravo visose Sen-Simono idėjose"! Iš Furjės kūrinių jam tėra žinomos tik ateities fantazijos, išdailintos romantiškomis detalėmis, ir tik joms jis skiria savo dėmesį; tai, žinoma, yra „kur kas svarbiau" p. Diuringo begaliniam pranašumui prieš Furję konstatuoti, negu ištirti, kaip pastarasis „*tarp kita ko* mėgina kritikuoti tikruosius santykius". Tarp kita ko! Juk beveik kiekviename Furjės veikalų puslapyje žėri taip išgarbintos civilizacijos menkystę demaskuojančios satyros bei kritikos kibirkštys. Tai vis tiek, jei kas nors pasakytų, kad p. Diuringas tik „tarp kita ko" skelbia p. Diuringą didžiausiu visų laikų mąstytoju. Kai dėl dvylikos puslapių, skirtų Robertui Ouenui, tai čia p. Diuringas nepasinaudojo absoliučiai jokiu kitu šaltiniu, išskyrus menkutę biografiją, parašytą filisterio Sarganto, kuris taip pat nebuvo susipažinęs su svarbiausiais Oueno veikalais — su jo veikalais apie santuoką ir apie komunistinę santvarką. Tik dėl to p. Diuringas išdrįsta tvirtinti, kad Oueno veikaluose „negalima įžvelgti ryžtingo komunizmo". Šiaip ar taip, jei p. Diuringas bent būtų turėjęs rankose Oueno „Book of the New Moral World" [1], tai jis būtų radęs šioje knygoje ne tik išdėstytą ryžtingiausią komunizmą, su lygia visiems darbo prievole ir lygia teise į produktą, — lygia pagal amžių, kaip visuomet priduria Ouenas, — bet ir visiškai paruoštą komunistinės ateities bendruomenės rūmų projektą, su darbiniais brėžiniais, fasadu ir vaizdu iš paukščių perspektyvos aukštumos. Bet jei „tiesioginis socialistinių idėjų atstovų veikalų studijavimas" apsiriboja susipažinimu su antraštėmis arba, geriausiu atveju, su *epigrafais* kai kuriems iš tų veikalų, — kaip tai daro p. Diuringas, — tai, žinoma, nieko kito nebelieka, kaip skelbti tokius kvailus ar tiesiog prasimanytus teigimus. Ouenas ne tik skelbė „ryžtingą

[1] „Knyga apie naują moralų pasaulį". *Red.*

komunizmą", bet taip pat penkerius metus (30-jų metų pabaigoje ir 40-jų pradžioje) vykdė jį praktiškai Harmony Hall [1] kolonijoje, Hempšire, kur komunizmui ryžtingumo prasme nieko negalima buvo prikišti. Aš asmeniškai pažinojau kai kuriuos buvusius šio pavyzdingo komunistinio eksperimento dalyvius. Bet apie visa tai, kaip ir aplamai apie Oueno veiklą tarp 1836 ir 1850 metų, Sargantas absoliučiai nieko nežino, todėl ir p. Diuringo „gilesnioji istoriografija" šiuo klausimu skendi nemokšiškumo tamsybėje. Ponas Diuringas apie Oueną sako, kad jis buvęs „visais atžvilgiais tikra filantropinio įkyrumo pabaisa". Bet kai tas pats p. Diuringas pasakoja mums apie turinį knygų, su kuriomis jis tėra susipažinęs nebent iš antraščių ir epigrafų, tai mes jokiu būdu neturime teisės sakyti, kad jis yra „visais atžvilgiais tikra nemokšiško įkyrumo pabaisa", nes tokie *mūsų* pasakyti žodžiai būtų pavadinti „burnojimu".

Utopistai, kaip mes matėme, buvo utopistai todėl, kad jie nieku kitu negalėjo būti toje epochoje, kai kapitalistinė gamyba dar taip menkai tebuvo išsivysčiusi. Jie buvo priversti konstruoti naujosios visuomenės elementus iš savo galvos, nes pačioje senojoje visuomenėje tie elementai dar nebuvo tiek išryškėję, kad visiems būtų aiškūs; nubrėždami bendrą savo naujo pastato planą, jie turėjo apsiriboti apeliavimu į protą kaip tik dėl to, kad jie dar negalėjo apeliuoti į savo meto istoriją. Bet kai dabar, praėjus beveik 80 metų po jų pasirodymo, į sceną išeina p. Diuringas su pretenzija išvesti „vadovaujančiąją" naujos visuomeninės santvarkos sistemą ne iš esamos, istoriškai išsivysčiusios medžiagos kaip būtiną jos išdavą, o iš savo suvereninės galvos, iš savo „galutinių tiesų" kupino proto, tai jis, kuris visur suuodžia epigonus, pats yra utopistų epigonas, naujausias utopistas. Didžiuosius utopistus jis vadina „socialiniais alchemikais". Tebūnie taip. Alchemija savo laiku buvo reikalinga. Bet nuo to laiko stambioji pramonė prieštaravimus, glūdėjusius kapitalistiniame gamybos būde, išvystė į tokius didžiulius antagonizmus, kad artėjantį šio gamybos būdo žlugimą galima, taip sakant, apčiuopti rankomis, o naujos gamybinės jėgos gali būti išlaikytos ir toliau vystomos tik įvedant naują gamybos būdą, atitinkantį dabartinę jų išsivystymo stadiją. Šie priešingumai išsivystė iki tokio laipsnio, kad kova tarp abiejų klasių, kurias sukūrė esamasis gamybos būdas ir kurias jis nuolat atkuria su vis aštrėjančiu antagonizmu, apėmė visas civilizuotąsias šalis ir kasdien vis labiau stiprėja. Todėl dabar žmonės jau supranta tuos istorinius sąryšius, supranta sąlygas socialinio pertvarkymo, kuris dėl šių sąryšių pasidarė būtinas, supranta ir visus taip pat jų sąlygojamus

[1] „Harmonijos namai". *Red.*

pagrindinius šio pertvarkymo bruožus. Ir jei dabar p. Diuringas fabrikuoja naują utopinę visuomeninę santvarką ne iš esamosios ekonominės medžiagos, o ištraukia ją tiesiog iš savo genialios galvos, tai toli gražu nepakaks pasakius, kad jis užsiima „socialine alchemija“. Ne, jis elgiasi kaip tas, kas, atradus ir nustačius šiuolaikinės chemijos dėsnius, užsimanytų atgaivinti senąją alchemiją ir įsigeistų pasinaudoti atominiu svoriu, molekulinėmis formulėmis, atomų valentiškumu, kristalografija ir spektrine analize vien tik tam, kad atrastų... *filosofijos akmenį*.

II

TEORIJOS APYBRAIŽA

Materialistinis istorijos supratimas remiasi tuo teiginiu, kad gamyba, o po gamybos ir jos produktų mainai, sudaro kiekvienos visuomeninės santvarkos pagrindą; kad kiekvienoje istoriškai pasireiškiančioje visuomenėje produktų paskirstymas, o kartu su juo ir visuomenės susiskirstymas klasėmis arba luomais, vyksta priklausomai nuo to, kas ir kaip gaminama ir kaip vyksta šių gamybos produktų mainai. Tuo būdu visų visuomeninių permainų ir politinių perversmų galutinių priežasčių reikia ieškoti ne žmonių galvose, ne jų augančiame amžinosios tiesos ir teisingumo supratime, o gamybos ir mainų būdo pasikeitimuose; jų reikia ieškoti ne atitinkamos epochos *filosofijoje*, bet *ekonomikoje*. Atbundąs supratimas to, jog esamoji visuomeninė santvarka yra neprotinga ir neteisinga, jog „tai, kas protinga, virto nesąmone, gėris — kančia“ [1], tik rodo, kad nepastebimai įvyko tokie gamybos būdų ir mainų formų pasikeitimai, su kuriais jau nebesiderina visuomeninė santvarka, sukirpta pagal senąsias ekonomines sąlygas. Iš čia taip pat išeina, kad ir priemonės atskleistoms blogybėms pašalinti — daugiau ar mažiau išsivysčiusios — turi būti pačiuose pasikeitusiuose gamybos santykiuose. Reikia ne *ieškoti* šių priemonių galvoje, bet su galvos pagalba jas *atskleisti* esamuose materialiniuose gamybos faktuose.

Tad kaipgi, turint galvoje visa tai, yra su šiuolaikiniu socializmu?

Jau kuone visų yra pripažinta, kad esamąją visuomeninę santvarką sukūrė dabar viešpataujanti klasė — buržuazija. Buržuazijai būdingas gamybos būdas, nuo Markso laikų vadinamas kapitalistiniu gamybos būdu, nesiderino su vietinėmis ir luominėmis privilegijomis, kaip ir su asmeniniais feodalinės santvarkos tarpusavio ryšiais; buržuazija sugriovė feodalinę

---

[1] Mefistofelio žodžiai iš Gėtės „Fausto“. *Red.*

santvarką ir ant jos griuvėsių sukūrė buržuazinę visuomenės santvarką, laisvosios konkurencijos, laisvo kilnojimosi, prekių savininkų lygiateisiškumo ir visokių kitokių buržuazinių grožybių viešpatiją. Kapitalistinis gamybos būdas dabar galėjo laisvai vystytis. Nuo to laiko, kai garas ir naujoji mašininė gamyba senąją manufaktūrą pavertė stambiąja pramone, buržuazijai vadovaujant sukurtos gamybinės jėgos ėmė vystytis lig tol negirdėtu greičiu ir lig tol neregėtu mastu. Bet kaip kadaise manufaktūra ir jos įtakoje ištobulėję amatai suėjo į konfliktą su feodaliniais cechų pančiais, taip ir stambioji pramonė aukštesnėje savo išsivystymo pakopoje sueina į konfliktą su siaurais rėmais, į kuriuos ją įspraudžia kapitalistinis gamybos būdas. Naujosios gamybinės jėgos jau visa galva peraugo buržuazinę jų naudojimo formą. Ir šis konfliktas tarp gamybinių jėgų ir gamybos būdo, — tai ne toks konfliktas, kuris kilo tik žmonių galvose, kaip kad konfliktas tarp žmogaus pirmagimės nuodėmės ir dieviškojo teisingumo, bet jis egzistuoja iš tikrųjų, objektyviai, už mūsų, nepriklausomai nuo valios ar elgesio net tų žmonių, kurių veikla tą konfliktą sukėlė. Šiuolaikinis socializmas yra ne kas kita, kaip šio faktinio konflikto atspindys mąstyme, idėjinis jo atspindys visų pirma betarpiškai nuo jo kenčiančios klasės — darbininkų klasės — galvose.

Kas gi sudaro šį konfliktą?

Prieš atsirandant kapitalistinei gamybai, t. y. viduramžiais, visur buvo smulkioji gamyba, kurios pagrindą sudarė darbo žmonių privatinė nuosavybė gamybos priemonėms; kaime vyravo smulkių valstiečių — laisvųjų ar baudžiauninkų — žemdirbystė, o miestuose — amatai. Darbo priemonės — žemė, žemės dirbimo įrankiai, dirbtuvės, amatininkų instrumentai — buvo atskirų asmenų darbo priemonės, skirtos tik individualiam naudojimui, taigi, jos neišvengiamai buvo smulkios, nežymios, ribotos. Bet kaip tik todėl jos, kaip taisyklė, ir priklausė pačiam gamintojui. Sukoncentruoti, sustambinti šias išskaidytas, smulkias gamybos priemones, paversti jas galingais šiuolaikiniais gamybos svertais — kaip tik toks ir buvo kapitalistinio gamybos būdo ir jo atstovo — buržuazijos — istorinis vaidmuo. Kaip ji, pradedant nuo XV amžiaus, istoriškai atliko šį vaidmenį trijose skirtingose gamybos pakopose: paprastojoje kooperacijoje, manufaktūroje ir stambiojoje pramonėje, tai smulkiai yra aprašęs Marksas „Kapitalo“ ketvirtajame skyriuje. Bet buržuazija, kaip parodo ten pat Marksas, negalėjo paversti tų ribotų gamybos priemonių galingomis gamybinėmis jėgomis, nepaversdama jų iš atskiro žmogaus vartojamų gamybos priemonių *visuomeninėmis*, tik *bendrai daugelio žmonių* vartojamomis gamybos priemonėmis. Ratelio, rankinių audžiamųjų staklių,

kalvio kūjo vietą užėmė verpiamoji mašina, mechaninės audžiamosios staklės, garinis kūjis; vietoj mažų dirbtuvėlių atsirado didžiuliai fabrikai, reikalaujantieji bendro šimtų ir tūkstančių darbininkų darbo. Tiek gamybos priemonės, tiek ir pati gamyba iš eilės atskirų veiksmų virto eile visuomeninių veiksmų, o produktai — iš atskiro žmogaus gaminių virto visuomeniniais produktais. Dabar fabrikuose ir gamyklose gaminami verpalai, audiniai, metalinės prekės yra produktas bendro darbo daugelio darbininkų, per kurių rankas jie tam tikra tvarka turėjo pereiti, kol buvo pagaminti. Nė vienas atskirai paimtas darbininkas negali apie juos pasakyti: „Tai *aš* padariau, tai *mano* produktas“.

Tačiau ten, kur pagrindinę gamybos formą sudaro gaivališkas [palaipsniui, be jokio plano atsiradęs] darbo pasidalijimas visuomenėje, ten šis darbo pasidalijimas neišvengiamai suteikia produktams formą *prekių*, kurių tarpusavio mainai, pirkimas ir pardavimas, įgalina atskirus gamintojus tenkinti įvairius savo poreikius. Viduramžiais taip ir buvo. Pavyzdžiui, valstietis parduodavo amatininkui žemdirbystės produktus ir pirkdavosi iš jo amatininkiškus dirbinius. Į šią atskirų gamintojų, prekių gamintojų visuomenę ir įsiterpė naujas gamybos būdas. Į gaivališką, *neplaningą* darbo pasidalijimą, viešpatavusį visoje visuomenėje, jis įvedė darbo pasidalijimą, *planingai* organizuotą kiekviename atskirame fabrike; greta *atskirų smulkių gamintojų gamybos* atsirado *visuomeninė* gamyba. Vienos ir kitos gamybos produktai buvo parduodami tose pačiose rinkose, vadinasi, maždaug vienodomis kainomis. Bet planinga organizacija pasirodė esanti galingesnė už gaivališką darbo pasidalijimą; visuomeninio darbo pagrindu dirbę fabrikai savo produktus gamino pigiau, negu pavieniai smulkūs gamintojai. Atskirų gamintojų gamyba pralaimėdavo visose srityse, visuomeninė gamyba pagaliau revoliucionizavo visą senąjį gamybos būdą. Tačiau šis revoliucinis visuomeninės gamybos pobūdis taip menkai buvo suvokiamas, kad, priešingai, ji buvo įvedama kaip priemonė prekinei gamybai kelti bei skatinti. Ji atsirado tiesioginiame sąryšyje su tam tikrais, jau anksčiau buvusiais prekinės gamybos ir prekių mainų svertais: pirkliniu kapitalu, amatais ir samdomuoju darbu. Kadangi ji pasireikšdavo kaip nauja prekinės gamybos forma, prekinei gamybai būdingos pasisavinimo formos liko visiškai galioti taip pat ir jai.

Esant tokiai prekinės gamybos formai, kokia buvo išsivysčiusi viduramžiais, net negalėjo kilti klausimas, kam turi priklausyti darbo produktai. Pavienis gamintojas paprastai juos gamino iš savos, dažnai jo paties, savomis darbo priemonėmis ir savo arba savo šeimos rankomis pasigamintos žaliavos. Tokiam gamintojui nebuvo jokio reikalo savintis savo paties

produktus; jie priklausė jam savaime. Vadinasi, nuosavybės teisė į produktus buvo paremta *savuoju darbu.* Net ten, kur buvo naudojamasi svetima pagalba, ji, kaip taisyklė, vaidino tik antraeilį vaidmenį, ir dažnai už ją greta darbo užmokesčio būdavo atlyginama dar kitokiu būdu: cecho mokinys ir pameistrys dirbo ne tiek už išlaikymą ir darbo užmokestį, kiek tam, kad išmoktų amato ir įsigytų savarankiško meistro vardą. Ir štai prasidėjo gamybos priemonių telkimas į dideles dirbtuves bei manufaktūras, jų pavertimas faktiškai visuomeninėmis gamybos priemonėmis. Tačiau su šiomis visuomeninėmis gamybos priemonėmis ir produktais buvo toliau elgiamasi taip, lyg jie, kaip ir anksčiau, būtų atskirų asmenų gamybos priemonės ir produktai. Jei lig šiol darbo priemonių savininkas savinosi produktą, nes jis, kaip taisyklė, buvo jo paties produktas, o svetimas pagalbinis darbas buvo išimtis, tai dabar darbo priemonių savininkas ir toliau tebesisavino produktus, nors tai jau buvo nebe *jo*, bet išimtinai *svetimo darbo* produktai. Tuo būdu dabar visuomeninio darbo produktus pradėjo savintis ne tie, kurie iš tikrųjų leido į darbą gamybos priemones ir faktiškai tuos produktus gamino, bet *kapitalistas.* Gamybos priemonės ir gamyba iš esmės pasidarė visuomeninės. Bet jos tebėra pajungtos tai pasisavinimo formai, kurios prielaidą sudaro privatinė atskirų gamintojų gamyba, vadinasi, kai kiekvienas yra savojo produkto savininkas ir jį neša į rinką. Gamybos būdas pajungiamas šiai pasisavinimo formai, nors jis panaikina jos prielaidą [1]. Šiame prieštaravime, kuris naujam gamybos būdui suteikė kapitalistinį jo pobūdį, *jau užuomazgoje glūdi visos dabarties kolizijos.* Ir kuo pilnesnis darėsi naujojo gamybos būdo viešpatavimas visose lemiamose gamybos šakose ir visose ekonomiškai viešpataujančiose šalyse, kartu iki nežymių likučių sumažindamas individualinę gamybą, *tuo aštriau turėjo pasireikšti visuomeninės gamybos nesuderinamumas su kapitalistiniu pasisavinimu.*

Pirmieji kapitalistai, kaip matėme, samdomojo darbo formą rado jau egzistuojančią. Bet samdomasis darbas teegzistavo kaip išimtis, kaip šalutinis, pagalbinis užsiėmimas, kaip pereinamoji būklė. Žemdirbys, kuris laikas nuo laiko eidavo dirbti padieniu, turėjo sklypelį nuosavos žemės, iš kurios jis su dideliu

---

[1] Nėra reikalo čia aiškinti, kad jei pasisavinimo *forma* ir lieka ta pati, tai pasisavinimo *pobūdis* dėl aukščiau aprašyto proceso ne mažiau revoliucionizuojamas, kaip ir pačios gamybos pobūdis. Ar aš pasisavinu savo paties ar svetimo darbo produktą — tai, žinoma, dvi labai skirtingos pasisavinimo rūšys. Tarp kita ko pažymėsime, kad samdomasis darbas, kuriame jau užuomazgoje slypi visas kapitalistinis gamybos būdas, yra labai senas; pavieniui ir atskirais atvejais jis sutinkamas per ištisus šimtmečius greta vergovės. Bet į kapitalistinį gamybos būdą toji užuomazga tegalėjo išsivystyti tik tuomet, kai tam susidarė reikiamos istorinės sąlygos. [*Engelso pastaba.*]

vargu tegalėjo išsimaitinti. Cechų nuostatai rūpinosi, kad šiandieninis pameistrys ryt išeitų į meistrus. Bet visa tai tuoj pasikeitė, kai gamybos priemonės virto visuomeninėmis ir susikoncentravo kapitalistų rankose. Smulkaus individualaus gamintojo gamybos priemonių ir produktų vertė vis labiau mažėjo, ir jam nieko kito nebeliko, kaip parsisamdyti kapitalistui. Samdomasis darbas, kuris anksčiau buvo išimtis ir pagalbinis užsiėmimas, virto visos gamybos taisykle ir pagrindine forma; anksčiau buvęs šalutinis, jis dabar virto vieninteliu darbininko užsiėmimu. Darbininkas, parsisamdąs tik laikas nuo laiko, pasidarė samdomuoju darbininku iki gyvos galvos. Be to, tokių samdomųjų iki gyvos galvos darbininkų masė nepaprastai pagausėjo, vienu metu žlugus feodalinei santvarkai, paleidus feodalų ginkluotus būrius, išvarius valstiečius iš jų sodybų ir t. t. Įvyko visiškas skilimas tarp gamybos priemonių, sukoncentruotų kapitalistų rankose, iš vienos pusės, ir gamintojų, netekusių visko, išskyrus savo darbo jėgą, iš antros pusės. *Prieštaravimas tarp visuomeninės gamybos ir kapitalistinio pasisavinimo iškyla aikštėn kaip antagonizmas tarp proletariato ir buržuazijos.*

Mes matėme, kad kapitalistinis gamybos būdas įsiterpė į tokią visuomenę, kurią sudarė atskiri prekių gamintojai, tarp kurių visuomeninis ryšys buvo palaikomas jų produktų mainais. Tačiau kiekvienos prekių gamyba besiremiančios visuomenės ypatybė yra ta, kad joje gamintojai netenka galios valdyti savo pačių visuomeninius santykius. Kiekvienas gamina kas sau, savo atsitiktinėmis gamybos priemonėmis ir savo atskiriems mainų reikalams. Niekas nežino, kiek jo gaminamo produkto pasirodys rinkoje ir kokia bus jo paklausa; niekas nežino, ar iš tikrųjų yra reikalingas jo individualaus darbo produktas, ar apsimokės jo gamybos kaštai ir ar iš viso jis bus parduotas. Visuomeninėje gamyboje viešpatauja anarchija. Bet prekinė gamyba, kaip ir kiekviena kita gamybos forma, turi savo ypatingus, jai būdingus, nuo jos neatskiriamus dėsnius; ir šie dėsniai prasiskina sau kelią, nepaisant anarchijos, pačioje anarchijoje, per ją. Jie pasireiškia vienintelėje išlikusioje visuomeninio ryšio formoje — mainuose — ir veikia atskirus gamintojus kaip priverstiniai konkurencijos dėsniai. Vadinasi, iš pradžių jie nežinomi net patiems gamintojams ir turi būti tik palaipsniui, ilgu patyrimu jų atrasti. Vadinasi, jie įsigali nepaisant gamintojų ir prieš gamintojus, kaip aklai veikiantieji jų gamybos formos natūraliniai dėsniai. Produktas viešpatauja gamintojams.

Viduramžių visuomenėje, ypač pirmaisiais šimtmečiais, gamyba buvo nukreipta daugiausia į asmeninį vartojimą. Ji tenkino daugiausia tik paties gamintojo ir jo šeimos poreikius. O ten, kur, kaip kad kaime, egzistavo asmeninės priklausomybės santykiai, gamyba tenkino ir feodalo poreikius. Vadinasi,

mainų čia nebuvo, ir produktai neturėjo prekių pobūdžio. Valstiečio šeima gaminosi beveik viską, kas jai buvo reikalinga: tiek įrankius ir drabužius, tiek ir maisto produktus. Gaminti pardavimui ji pradėjo tik tuomet, kai jos gamyboje, patenkinus jos pačios poreikius ir apmokėjus natūralines prievoles feodalui, ėmė rastis produktų perteklius; šis perteklius, atiduotas visuomeniniams mainams, skirtas parduoti, tapo preke. Miestų amatininkai turėjo, žinoma, jau iš pat pradžių gaminti mainams. Bet ir jie gaminosi patys didesnę dalį sau reikalingų daiktų; jie turėjo daržus ir nedidelius laukus, savo gyvulius ganydavo bendruomenės miške, iš kurio jie, be to, gaudavo statybinę medžiagą ir kurą; moterys verpė linus, vilnas ir t. t. Gamyba mainams, prekinė gamyba buvo tik beatsirandanti. Iš čia — mainų ribotumas, rinkos ribotumas, gamybos būdo stabilumas, vietinis uždarumas išorinio pasaulio atžvilgiu, susivienijimas vietiniuose rėmuose, marka[1] kaime, cechai mieste.

Bet besiplečiant prekinei gamybai ir ypač atsiradus kapitalistiniam gamybos būdui, pradėjo atviriau ir galingiau reikštis lig tol snūduriavę prekinės gamybos dėsniai. Senieji ryšiai buvo išklibinti, senosios pertvaros sugriautos, ir gamintojai vis labiau virto nepriklausomais, pavieniais prekių gamintojais. Visuomeninės gamybos anarchija iškilo aikštėn, įgaudama vis aštresnį pobūdį. Tačiau svarbiausias įrankis, kuriuo kapitalistinis gamybos būdas didino anarchiją visuomeninėje gamyboje, buvo tiesioginė anarchijos priešybė: tai buvo kylantis gamybos, kaip visuomeninės gamybos, organizavimas kiekvienoje atskiroje gamybos įmonėje. Su šio sverto pagalba kapitalistinis gamybos būdas padarė galą senajam taikiam stabilumui. Įsiskverbdamas į kurią nors pramonės šaką, jis vijo iš jos lauk senuosius gamybos metodus. Įsigalėdamas amatuose, jis naikino senąjį amatą. Darbo laukas virto kovos lauku. Didieji geografiniai atradimai[2] ir po jų sekusi kolonizacija daug kartų padidino realizavimo sritį ir pagreitino amatų pavirtimą manufaktūra. Išsivystė kova jau ne tik tarp atskirų vietinių gamintojų; vietinės kovos savo ruožtu išsiplėsdavo į nacionalines kovas, į prekybinius XVII ir XVIII amžių karus[3]. Pagaliau stambioji pramonė ir pasaulinės rinkos atsiradimas padarė šią kovą visuotinę ir kartu negirdėtai įnirtingą. Santykiuose tarp atskirų kapitalistų, kaip ir tarp ištisų gamybos šakų bei ištisų šalių, egzistavimo klau-

[1] — senovės germanų bendruomenė. *Red.*

[2] Svarbiausieji iš jų — Kristupo Kolumbo 1492 metais atrasta Amerika ir portugalo Vasko de Gamos 1498 metais atrastas jūrų kelias į Indiją. *Red.*

[3] Šie XVII ir XVIII amžių karai vyko tarp Portugalijos, Ispanijos, Olandijos, Prancūzijos ir Anglijos siekiant užvaldyti prekybą su Indija ir Amerika ir paversti pastarąsias savo kolonijomis. Šių karų nugalėtojas buvo Anglija, kurios rankose XVIII amžiaus pabaigoje atsidūrė visa pasaulinė prekyba. *Red.*

simą nulemia tai, ar jos turi patogias — natūralines arba dirbtinai sukurtas — gamybos sąlygas. Nugalėtieji negailestingai pašalinami. Tai — darviniška kova už atskirą būvį, su dešimteriopu įnirtimu perkelta iš gamtos į visuomenę. Natūralus gyvulio būvis pasireiškia kaip žmogaus išsivystymo viršūnė. Prieštaravimas tarp visuomeninės gamybos ir kapitalistinio pasisavinimo pasireiškia *kaip priešingumas tarp gamybos organizavimo atskiruose fabrikuose ir gamybos anarchijos visoje visuomenėje.*

Šiomis abiem formomis, kuriomis reiškiasi kapitalistiniam gamybos būdui dėl pačios jo kilmės savybingas prieštaravimas, šis gamybos būdas juda be išeities tuo „ydinguoju ratu", kurį atrado jame jau Furjė. Furjė, žinoma, tuo laiku dar negalėjo matyti, kad šis ratas pamažu siaurėja, kad gamybos judėjimas daugiau panašus į spiralę ir, kaip ir planetų judėjimas, turi baigtis susidūrimu su centru. Gamybos visuomeninės anarchijos varomoji jėga vis labiau paverčia didelę žmonių daugumą proletarais, o proletarinės masės savo ruožtu pagaliau padarys galą gamybos anarchijai. Ta pati gamybos socialinės anarchijos varomoji jėga galimybę be galo tobulinti stambiosios pramonės mašinas paverčia privalomu dėsniu kiekvienam atskiram pramonės kapitalistui, dėsniu, kuris jį verčia nuolat tobulinti savo mašinas arba žūti. Bet tobulinti mašinas reiškia daryti tam tikrą žmonių darbo kiekį nereikalingą. Jei mašinų įvedimas ir išplitimas reiškia, kad milijonus rankinio darbo darbininkų išstumia nedidelis mašinas aptarnaujančių darbininkų skaičius, tai mašinų tobulėjimas reiškia, kad vis didėja pačių mašininio darbo darbininkų išstūmimas ir pagaliau atsiranda tokia samdomųjų darbininkų pasiūla, kuri viršija jų vidutinę paklausą iš kapitalo pusės. Ši nedirbančių darbininkų masė sudaro tikrą rezervinę pramoninę armiją, — kaip esu ją pavadinęs dar 1845 metais [1], — kuri yra pasirengusi patarnauti gamybai, kai ji dirba pilnu įtempimu, ir kurią išmeta į gatvę po kiekvieno pakilimo neišvengiamai sekantis krachas; ši armija visuomet buvo ir yra švininis svarstis prie darbininkų klasės kojų jos kovoje už būvį su kapitalu, darbo užmokesčio reguliatorius, nuolat palaikantis jį žemame, kapitalistų reikalus atitinkančiame lygyje. Tuo būdu išeina, kad mašina, Markso žodžiais betariant, darosi galingiausiu kapitalo ginklu prieš darbininkų klasę, kad darbo įrankis tolydžio išmuša iš darbininko rankų jo pragyvenimo priemones, ir paties darbininko produktas pavirsta įrankiu jam pavergti. Dėl to darbo priemonių taupymas yra nuo pat pradžių kartu ir beatodairiškiausias darbo jėgos

---

[1] „Lage der arbeitenden Klasse in England", S. 109. [*Engelso pastaba.*] („Darbininkų klasės padėtis Anglijoje", 109 psl. — Žr. *K. Marksas* ir *F. Engelsas,* Raštai, 2 t., Maskva, 1955, 320—321 psl. *Red.*)

eikvojimas ir normalių darbo sąlygų naikinimas; dėl to mašina, ta galingiausioji priemonė darbo laikui sutrumpinti, virsta tikriausia priemone visam darbininko ir jo šeimos gyvenimui paversti darbo laiku kapitalo vertei didinti. Štai kodėl per didelis vienos darbininkų klasės dalies apkrovimas darbu sąlygoja visišką kitos jos dalies nedarbą, o stambioji pramonė, kuri po visą žemės rutulį ieško naujų vartotojų, pas save namie darbininkų masių vartojimą apriboja iki bado minimumo, tuo būdu griaudama savąją vidaus rinką. „Dėsnis, kuris palaiko pusiausvyrą tarp santykinio gyventojų pertekliaus, arba pramoninės rezervinės armijos, ir kaupimo masto bei energijos, prikala darbininką prie kapitalo stipriau, negu Hefesto kūjis prikalė Prometėjų prie uolos. Jis sąlygoja skurdo kaupimąsi, atitinkantį kapitalo kaupimą. Vadinasi, turto kaupimas viename poliuje tuo pačiu metu yra skurdo, darbo kančios, vergovės, tamsumo, subarbarėjimo ir moralinio nusmukimo kaupimasis priešingame poliuje, t. y. toje klasėje, kuri *savąjį produktą gamina kaip kapitalą*“ (Marksas, „Kapitalas“, 671 psl.) [1]. Laukti iš kapitalistinio gamybos būdo kitokio produktų paskirstymo turėtų tokią pat prasmę, kaip reikalauti, kad baterijos elektrodai, būdami su ja sujungti, neskaidytų vandens ir neišskirtų teigiamajame poliuje deguonies, o neigiamajame — vandenilio.

Mes matėme, kaip dėl gamybos anarchijos visuomenėje aukščiausią laipsnį pasiekusi galimybė tobulinti šiuolaikines mašinas virsta privalomu dėsniu atskiriems pramonės kapitalistams, verčiančiu juos nuolat tobulinti savo mašinas ir nuolat kelti jų gamybinį pajėgumą. Tokiu pat privalomu dėsniu virsta jiems ir paprastas faktiškas galimumas plėsti savo gamybos mastą. Nepaprastai didelis stambiosios pramonės sugebėjimas plėstis, palyginti su kuriuo dujų plėtrumas tėra tikras vaikų žaislas, dabar prieš mūsų akis iškyla kaip *reikalas* plėsti šią pramonę ir kokybiškai ir kiekybiškai, nepaisant jokių priešinga kryptimi veikiančių jėgų. Jas sudaro suvartojimas, realizavimas, rinkos stambiosios pramonės produktams. Bet rinkų sugebėjimą plėstis, tiek ekstensyvų, tiek ir intensyvų, visų pirma sąlygoja visai kitokie dėsniai, kurie veikia toli gražu ne taip energingai. Rinkų plėtimasis nebegali suspėti paskui gamybos plėtimąsi. Susidūrimas darosi nebeišvengiamas, ir kadangi jis negali išspręsti konflikto tol, kol nesusprogdins paties kapitalistinio gamybos būdo, tai jis darosi periodinis. Kapitalistinė gamyba sukuria naują „ydingąjį ratą“.

Ir iš tikrųjų, pradedant nuo 1825 metų, kai prasidėjo pirmoji bendroji krizė, visas pramonės ir prekybos pasaulis, visų civilizuotųjų tautų gamyba ir mainai su jų daugiau ar mažiau bar-

[1] Žr. „Kapitalas“, I t., Vilnius, 1957, 576 psl. *Red.*

bariškais priedėliais maždaug kas dešimt metų iškrypsta iš vėžių. Prekyba sustoja, rinkas perpildo daugybė produktų, kuriems trūksta pirkėjų, grynieji pinigai išnyksta iš cirkuliacijos, kreditas nutrūksta, fabrikai sustoja, darbininkų masės netenka pragyvenimo reikmenų, nes jos per daug jų pagamino; bankrotas seka po bankroto, varžytynės po varžytynių. Sustingimas trunka daug metų, daugybė gamybinių jėgų ir produktų eikvojami ir naikinami, kol susikaupusios prekių masės, daugiau ar mažiau nuvertintos, pagaliau bus realizuotos ir palaipsniui atsinaujins gamybos ir mainų judėjimas. Pamažu šis judėjimas spartėja, žinginę pakeičia risčia, pramonės risčia pereina į šuolius, kurie savo vietą užleidžia pašėlusiai zovadai, tikroms lenktynėms su kliūtimis, apimančioms pramonę, prekybą, kreditą ir spekuliaciją, kad po įnirtingų lenktynių vėl nugarmėtų į kracho prarają. Ir taip nuolat iš naujo. Nuo 1825 metų mes šią apytaką pergyvenome jau penkis kartus ir šiuo momentu (1877 m.) pergyvename ją šeštą kartą. Šių krizių pobūdis yra toks ryškus, kad Furjė apibrėžė jas visas vienu kartu, pirmąją iš jų pavadindamas crise pléthorique[1], krize dėl pertekliaus.

Krizių metu prieštaravimas tarp visuomeninės gamybos ir kapitalistinio pasisavinimo prieina iki prievartinio sprogimo. Prekių cirkuliacija kuriam laikui sustoja; cirkuliacijos priemonė — pinigai — darosi cirkuliacijos stabdžiu; visi prekių gamybos ir cirkuliacijos dėsniai apverčiami aukštyn kojomis. Ekonominė kolizija pasiekia savo aukščiausią tašką: *gamybos būdas sukyla prieš mainų būdą, gamybinės jėgos sukyla prieš gamybos būdą, kurį jos peraugo.*

Faktą, kad visuomeninė gamybos organizacija fabriko viduje pasiekė tokį išsivystymo laipsnį, jog ji pasidarė nebesuderinama su greta jos ir virš jos esančia gamybos anarchija visuomenėje, — šį faktą gauna pajusti patys kapitalistai dėl prievartinio kapitalų koncentravimo, kuris krizių metu vyksta daugelio stambių ir dar didesnio skaičiaus smulkių kapitalistų nuskurdinimo sąskaita. Visas kapitalistinio gamybos būdo mechanizmas sutrinka, jo paties sukurtų gamybinių jėgų slegiamas. Jis jau nebegali visos gamybos priemonių masės paversti kapitalu; jos guli nevartojamos, ir dėl to lieka be darbo ir rezervinė pramoninė armija. Gamybos priemonių, pragyvenimo reikmenų, kapitalo žinioje esančių darbininkų, — visų gamybos ir visuotinės gerovės elementų yra perteklius. Bet, anot Furjės, šis „perteklius darosi skurdo ir vargo šaltiniu“, nes kaip tik jis ir kliudo gamybos priemones ir pragyvenimo reikmenis paversti kapitalu. Nes kapitalistinėje visuomenėje gamybos priemonės negali pradėti veikti kitaip, kaip pirma pavirsdamos kapitalu,

[1] Pažodžiui — krizė dėl pilnakraujystės. *Red.*

t. y. priemone žmogaus darbo jėgai išnaudoti. Tarsi šmėkla stovi tarp darbininkų, iš vienos pusės, ir gamybos priemonių bei pragyvenimo reikmenų, iš antros, būtinumas paversti juos kapitalu. Tik šis būtinumas trukdo sujungti daiktinius ir asmeninius gamybos svertus; tik jis trukdo gamybos priemonėms veikti, o darbininkams dirbti ir gyventi. Vadinasi, iš vienos pusės, kapitalistinis gamybos būdas pasirodo nebesugebąs toliau valdyti šių gamybinių jėgų. Antra vertus, šios gamybinės jėgos pačios su vis didėjančia galia siekia panaikinti tą prieštaravimą, išsivaduoti nuo viso to, kas yra joms būdinga kaip kapitalui, siekia *faktiško jų, kaip visuomeninių gamybinių jėgų, pobūdžio pripažinimo.*

Šis smarkiai augančių gamybinių jėgų priešinimasis savo kapitalistiniam pobūdžiui, šis nuolat augantis būtinumas pripažinti visuomeninę jų prigimtį verčia pačią kapitalistų klasę vis dažniau, kiek tai, esant kapitalistiniams santykiams, iš viso yra galima, žiūrėti į jas kaip į visuomenines gamybines jėgas. Tiek pramonės pakilimo laikotarpiai su savo neribotai išpūstu kreditu, tiek ir patys krachai, žlugdantieji stambias kapitalistines įmones, atveda į tokią gamybos priemonių didelių masių suvisuomeninimo formą, kokią mes aptinkame įvairios rūšies akcinėse bendrovėse. Kai kurios iš šių gamybos ir susisiekimo priemonių iš esmės yra tokios milžiniškos, kad jos, kaip, pavyzdžiui, geležinkeliai, daro negalimą bet kurią kitą kapitalistinio išnaudojimo formą. Tam tikroje išsivystymo pakopoje ir šios formos jau nebepakanka; [visi tam tikros šalies tos pačios pramonės šakos stambieji gamintojai susijungia į vieną „trestą“, į sąjungą, kurios tikslas yra gamybos reguliavimas. Jie nustato bendrą kiekį to, kas turi būti gaminama, pasiskirsto jį tarp savęs ir primeta iš anksto nustatytą pardavimo kainą. Bet kadangi tokie trestai, reikalams pašlijus, dažniausiai suyra, tai tuo pačiu jie sukelia dar labiau koncentruotą suvisuomeninimą: ištisa pramonės šaka paverčiama viena didžiule akcine bendrove, konkurencija šalies viduje užleidžia vietą šios bendrovės monopoliui tos šalies viduje. Taip yra buvę 1890 metais su Anglijos šarmų gamyba, kuri, susijungus visiems 48 stambiesiems fabrikams, perėjo į vienintelės, vieno centro vadovaujamos bendrovės, turinčios 120 milijonų markių kapitalą, rankas.

Trestuose laisva konkurencija virsta monopoliu, o neplaninga kapitalistinės visuomenės gamyba kapituliuoja prieš planingą būsimosios socialistinės visuomenės gamybą. Tiesa, iš pradžių dar tik kapitalistų naudai. Bet šia savo forma išnaudojimas darosi toks apčiuopiamai aiškus, kad jis turi žlugti. Nė viena tauta nesutiktų ilgai pakęsti trestų vadovaujamos gamybos, kai visą visuomenę atvirai išnaudoja nedidelė gauja asmenų, gyvenančių iš kuponų karpymo.

Šiaip ar taip, su trestais ar be jų, pagaliau] valstybė, kaip oficialus kapitalistinės visuomenės atstovas, turi[1] pasiimti vadovavimą gamybai. Šis būtinumas virsti valstybės nuosavybe iškyla visų pirma stambioms susisiekimo priemonėms: paštui, telegrafui, geležinkeliams.

Jei krizės parodė buržuazijos nesugebėjimą toliau valdyti šiuolaikines gamybines jėgas, tai stambiųjų gamybos ir susisiekimo įmonių pavertimas akcinėmis bendrovėmis [ir trestais] ir valstybės nuosavybe parodo buržuazijos nereikalingumą tam tikslui. Visas visuomenines kapitalisto funkcijas dabar atlieka samdomieji tarnautojai. Patiems kapitalistams nebeliko kitos visuomeninės veiklos, kaip rinkti pelną, karpyti kuponus ir lošti biržoje, kur įvairūs kapitalistai atiminėja vienas iš kito kapitalus. Kapitalistinis gamybos būdas, pradėjęs nuo darbininkų išstūmimo, dabar išstumia ir pačius kapitalistus, tiesa, tuo tarpu dar ne į pramoninę rezervinę armiją, bet tik į nereikalingų gyventojų kategoriją.

Tačiau nei pavertimas akcinėmis bendrovėmis [ir trestais], nei pavertimas valstybės nuosavybe nepanaikina kapitalistinio gamybinių jėgų pobūdžio. Akcinių bendrovių [ir trestų] atžvilgiu tai yra visiškai aišku. O šiuolaikinė valstybė ir vėl tėra tik tokia organizacija, kokią sukuria sau buržuazinė visuomenė bendroms išorinėms kapitalistinio gamybos būdo sąlygoms apsaugoti tiek nuo darbininkų, tiek ir nuo atskirų kapitalistų pasikėsinimų. Šiuolaikinė valstybė, kokia bebūtų jos forma, pačia savo esme yra kapitalistinė mašina, kapitalistų valstybė, idealus visuminis

[1] Aš sakau *„turi"*, nes tik tuo atveju, kai gamybos arba susisiekimo priemonės *iš tikrųjų* peraugs akcinių bendrovių vadovavimą, kai tuo būdu jų suvalstybinimas pasidarys *ekonomiškai* neišvengiamas, tik tada, — net jeigu jį įvykdys šiuolaikinė valstybė, — jis reikš ekonominę pažangą, naują žingsnį kelyje į tai, kad pati visuomenė paimtų savo valdžion visas gamybines jėgas. Bet pastaruoju laiku, po to, kai Bismarkas stojo į suvalstybinimo kelią, atsirado tam tikras apgaulingas, vietomis išsigimęs į savotišką savanoriško liokajiškumo rūšį socializmas, kuris *kiekvieną* gamybos priemonių suvalstybinimą, net ir bismarkinį, be jokių išlygų skelbia esant socialistinį. Jei valstybinis tabako monopolis yra socializmas, tai Napoleonas ir Meternichas, be abejonės, turi būti įrašyti į socializmo kūrėjų eiles. Kai Belgijos vyriausybė, besivadovaudama paprasčiausiais politiniais bei finansiniais sumetimais, pati ėmėsi statyti svarbiausius geležinkelius, kai Bismarkas be jokios ekonominės būtinybės suvalstybino svarbiausias Prūsijos geležinkelių linijas vien tik tam, kad galėtų juos geriau pritaikyti ir išnaudoti karo atveju, kad galėtų geležinkelių valdininkus išauklėti paklusniai už vyriausybę balsuojančia kaimene, ir svarbiausia tam, kad įsigytų naują, nuo parlamento nutarimų nepriklausomą pajamų šaltinį, — visa tai anaiptol nebuvo žingsnis į socializmą, nei tiesioginis, nei netiesioginis, nei sąmoningas, nei nesąmoningas. Kitokiu atveju ir karališkoji jūrų prekybos bendrovė, karališkoji porceliano manufaktūra ir net kuopų siuvyklos kariuomenėje turėtų būti pripažintos socialistinėmis įmonėmis [lygiai kaip ir trisdešimtaisiais metais, Fridrichui-Vilhelmui III karaliaujant, kažkokio gudruolio rimtai pasiūlytas... viešųjų namų suvalstybinimas]. [*Engelso pastaba.*]

kapitalistas. Kuo daugiau gamybinių jėgų paims ji savo nuosavybėn, tuo pilnesnis bus jos pavirtimas visuminiu kapitalistu ir tuo daugiau piliečių ji išnaudos. Darbininkai pasiliks samdomaisiais darbininkais, proletarais. Kapitalistiniai santykiai nėra panaikinami, atvirkščiai, jie prieina kraštutines ribas, pasiekia aukščiausią tašką. Bet aukščiausiame taške įvyksta perversmas. Valstybinė gamybinių jėgų nuosavybė konflikto neišsprendžia, bet joje slypi formali priemonė, galimybė jam išspręsti.

Šis konfliktas gali būti išspręstas tik tuo būdu, kad visuomeninė šiuolaikinių gamybinių jėgų prigimtis iš tikrųjų bus pripažinta, vadinasi, kad gamybos, pasisavinimo ir mainų būdas bus suderintas su visuomeniniu gamybos priemonių pobūdžiu. O tai gali įvykti tik tuomet, kai visuomenė atvirai ir nesigriebdama jokių aplinkinių kelių paims savo valdžion gamybines jėgas, peraugusias kiekvieną kitokį jų valdymo būdą, išskyrus visuomeninį. Tuo pačiu visuomeninis gamybos priemonių bei produktų pobūdis, kuris dabar atsigrįžta prieš pačius gamintojus ir periodiškai sukrečia gamybos bei mainų būdą, pasireikšdamas kaip aklai veikiantis gamtos dėsnis, prievartingai ir griaunamai, — šis visuomeninis pobūdis bus tada gamintojų visiškai sąmoningai išnaudotas ir iš sutrikimų bei periodinių krachų priežasties pavirs galingiausiu pačios gamybos svertu.

Visuomeninės jėgos, kaip ir gamtos jėgos, veikia aklai, prievartingai, griaunamai, kol mes jų nepažįstame ir su jomis nesiskaitome. Bet jei mes kartą jas pažinome, supratome jų veikimą, jų kryptį ir įtaką, tai tik nuo mūsų pačių priklauso vis labiau pajungti jas savo valiai ir, pasinaudojant jomis, pasiekti savo tikslus. Tai ypač liečia šiuolaikines galingas gamybines jėgas. Kol mes atkakliai vengiame suprasti jų prigimtį ir pobūdį, — o tokiam supratimui priešinasi kapitalistinis gamybos būdas ir jo gynėjai, — tol gamybinės jėgos veikia nepaisydamos mūsų, prieš mus, tol jos mus valdo, kaip tai smulkiai buvo parodyta aukščiau. Bet kartą supratus jų prigimtį, asocijuotų gamintojų rankose jos iš demoniškų valdovų gali virsti paklusniais tarnais. Čia toks pat skirtumas, kokį mes pastebime palyginę naikinamąją elektros jėgą audros žaibe ir pažabotą elektrą telegrafo aparate ir lanko lempoje; toks pat skirtumas, kaip tarp gaisro ir žmogaus reikalams tarnaujančios ugnies. Kai su šiuolaikinėmis gamybinėmis jėgomis bus elgiamasi sutinkamai su jų pagaliau suprasta prigimtimi, visuomeninė anarchija gamyboje bus pakeista visuomeniškai planingu gamybos reguliavimu, atsižvelgiant tiek į visos visuomenės, tiek ir į kiekvieno atskiro jos nario poreikius. Tuomet kapitalistinis pasisavinimo būdas, kuriam esant produktas pavergia pirmiau gamintoją, o vėliau ir pasisavintoją, bus pakeistas nauju produk-

tų pasisavinimo būdu, pagrįstu pačia šiuolaikinių gamybos priemonių prigimtimi: iš vienos pusės, tiesioginiu visuomeniniu produktų, kaip priemonių gamybai palaikyti ir plėsti, pasisavinimu, iš antros pusės — tiesioginiu individualiniu produktų, kaip pragyvenimo ir malonumų priemonių, pasisavinimu.

Kapitalistinis gamybos būdas, vis labiau paversdamas didžiulę gyventojų daugumą proletarais, sukuria jėgą, kuri, vengdama gresiančios jai pražūties, yra priversta šį perversmą įvykdyti. Vis labiau versdamas imti valstybės nuosavybėn stambiąsias suvisuomenintas gamybos priemones, kapitalizmas pats nurodo kelią šiam perversmui įvykdyti. *Proletariatas ima valstybinę valdžią ir paverčia gamybos priemones visų pirma valstybės nuosavybe.* Bet tuo pačiu jis panaikina pats save, kaip proletariatą, tuo pačiu jis panaikina visus klasinius skirtumus ir klasinius priešingumus, o kartu ir valstybę kaip valstybę. Buvusiajai ir ligi šiol tebesančiai visuomenei, kuri juda klasiniuose priešingumuose, buvo reikalinga valstybė, t. y. išnaudotojų klasės organizacija jos išorinėms gamybos sąlygoms palaikyti, vadinasi, ypač išnaudojamajai klasei prievarta laikyti esamo gamybos būdo nustatomose slopinimo sąlygose (vergovė, baudžiava arba feodalinė priklausomybė, samdomasis darbas). Valstybė buvo oficialus visos visuomenės atstovas, jos susitelkimas į matomąją korporaciją, bet tokia ji buvo tik tiek, kiek ji buvo valstybė tos klasės, kuri savo epochoje viena atstovavo visai visuomenei: senovėje ji buvo vergvaldžių — valstybės piliečių valstybė, viduramžiais — feodalinės bajorijos, mūsų laikais — buržuazijos valstybė. Kai valstybė pagaliau tampa iš tikrųjų visos visuomenės atstovu, tada ji pati save daro nebereikalingą. Nuo to laiko, kai nebebus nė vienos visuomeninės klasės, kurią reikėtų laikyti slopinamą, nuo to laiko, kai išnyks kartu su klasiniu viešpatavimu, kartu su kova už atskirą būvį, kuri pagrįsta dabartine gamybos anarchija, tie susidūrimai ir ekscesai, kurie kyla iš tos kovos, — nuo to laiko nebebus ko slopinti, nebereikės ir specialios slopinamosios jėgos, valstybės. Pirmasis aktas, kuriuo valstybė iš tikrųjų pasireiškia kaip visos visuomenės atstovas, — gamybos priemonių paėmimas valdyti visuomenės vardu, — yra tuo pačiu metu paskutinis savarankiškas jos, kaip valstybės, aktas. Valstybinės valdžios kišimasis į visuomeninius santykius čia vienoje, čia kitoje srityje darosi tada nebereikalingas ir savaime išnyksta. Vietoj asmenų valdymo atsiranda daiktų tvarkymas ir vadovavimas gamybos procesams. Valstybė ne „panaikinama“, ji *miršta.* Tuo remiantis reikia vertinti frazę apie „laisvąją liaudies valstybę“ [1], frazę, kuri laikinai

[1] Apie „laisvąją liaudies valstybę“ žr. *K. Marksas* ir *F. Engelsas,* Rinktiniai raštai dviem tomais, II t., Vilnius, 1950, 21—25 psl., *V. I. Leninas,* Raštai, 25 t., Vilnius, 1954, 370—376, 413—415 psl. *Red.*

turėjo agitatorinę teisę egzistuoti, bet kuri galiausiai moksliškai yra nepagrįsta. Tuo remiantis reikia vertinti ir vadinamųjų anarchistų reikalavimą, kad valstybė turinti būti panaikinta tą pačią dieną.

Nuo to laiko, kai istorijos scenoje pasirodė kapitalistinis gamybos būdas, visų gamybos priemonių suvisuomeninimas atskiriems asmenims ir ištisoms sektoms dažnai atrodė kaip daugiau ar mažiau neaiškus ateities idealas. Bet jis pasidarė galimas, pasidarė istorine būtinybe tik tuomet, kai atsirado materialinės sąlygos jam įgyvendinti. Tas suvisuomeninimas, kaip ir kiekviena kita visuomeninė pažanga, darosi įgyvendinamas ne dėl supratimo, kad klasių buvimas prieštarauja teisingumui, lygybei ir pan., ne dėl paprasto noro panaikinti klases, bet dėl tam tikrų naujų ekonominių sąlygų. Visuomenės suskilimas į klases — į išnaudojančiąją ir išnaudojamąją, į viešpataujančiąją ir pavergtąją — buvo neišvengiama ankstyvesnio nežymaus gamybos išsivystymo pasekmė. Kol visuminis visuomenės darbas duoda tik tokią produkciją, kuri vos teprašoka tai, kas yra būtiniausia visiems pragyventi, vadinasi, kol darbas iš didžiulės visuomenės narių daugumos paima visą arba beveik visą laiką, tol ši visuomenė neišvengiamai dalijasi į klases. Greta šios didžiulės vien tik vergišką darbą dirbančios daugumos susidaro klasė, laisva nuo tiesioginio gamybinio darbo, tvarkanti tokius bendrus visuomeninius reikalus, kaip vadovavimas darbui, valstybės reikalai, teisingumas, mokslas, menas ir t. t. Vadinasi, pasidalijimo klasėmis pagrindą sudaro darbo pasidalijimo dėsnis. Tačiau tai anaiptol nekliudo tam, kad klasių atsiradimas būtų lydimas smurto, grobimo, klastos ir apgaulės, kad valdžią pagrobusi viešpataujanti klasė stiprintų savo padėtį dirbančiųjų klasių sąskaita ir vadovavimą visuomenei paverstų [sustiprintų] masių išnaudojimu.

Todėl jeigu pasidalijimas klasėmis ir turėjo tam tikrą istorinį pateisinimą, tai tik tam tikru laikotarpiu ir tam tikromis visuomeninėmis sąlygomis. Pasidalijimą klasėmis sąlygojo gamybos nepakankamumas, ir jis bus panaikintas tada, kai šiuolaikinės gamybinės jėgos pilnutinai išsivystys. Ir iš tikrųjų, visuomenės klasės išnyks, kada bus pasiekta tokia istorinio išsivystymo pakopa, kai ne tik vienos ar kitos tam tikros viešpataujančios klasės, bet ir, aplamai imant, bet kurios viešpataujančios klasės buvimas, vadinasi, pats pasidalijimas klasėmis bus anachronizmas, atgyvenęs dalykas. Vadinasi, klasių panaikinimo prielaida yra tokia aukšta gamybos išsivystymo pakopa, kai atskiros visuomeninės klasės vykdomas gamybos priemonių bei produktų, o tuo pačiu ir politinio viešpatavimo, išsimokslinimo monopolio ir dvasinio vadovavimo pasisavinimas ne tik pasidaro nereikalingas, bet ir kliudo ekonominiam, politi-

niam bei intelektualiniam vystymuisi. Ši pakopa dabar pasiekta. Politinis ir intelektualinis buržuazijos bankrotas vargu ar yra paslaptis net jai pačiai, o jos ekonominis bankrotas kartojasi reguliariai kas dešimt metų. Kiekvienos krizės metu visuomenė dūsta, slegiama jos pačios gamybinių jėgų bei produktų, kurių ji nebegali panaudoti, ir ji lieka bejėgė prieš tą absurdišką prieštaravimą, kad gamintojai neturi ko vartoti, nes trūksta vartotojų. Gamybos priemonių plėtimosi jėga sutrauko pančius, kuriuos jai uždėjo kapitalistinis gamybos būdas. Gamybos priemonių išlaisvinimas iš šių pančių yra vienintelė nepaliaujamo, vis spartesnio gamybinių jėgų vystymosi, o kartu ir praktiškai neriboto pačios gamybos augimo parengiamoji sąlyga. Bet to nepakanka. Gamybos priemonių pavertimas visuomenine nuosavybe pašalina ne tik dabar pasireiškiantį dirbtinį gamybos trukdymą, bet ir tą tiesioginį gamybinių jėgų ir produktų eikvojimą bei naikinimą, kuris šiuo metu yra neišvengiamas gamybos palydovas ir savo aukščiausią mastą pasiekia krizių metu. Be to, šis pavertimas visuomenine nuosavybe sutaupo visuomenei daugybę gamybos priemonių ir produktų, pašalindamas beprotišką dabar viešpataujančių klasių ir jų politinių atstovų prabangą. Visuomeninės gamybos teikiama galimybė — užtikrinti visiems visuomenės nariams ne tik visiškai pakankamas ir diena iš dienos vis gerėjančias materialines gyvenimo sąlygas, bet ir visiškai laisvą jų fizinių ir protinių gabumų išvystymą bei pritaikymą, — ši galimybė dabar pasiekta pirmą kartą, bet ji tikrai *pasiekta* [1].

Visuomenei paėmus į savo rankas gamybos priemonių valdymą, bus panaikinta prekinė gamyba, o tuo pačiu ir produktų viešpatavimas gamintojams. Anarchija visuomeninėje gamyboje bus pakeista planinga, sąmoninga organizacija. Liausis kova už atskirą būvį. Tuo būdu žmogus dabar — tam tikra prasme galutinai — išsiskirs iš gyvulių pasaulio, iš žvėriškų gyvenimo sąlygų pereidamas į tikrai žmogiškąsias. Gyvenimo sąlygos, supančios žmones ir lig šiol jiems viešpatavusios, dabar bus valdomos ir kontroliuojamos žmonių, kurie pirmą kartą

---

[1] Keletas skaičių gali apytikriai pavaizduoti tą nepaprastą šiuolaikinių gamybos priemonių sugebėjimą plėstis net kapitalistinės priespaudos sąlygomis. Pagal naujausius Gifeno apskaičiavimus visas Didžiosios Britanijos ir Airijos turtas apvaliais skaičiais siekė:

1814 m.	2 200	milijonų sv. st.	=	44	mlrd. markių
1865 m.	6 100	„ „ „	=	122	„ „
1875 m.	8 500	„ „ „	=	170	„ „

Kai dėl gamybos priemonių ir produktų naikinimo krizių metu, tai antrajame Vokietijos pramonininkų kongrese (Berlyne, 1878 m. vasario 21 d.) buvo konstatuota, kad vienos tik *Vokietijos geležies pramonės* nuostoliai paskutinės krizės metu siekė 455 mil. markių. [*Engelso pastaba.*]

pasidarys tikrais ir sąmoningais gamtos valdovais, nes jie pasidarys savo suvisuomeninto gyvenimo viešpačiais. Pačių žmonių visuomeninių veiksmų dėsniai, kurie lig šiol stovėjo prieš juos kaip svetimi, jiems viešpataujantieji gamtos dėsniai, bus žmonių sumaniai panaudojami, vadinasi, bus jų valdomi. Visuomeninė žmonių būtis, kuri lig šiol stovėjo prieš juos kaip gamtos ir istorijos iš aukščiau primesta, dabar bus laisvas jų pačių reikalas. Objektyvios, svetimos jėgos, lig šiol viešpatavusios istorijai, dabar pereis į pačių žmonių kontrolę. Ir tik tuomet žmonės patys visiškai sąmoningai pradės kurti savo istoriją, tik tuomet jų pačių paleidžiamos veikti visuomeninės priežastys turės žymiu ir vis didėjančiu mastu ir tas pasekmes, kurių jie nori. Tai yra žmonijos šuolis iš būtinybės viešpatijos į laisvės viešpatiją.

[Baigdami padarysime trumpą mūsų išdėstytos vystymosi eigos santrauką:

I. *Viduramžių visuomenė*: Smulki individualinė gamyba. Gamybos priemonės skirtos individualiai vartoti ir dėl to jos yra primityvios, smulkios, menko pajėgumo. Gaminama betarpiškam produktų vartojimui, — arba paties gamintojo, arba jo feodalinio valdovo. Tik ten, kur atsiranda gamybos perteklius virš betarpiško suvartojimo, šis perteklius skiriamas parduoti ir tenka mainams: vadinasi, prekinė gamyba dar tik atsiranda; bet jau ir dabar joje užuomazginė forma slypi *visuomeninės gamybos anarchija*.

II. *Kapitalistinė revoliucija*: Perversmas pramonėje, kuris įvyksta iš pradžių per paprastąją kooperaciją ir manufaktūrą. Ligi šiol išsklaidytų gamybos priemonių koncentracija didelėse dirbtuvėse ir tuo būdu jų pavertimas iš individualinių gamybos priemonių visuomeninėmis — pavertimas, kuris, aplamai imant, nepalietė mainų formos. Senosios pasisavinimo formos lieka galioti. Atsiranda *kapitalistas*: kaip gamybos priemonių savininkas jis pasisavina taip pat ir produktus ir paverčia juos prekėmis. Gamyba pasidaro visuomeninis aktas; bet mainai, o su jais ir produktų pasisavinimas lieka individualiniai aktai, atskirų asmenų aktai: *visuomeninio darbo produktą pasisavina atskiras kapitalistas*. Tai ir yra pagrindinis prieštaravimas, iš kurio kyla visi tie prieštaravimai, kuriuose juda šiuolaikinė visuomenė ir kurie ypač aiškiai išryškėja stambiojoje pramonėje.

a) Gamintojo atskyrimas nuo gamybos priemonių. Darbininko pasmerkimas samdomajam darbui iki gyvos galvos. *Priešingumas tarp proletariato ir buržuazijos.*

b) Auganti prekinę gamybą valdančių dėsnių reikšmė ir stiprėjantis jų veikimas. Nežabota konkurencija. *Prieštaravimas tarp visuomeninės organizacijos kiekviename atskirame fabrike ir visuomeninės anarchijos visoje gamyboje.*

c) Iš vienos pusės — mašinų tobulinimas, kuris dėl konkurencijos virto privalomu dėsniu kiekvienam atskiram fabrikantui ir kuris kartu reiškia nuolat didėjantį darbininkų išstūmimą iš fabrikų: *pramoninės rezervinės armijos atsiradimas.* — Iš antros pusės — neribotas gamybos plėtimas, taip pat virtęs privalomu konkurencijos dėsniu kiekvienam fabrikantui. — Iš abiejų pusių — negirdėtas gamybinių jėgų išsivystymas, pasiūla, kuri viršija paklausą, perprodukcija, rinkų perpildymas, kas dešimtį metų pasikartojančios krizės, ydingasis ratas: *čia — gamybos priemonių ir produktų perteklius, ten* — darbo ir pragyvenimo priemonių neturinčių *darbininkų perteklius.* Bet abu šie gamybos ir visuomeninės gerovės svertai negali susijungti, nes kapitalistinė gamybos forma neleidžia gamybinėms jėgoms veikti, o produktams cirkuliuoti, prieš tai jiems nepavirtus kapitalu, o tam kaip tik ir kliudo jų perteklius. Šis prieštaravimas išauga iki nesąmonės: *gamybos būdas sukyla prieš mainų formą.* Buržuazija pasirodo nesugebanti toliau valdyti savo pačios visuomeninių gamybinių jėgų.

d) Kapitalistai patys iš dalies yra priversti pripažinti visuomeninį gamybinių jėgų pobūdį. Stambiųjų gamybos ir susisiekimo organizmų pavertimas iš pradžių *akcinių bendrovių,* vėliau trestų, o po to ir *valstybės* nuosavybe. Buržuazija pasirodo esanti nereikalinga klasė; visas visuomenines jos funkcijas dabar atlieka samdomieji tarnautojai.

III. *Proletarinė revoliucija,* prieštaravimų išsprendimas: Proletariatas paima viešąją valdžią ir su šios valdžios pagalba slystančias iš buržuazijos rankų visuomenines gamybos priemones paverčia visos visuomenės nuosavybe. Šiuo aktu jis atpalaiduoja gamybos priemones nuo viso to, kas lig šiol sudarė jų, kaip kapitalo, ypatybę, ir suteikia visišką laisvę jų visuomeniniam pobūdžiui pasireikšti. Dabar darosi galima visuomeninė gamyba pagal iš anksto apgalvotą planą. Gamybos išsivystymas daro tolesnį įvairių visuomenės klasių egzistavimą anachronizmu. Tokiu pat laipsniu, kokiu nyksta visuomeninės gamybos anarchija, miršta ir politinis valstybės autoritetas. Žmonės, pasidarę pagaliau savo visuomeninės būties valdovais, tuo pačiu darosi gamtos valdovais, savo pačių valdovais — darosi laisvi.]

Įvykdyti šį pasaulį išvaduojantį žygį yra istorinis šiuolaikinio proletariato pašaukimas. Ištirti istorines šio perversmo sąlygas, o kartu ir pačią jo prigimtį, ir tuo būdu išaiškinti pašauktai įvykdyti tą žygį dabar engiamai klasei jos pačios veikimo sąlygas ir prigimtį — toks yra uždavinys mokslinio socializmo, kuris yra teorinė proletarinio judėjimo išraiška.

III

GAMYBA

Turėdamas galvoje visa, kas aukščiau pasakyta, skaitytojas nesistebės, kad paskutiniame skyriuje išdėstytieji pagrindiniai socializmo bruožai visai neatitinka p. Diuringo skonio. Priešingai. Ponas Diuringas turi išmesti juos į šiukšlyną, prie visų kitų „istorinės ir loginės fantastikos mišinių“, prie „laukinių koncepcijų“, „painių, miglotų teiginių“ ir t. t. Juk jam socializmas anaiptol nėra būtinas istorinio vystymosi rezultatas ir juo mažiau jis yra jam šiurkščiai materialinių, vien tik į pasisotinimą nukreiptų ekonominių dabarties sąlygų rezultatas. Jis žiūri į tai kur kas rimčiau. Jo socializmas yra galutinė paskutinės instancijos tiesa, „natūrali visuomenės sistema“, jo šaknys glūdi „universaliniame teisingumo principe“, ir jei p. Diuringas vis dėlto yra priverstas atsižvelgti į esamą, ligšiolinės nuodėmingos istorijos sukurtą padėtį, kad ją pagerintų, — tai čia tenka veikiau įžvelgti grynojo teisingumo principo nelaimę. Savo socializmą, kaip ir visa kita, p. Diuringas kuria pasitelkęs į pagalbą savo išgarsėjusius du vyrus. Užuot vaidinusios, kaip lig šiol, pono ir tarno vaidmenis, šios dvi marionetės šį kartą įvairumo dėlei vaidina pjesę apie lygiateisiškumą — ir diuringinis socializmas iš esmės yra užbaigtas.

Todėl savaime suprantama, kad periodinės pramonės krizės p. Diuringui anaiptol neturi tos istorinės reikšmės, kurią mes joms turėjome pripažinti. Krizės jam tėra tik atsitiktiniai nukrypimai nuo „normalaus būvio“ ir sudaro, daugiausia, pagrindą „tobulesnei santvarkai išsivystyti“. „Įprastinis būdas“ krizes aiškinti perprodukcija jokiu būdu neatitinka jo „tikslesnio supratimo“ reikalavimų. Beje, toks aiškinimas „gal ir galėtų būti taikomas specialioms krizėms atskirose srityse“. Toks, pavyzdžiui, yra atvejis, kai „knygų rinka prisipildo masiniam pardavimui išleistais veikalais, kurių perspausdinimas staiga paskelbiamas laisvu visiems“. Ponas Diuringas, žinoma, gali ramia sąžine miegoti, būdamas tikras, kad jo nemirtingieji kūriniai niekuomet nesukels tokios pasaulinės nelaimės. Bet didelėse krizėse „praraja tarp prekių atsargų ir jų realizavimo galų gale darosi tokia kritiškai plati“ ne dėl perprodukcijos, o dėl „gyventojų vartojimo atsilikimo... dėl dirbtinai sukurto nepakankamo vartojimo... dėl kliūčių *liaudies poreikiams* (!) natūraliai augti“. Ir tokiai krizių teorijai jam vis dėlto pavyko susirasti pasekėją.

Bet, deja, nepakankamas masių vartojimas, jų vartojimo apribojimas tik tuo, kas yra būtinai reikalinga gyvybei ir giminei palaikyti, — anaiptol nėra naujas reiškinys. Jis egzistuoja nuo to laiko, kai egzistuoja išnaudotojų ir išnaudojamųjų klasės. Net tais istoriniais laikotarpiais, kai masių padėtis buvo ypač palan-

ki, pavyzdžiui, XV amžiaus Anglijoje, jų vartojimas vis dėlto buvo nepakankamas. Savo poreikiams tenkinti jos toli gražu negalėjo naudotis visu savo metinio darbo produktu. Taigi, nepakankamas vartojimas yra nuolatinis istorinis reiškinys per ištisus tūkstantmečius, o krizių metu staiga pasireiškiantis bendras realizavimo sustingimas dėl perprodukcijos pradėjo reikštis tik per paskutinius 50 metų. Ir reikalingas visas vulgarinis-ekonominis p. Diuringo paviršutiniškumas, norint naują koliziją aiškinti ne *nauju* perprodukcijos reiškiniu, bet senu, jau tūkstančius metų pastebimu nepakankamo vartojimo faktu. Tai yra tas pat, jei matematikoje dviejų dydžių, pastovaus ir kintamo, santykio kitėjimas būtų aiškinamas ne tuo, kad keičiasi kintamasis dydis, o tuo, kad pastovusis dydis lieka nepasikeitęs. Nepakankamas masių vartojimas yra visų visuomenės formų, pagrįstų išnaudojimu, vadinasi, ir kapitalistinės visuomenės formos, būtina sąlyga; bet į krizes veda tik kapitalistinė gamybos forma. Vadinasi, nepakankamas masių vartojimas yra viena iš prielaidų krizėms kilti ir vaidina jose seniai pripažintą vaidmenį; bet tai tiek pat mažai mums tepasako apie šiuo metu esamų krizių priežastis, kaip ir apie tai, kodėl jų anksčiau nėra buvę.

Iš viso p. Diuringas apie pasaulinę rinką turi keistą supratimą. Mes matėme, kad jis, kaip tikras vokiečių literatas, iš tikrųjų vykstančias specialias pramonės krizes mėgina išaiškinti tariamųjų krizių Leipcigo knygų rinkoje pavyzdžiu, audrą jūroje — audra stiklinėje vandens. Toliau, jis mano, kad dabartinė kapitalistinė gamyba esanti priversta „suktis su savo prekių realizavimu daugiausia *pačių pasiturinčiųjų klasių rate*“, — tai jam nekliudo vos 16 puslapių toliau, sekant bendra nuomone, pripažinti sprendžiamomis šių laikų pramonės šakomis geležies ir medvilnės pramonę, t. y. kaip tik tokias dvi gamybos šakas, kurių produktai daugiau už visų kitų šakų produktus yra skiriami masiniam vartojimui ir kurių tik visai menkutę dalelę tesuvartoja pasiturinčios klasės. Kokį bepaimtume p. Diuringo samprotavimą, mes neberandame nieko kito, kaip tik tuščius, prieštaravimų pilnus plepalus apie šį bei tą. Bet paimkime pavyzdį iš medvilnės pramonės. Palyginti nedideliame Oldhemo mieste — viename iš tuzino aplink Mančesterį esančių medvilnės gamybos miestų, kurių gyventojų skaičius siekia 50 000—100 000 žmonių, — viename šiame atskirai paimtame mieste per ketverius metus, nuo 1872 iki 1875 metų, vien tik 32-jį numerį verpiančių verpsčių skaičius padidėjo nuo $2^1/_2$ iki 5 milijonų; tuo būdu tik viename, ir tai vidutinio didumo, Anglijos mieste tik vieną numerį verpia tiek verpsčių, kiek jų yra visoje Vokietijos medvilnės pramonėje, įskaitant ir Elzasą. Turint galvoje, kad kitų Anglijos ir Škotijos medvilnės pramonės šakų ir centrų

gamyba maždaug tiek pat išsiplėtė, reikalinga geroka „gilaus ir nuodugnaus“ akiplėšiškumo dozė, norint dabartinį bendrą sustingimą medvilnės verpalų bei audinių realizavimo srityje aiškinti nepakankamu Anglijos liaudies masių vartojimu, o ne Anglijos medvilnės pramonės fabrikantų gamybos perprodukcija [1].

Bet gana. Negalima ginčytis su žmonėmis, kurie politinės ekonomijos srityje yra tokie nemokšos, kad Leipcigo knygų rinką aplamai laiko rinka šiuolaikinės industrijos prasme. Todėl mes tik tiek tenurodysime, kad paskesniuose savo samprotavimuose p. Diuringas apie krizes neįstengia pasakyti mums nieko kito, kaip tik tai, kad čia esanti „įprastinė smarkaus įtempimo ir suglebimo kaita“, kad besaikė spekuliacija „vyksta ne vien dėl neplaningo privatinių įmonių susitelkimo“, bet kad „prie pasiūlos pertekliaus atsiradimo priežasčių reikia priskirti taip pat ir atskirų įmonininkų neapdairumą ir nepakankamą privatinį atsargumą“. Bet kas gi, antra vertus, yra neapdairumo ir nepakankamo privatinio atsargumo „atsiradimo priežastis“? Ir vėl tas pats kapitalistinės gamybos neplaningumas, kuris pasireiškia neplaningu privatinių įmonių susitelkimu. Ekonominio fakto vertimą į moralinių priekaištų kalbą laikyti naujos priežasties atradimu — tai taip pat yra gana didelis „neapdairumas“.

Tuo baigsime apie krizes. Po to, kai pirmesniame skyriuje mes nustatėme krizių neišvengiamumą, kurį sukelia kapitalistinis gamybos būdas, ir nurodėme jų, kaip paties šio gamybos būdo krizių, kaip prievartinių visuomeninio perversmo įrankių, reikšmę, — po viso to nėra reikalo daugiau kalbėti, norint atremti paviršutiniškas p. Diuringo pažiūras nagrinėjamu klausimu. Pereisime prie jo teigiamosios kūrybos, prie jo „natūraliosios visuomenės sistemos“.

Šią sistemą, pagrįstą „universaliniu teisingumo principu“ ir tuo būdu išlaisvintą nuo bet kokio būtinumo skaitytis su įkyriais materialiniais faktais, sudaro federacija ūkinių komunų, tarp kurių yra „kilnojimosi laisvė ir privalomas naujų narių priėmimas pagal tam tikrus įstatymus ir administracines normas“. Pati ūkinė komuna pirmiausia yra „visaapimantis pasaulinės-istorinės reikšmės schematizmas“ ir toli pralenkia, sakysime, kažkokio Markso „klaidingus pusinumus“. Toji komuna reiškia „bendruomenę asmenų, kurie, turėdami viešąją teisę valdyti tam tikrą žemės plotą ir gamybinių įmonių grupę, yra susijungę bendram veikimui ir bendram dalyvavimui pajamose“. Viešoji teisė yra „teisė į daiktą... *grynai publicistinės pažiūros į gamtą*

---

[1] Krizių aiškinimas nepakankamu vartojimu yra kilęs iš Sismondžio, kurio veikaluose tas aiškinimas dar turi šiokią tokią prasmę. Iš Sismondžio šį aiškinimą pasiėmė Rodbertus, o p. Diuringas, savo ruožtu, nusirašė jį iš Rodbertaus, suteikdamas jam, savo papratimu, lėkštą pobūdį. [*Engelso pastaba.*]

ir į gamybinius santykius prasme". Ką tai turi reikšti, tegul laužo sau galvas būsimieji ūkinės komunos teisininkai, o mes atsisakome nuo bet kokio mėginimo šia kryptimi. Iš p. Diuringo mes sužinome tik tai, kad ši teisė anaiptol nėra tolygi „korporacinei darbininkų draugijų nuosavybei", kuri nepašalina tarpusavio konkurencijos ir net samdomojo darbo išnaudojimo. Ir čia prabėgomis užsimenama apie tai, kad „bendrosios nuosavybės idėja", kuri aptinkama taip pat ir Markso veikaluose, esanti, „švelniai kalbant, neaiški ir abejotina, nes šis ateities supratimas visuomet atrodo taip, tarsi jis tereikštų tik korporacinę atskirų darbininkų grupių nuosavybę". Čia mes vėl susiduriame su p. Diuringui taip įprastu „niekingu" klastojimo „metodu", „kurio vulgariam pobūdžiui" (kaip jis pats sako) „pilnai tiktų tik vulgarus žodis — šlykštus"; tai yra toks pat iš piršto išlaužtas melas, kaip ir kitas p. Diuringo prasimanymas, kad bendroji nuosavybė Marksui esanti „individualinė ir tuo pačiu metu visuomeninė nuosavybė".

Šiaip ar taip, viena yra aišku: publicistinė tam tikros ūkinės komunos teisė į jos gamybos priemones yra išimtinė nuosavybės teisė, bent kiekvienos kitos ūkinės komunos atžvilgiu, o taip pat visos visuomenės ir valstybės atžvilgiu. Bet ši teisė negali turėti galimybės „izoliuotis... nuo išorinio pasaulio... nes tarp įvairių ūkinių komunų yra kilnojimosi laisvė ir privalomas naujų narių priėmimas pagal tam tikrus įstatymus ir administracines normas... panašiai... kaip dabartinis priklausymas kuriam nors politiniam organizmui arba dalyvavimas ūkiniuose bendruomenės reikaluose". Vadinasi, bus turtingų ir neturtingų ūkinių komunų, ir jų sulyginimas vyks gyventojams stojant į turtingąsias komunas ir jiems pasitraukiant iš neturtingųjų komunų. Tuo būdu p. Diuringas, norėdamas pašalinti konkurenciją dėl produktų tarp atskirų komunų, organizuojant prekybą nacionaliniu mastu, ramiausiai palieka egzistuoti konkurenciją dėl gamintojų. Daiktai išimti iš konkurencijos sferos, o žmonės palikti priklausomi nuo jos.

Tačiau tai dar toli gražu nepaaiškina mums „publicistinės teisės". Dviem puslapiais toliau p. Diuringas mums pareiškia: prekybinė komuna siekia „visų pirma tiek pat toli, kaip ir toji politinė-visuomeninė sritis, kurios gyventojai yra sujungti į vieną teisinį subjektą ir kaip tokie turi teisę valdyti visuomenines žemes, gyvenamus namus ir gamybinį aparatą". Vadinasi, valdymo teisė vis dėlto priklauso ne atskirai komunai, o visai nacijai. „Viešoji teisė", „teisė į daiktą", „publicistinė pažiūra į gamtą" ir pan., — visa tai ne tik, „švelniai kalbant, neaišku ir abejotina", bet ir tiesiog sau prieštarauja. Iš tikrųjų mes turime prieš save — bent tiek, kiek kiekviena atskira ūkinė komuna yra taip pat teisinis subjektas, — „individualinę ir tuo pačiu metu

visuomeninę nuosavybę"; todėl šią „miglotą dvilypę formą" galima rasti ir vėl tik pas patį p. Diuringą.

Šiaip ar taip, ūkinė komuna valdo savo darbo priemones gamybos tikslams. Kaipgi vyksta toji gamyba? Sprendžiant iš to, ką mums sako p. Diuringas, ji vyksta visai po senovei, tik su tuo skirtumu, kad kapitalisto vietą dabar užėmė komuna. Geriausiu atveju mes dar sužinome, kad tik nuo šiol kiekvienas gali laisvai pasirinkti profesiją ir kad nustatoma visiems lygi darbo prievolė.

Visos ligšiolinės gamybos pagrindinę formą sudaro darbo pasidalijimas, iš vienos pusės, visuomenėje, iš antros — kiekvienoje atskiroje gamybinėje įmonėje. Kaipgi žiūri į darbo pasidalijimą diuringinis „socialitetas"?

Pirmasis stambus visuomeninis darbo pasidalijimas yra miesto atsiskyrimas nuo kaimo. Šis antagonizmas, p. Diuringo nuomone, „dėl pačios dalykų prigimties yra nepašalinamas". Tačiau, „aplamai imant, ne visai teisinga yra nuomonė, kad prarajos tarp žemdirbystės ir industrijos... neįmanoma užpildyti. Faktiškai jau dabar yra tam tikras perėjimo tarp jų tolydumas, kuris ateityje žada pasidaryti žymiai didesnis". Pavyzdžiui, į žemdirbystę ir žemės ūkį jau prasiskverbė dvi pramonės šakos: „pirma, degtinės varymas ir, antra, runkelinio cukraus gamyba... o spirito gamybos reikšmė yra tokia didelė, kad ji greičiau mažinama, negu perdedama". Ir „jei dėl kurių nors atradimų pasirodytų galima tiek padidinti pramonės šakų skaičių, kad prireiktų lokalizuoti gamybą kaime ir ją betarpiškai surišti su žaliavų gamyba", tai tuo pačiu būtų susilpnintas priešingumas tarp miesto ir kaimo ir „sudarytas plačiausias pagrindas civilizacijai vystytis". Beje, „kažkas panašaus gali atsirasti ir kitokiu keliu. Be techninės būtinybės, vis didesnę reikšmę įgauna socialiniai poreikiai, ir kai šie pastarieji įgaus lemiamą įtaką įvairių žmogaus veiklos rūšių grupavimui, tuomet jau nebebus galima nepaisyti tos naudos, kurią duoda sistemingas glaudus ryšys tarp kaimo darbų ir veiklos, susijusios su techniniu produktų perdirbimu".

Bet štai ūkinėje komunoje iškyla kaip tik socialinių poreikių klausimas. Ar nepaskubės ji tokiu atveju pilnutinai išnaudoti minėtą žemdirbystės sujungimo su industrija naudą? Ponas Diuringas, žinoma, su įprastu jam nuodugnumu nedelsdamas praneš mums, kaip jis „tiksliau supranta" ūkinės komunos pažiūrą į šį klausimą? Bet skaitytojas, taip manydamas, žiauriai apsiviltų. Aukščiau pateiktos skystos ir bejėgės banalybės, kurios visą laiką sukasi aplink Prūsų krašto teisės veikimo sferoje esantį degtinės varymą ir runkelinio cukraus gamybą, — štai ir viskas, ką p. Diuringas įstengia mums pasakyti klausimu dėl priešingumo tarp miesto ir kaimo dabartyje ir ateityje.

Pereisime prie darbo pasidalijimo detalių. Čia p. Diuringas jau kiek „tikslesnis". Jis kalba apie „asmenį, kuris turi atsidėti *išimtinai vienos* rūšies veiklai". Jei kalbama apie kurios nors naujos gamybos šakos įvedimą, tai čia klausimą tesudaro tiesiog tai, ar galima kuriuo nors būdu sukurti tam tikrą skaičių *būtybių*, kurios *pasiskirtų vienos rūšies produktų gamybai*, taip pat ar galima sukurti joms reikalingą vartojimą (!). Bet kuri gamybos šaka socialitete „*nepareikalaus* didelės *gyventojų* masės *darbo*". Ir socialitete taip pat bus „*ekonominės kategorijos*" žmonių, kurie „skirsis savo gyvenimo būdu". Tuo būdu gamybos sferoje viskas lieka daugiau ar mažiau po senovei. Tiesa, p. Diuringas pripažįsta, kad lig šiol visuomenėje viešpatauja „ydingas darbo pasidalijimas", bet kuo jis pasireiškia ir kuo jis bus pakeistas ūkinėje komunoje, apie tai mes sužinome tik štai ką: „Kai dėl paties darbo pasidalijimo klausimo, tai, kaip mes jau minėjome, jis gali būti laikomas išspręstu, jei bus atsižvelgiama į skirtingas gamtos sąlygas ir skirtingus asmeninius gabumus". Greta gabumų turės reikšmės ir asmeniškas polinkis: „siekimas pereiti prie tokių veiklos rūšių, kurios reikalauja didesnių gabumų ir daugiau parengiamojo pasiruošimo, remsis vien tik polinkiu į atitinkamą užsiėmimą ir malonumu, *gaunamu vykdant kaip tik šį ir jokį kitą dalyką*" (vykdyti dalyką!). Tuo būdu socialitete bus paskatintas lenktyniavimas, „pati gamyba sukels tam tikrą susidomėjimą, ir atbukusi amatininkystė, kuri gamybą vertina tik kaip priemonę pelnui gauti, nebeteks savo didžiulės įtakos visuomeniniams santykiams".

Kiekvienoje visuomenėje su gaivališkai vykstančiu gamybos vystymusi, — o šiuolaikinė visuomenė kaip tik tokia ir yra, — ne gamintojai viešpatauja gamybos priemonėms, bet gamybos priemonės viešpatauja gamintojams. Tokioje visuomenėje kiekvienas naujas gamybos svertas neišvengiamai pavirsta nauja priemone, su kurios pagalba gamybos priemonės pavergia gamintojus. Tai pirmiausia liečia tą gamybos svertą, kuris iki pat stambiosios industrijos atsiradimo buvo galingiausias, — darbo pasidalijimą. Jau pirmas didysis darbo pasidalijimas — miesto atsiskyrimas nuo kaimo — pasmerkė kaimo gyventojus tūkstantmetiniam surambėjimui, o miestiečius — tam, kad kiekvieną jų pavergtų specialus jo amatas. Jis panaikino kaimo gyventojų dvasinio vystymosi ir miestiečių fizinio vystymosi pagrindą. Jei valstietis įvaldo žemę, o miesto amatininkas — savo amatą, tai tokiu pat laipsniu žemė įvaldo valstietį, o amatas — amatininką. Kartu su darbo pasidalijimu suskyla į dalis ir pats žmogus. Kurios nors vienos veiklos išvystymui paaukojami visi kiti fiziniai ir dvasiniai sugebėjimai. Šis žmogaus luošinimas didėja tokiu pat mastu, kokiu didėja ir darbo pasidalijimas, kuris savo aukščiausią išsivystymą pasiekia manufaktūroje.

Manufaktūra suskaldo amatą į jo atskiras dalines operacijas, priskiria kiekvieną iš jų atskiram darbininkui kaip jo gyvenimo profesiją ir tuo būdu pririša jį iki gyvos galvos prie tam tikros dalinės funkcijos ir prie atitinkamo darbo įrankio. „Manufaktūra darbininką suluošina, dirbtinai ugdydama jame tik vienpusišką įgudimą ir slopindama visus jo gamybinius polinkius ir gabumus... pats individas padalijamas, paverčiamas automatiniu tam tikro dalinio darbo įrankiu“ (*Marksas*)[1] — įrankiu, kuris daugeliu atvejų savo tobulybę pasiekia tik visišku fiziniu bei dvasiniu darbininko suluošinimu. Mašininėje gamyboje, stambiojoje industrijoje darbininkas liaujasi buvęs net mašina ir degraduojamas iki paprasto jos priedėlio vaidmens. „Specialybė iki gyvos galvos — valdyti dalinį įrankį pavirsta specialybe iki gyvos galvos — tarnauti dalinei mašinai. Mašina piktnaudžiaujama tam, kad darbininkas jau nuo pat vaikystės būtų paverstas dalinės mašinos dalimi“ (*Marksas*)[2]. Ir ne tik darbininkai, bet ir juos tiesiog ar netiesiog išnaudojančios klasės dėl darbo pasidalijimo taip pat pasirodo esančios savo veiklos įrankių vergai; tuščiadvasis buržua — savo paties kapitalo ir savo paties troškimo pelnytis vergas; teisininkas pavergtas savo sukaulėjusių teisinių pažiūrų, kurios jį valdo kaip savarankiška jėga; „išsimokslinusios klasės“ aplamai pavergtos įvairių vietinio ribotumo ir vienašališkumo formų, jų pačių fizinio bei dvasinio trumparegiškumo, savo suluošinimo vienai kuriai specialybei pritaikytu auklėjimu ir savo prisirišimu iki gyvos galvos prie tos pačios specialybės — net ir tuomet, kai toji specialybė yra grynas dykinėjimas.

Jau utopistai gerai suprato darbo pasidalijimo pasekmes, matė, kad, iš vienos pusės, luošinamas darbininkas, o iš antros — pati darbinė veikla, kuri suvedama į tai, kad darbininkas per visą savo gyvenimą vienodai, mechaniškai kartoja vieną ir tą pačią operaciją. Ir Ouenas ir Furjė reikalavo panaikinti priešingumą tarp miesto ir kaimo, kaip pirmą ir pagrindinę sąlygą visai senajai darbo pasidalijimo sistemai panaikinti. Jų abiejų nuomone, gyventojai turi būti suskirstyti šalyje grupėmis po 1 600—3 000 žmonių; kiekviena grupė apgyvendinama savo teritorijos centre didžiuliuose rūmuose ir veda bendrą namų ūkį. Ir nors Furjė vietomis kalba apie miestus, tačiau patys šie miestai susideda vos iš keturių ar penkių tokių rūmų, pastatytų vienas greta kito. Abiejų nuomone, kiekvienas visuomenės narys verčiasi ir žemdirbyste ir pramone. Furjė svarbiausią vaidmenį pramonėje skiria amatui ir manufaktūrai, Ouenas, priešingai, — stambiajai pramonei, ir jis jau reikalauja pritaikyti garo jėgą ir mašinas

[1] Žr. „Kapitalas“, I t., Vilnius, 1957, 323 psl. *Red.*
[2] Žr. Ten pat, 377 psl. *Red.*

taip pat ir namų ūkio darbams. Bet abu jie reikalauja, kad žemdirbystėje ir pramonėje būtų kiek galima didesnė darbų kaita atskiram asmeniui ir kad, sutinkamai su tuo, jaunuomenė auklėjimu būtų ruošiama kiek galint visapusiškesnei techninei veiklai. Abiejų nuomone, žmogus turi visapusiškai vystyti savo sugebėjimus visapusiška praktine veikla, ir darbas vėl turi susigrąžinti prarastą dėl savo pasidalijimo patrauklumą — visų pirma įvedus nurodytą darbų kaitą ir ją atitinkantį neilgai tetrunkantį „seansą" (panaudojant Furjės terminą), skiriamą kiekvienam atskiram darbui. Abu minėtieji utopistai stovi neišmatuojamai aukščiau p. Diuringo paveldėtos išnaudotojų klasių galvosenos, pagal kurią priešingumas tarp miesto ir kaimo negalįs būti pašalintas dėl pačios dalykų prigimties. Pagal šią pasigailėjimo vertą, ribotą galvoseną tam tikras „būtybių" skaičius turi būti visais atvejais pasmerktas gaminti *vieną* daiktų rūšį: tuo būdu norima įamžinti žmonių „ekonomines kategorijas", kurios skiriasi savo gyvenimo būdu, — žmonių, jaučiančių malonumą, kad jie vykdo tik šį ir jokį kitą dalyką, kurie tuo būdu yra taip žemai nusmukę, kad *džiaugiasi* savo pavergimu, savo pavirtimu vienpusiška būtybe. Palyginti su pagrindinėmis mintimis, išreikštomis net drąsiausiose „idioto" Furjės fantazijose, palyginti net su skurdžiausiomis „šiurkštaus, blankaus ir skurdaus" Oueno idėjomis, p. Diuringas, kuris pats dar visas tebėra darbo pasidalijimo vergovėje, tėra tik pasipūtęs nykštukas.

Įvaldžiusi visas gamybos priemones visuomeniškai planingo jų pritaikymo tikslams, visuomenė panaikins dabar esančią padėtį, kai žmones pavergia jų pačių gamybos priemonės. Savaime suprantama, kad visuomenė negali išsilaisvinti, neišlaisvindama ir kiekvieno atskiro žmogaus. Vadinasi, senasis gamybos būdas turi būti iš pagrindų pakeistas, o ypač turi išnykti senasis darbo pasidalijimas. Į jo vietą turi stoti tokia gamybos organizacija, kurioje, iš vienos pusės, niekas negalėtų suversti kitam savo dalies dalyvavimo gamybiniame darbe, toje natūralinėje žmogaus egzistavimo sąlygoje, ir kurioje, iš antros pusės, gamybinis darbas, užuot buvęs priemone žmonėms pavergti, pasidarytų priemone jiems išlaisvinti, suteikdamas kiekvienam galimybę visomis kryptimis vystyti ir veiksmingai reikšti visus savo sugebėjimus, tiek fizinius, tiek ir dvasinius, — vadinasi, kurioje gamybinis darbas iš sunkios naštos pavirstų malonumu.

Visa tai šiuo metu jau anaiptol nėra fantazija ir ne geraširdiškas pageidavimas. Šiuolaikinio gamybinių jėgų išsivystymo sąlygomis pakanka jau to gamybos padidėjimo, kurį sukels pats gamybinių jėgų suvisuomeninimo faktas, pakanka vien pašalinti dėl kapitalistinio gamybos būdo kylančius sunkumus bei kliūtis, produktų ir gamybos priemonių eikvojimą, kad, visiems

dalyvaujant darbe, kiekvieno žmogaus darbo laikas būtų sutrumpintas iki nežymaus, pagal dabartinį supratimą, masto.

Lygiai taip pat senosios darbo pasidalijimo sistemos panaikinimas anaiptol nėra reikalavimas, kuris gali būti įgyvendintas tik darbo našumo sąskaita. Priešingai, stambiosios pramonės dėka jis pasidarė pačios gamybos sąlyga. „Mašininė gamyba panaikina būtinumą manufaktūriškai įtvirtinti darbininkų grupių paskirstymą tarp įvairių mašinų tuos pačius darbininkus visam laikui pritvirtinant prie tų pačių funkcijų. Kadangi fabriko judėjimas, paimtas kaip visuma, priklauso ne nuo darbininko, bet nuo mašinos, tai nuolatinė personalo kaita gali vykti nesukeldama darbo proceso pertraukų... Pagaliau tai, kad žmogus jaunystėje labai greitai išmoksta dirbti prie mašinos, savo ruožtu šalina reikalą ugdyti specialią išimtinai mašininių darbininkų kategoriją“ [1]. Bet tuo metu, kai kapitalistinis mašinų pritaikymo būdas yra priverstas ir toliau palikti senąjį darbo pasidalijimą su jo sustingusiomis dalinėmis funkcijomis, nors techniniu požiūriu jis pasidarė nebereikalingas, — prieš šį anachronizmą sukyla pati mašininė gamyba. Techninė stambiosios industrijos bazė yra revoliucinga. „Mašinomis, cheminiais procesais ir kitais metodais ji nuolat daro perversmus techninėje gamybos bazėje, o kartu ir darbininkų funkcijose ir visuomeninėse darbo proceso kombinacijose. Tuo ji tiek pat nuolat revoliucionizuoja darbo pasidalijimą visuomenės viduje ir nenutrūkstamai permeta kapitalo masės ir darbininkų mases iš vienos gamybos šakos į kitą. Todėl stambiosios pramonės prigimtis sąlygoja darbo keitimą, funkcijų judėjimą, visapusišką darbininko judrumą... Mes matėme, kaip šis absoliutus prieštaravimas... audringai pasireiškia nenutrūkstamomis darbininkų klasės hekatombomis, besaikiu darbo jėgų eikvojimu ir nuniokojimais, susijusiais su visuomenine anarchija. Tai — neigiamoji pusė. Bet jei darbo keitimas dabar skinasi sau kelią tik kaip nenugalimas gamtos dėsnis ir su akla griaunamąja jėga, būdinga gamtos dėsniui, kuris visur susiduria su kliūtimis, tai, iš antros pusės, pati stambioji pramonė savo katastrofomis darbo keitimo, vadinasi, ir kiek galint didesnio darbininkų daugiapusiškumo pripažinimą daro gyvybės ar mirties klausimu, visuotiniu visuomeninės gamybos dėsniu, kurio normaliam veikimui turi būti pritaikyti santykiai. Kaip gyvybės ar mirties klausimą ji kelia tai, kad baisi padėtis nelaimingų rezervinių gyventojų darbininkų, kurie laikomi atsargai kintantiems išnaudotojiškiems kapitalo poreikiams, būtų pakeista absoliučiu žmogaus tinkamumu kintantiems darbo poreikiams; kad dalinis darbininkas, paprastas tam tikros dalinės visuomeninės funkcijos vykdytojas, būtų pakeistas visapusiškai

[1] Žr. „Kapitalas“, I t., Vilnius, 1957, 376 psl. *Red.*

išsilavinusiu individu, kuriam įvairios visuomeninės funkcijos tėra vienas kitą pakeičiantieji veikimo būdai" (Marksas, „Kapitalas")[1].

Išmokiusi mus techniniais tikslais paversti daugiau ar mažiau visur įvykdomą molekulių judėjimą masių judėjimu, stambioji industrija žymia dalimi išlaisvino pramoninę gamybą iš vietinių rėmų. Vandens jėga buvo susijusi su tam tikra vietove, garo jėga yra laisva. Jei vandens jėga būtinai yra susijusi su kaimu, tai garo jėga anaiptol nebūtinai yra susijusi su miestu. Kapitalistinis garo jėgos pritaikymas sutelkia ją daugiausia miestuose ir fabrikų kaimus paverčia fabrikų miestais. Bet tuo pačiu jis pakerta normalios gamybos eigos sąlygas. Pirmasis garo mašinos reikalavimas ir svarbiausias beveik visų stambiosios pramonės šakų reikalavimas — tai palyginti švarus vanduo. Tuo tarpu fabrikų miestas kiekvieną vandenį paverčia dvokiančiomis srutomis. Todėl, kadangi koncentracija miestuose yra pagrindinė kapitalistinės gamybos sąlyga, tai kiekvienas atskiras pramoninis kapitalistas nuolatos stengiasi savo įmonę iš didelių šios koncentracijos neišvengiamai sukuriamų miestų perkelti į kaimiškas gamybos sąlygas. Šį procesą galima detaliai išstudijuoti Lankaširo ir Jorkširo tekstilės pramonės rajonuose; kapitalistinė stambioji pramonė tolydžio sukuria naujus didmiesčius tuo, kad ji nuolat metasi iš miesto į kaimą. Tas pat vyksta metalo apdirbimo pramonės rajonuose, kur tuos pačius rezultatus sukelia iš dalies kitos priežastys.

Panaikinti šį naują ydingąjį ratą, šį vis naujai atsirandantį šiuolaikinės pramonės prieštaravimą, ir vėl tegalima tik panaikinant kapitalistinį jos pobūdį. Tik tokia visuomenė, kuri gali harmoningai suderinti gamybines jėgas pagal vieningą bendrą planą, gali leisti pramonei išsidėstyti visoje šalyje taip, kaip tai yra patogiausia jai vystytis ir išsilaikyti, o taip pat ir kitiems gamybos elementams vystytis.

Tuo būdu priešingumo tarp miesto ir kaimo panaikinimas ne tik yra galimas, — jis pasidarė tiesiogine būtinybe pačiai pramoninei gamybai, kaip ir žemės ūkio gamybai, ir, be to, jis yra būtinas visuomeninės higienos sumetimais. Tik sujungiant miestą su kaimu galima bus pašalinti dabartinį oro, vandens ir dirvos nuodijimą, tik šia sąlyga šiandien miestuose skurstančios gyventojų masės galės pasiekti tokią padėtį, kad jų atmatos, užuot kėlusios ligas, bus panaudojamos kaip trąša žemės ūkyje.

Kapitalistinė pramonė jau pasidarė palyginti nepriklausoma nuo siaurų vietinės jai reikalingų žaliavų gamybos rėmų. Tekstilės pramonė perdirba daugiausia importuojamas žaliavas.

[1] Žr. „Kapitalas", I t., Vilnius, 1957, 433—435 psl. *Red.*

Ispanijos geležies rūda perdirbama Anglijoje ir Vokietijoje, Ispanijos ir Pietų Amerikos vario rūda — Anglijoje. Kiekvienas akmens anglies baseinas aprūpina kuru pramonę toli už savo ribų, iš metų į metus apimdamas vis didėjančią sritį. Visu Europos pajūriu garo mašinos varomos angliška akmens anglimi, vietomis — vokiška ir belgiška. Visuomenė, išlaisvinta nuo kapitalistinės gamybos pančių, gali nueiti šia kryptimi dar daug toliau. Išauginusi naują kartą visapusiškai išsilavinusių gamintojų, kurie supranta mokslinius visos pramoninės gamybos pagrindus ir kurių kiekvienas praktiškai nuo pradžios iki galo išstudijavo visą eilę gamybos šakų, visuomenė tuo pačiu sukuria naują gamybinę jėgą, kuri su kaupu atsvers darbą, susijusį su žaliavų ir kuro pervežimu iš tolimesnių vietų.

Vadinasi, atotrūkio tarp miesto ir kaimo panaikinimas anaiptol nėra utopija taip pat ir kiek galint lygesnio stambiosios pramonės išdėstymo po visą šalį požiūriu. Žinoma, stambieji miestai yra toks mūsų paveldėtas iš civilizacijos palikimas, kuriuo nusikratyti prireiks daug laiko ir pastangų. Bet jie turi būti pašalinti — ir bus pašalinti, nors tai būtų ir labai ilgas procesas. Koks bebūtų Prūsijos—Vokietijos imperijos likimas, Bismarkas gali gulti į karstą su išdidžiu įsitikinimu, kad mėgiamiausias jo troškimas, didmiesčių išnykimas, tikrai išsipildys.

O dabar galima tinkamai įvertinti vaikišką p. Diuringo supratimą, kad visuomenė galinti paimti savo valdžion visą gamybos priemonių visumą, iš pagrindų nepakeisdama senojo gamybos būdo ir visų pirma nepašalindama senojo darbo pasidalijimo; kad uždavinys galįs būti pripažintas išspręstu, jei tik „bus atsižvelgiama į gamtos sąlygas ir asmeniškus gabumus". Bet čia ištisos būtybių masės liks po senovei prirakintos prie kurios nors *vienos* produktų rūšies gamybos, didelės „gyventojų masės" bus užimtos kurioje nors vienoje gamybos šakoje, ir žmonija, kaip ir lig šiol, dalinsis į tam tikrą skaičių įvairiu būdu suluošintų „ekonominių kategorijų", kokiomis dabar yra „karutininkai" ir „architektai". Išeina, kad visuomenė, aplamai paėmus, turi pasidaryti gamybos priemonių šeimininke tik tam, kad kiekvienas atskiras visuomenės narys liktų savo gamybos priemonių vergas, turėdamas tik teisę pasirinkti *tam tikrą* savo pavergimo įrankį. Teatkreipia skaitytojas taip pat dėmesį į tai, kaip p. Diuringas atotrūkį tarp miesto ir kaimo skelbia „dėl pačios dalykų prigimties nepašalinamu", teprileisdamas šiuo atžvilgiu tik menkutį paliatyvą specifiškai prūsiškose, pagal tarpusavio ryšį, gamybos šakose — degtinės varyme ir runkelinio cukraus gamyboje; kaip pramonės išdėstymą po visą šalį jis daro priklausomą nuo būsimų atradimų ir nuo *priverstinės* būtinybės pramoninę gamybą betarpiškai sieti su žaliavų gavyba — žaliavų, kurios

jau dabar sunaudojamos vis didėjančiame atstume nuo jų kilmės vietos, — ir kaip jis, pagaliau, mėgina pridengti savo užnugarį tvirtinimu, kad socialiniai poreikiai galų gale vis dėlto privesią prie žemdirbystės sujungimo su industrija, net *priešingai* ekonominiams sumetimams, tarytum tuo būtų daroma ekonominė auka!

Revoliuciniai elementai, kuriems teks pašalinti senąjį darbo pasidalijimą, o kartu su tuo ir atotrūkį tarp miesto ir kaimo, ir įvykdyti perversmą visoje gamyboje, užuomazgine forma jau slypi šiuolaikinės stambiosios industrijos gamybos sąlygose ir kliūtį tolesniam jų vystymuisi sudaro tik dabartinis kapitalistinis gamybos būdas. Bet norint tai suprasti, reikia, žinoma, turėti kiek platesnį akiratį, negu Prūsijos krašto teisės veikimo sritis, kur degtinė ir runkelinis cukrus yra lemiamieji industrijos produktai ir kur apie prekybos krizes sprendžiama iš padėties knygų rinkoje. Tam reikia tikrąją stambiąją industriją pažinti iš jos istorinio išsivystymo ir šiuolaikinės tikrosios jos būklės kaip tik toje šalyje, kuri yra jos tėvynė ir vienintelė vieta, kurioje ji pasiekė savo klasikinį išsivystymą. Tuomet niekam, žinoma, neateis į galvą koneveikti šiuolaikinį mokslinį socializmą ir žeminti jį iki *specifiškai prūsiškojo* p. Diuringo *socializmo*.

IV

PASKIRSTYMAS

Mes jau esame matę aukščiau, kaip Diuringo politinė ekonomija suvedama į teiginį: kapitalistinis *gamybos* būdas yra visiškai geras ir gali būti paliktas, bet kapitalistinis *paskirstymo* būdas yra niekam tikęs ir turi išnykti. Dabar mes įsitikinome, kad diuringinis „socialitetas" yra ne kas kita, kaip šio teiginio įgyvendinimas fantazijoje. Iš tikrųjų, p. Diuringas neranda beveik jokių trūkumų kapitalistinės visuomenės gamybos būde, kaip tokiame, jis nori palikti pirmesnįjį darbo pasidalijimą visais esminiais bruožais ir todėl nieko aiškaus negali pasakyti ir apie gamybą jo projektuojamoje ūkinėje komunoje. Žinoma, gamyba yra sritis, kurioje mes turime reikalą su apčiuopiamais faktais, ir „racionali fantazija" savo laisvos sielos polėkiui gali suteikti čia tik visai menką erdvę, nes pavojus susikompromituoti yra perdaug didelis. Kitas reikalas — paskirstymas, kuris, p. Diuringo nuomone, neturi jokio ryšio su gamyba ir kurį nulemia ne gamyba, bet paprastas valios aktas: jis yra tarsi pačios apvaizdos skirtas veikimo laukas p. Diuringo „socialinei alchemijai".

Visiems vienodą prievolę dalyvauti gamyboje atitinka vienoda teisė į vartojimą, kuris yra organizuoto pobūdžio tiek

ūkinėje, tiek ir prekybinėje komunoje, apimančioje visą eilę ūkinių komunų. Čia „darbas išmainomas į kitą darbą pagal vienodo vertinimo principą... Atliktas darbas ir tai, kas duodama už jį mainais, čia sudaro tikrai lygius darbo kiekius". Ir, be to, šis „žmogaus jėgų sulyginimas" galioja „nepriklausomai nuo to, kiek atskiri asmenys pagamino produktų, daugiau ar mažiau, ir *net* tuo atveju, kai jie atsitiktinai *nieko* nepagamino", nes kiekvieną dalyką, jeigu jis pareikalauja laiko ir jėgų, — vadinasi, ir žaidimą kėgliais, ir pasivaikščiojimą, — galima laikyti atliktu darbu. Bet šie mainai vyksta ne tarp atskirų asmenų, nes bendruomenė yra visų gamybos priemonių, vadinasi, ir visų produktų savininkas; šie mainai vyksta, iš vienos pusės, tarp kiekvienos ūkinės komunos ir atskirų jos narių, o iš antros — tarp įvairių ūkinių ir prekybinių komunų. „Juk atskiros ūkinės komunos savo pačių ribose smulkiąją prekybą pakeis visiškai planingu produktų realizavimu". Lygiai taip pat bus organizuota plataus masto prekyba. „Todėl laisvos ūkinės visuomenės sistema... lieka stambia mainų įstaiga, kurios priemonės vykdomos tauriųjų metalų teikiamais pagrindais. Šios pagrindinės savybės neišvengiamo būtinumo supratimas skiria mūsų schemą nuo visų tų miglotų pažiūrų, kurių yra primaišyta net racionaliausiose dabar paplitusių socialistinių pažiūrų formose".

Besivadovaudama šių mainų interesais, ūkinė komuna, kaip pirmasis visuomeninio produkto pasisavintojas, turi „kiekvienai daiktų rūšiai" nustatyti „vienodą kainą", atitinkančią gamybos kaštų vidurkį. „Tą vaidmenį, kurį šiuo metu vaidina... vertei ir kainai nustatyti vadinamoji gamybos savikaina, vaidins (socialitete)... reikalingų darbo kiekių apskaičiavimas. Šis apskaičiavimas, kuris sutinkamai su principu, pripažįstančiu kiekvienam asmeniui lygias teises taip pat ir ūkio srityje, gali būti, galiausiai, suvedamas į priklausomybę nuo dalyvavusių darbe asmenų skaičiaus, kartu bus pagrindas nustatyti kainų santykiui, tuo pačiu metu atitinkančiam natūralius gamybos santykius ir visuomeninę realizavimo teisę. Tauriųjų metalų gamyba ir tuomet turės tą pirmaeilę reikšmę, kurią ji turi šiuo metu, pinigų vertei nustatyti... Iš čia matyti, kad pasikeitusioje visuomeninėje santvarkoje mes ne tik neprarandame, bet, priešingai, kaip tik čia mes pirmą kartą randame tikrąjį nustatymo principą ir matą, galiojantį pirmiausia vertėms, o kartu ir tiems santykiams, kuriais produktai yra mainomi vienas į kitą". Garsioji „absoliutinė vertė" pagaliau yra realizuota.

Bet, antra vertus, komuna turės taip pat suteikti atskiriems asmenims galimybę pirkti iš jos pagamintus produktus, ir tuo tikslu komuna kiekvienam savo nariui kasdien, kas savaitė ar

kas mėnuo mokės tam tikrą, visiems vienodą pinigų sumą, kaip ekvivalentą už jo darbą. „Todėl, socialiteto požiūriu, yra vis tiek, ar bus kalbama apie tai, kad darbo užmokestis turi išnykti, ar apie tai, kad jis turi pasidaryti vienintele ekonominių pajamų forma". Bet vienodi darbo užmokesčiai ir vienodos kainos sudaro „kiekybinę, jei ne kokybinę, vartojimo lygybę", ir tuo pačiu ekonomiškai įgyvendinamas „universalinis teisingumo principas". Kai dėl šio ateities darbo užmokesčio lygio nustatymo, tai p. Diuringas mums tiek tepasako, kad čia, kaip ir visais kitais atvejais, „lygus darbas" yra mainomas „į lygų darbą". Todėl už šešių valandų darbą bus mokama pinigų suma, kurioje yra įkūnytas taip pat šešių valandų darbas.

Tačiau „universalinio teisingumo principo" anaiptol negalima painioti su ta šiurkščia lygiava, kuri taip įsiutina buržua prieš visokį komunizmą, ypač prieš stichinį darbininkų komunizmą. Šis principas toli gražu nėra jau toks nepermaldaujamas, kokiu jis norėtų atrodyti. „Principinė teisių lygybė ekonominėje srityje nedaro negalimu to, kad greta teisingumo reikalavimų patenkinimo bus *laisvanoriškas* ypatingo pripažinimo bei pagarbos išreiškimas... Visuomenė *daro pati sau garbę*, atžymėdama aukštesnės veiklos rūšis, suteikiant joms *nedidelį priedą* vartojimo reikalams". Ir p. Diuringas taip pat daro sau garbę, kai jis, sujungdamas balandžio nekaltybę su žalčio gudrumu, taip jaudinamai rūpinasi nedideliu vartojimo priedu ateities diuringams.

Tuo pačiu, anot Diuringo, galutinai pašalinamas kapitalistinis paskirstymo būdas. Nes „jeigu net tarsime, kad tokiomis sąlygomis kas nors iš tiesų turės savo žinioje privatinių priemonių perteklių, tai jis negalės rasti šiam pertekliui jokio kapitalistinio pritaikymo. Nei atskiras asmuo, nei asmenų grupė negalės to pertekliaus iš jo įsigyti gamybos tikslams kitaip, kaip mainais ar perkant, bet niekuomet jie nebus priversti mokėti jam palūkanas arba pelną". Ir todėl leistinas yra „lygybės principą atitinkantis paveldėjimas". Jis yra neišvengiamas, nes „paveldėjimas kuria nors forma visuomet bus būtinas šeimos principo palydovas". Paveldėjimo teisė taip pat „negalės atvesti į didelių turtų sukaupimą, nes nuosavybės sudarymas... čia jau nebegali daugiau turėti tikslo sukurti gamybos priemones ir galimybę gyventi tik iš rentos".

Tuo būdu ūkinė komuna yra lyg ir sėkmingai sukonstruota. Pažiūrėkime dabar, kaip ji tvarko ūkį.

Mes tariame, kad visi p. Diuringo projektai yra pilnai įgyvendinti; vadinasi, mes iš anksto tariame, kad ūkinė komuna išmoka kiekvienam savo nariui už jo kasdieninį šešių valandų darbą pinigų sumą, kurioje yra įkūnytos taip pat šešios darbo valandos, sakysime — 12 markių. Lygiai taip pat mes tariame, kad

kainos tiksliai atitinka vertes, t. y., pagal mūsų prielaidas, apima tik išlaidas žaliavoms, mašinų nusidėvėjimą, darbo priemonių naudojimą ir išmokėtą darbo užmokestį. Ūkinė komuna, susidedanti iš šimto dirbančių narių, pagamina tada kasdien prekių už 1 200 markių, o per trijų šimtų darbo dienų metus — už 360 000 markių, ir tokią pat sumą ji išmoka savo nariams, kurių kiekvienas su savo dalimi — 12 markių per dieną arba 3 600 markių per metus — daro, kas jam patinka. Metų gale, kaip ir po šimto metų, komuna nebus turtingesnė, negu buvo pačioje pradžioje. Per visą šį laiką ji net negalės teikti p. Diuringui nedidelio priedo vartojimo reikalams, jei nenorės šiam tikslui paliesti savo gamybos priemonių fondo. Kaupimas visiškai pamirštas. Dar blogiau: kadangi kaupimas yra visuomeninė būtinybė ir pinigų išlikimas teikia patogią formą kaupimui, tai ūkinės komunos organizacija tiesiog skatina savo narius privačiai kaupti ir tuo pačiu ardyti pačią komuną.

Kaip išvengti šios nedermės ūkinės komunos prigimtyje? Ji galėtų ieškoti išeities pamėgtame „apmokestinime", kainos priede, ir savo metinę produkciją vietoj 360 000 parduoti už 480 000 markių. Bet kadangi visos kitos ūkinės komunos yra tokioje pat padėtyje ir todėl turėtų padaryti tą pat, tai kiekvienai iš jų mainuose su kita tektų mokėti tokią pat „mokesčio" sumą, kokią ji pati deda į kišenę, vadinasi, visa „duoklė" gultų ant jos pačios narių pečių.

Arba komuna išspręs šį reikalą kur kas papraščiau, būtent, kiekvieno komunos nario šešių valandų darbą ji apmokės mažesniu kaip šešių, sakysime, iš viso tik keturių darbo valandų produktu, t. y., užuot mokėjusi 12 markių, kasdien mokės tik 8 markes, kartu palikdama prekių kainas buvusiame lygyje. Šiuo atveju komuna tiesiai ir atvirai daro tai, ką pirmesniu atveju ji mėgino daryti slaptai ir aplinkiniu keliu: ji sukaupia Markso atrastą pridedamąją vertę, kasmet sudarančią 120 000 markių sumą, grynai kapitalistiniu būdu apmokėdama savo narių darbą žemiau pagamintosios vertės ir tuo pačiu metu vertindama pagal pilną vertę prekes, kurias jie gali įsigyti tik iš jos. Tuo būdu ūkinė komuna galės sudaryti rezervinį fondą tik tuo atveju, jeigu ji pasirodys kaip „sutaurinta" truck system [1] kuo plačiausiu komunistiniu pagrindu.

Vadinasi, viena iš dviejų: arba ūkinė komuna maino „lygų darbą į lygų darbą", ir tokiu atveju ne ji, o tik privatūs asmenys gali sukaupti fondą gamybai palaikyti ir plėsti, arba ji

---

[1] Truck system Anglijoje vadinama gerai žinoma taip pat ir Vokietijoje sistema, kuriai esant fabrikantai patys yra parduotuvių savininkai ir verčia savo darbininkus pirkti tose parduotuvėse jiems reikalingas prekes. [*Engelso pastaba.*]

pati sudaro tokį fondą, bet tokiu atveju ji „lygaus darbo į lygų darbą“ nemaino.

Toks yra mainų turinys ūkinėje komunoje. O kokia yra jų forma? Mainai vyksta naudojant metalinius pinigus, ir p. Diuringas nemaža didžiuojasi šio patobulinimo „pasauline-istorine reikšme“. Bet santykiuose tarp komunos ir jos narių šie pinigai anaiptol nėra pinigai, jie anaiptol nefunkcionuoja kaip pinigai. Jie yra tikri darbo kvitai arba, Markso žodžiais tariant, jie tik konstatuoja „individualinį gamintojo dalyvavimą bendrame darbe ir jo individualinę pretenziją į vartojimui skirtą bendro produkto dalį“ ir šioje savo funkcijoje „turi su „pinigais“ tiek pat maža bendro, kaip, sakysime, teatro bilietas“ [1]. Todėl jie gali būti pakeisti bet kokiu ženklu, ir Veitlingas, pavyzdžiui, pakeičia juos „prekybine knyga“, kurios vienoje pusėje atžymimos darbo valandos, o kitoje — priklausantieji už jas vartojimo reikmenys. Žodžiu tariant, ūkinės komunos santykiuose su jos nariais pinigai funkcionuoja stačiai kaip Oueno „darbo pinigai“, kurių vienetą sudaro darbo valanda — tas „fantomas“, į kurį su tokia panieka žiūri p. Diuringas ir kurį vis dėlto jis pats yra priverstas įvesti į savo ateities ūkį. Ar markė, žyminti atliktų „gamybos prievolių“ ir už jų atlikimą įgytų „teisių į vartojimą“ kiekį, bus popieriaus gabalas, žetonas ar aukso moneta, — tai *šiam* tikslui yra visiškai tas pat. Bet kitiems tikslams, kaip paaiškės toliau, tai yra toli gražu ne tas pat.

Tuo būdu, jei metaliniai pinigai jau ūkinės komunos santykiuose su jos nariais funkcionuoja ne kaip pinigai, o kaip užmaskuotos darbo markės, tai dar mažiau jie atlieka savo piniginę funkciją mainuose tarp įvairių ūkinių komunų. Čia, jei sutiksime su p. Diuringo prielaidomis, metaliniai pinigai visiškai nereikalingi. Iš tikrųjų, čia visiškai pakaktų paprastos buhalterijos, kuri daug paprasčiau aptarnauja tam tikro darbo kiekio produktų mainus į tokio pat darbo kiekio produktus, jeigu ji skaičiuoja, pasinaudodama natūraliu darbo matu — laiku — ir darbo valanda kaip jo vienetu, nepaversdama pirmiau darbo valandų į pinigus. Mainai čia iš tikrųjų yra grynai natūraliniai mainai; visi didesni reikalavimai gali būti lengvai ir paprastai išlyginti pervedimais kitoms komunoms. O jei kuri nors komuna tikrai turėtų deficitą kitų komunų atžvilgiu, tai visas „turimas visatoje auksas“, kad jis ir būtų laikomas „pinigais dėl pačios savo prigimties“, negali apsaugoti šios komunos nuo būtinybės padengti deficitą padidinant savo pačios darbą, jei ji nenori patekti į skolininko priklausomybę nuo kitų komunų. Beje, tegu skaitytojas visą laiką turi galvoje, kad mes čia anaiptol neužsiimame ateities konstravimu. Mes tiesiog priimame p. Diuringo

[1] Žr. „Kapitalas“, I t., Vilnius, 1957, 90 psl., 50 pastaba. *Red.*

prielaidas ir darome tik neišvengiamai išplaukiančias iš jų išvadas.

Vadinasi, auksas, kuris „dėl pačios savo prigimties yra pinigai", negali atlikti šios savo natūralios funkcijos nei mainuose tarp ūkinės komunos ir jos narių, nei mainuose tarp atskirų komunų. Vis dėlto, p. Diuringo nuomone, auksas turės atlikti šią funkciją ir „socialitete". Esant tokiai padėčiai, šiai piniginei funkcijai tenka ieškoti kitos veikimo sferos. Ir tokia veikimo sfera iš tikrųjų yra. Nors p. Diuringas ir suteikia kiekvienam teisę į „kiekybiškai vienodą vartojimą", bet jis negali nieko priversti taip elgtis. Priešingai, jis didžiuojasi tuo, kad jo sukurtame pasaulyje kiekvienas gali su savo pinigais daryti viską, kas jam patinka. Vadinasi, jis negali sukliudyti vieniems komunos nariams krauti sau pinigėlius, tuo tarpu kai kiti su savo uždarbiu negalės sudurti galo su galu. Jis daro tai net neišvengiamu dalyku, paveldėjimo teisėje atvirai pripažindamas bendrą šeimos nuosavybę, o iš to seka tėvų pareiga išlaikyti vaikus. Tuo, be abejonės, kiekybiškai vienodo vartojimo principe padaroma didžiulė spraga. Viengungis iš savo kasdieninio aštuonių ar dvylikos markių uždarbio puikiai ir linksmai gyvena, tuo tarpu kai našlys su aštuonetu nepilnamečių vaikų iš tokio uždarbio tik skurdžiai begali pragyventi. Antra vertus, komuna, priimdama apmokėjimui visokius pinigus, tuo pačiu prileidžia galimybę, kad tie pinigai buvo įgyti ne savu darbu, bet kokiu nors kitu būdu. Non olet [1]. Ji nežino jų kilmės. Bet tokiu atveju yra visos sąlygos tam, kad metaliniai pinigai, lig tol tevaidinę tik darbo markės vaidmenį, pradėtų iš tikrųjų atlikti piniginę funkciją. Atsiranda galimybė ir motyvas, iš vienos pusės, lobiams susidaryti, iš kitos — įsiskolinimui atsirasti. Nepasiturintysis skolinasi iš to, kas kaupia pinigus. Pasiskolinti pinigai, kuriuos komuna priima kaip mokėjimą už pragyvenimo reikmenis, pasidaro vėl tuo, kuo jie yra šiuolaikinėje visuomenėje, — visuomeniniu žmogaus darbo įkūnijimu, tikruoju darbo matu, visuotine cirkuliacijos priemone. Visi pasaulio „įstatymai ir administracinės normos" čia nieko negali pakeisti, kaip jie negali pakeisti ir daugybos lentelės arba cheminės vandens sudėties. Ir kadangi lobių sudarytojas turi galimybę priversti nepasiturintįjį mokėti palūkanas, tai kartu su metaliniais pinigais, kurie funkcionuoja kaip tikrieji pinigai, atstatomas taip pat ir lupikavimas.

Lig šiol mes nagrinėjome tik tas pasekmes, kurias sukelia metalinių pinigų išlikimas Diuringo ūkinės komunos veikimo sferoje. Bet už šios sferos visas kitas nuodėmingasis pasaulis vis dar tebegyvena po senovei. Pasaulinėje rinkoje auksas ir

[1] — nekvepia (t. y. pinigai nekvepia). *Red.*

sidabras tebelieka *pasauliniai pinigai,* visuotinė pirkimo ir mokėjimo priemonė, absoliutinis visuomeninis turto įkūnijimas. Ir kartu su šiuo ypatingu tauriojo metalo vaidmeniu atskiriems ūkinės komunos nariams iškyla naujas motyvas kaupti lobiams, turtėti, lupikauti, — motyvas, skatinantis laisvai ir nepriklausomai laviruoti tiek komunos atžvilgiu, tiek ir už jos ribų, realizuojant pasaulinėje rinkoje sukauptą privatinį turtą. Šie lupikautojai pavirsta cirkuliacijos priemonių pirkliais, bankininkais, cirkuliacijos priemonių ir pasaulinių pinigų viešpačiais, vadinasi, gamybos ir pačių gamybos priemonių viešpačiais, nors gamybos priemonės dar daug metų ir toliau figūruotų nominaliai kaip ūkinės ir prekybinės komunos nuosavybė. Bet tuo būdu šie bankininkais virtę lobių sudarytojai ir lupikautojai pasidaro taip pat pačios ūkinės ir prekybinės komunos viešpačiais. Pono Diuringo „socialitetas" iš tikrųjų labai žymiai skiriasi nuo kitų socialistų „miglotų teiginių". Jis vieno tikslo tesiekia — vėl iškelti stambius finansininkus, kurių kontrolėje ir kurių piniginėms pripildyti komuna turės plušti išsijuosusi, — jeigu ji iš viso kada nors atsiras ir egzistuos. Vienintelis jos išsigelbėjimas galėtų būti tik tas, kad lobių sudarytojams, gal būt, pasirodys naudingiau su savo pasaulinių pinigų pagalba, nedelsiant nė vienos minutės... iš komunos pabėgti.

Kadangi Vokietijoje senasis socializmas labai menkai tėra žinomas, koks nors nekaltas jaunuolis gali paklausti, ar negalėtų būti panašiu būdu piktam panaudotos, pavyzdžiui, ir Oueno darbo markės. Nors mes čia ir nesirengiame aiškinti tų darbo markių reikšmės, vis dėlto — Diuringo „visaapimančiam schematizmui" palyginti su Oueno „šiurkščiomis, blankiomis ir skurdžiomis idėjomis" — reikia pastebėti štai ką. Pirma, norint piktam panaudoti Oueno darbo markes, pirmiau reikėtų paversti jas tikrais pinigais, tuo tarpu p. Diuringas numato įvesti tikruosius pinigus, bet nori uždrausti jiems funkcionuoti kitaip, kaip paprastoms darbo markėms. Pirmuoju atveju būtų tikrai piktnaudžiavimas, o antruoju atveju prasiskina sau kelią imanentinė, nuo žmogaus valios nepriklausanti pinigų prigimtis: pinigai čia siekia jiems būdingo normalaus vartojimo priešingai tam piktnaudžiavimui, kurį p. Diuringas nori jiems primesti, nes jis pats nesupranta pinigų prigimties. Antra, darbo markės Ouenui yra tik pereinamoji forma į pilną visuomeninių resursų bendrumą ir laisvą jų naudojimą ir, greta to, daugiausia yra dar priemonė padaryti komunizmą priimtinesnį britų publikai. Tuo būdu, jei koks nors piktnaudžiavimas priverstų Oueno aprašomą visuomenę darbo markes panaikinti, tai tuo pačiu ši visuomenė žengtų žingsnį pirmyn į savo tikslą ir pakiltų į aukštesnę išsivystymo pakopą. Priešingai, pakanka Diuringo ūkinei

komunai panaikinti pinigus, ir ji tuoj pat netenka savo „pasaulinės-istorinės reikšmės“, praranda originaliausią savo grožį, liaujasi buvusi Diuringo ūkinė komuna ir nusmunka iki tų miglotų teiginių lygio, iš kurių p. Diuringas ją pakėlė tokiomis sunkiomis racionaliosios fantazijos pastangomis [1].

Iš kurgi atsiranda visi šie keisti klaidžiojimai ir svyravimai, kurie kamuoja p. Diuringo ūkinę komuną? Jie atsiranda tiesiog iš miglų, kurios p. Diuringo galvoje gaubia vertės ir pinigų sąvokas ir kurios jį galų gale verčia siekti atrasti darbo vertę. Bet kadangi Vokietijoje p. Diuringas anaiptol neturi tokių miglotų teiginių monopolio, o, atvirkščiai, šiuo atžvilgiu turi daug konkurentų, tai mes „priversime save valandėlei imtis išnarplioti tą kamuolį“, kurį jis čia sunarpliojo.

Vienintelė vertė, kurią žino politinė ekonomija, yra prekių vertė. Kas yra prekės? Produktai, pagaminti visuomenėje daugiau ar mažiau izoliuotų privatinių gamintojų, t. y. visų pirma privatiniai produktai. Bet šie privatiniai produktai tik tuomet pasidaro prekėmis, kai jie gaminami ne sau, o kitiems vartoti, vadinasi, visuomeniniam vartojimui; jie patenka visuomeniniam vartojimui per mainus. Tuo būdu privatiniai gamintojai tarpusavyje yra susieti visuomeniniu ryšiu, sudaro visuomenę. Vadinasi, jų produktai, nors jie ir yra privatiniai kiekvieno atskiro gamintojo produktai, tuo pačiu metu, bet nesąmoningai ir tartum prieš gamintojų valią, yra taip pat ir visuomeniniai produktai. Kuo gi pasireiškia visuomeninis šių privatinių produktų pobūdis? Matyti, dviem savybėmis: pirma, tuo, kad visi jie tenkina kurį nors žmogaus poreikį, turi vartojamąją vertę ne tik gamintojui, bet ir kitiems; ir, antra, tuo, kad jie, nors ir būdami įvairiausių privatinio darbo rūšių produktai, kartu yra aplamai žmogaus darbo, bendražmogiškojo darbo produktai. Kiek jie turi vartojamąją vertę ir kitiems, tiek jie gali būti iš viso panaudoti mainams; o kiek į juos yra įdėta žmogaus darbo aplamai, paprastos žmogaus darbo jėgos, tiek jie gali būti lyginami mainuose vienas su kitu, pripažįstami lygiais ar nelygiais, priklausomai nuo įdėto į kiekvieną iš jų šio darbo kiekio. Į du vienodus privatinius produktus vienodomis visuomeninėmis sąlygomis gali būti įdėtas nevienodas privatinio darbo kiekis, bet visuomet tik vienodas aplamai žmogaus darbo kiekis. Neįgudęs kalvis gali padaryti tik penkias pasagas per tą laiką, per kurį įgudęs kalvis padarys jų dešimt. Bet visuomenė nepaverčia ver-

[1] Tarp kita ko pastebėsime, kad p. Diuringui visiškai nėra žinomas vaidmuo, kurį vaidina darbo markės Oueno komunistinėje visuomenėje. Apie šias m'rkes jis žino — iš Sarganto knygos — tik tiek, kiek jos figūruoja natūraliai nepavykusiose Labour Exchange Bazars [darbo mainų prekyvietėse. *Red.*], tuose mėginimuose su betarpiškų darbo mainų pagalba pereiti iš esamosios visuomenės į komunistinę visuomenę. [*Engelso pastaba.*]

te atsitiktinio atskiro asmens neįgudimo; žmogaus darbu aplamai ji pripažįsta tik atitinkamam laikui normalaus, vidutinio įgudimo darbą. Todėl viena iš penkių pirmojo kalvio pasagų mainuose nesudaro didesnės vertės, negu viena iš pagamintų per tą patį darbo laiką dešimties antrojo kalvio pasagų. Tik tiek, kiek privatinis darbas yra visuomeniškai būtinas, jis yra žmogaus darbas aplamai.

Vadinasi, sakydamas, kad kuri nors prekė turi tam tikrą vertę, aš tuo pasakau: 1) kad ji yra visuomeniškai naudingas produktas; 2) kad ji yra privatinio asmens pagaminta privatine sąskaita; 3) kad, būdama privatinio darbo produktas, ji kartu, tartum be gamintojo žinios ir nepriklausomai nuo jo valios, yra produktas visuomeninio darbo, ir tai tam tikro šio darbo kiekio, kuris nustatomas visuomeniniu būdu, per mainus; 4) šį kiekį aš išreiškiu ne pačiu darbu, ne tam tikru darbo valandų skaičiumi, o *kuria nors kita preke*. Vadinasi, jeigu aš sakau, kad laikrodžio vertė yra tokia pat, kaip šio gelumbės gabalo, ir kad kiekvieno iš jų vertė yra lygi 50 markių, tai tuo aš pasakau, kad laikrodyje, gelumbėje ir šioje pinigų sumoje yra vienodas visuomeninio darbo kiekis. Tuo būdu aš konstatuoju, kad juose įkūnytas visuomeninis darbo laikas yra visuomeniškai išmatuotas ir pasirodė esąs vienodas. Bet jis yra išmatuotas ne tiesiog, ne absoliučiai, kaip yra matuojamas darbo laikas kitais atvejais, išreiškiant jį darbo valandomis arba dienomis ir t. t., bet netiesioginiu būdu, per mainus, santykinai. Todėl aš ir negaliu išreikšti šio tam tikro darbo laiko kiekio darbo valandomis, kurių skaičius lieka man nežinomas, o tegaliu tai padaryti taip pat tik aplinkiniu keliu, santykinai, — kuria nors kita preke, įkūnijančia savyje tokį pat visuomeninio darbo laiko kiekį. Laikrodis turi tokią pat vertę, kaip gelumbės gabalas.

Bet prekinė gamyba ir prekių mainai, versdami jais besiremiančią visuomenę naudotis tokiu aplinkiniu keliu, verčia ją kartu kiek galima daugiau tą kelią trumpinti. Iš bendros plebėjiškos prekių masės jie išskiria vieną tauriąją prekę, kuria kartą visiems laikams yra išreikšta visų kitų prekių vertė, — prekę, kuri yra lyg ir betarpiškas visuomeninio darbo įkūnijimas ir todėl gali būti betarpiškai ir besąlygiškai mainoma į visas kitas prekes: toji prekė — pinigai. Pinigai užuomazgine forma jau slypi vertės sąvokoje, jie tėra išsivysčiusi vertė. Bet kai prekių vertė, skirtingai nuo pačių prekių, pradeda savarankiškai egzistuoti piniguose, tuomet prekes gaminančioje ir jas mainančioje visuomenėje ima reikštis naujas veiksnys, — veiksnys su naujomis visuomeninėmis funkcijomis ir veiksmais. Mes tuo tarpu tik konstatuojame šį faktą, smulkiai jo nenagrinėdami.

Prekinės gamybos politinė ekonomija anaiptol nėra vienintelis mokslas, kuriam tenka operuoti tik su mums santykinai žinomais

veiksniais. Fizikoje mes taip pat nežinome, kiek atskirų dujų molekulių yra tam tikrame jų tūryje, esant tam tikram slėgimui ir tam tikrai temperatūrai. Bet mes žinome, kad, kiek Boilio dėsnis yra teisingas, tam tikras kurių nors dujų tūris turi tiek pat molekulių, kiek jų turi, esant tokiam pat slėgimui ir tokiai pat temperatūrai, jam lygus bet kurių kitų dujų tūris. Todėl mes galime įvairiausių dujų įvairiausius tūrius, esant įvairioms slėgimo ir temperatūros sąlygoms, lyginti pagal jų molekulinį turinį; ir jei mes vienetu imsime 1 litrą dujų esant 0° C ir 760 milimetrų slėgimo, tai šiuo vienetu mes ir galime matuoti nurodytąjį molekulinį turinį. — Chemijoje absoliutiniai atskirų elementų atominiai svoriai mums taip pat nėra žinomi. Bet mes žinome jų santykinius svorius, nes mums yra žinomi jų tarpusavio santykiai. Vadinasi, kaip prekinė gamyba ir ją nagrinėjanti politinė ekonomija joms nežinomų atskirose prekėse esančių darbo kiekių santykinę išraišką gauna, lygindamos tas prekes pagal jų santykinį darbo turinį, — taip ir chemija jai nežinomų atominių svorių santykinę išraišką suranda, lygindama atskirus elementus pagal jų atominį svorį ir vieno elemento atominį svorį išreikšdama kartotiniu ar trupmeniniu kito elemento (sieros, deguonies, vandenilio) svoriu. Ir kaip prekinė gamyba pakelia auksą į absoliutinės prekės, visuotinio visų kitų prekių ekvivalento, visų verčių mato rangą, taip ir chemija pakelia į cheminės piniginės prekės rangą vandenilį, laikydama jo atominį svorį vienetu ir visų kitų elementų atominius svorius suvesdama į vandenilį, išreikšdama juos kartotiniais jo atominio svorio skaičiais.

Tačiau prekinė gamyba visai nėra vienintelė visuomeninės gamybos forma. Senovinėse Indijos bendruomenėse ir pietų slavų šeiminėje bendruomenėje produktai prekėmis nepavirsta. Bendruomenės nariai visuomeninio ryšio yra sujungti betarpiškai gamybos tikslams, darbas paskirstomas pagal papročius ir poreikius, ir tokiu pat būdu paskirstomi produktai, kiek jie yra skiriami vartojimui. Betarpiška visuomeninė gamyba, kaip ir tiesioginis paskirstymas, daro negalimus bet kokius prekių mainus, vadinasi, ir produktų pavirtimą prekėmis (bent bendruomenės viduje), o kartu su tuo ir jų pavirtimą *vertėmis*.

Kai tik visuomenė paima savo žinion gamybos priemones ir naudoja jas gamyboje betarpiškai suvisuomeninta forma, kiekvieno atskiro asmens darbas, kad ir koks įvairus būtų jo specifiškai naudingas pobūdis, iš pat pradžios pasidaro ir betarpiškai visuomeniniu darbu. Norint šiomis sąlygomis nustatyti produkte esančio visuomeninio darbo kiekį, nėra reikalo eiti aplinkiniais keliais; kasdieninis patyrimas betarpiškai rodo, koks šio darbo kiekis vidutiniškai yra būtinas. Visuomenė gali paprastai apskaičiuoti, kiek darbo valandų įkūnyta garo mašinoje, hektolitre

paskutinio derliaus kviečių, šimte kvadratinių metrų tam tikros kokybės gelumbės. Ir kadangi esantieji produktuose darbo kiekiai šiuo atveju yra betarpiškai ir absoliučiai žinomi, tai visuomenei negali ateiti į galvą mintis reikšti juos, be to, santykiniu, nepastoviu ir nepakankamu matu, nors jis anksčiau, neturint geresnės priemonės, ir buvo neišvengiamas, — t. y. reikšti juos trečiuoju produktu, o ne jų natūraliniu, adekvatiniu, absoliutiniu matu — *laiku*. Lygiai taip pat ir chemija įvairių elementų atominių svorių nereikštų netiesioginiu keliu, jų santykiu su vandenilio atomu, tuo atveju, jeigu ji mokėtų reikšti atomų svorį absoliučiai, jų adekvatiniu matu, būtent — jų tikruoju svoriu, bilijoninėmis ar kvadrilijoninėmis gramo dalimis. Vadinasi, aukščiau nurodytomis sąlygomis visuomenė taip pat neskirs produktams kurių nors verčių. Tą paprastą faktą, kad šimtui kvadratinių metrų gelumbės pagaminti prireikė, sakysime, tūkstančio darbo valandų, visuomenė nereikš aplinkiniu ir beprasmišku būdu, sakydama, kad ta gelumbė turi tūkstančio darbo valandų *vertę*. Suprantama, ir šiuo atveju visuomenė turės žinoti, kiek reikia darbo kiekvienam vartojimo daiktui pagaminti. Ji turės savo gamybos planą suderinti su gamybos priemonėmis, prie kurių ypač priklauso taip pat ir darbo jėgos. Šį planą galutinai nustato naudingi efektai įvairių vartojimo daiktų, sugretinti vienas su kitu ir su būtinais jiems pagaminti darbo kiekiais. Tuomet žmonės padarys visa tai labai paprastai, nepasinaudodami išgarsėjusios „vertės" patarnavimais [1].

Vertės sąvoka yra bendriausia ir todėl visaapimanti ekonominių prekinės gamybos sąlygų išraiška. Todėl vertės sąvokoje užuomazgine forma yra ne tik pinigai, bet ir visos labiau išsivysčiusios prekinės gamybos ir prekių mainų formos. Ta aplinkybė, kad vertė yra privatiniuose produktuose esančio visuomeninio darbo išraiška, jau slepia savyje kiekybinio skirtumo tarp visuomeninio darbo ir tame pačiame produkte esančio privatinio darbo galimybę. Vadinasi, jei koks nors privatinis gamintojas ir toliau gamina senuoju būdu, kai visuomeninis gamybos būdas pažengė į priekį, tai šis skirtumas darosi jam ypač juntamas. Tas pat įvyksta, kai kurios nors rūšies prekių privatinių gamintojų visuma gamina tokį prekių kiekį, kuris prašoka visuomenės pareikalavimą. Toje aplinkybėje, kad kiekvienos prekės vertė išreiškiama tik kitos prekės verte ir tik

[1] Kad, sudarant gamybos planą, paminėtas naudingo efekto ir įdėto darbo sugretinimas yra viskas, kas komunistinėje visuomenėje lieka iš politinėje ekonomijoje vartojamos vertės sąvokos, aš esu sakęs dar 1844 metais („Vokiečių—Prancūzų Metraštis", 95 psl.). [Žr. „Politinės ekonomijos kritikos apybraižos", *K. Marksas* ir *F. Engelsas,* Raštai, I t., Maskva, 1955. *Red.*] Bet pagrįsti šį teiginį moksliškai, kaip žinoma, įgalino tik Markso „Kapitalas". [*Engelso pastaba.*]

mainuose į ją gali būti realizuota, slypi galimybė, kad mainai iš viso neįvyks arba kad per mainus nebus realizuota tikroji vertė. Pagaliau, kai rinkoje pasirodo specifinė prekė — darbo jėga, tai jos vertę, kaip ir kiekvienos kitos prekės vertę, nustato jai pagaminti visuomeniškai būtinas darbo laikas. Jau dėl to produktų vertės formoje yra užuomazgoje visa kapitalistinė gamybos forma, priešingumas tarp kapitalistų ir samdomųjų darbininkų, pramoninė rezervinė armija, krizės. Norėti panaikinti kapitalistinę gamybos formą nustatant „tikrąją vertę“ yra tas pat, kaip ir siekti katalikybės panaikinimo išrenkant „tikrąjį“ popiežių arba mėginti sukurti visuomenę, kurioje gamintojai pagaliau viešpataus savo produktui, nuosekliai įgyvendinant ekonominę kategoriją, kuri kuo pilniausiai išreiškia tą faktą, kad gamintojai yra pavergti jų pačių produkto.

Jei prekes gaminanti visuomenė išvystė vertės formą, būdingą prekėms, kaip tokioms, į pinigų formą, tai iškyla aikštėn dar ir kitos, tuo tarpu vertėje slypinčios, užuomazgos. Artimiausias ir esmingiausias rezultatas yra tas, kad prekinė forma įgauna visaapimantį pobūdį. Net tiems daiktams, kurie anksčiau buvo gaminami tiesioginiam savo vartojimui, pinigai primeta prekinę formą, įtraukia juos į mainus. Kartu prekinė forma ir pinigai prasiskverbia į vidinį ūkinį gyvenimą bendruomenių, visuomeninio ryšio sujungtų betarpiškai gamybos tikslams; jie ardo vieną po kito bendruomeninius ryšius ir skaldo bendruomenę į daugybę atskirų privatinių gamintojų. Iš pradžių pinigai, kaip tai galima stebėti Indijoje, bendruomeninį žemės dirbimą pakeičia individualiniu; vėliau jie, galutinai padalydami ariamąją žemę, suardo bendrąją žemės nuosavybę, kuri dar reiškėsi laikas nuo laiko pasikartojančiais perdalijimais (reiškinys, pastebimas, pavyzdžiui, vadinamosiose Gehöferschaften [1] Mozelio krašte ir jau pradedantis reikštis taip pat ir rusų bendruomenėje); pagaliau pinigai veda prie tokio pat dar likusių bendruomeninių miškų bei ganyklų padalijimo. Kad ir kokios kitos priežastys, glūdinčios gamybos vystymesi, dalyvautų šiame procese, pinigai vis dėlto lieka galingiausias jų poveikio bendruomeninei buičiai įrankis. Ir su tokiu pat gamtiniu būtinumu, priešingai visiems „įstatymams ir administracinėms normoms“, pinigai turėtų sugriauti Diuringo ūkinę komuną, jeigu ji kada nors būtų įgyvendinta.

Mes jau aukščiau esame matę („Politinė ekonomija“. VI skirsnis), kad kalbėti apie darbo vertę — reiškia pačiam sau prieštarauti. Kadangi darbas, esant tam tikriems visuomeniniams santykiams, gamina ne tik produktus, bet ir vertes, o šios vertės yra matuojamos darbu, tai darbas taip pat mažai

[1] — kieminės bendruomenės. *Red.*

gali turėti ypatingą vertę, kaip sunkumas, kaip toks, gali turėti ypatingą svorį arba šiluma — ypatingą temperatūrą. Tačiau kiekvienam besipainiojančiam socialiniais klausimais ir filosofuojančiam apie „tikrąją vertę" žmogui būdinga tvirtinti, kad šiuolaikinėje visuomenėje darbininkas gaunąs nepilną savo darbo „vertę" ir kad socializmas turįs šią padėtį pašalinti. Tam, žinoma, pirmiausia reikėtų nustatyti, kas yra darbo vertė; ir pastaroji surandama, mėginant darbą matuoti ne jo adekvatiniu matu — laiku, bet jo produktu. Darbininkas turi gauti „visą savo darbo produktą". Ne tik darbo produktas, bet ir pats darbas turi būti betarpiškai mainomas į produktą: darbo valanda — į kitos darbo valandos produktą. Bet kaip tik čia ir iškyla „rimta" kliūtis. Išeina, kad paskirstomas *visas produktas*. Svarbiausioji progresyvi visuomenės funkcija — kaupimas — iš visuomenės atimama ir perduodama į atskirų asmenų rankas, jų nuožiūrai. Atskiri asmenys su savo „pajamomis" gali daryti viską, kas jiems patinka, o visuomenė, geriausiu atveju, lieka tokia pat turtinga arba beturtė, kokia ji ir anksčiau yra buvusi. Išeina, kad praeityje sukauptos gamybos priemonės buvo centralizuotos visuomenės rankose tik tam, kad visos ateityje sukauptos gamybos priemonės vėl būtų suskaidytos atskirų asmenų rankose. Taip ši teorija sudaužo į šipulius savo pačios prielaidas ir prieina gryną absurdą.

Gyvas darbas — veikianti darbo jėga — turi būti mainomas į darbo produktą. Tuo atveju jis yra prekė, lygiai kaip ir tas produktas, į kurį jis turi būti mainomas. O jei taip, tai šios darbo jėgos vertę apsprendžia visai ne jos produktas, bet joje įkūnytas visuomeninis darbas, — vadinasi, pagal šiuolaikinį darbo užmokesčio dėsnį.

Tačiau kaip tik to, sakoma mums, ir neturėtų būti. Gyvas darbas — darbo jėga — turi būti mainomas į visą jo produktą. Tai reiškia, kad darbas turi būti mainomas ne pagal savo *vertę*, o pagal savo *vartojamąją vertę*; išeina, kad vertės dėsnis galioja visoms kitoms prekėms, bet darbo jėgos atžvilgiu jis turi būti panaikintas. Tokia yra toji pati save naikinanti painiava, kuri slypi „darbo vertės" teorijoje.

„Darbo mainai į darbą pagal vienodo vertinimo principą", kiek šis posakis iš viso turi prasmę, reiškia, kad lygių visuomeninio darbo kiekių produktai mainomi vienas į kitą. Šis vertės dėsnis yra kaip tik prekinės gamybos, vadinasi, taip pat ir aukščiausios jos formos — kapitalistinės gamybos — pagrindinis dėsnis. Jis skinasi sau kelią šiuolaikinėje visuomenėje tokiu būdu, kokiu tik ir gali skintis sau kelią ekonominiai dėsniai privatinių gamintojų visuomenėje, t. y. kaip aklai veikiantis gamtos dėsnis, kuris glūdi pačiuose daiktuose ir santykiuose ir kuris nepriklauso nuo gamintojų valios ir siekimų. Darydamas

šį dėsnį pagrindiniu savo ūkinės komunos dėsniu ir reikalaudamas, kad ji tą dėsnį visiškai sąmoningai vykdytų, p. Diuringas pagrindinį šiuolaikinės visuomenės dėsnį daro pagrindiniu savo fantastinės visuomenės dėsniu. Jis nori palikti šiuolaikinę visuomenę, bet be jos neigiamų pusių. Jis laikosi to paties pagrindo, kaip ir Prudonas. Kaip ir Prudonas, jis nori pašalinti neigiamas puses, kilusias dėl prekinės gamybos išsivystymo į kapitalistinę gamybą, iškeldamas prieš jas tą patį pagrindinį prekinės gamybos dėsnį, kurio veikimas šias neigiamas puses kaip tik ir sukėlė. Kaip ir Prudonas, jis nori tikrąsias vertės dėsnio pasekmes panaikinti fantastinėmis.

Tačiau kad ir kaip išdidžiai išjotų mūsų keliaujantis riteris, šiuolaikinis Don Kichotas, pasibalnojęs savo taurųjį Rosinantą — „universalinį teisingumo principą", — leisdamasis į žygį su savo šauniuoju Sančo Pansa, Abrahamu Ensu [1], Mambrino šalmui — „darbo vertei" — užkariauti, mes vis dėlto gerokai prisibijome, kad namo jis neparsiveš nieko kito, išskyrus išgarsėjusį seną skutimosi dubenį.

V

VALSTYBĖ, ŠEIMA, AUKLĖJIMAS

Paskutiniuose dviejuose skirsniuose mes beveik išsamiai išnagrinėjome p. Diuringo „naujos socialitarinės organizacijos" ekonominį turinį. Prie to reikėtų dar pridurti nebent tai, kad „universalinis istorinio akiračio platumas" anaiptol nekliudo p. Diuringui rūpintis savo specialiais interesais, net neskaitant mums jau žinomo nedidelio papildomo vartojimo. Kadangi senasis darbo pasidalijimas socialitete pasilieka ir toliau, tai ūkinei komunai, be architektų ir karutininkų, teks turėti reikalą ir su profesiniais literatais, ir čia kyla klausimas, kaip tokiu atveju pasielgti su autorine teise. Šis klausimas p. Diuringui rūpi daugiau, negu bet kuris kitas. Visur skaitytojui įkyriai metasi į akis autorinė teisė, — pavyzdžiui, kalbant apie Luji Blaną ir Prudoną; paskui per ištisus devynis „Kurso" puslapius seka smulkiausi samprotavimai apie tą teisę. Pagaliau ši teisė paslaptinga „atlyginimo už darbą" forma, — nė vienu žodžiu neužsimenant apie tai, ar bus nedidelis papildomas vartojimas, ar nebus, — laimingai pasiekia ramųjį socialiteto uostą. Skirsnis apie blusų padėtį natūralinėje visuomenės sistemoje būtų lygiai tiek pat savo vietoje, ir bent nebūtų toks nuobodus.

---

[1] *Abrahamas Ensas* — prieš Marksą ir Engelsą nukreipto paskvilio (1877 m.) autorius. *Red.*

Dėl ateities valstybės santvarkos „filosofija“ duoda smulkių nurodymų. Šiuo klausimu Ruso, nors ir „vienintelis žymus“ p. Diuringo „pirmtakas“, vis dėlto nepakankamai giliai padėjo pamatus; jo gilesnis pasekėjas iš pagrindų atitaiso šį trūkumą, uoliai atskiesdamas Ruso vandeniu ir pripildamas čia tokio pat skysto srėbalo iš hegelinės teisės filosofijos atmatų. „Individo suverenitetas“ sudaro Diuringo ateities valstybės pagrindą; jo daugiau nebeslėgs daugumos viešpatavimas, priešingai, tik dabar jis iš tikrųjų pasieks savo apogėjų. Kaip tai įvyks? Labai paprastai. „Jei tarsime, kad kiekvienas su kiekvienu yra susitaręs visomis kryptimis ir jei šių susitarimų uždavinys yra tarpusavio pagalba prieš neteisingas skriaudas, — tai čia tik sustiprinama toji jėga, kuri yra reikalinga teisei palaikyti, ir jokia teisė daugiau jau nebeišvedama iš to, kad masė yra stipresnė už atskirą asmenybę arba dauguma — už mažumą“. Štai kaip lengvai gyvoji tikrovės filosofijos fokusų jėga apeina rimčiausias kliūtis, ir jei skaitytojas pasakys, kad jis nuo to nepasidarė nė kiek gudresnis, tai p. Diuringas jam atsakys, kad negalima taip lengvai žiūrėti į reikalą, nes „*mažiausia* kolektyvinės valios vaidmens supratimo *klaida* vestų į individo suvereniteto *panaikinimą*, o šis suverenitetas kaip tik ir yra tai, kas (!) sudaro pagrindą tikrosioms teisėms išvesti“. Ponas Diuringas, besityčiodamas iš savo publikos, elgiasi su ja kaip tik taip, kaip ji to yra nusipelniusi. Jis net galėtų dar mažiau su ja skaitytis: studiozai, nagrinėjantieji tikrovės filosofijos kursą, tikriausiai to nepastebėtų.

Individo suverenitetą iš esmės sudaro tai, kad „atskiras asmuo *absoliučiu būdu* yra pajungtas valstybės *prievartai*“, bet ši prievarta pateisinama tik tiek, kiek ji „iš tikrųjų tarnauja natūraliniam teisingumui“. Šiam tikslui tarnaus „įstatymų leidyba ir teisminė valdžia“, kuri betgi „turi likti viso kolektyvo rankose“, o paskiau — gynybinė sąjunga, pasireiškianti „kariuomenės arba kurio nors vykdomojo organo, skirto vidaus saugumui užtikrinti, bendradarbiavimu“, vadinasi, bus ir armija, ir policija, ir žandarai. Ponas Diuringas jau ne kartą pasirodė esąs šaunus prūsas; čia jis iš tikrųjų įrodė savo giminystę su tuo pavyzdingu prūsu, kuris, šviesaus atminimo ministro fon Rochovo žodžiais betariant, „nešioja savo žandarą krūtinėje“. Bet ši ateities žandarmerija nėra tokia pavojinga, kaip dabartiniai policininkai. Ką ji bedarytų su suvereniniu individu, pastarajam visuomet liks *viena paguoda*: „teisingumas arba neteisingumas, kurį jis, priklausomai nuo aplinkybių, sutiks iš laisvosios visuomenės pusės, niekuomet negali būti *blogesnis* už tai, ką atneštų *natūralusis būvis!*“ Ir po to, privertęs mus dar kartą susidurti su jo neišvengiama autorine teise, p. Diuringas užtikrina mus, kad jo ateities

pasaulyje egzistuos, „savaime suprantama, visiškai laisva ir visiems prieinama advokatūra“. „Dabar išgalvota laisvoji visuomenė“ darosi vis įvairesnė. Architektai, karutininkai, literatai, žandarai, o čia dar ir advokatai! Ši „solidi ir kritinė minties viešpatija“ kaip lašas į lašą panaši į įvairių religijų dangaus viešpatijas, kur tikintysis visuomet vėl randa dar malonesne jam forma visa tai, kas saldino jo žemiškąjį gyvenimą. O juk p. Diuringas priklauso tokiai valstybei, kurioje „kiekvienas gali savaip siekti išganymo“. Ko gi mums dar benorėti?

Ko mes norėtume, — tai tuo tarpu nesvarbu. Svarbu yra tai, ko nori p. Diuringas. O jis nuo Fridricho II skiriasi tuo, kad Diuringo ateities valstybėje anaiptol ne kiekvienas gali savaip siekti išganymo. Šios ateities valstybės konstitucijoje sakoma: „Laisvojoje visuomenėje neturi būti jokio kulto, *nes* kiekvienas jos narys stovi aukščiau pirmykštės vaikiškos pažiūros, kad už gamtos ar aukščiau jos esančios būtybės, kurias galima paveikti aukomis ar maldomis“, „Todėl teisingai suprasta socialitarinė sistema *privalo... panaikinti* visus dvasinių kerų aksesuarus ir tuo pačiu visus esminius kulto elementus“. Religija yra draudžiama.

Bet juk kiekviena religija yra ne kas kita, kaip fantastinis atspindys žmonių galvose tų išorinių jėgų, kurios viešpatauja jiems kasdieniniame jų gyvenime, — atspindys, kuriame žemiškosios jėgos įgauna nežemiškųjų formą. Istorijos pradžioje šio atspindžio objektai yra visų pirma gamtos jėgos, kurios įvairių tautų tarpe, tolesnės evoliucijos eigoje, įgauna įvairiausias ir margiausias suasmeninimo formas. Šį pirminį procesą lyginamoji mitologija ištyrė — bent indoeuropiečių tautose — iki pirmo jo pasireiškimo indų vedose, o paskesniame savo išsivystyme jis smulkiai ištirtas indų, persų, graikų, romėnų, germanų tarpe ir, kiek yra medžiagos, taip pat keltų, lietuvių ir slavų tarpe. Bet netrukus greta gamtos jėgų pasireiškia taip pat ir visuomeninės jėgos, kurios yra nukreiptos prieš žmogų, būdamos tokios pat jam svetimos ir pradžioje tokios pat nesuprantamos, kaip ir gamtos jėgos, ir kaip pastarosios viešpatauja jam su tokiu pat tariamu gamtiniu būtinumu. Fantastiniai vaizdai, kuriuose pradžioje atsispindėjo tik paslaptingos gamtos jėgos, dabar įgauna taip pat ir visuomeninius atributus ir darosi istorinių jėgų atstovais [1]. Kitoje, tolesnėje vystymosi pakopoje

---

[1] Šis dvilypis pobūdis, kurį paskiau įgavo dievai, buvo vėliau mitologijose kilusios painiavos priežastis, kurios nepastebėjo lyginamoji mitologija, ir toliau vienpusiškai tematanti dievuose tik gamtos jėgų atspindį. Antai, kai kurios germanų giminės karo dievaitį vadino senovės skandinavų kalba Tiru, o senąja aukštutinių vokiečių kalba — Cio, o tai, vadinasi, atitinka

visa daugybės dievų gamtinių ir visuomeninių atributų visuma perkeliama į *vieną* visagalį dievą, kuris savo ruožtu yra tik abstraktaus žmogaus atspindys. Taip atsirado monoteizmas, kuris istoriniu požiūriu buvo paskutinis vėlesnės epochos vulgariosios graikų filosofijos produktas ir kuris įsikūnijo išimtinai nacionaliniame žydų dievuje Jahvėje. Šia patogia, parankia ir prie visko prisitaikančia forma religija gali toliau egzistuoti kaip betarpiška, t. y. emocinė žmonių pažiūra į viešpataujančias jiems svetimas jėgas, gamtines ir visuomenines, kol žmonės yra tų jėgų valdžioje. Bet mes jau ne kartą esame matę, kad šiuolaikinėje buržuazinėje visuomenėje žmonėms viešpatauja, kaip kažkokia svetima jėga, jų pačių sukurti ekonominiai santykiai, jų pačių pagamintos gamybos priemonės. Vadinasi, faktiškas religijos, kaip ideologinio atspindžio proceso, pagrindas tebeegzistuoja toliau, o kartu su šiuo pagrindu tebeegzistuoja ir jo atspindys religijoje. Jei buržuazinė politinė ekonomija ir duoda šiokį tokį supratimą apie šio svetimų jėgų viešpatavimo priežastinį ryšį, tai dėl to reikalas nė kiek nesikeičia. Buržuazinė politinė ekonomija neįstengia nei užkirsti kelio krizėms aplamai, nei apsaugoti atskiro kapitalisto nuo nuostolių, nuo beviltiškų skolų ir bankroto, nei išgelbėti atskiro darbininko nuo nedarbo ir skurdo. Lig šiol dar yra vartojamas priežodis: žmogus mano, o dievas (t. y. žmogui svetimų kapitalistinio gamybos būdo jėgų viešpatavimas) nulemia. Vien tik pažinimo, nors jis siektų toliau ir giliau už buržuazinės politinės ekonomijos pažinimą, nepakanka visuomeninėms jėgoms pajungti visuomenės viešpatavimui. Tam visų pirma yra būtinas visuomeninis *veiksmas*. Ir kai šis veiksmas bus atliktas, kai visuomenė, paėmusi savo valdžion visas gamybos priemones ir planingai jas panaudodama, išlaisvins tuo būdu save ir visus savo narius iš vergovės, kurioje juos lig šiol tebelaiko jų pačių pagamintos, bet prieš juos nukreiptos, kaip neįveikiama išorinė jėga, gamybos priemonės, vadinasi, kai žmogus ne tik manys, bet ir lems, — tik tuomet išnyks paskutinė svetima jėga, kuri lig šiol dar atsispindi religijoje, o kartu su ja išnyks ir pats religinis atspindys, išnyks dėl tos paprastos priežasties, kad tuomet jau nebebus ko atspindėti.

Bet p. Diuringas nėra linkęs laukti, kol religija numirs šia savo natūralia mirtimi. Jis elgiasi nuodugniau. Jis pralenkė patį Bismarką: jis dekretuoja dar griežtesnius gegužės įstatymus ne tik prieš katalikybę, bet ir prieš kiekvieną religiją aplamai; jis siundo savo ateities žandarus prieš religiją, tuo

---

graikų Dzeusą, lotynų Jupiterį, vietoj Diu-piterio; kitur jį vadina Ero, Eoro vardu, kuris, tuo būdu, atitinka graikų Aresą, lotynų Marsą. [*Engelso pastaba.*]

padėdamas jai apsivainikuoti kankinio aureole ir tuo pačiu pailginti savo egzistavimą. Kur mes bepažvelgtume, — visur specifiškai prūsiškasis socializmas.

Po to, kai p. Diuringas su tokiu pasisekimu panaikino religiją, „žmogus, besiremiantis tik pats savimi bei gamta ir subrendęs iki savo kolektyvinių jėgų supratimo, gali drąsiai žengti pirmyn visais tais keliais, kuriuos jam atveria įvykių raida ir jo paties esmė". Tad pažvelkime dėl įvairumo į tą „įvykių raidą", kuria sekdamas, savimi besiremiantis žmogus gali, p. Diuringui vadovaujant, drąsiai žengti pirmyn.

Pirmasis momentas įvykių raidoje, kurio dėka žmogus tampa atrama pats sau, tai — jo gimimas. Paskiau, per savo natūralios nepilnametystės laiką, jis lieka „natūralios vaikų auklėtojos", t. y. motinos, globoje. „Šis laikotarpis gali tęstis, kaip senojoje romėnų teisėje, iki subrendimo, t. y. maždaug iki 14 metų amžiaus". Tik tais atvejais, kai neišauklėti vyresnio amžiaus berniukai nepakankamai gerbia motinos autoritetą, tėvo įsikišimas, o ypač visuomeninės auklėjamosios priemonės turi šį trūkumą pašalinti. Subrendęs, vaikas patenka į „natūralią tėvo globą", jei tik tėvas yra ir jei „tėvystė nėra ginčijama"; priešingu atveju bendruomenė skiria globėją.

Kaip p. Diuringas anksčiau įsivaizdavo, kad kapitalistinį gamybos būdą galima pakeisti visuomeniniu, nepertvarkant pačios gamybos, — lygiai taip pat jis dabar vaizduojasi, kad galima atplėšti šiuolaikinę buržuazinę šeimą nuo viso jos ekonominio pagrindo, kartu su tuo iš pagrindų nepakeičiant šeimos formos. Ši forma jam atrodo tokia nekintama, kad jis net „senąją romėnų teisę", nors ir truputį „sutaurintu" pavidalu, daro privalomą šeiminiams santykiams visiems laikams, vaizduodamasis šeimą tik kaip „palikimą paliekantį", t. y. kaip nuosavybę turintį vienetą. Šiuo klausimu utopistai stovi kur kas aukščiau už p. Diuringą. Kartu su laisvų visuomeninių ryšių nustatymu ir privatinio namų darbo pavertimu visuomenine industrija, jiems betarpiškai egzistuoja taip pat ir jaunuomenės auklėjimo suvisuomeninimas, o drauge su tuo ir tikrai laisvi šeimos narių tarpusavio santykiai. Toliau, jau Marksas nustatė („Kapitalas", 515 ir sek. psl.), kad „stambioji pramonė, skirdama lemiamą vaidmenį visuomeniškai organizuotame gamybos procese, už namų židinio sferos, moterims, abiejų lyčių paaugliams ir vaikams, sukuria naują ekonominį pagrindą aukštesnei šeimos ir santykių tarp abiejų lyčių formai" [1].

„Kiekvienas socialreformatorinis fantazierius, — sako p. Diuringas, — žinoma, turi paruošęs jo naują socialinį gyvenimą

[1] „Kapitalas", I t., Vilnius, 1957, 436 psl. *Red.*

atitinkančią pedagogiką“. Šiuo požiūriu pats p. Diuringas yra „tikra pabaisa“ socialreformatorinių fantazierių tarpe. Ateities mokyklai jis skiria bent tiek pat dėmesio, kiek ir autorinei teisei, o tai vis dėlto šį tą reiškia. Jis turi galutinai paruoštą mokyklų ir universitetų planą ne tik visai „artimiausiajai ateičiai“, bet ir pereinamajam laikotarpiui. Apsiribosime betgi tuo, kas yra numatoma duoti abiejų lyčių jaunuomenei galutiniame paskutinės instancijos socialitete.

Bendroji liaudies mokykla duoda savo mokiniams „viską, kas savaime ir iš principo gali žmogų patraukti“, vadinasi, ypač — „visų pasaulio ir gyvenimo supratimą liečiančių mokslų pagrindus ir svarbiausius jų laimėjimus“. Ten visų pirma bus mokoma matematikos, ir būtent taip, kad bus „pilnai išeitas“ visų principinių sąvokų ir metodų ratas, nuo paprasto skaičiavimo ir sudėties iki integralinio skaičiavimo. Bet tai nereiškia, kad šioje mokykloje iš tikrųjų bus diferencijuojama ir integruojama. Visai priešingai: ten bus dėstomi visiškai nauji ištisai paimtos matematikos elementai, turintieji savyje tiek paprastosios elementarinės, tiek ir aukštosios matematikos užuomazgą. Nors p. Diuringas ir tikina, kad šios ateities mokyklos „vadovėlių turinys“ „schematiškai, savo bendrais bruožais, jau yra išryškėjęs jo akyse“, vis dėlto jam lig šiol, deja, nepavyko atrasti tuos „ištisai paimtos matematikos elementus“, o to, ko jis nesugeba padaryti, „tenka iš tikrųjų laukti tik iš laisvų ir išaugusių naujosios visuomeninės santvarkos jėgų“. Bet jei ateities matematikos vaisiai yra dar pernelyg žali, užtat ateities astronomija, mechanika ir fizika nebekelia sunkumų, sudarydamos „viso mokyklinio lavinimo branduolį“, tuo tarpu kai „botanika ir zoologija, kurios, nepaisant visų savo teorijų, vis dar tebėra daugiausia aprašomojo pobūdžio, veikiau“ tarnaus „lengviems, įdomiems pokalbiams“. Taip sakoma „Filosofijos kurse“, 417 psl. Ponas Diuringas iki šios dienos težino daugiausia aprašomąją botaniką ir zoologiją. Visa organinė morfologija, apimanti organinio pasaulio lyginamąją anatomiją, embriologiją ir paleontologiją, jam nėra žinoma net iš pavadinimo. Tuo tarpu, kai už jo pečių biologijos srityje beveik dešimtimis atsiranda visiškai nauji mokslai, jo vaikiška širdis vis dar semiasi „aukšto laipsnio šiuolaikinius gamtamokslinio mąstymo būdo sudėtinius elementus“ iš Rafo „Gamtos istorijos vaikams“ ir šią organinio pasaulio konstituciją dovanoja taip pat visai „artimiausiajai ateičiai“. Chemiją jis, senu savo papratimu, ir čia visiškai pamiršta.

Kai dėl estetinės auklėjimo pusės, tai šioje srityje p. Diuringas ketina sukurti viską iš naujo. Visa ligšiolinė poezija tam netinkanti. Ten, kur yra uždrausta bet kokia religija, — ten, savaime suprantama, mokykloje negalįs būti pakenčiamas

ankstesniems poetams įprastas „mitologinis ir kitoks religinis jovalas". Taip pat smerktinas esąs „poetinis misticizmas, į kurį, pavyzdžiui, buvo labai linkęs Gėtė". Tuo būdu p. Diuringui teks pačiam duoti mums tuos poezijos šedevrus, kurie atitinka „aukštesniuosius su protu sutaikintos fantazijos reikalavimus", ir atvaizduoti tą tikrąjį idealą, kuris „reiškia pasaulio tobulybę". Tegul jis nedelsia. Ūkinė komuna galės užkariauti pasaulį tik tuo atveju, jeigu ji leisis į žygį su protu sutaikinto aleksandrinio eiliavimo skubinu žingsniu.

Filologija augančio ateities piliečio per daug nekamuos. „Negyvosios kalbos visiškai atkris... o gyvųjų svetimų kalbų mokymas liks... antraeilis dalykas". Tik ten, kur tautų santykiai reiškiasi pačių liaudies masių kilnojimusi, svetimos kalbos turėsiančios būti, pagal reikalą, padarytos kiekvienam lengvai prieinamos. „Tikrai lavinančio kalbų studijavimo" tikslams turinti tarnauti savotiška visuotinė gramatika, paremta, be to, „gimtosios kalbos medžiaga ir forma". Nacionalinis šiuolaikinio žmogaus ribotumas p. Diuringui vis dar tebėra perdaug kosmopolitiškas. Jis nori panaikinti ir tuos du svertus, kurie šiuolaikinėje santvarkoje suteikia nors šiokią tokią galimybę pakilti aukščiau riboto nacionalinio požiūrio, — jis nori panaikinti senųjų kalbų mokėjimą, atskleidžiantį įvairių tautybių žmonėms, bent tiems iš jų, kurie išėjo klasikinį mokslą, bendrą, platesnį akiratį. Kartu jis nori panaikinti taip pat ir mokėjimą naujųjų kalbų, su kurių pagalba įvairių nacijų žmonės gali vienas kitą suprasti ir susipažinti su tuo, kas įvyksta už jų valstybės sienų. Užtat gimtosios kalbos gramatika turi būti kuo uoliausiai iškalta. Bet aišku, kad „gimtosios kalbos medžiaga ir forma" darosi suprantamos tik tuomet, kai ištiriamas jos atsiradimas ir laipsniškas išsivystymas, o tai neįmanoma, nesusipažinus, pirma, su jos pačios išnykusiomis formomis ir, antra, su giminingomis gyvosiomis ir negyvosiomis kalbomis. Tuo būdu mes vėl patenkame į uždraustą sritį. Bet jei p. Diuringas išbraukia iš savo mokymo plano visą šiuolaikinę istorinę gramatiką, tai kalbų mokymui jam belieka tik senoviška, pagal senosios klasikinės filologijos stilių sulipdyta techninė gramatika su visa jos kazuistika ir savivale, kurias sąlygoja istorinio pagrindo nebuvimas. Neapykanta senajai filologijai priveda jį prie to, kad blogiausią tos filologijos produktą jis daro „tikrai lavinančio kalbų studijavimo centriniu punktu". Aišku, kad mes čia turime reikalą su filologu, kuris niekuomet nieko nėra girdėjęs apie istorinę kalbotyrą, taip plačiai ir sėkmingai išsivysčiusią per paskutinius 60 metų, — ir todėl p. Diuringas ieško kalbotyros „aukšto laipsnio šiuolaikinių sudėtinių elementų" ne Bopo, Grimo ir Dico veikaluose, bet šviesaus atminimo Heizės ir Bekerio teorijose.

Tačiau ir po viso to jaunasis ateities pilietis dar toli gražu „nesiremia pats savimi“. Tam tikslui reikia padėti gilesnį pamatą, „įsisavinant paskutinius filosofinius pagrindus“. „Bet toks gilinimasis... nesudaro milžiniško uždavinio“ — nuo to laiko, kai p. Diuringas šioje srityje praskynė platų kelią. Iš tikrųjų, „negausius griežto mokslo teiginius, kuriais gali pasigirti visuotinė būties schematika, apvalius nuo klaidingų scholastinių vingių ir pasiryžus visur palikti galioti tik“ p. Diuringo „patvirtintą tikrovę“, elementarinė filosofija pasidarys visiškai prieinama ir ateities jaunuomenei. „Prisiminkime tuos *labai paprastus* būdus, kuriais mes suteikėme begalybės sąvokoms ir jų kritikai lig šiol neregėtą reikšmę“, — ir tuomet „visiškai nesuprantama, kodėl erdvės ir laiko universalaus supratimo elementai, taip paprastai sukonstruoti dabartinio pagilinimo bei užaštrinimo dėka, negalėtų pagaliau pereiti į parengiamųjų žinių kategoriją... iki šaknų prasiskverbiančios“ p. Diuringo „idėjos universalinėje lavinamojoje naujosios visuomenės sistematikoje neturi vaidinti antraeilio vaidmens“. Priešingai, sau pačiam lygus materijos būvis ir suskaičiuotoji begalybė turi „ne tik pastatyti žmogų ant kojų, bet ir priversti jį savo jėgomis suprasti, kad vadinamasis *absoliutas yra po jo kojomis*“.

Ateities liaudies mokykla, kaip mato skaitytojas, iš esmės yra ne kas kita, kaip truputį „sutaurinta“ prūsiškoji gimnazija. Šioje mokykloje graikų ir lotynų kalbos pakeistos kiek didesniu grynosios ir pritaikomosios matematikos kiekiu, ypač tikrovės filosofijos elementais, o vokiečių kalbos dėstymas vėl nusmukdytas iki šviesaus atminimo Bekerio, kitais žodžiais tariant — maždaug iki pradžios mokyklos lygio. Iš tikrųjų, „visiškai nesuprantama“, kodėl p. Diuringo „žinios“, kurios, kaip mes parodėme, visose jo paliestose srityse buvo labai mokiniško pobūdžio, arba, geriau pasakius, kodėl tai, kas aplamai liko iš jų po preliminarinio pagrindinio „valymo“, negalėtų pagaliau ištisai ir pilnutinai „pereiti į parengiamųjų žinių kategoriją“, juo labiau kad p. Diuringo žinios aukščiau šio lygio niekuomet ir nebuvo pakilusios. Žinoma, p. Diuringas viena ausimi yra girdėjęs, kad socialistinėje visuomenėje darbas ir auklėjimas bus sujungti ir tuo būdu priaugančioms kartoms bus užtikrintas įvairiapusiškas techninis lavinimas, o taip pat praktinis pamatas moksliniam auklėjimui; jis šį teiginį jam įprastu būdu ir pritaiko socialitetui. Bet kadangi, kaip mes esame matę, senasis darbo pasidalijimas esminiais bruožais ramiai paliekamas toliau Diuringo ateities gamyboje, tai iš šio techninio mokyklinio lavinimo atimamas bet koks paskesnis praktinis pritaikymas, atimama bet kokia jo reikšmė pačiai gamybai, — techninis lavinimas siekia vien tik mokyklinio tikslo: jis turi pakeisti

gimnastiką, apie kurią mūsų radikalusis novatorius nė girdėti nenori. Štai kodėl p. Diuringas ir gali mums pateikti apie tai vos vieną kitą banalią frazę, kaip kad ši: „jaunuoliai, kaip ir seniai, privalo dirbti rimta šio žodžio prasme“. Tikrai pasigailėjimo vertą įspūdį daro šie bejėgiai ir tušti plepalai, kai juos lygini su ta „Kapitalo“ vieta (508—515 psl.)[1], kur Marksas išvysto teiginį, kad „iš fabrikinės sistemos, kaip galima detaliai nustatyti iš Roberto Oueno raštų, atsirado užuomazga ateities auklėjimo, kai visiems vaikams, pasiekusiems tam tikrą amžių, gamybinis darbas bus jungiamas su mokymu ir gimnastika ne tik kaip viena iš priemonių visuomeninei gamybai padidinti, bet ir kaip vienintelė priemonė visapusiškai išsilavinusiems žmonėms išugdyti“.

Paliksime nuošalyje ateities universitetą, kuriame tikrovės filosofija sudarys viso mokslo branduolį ir kur greta medicinos fakulteto klestės taip pat ir teisės fakultetas; paliksime nuošalyje ir „specialiąsias mokslo įstaigas“, apie kurias mes tiek tesužinome, kad jos yra skiriamos tik „vienam kitam dalykui studijuoti“. Tarkime, kad jaunas ateities pilietis, baigęs visus mokyklinius kursus, pagaliau tiek sugebės „remtis pats savimi“, jog galės ieškoti sau žmonos. Kokią įvykių raidą atskleidžia čia jam p. Diuringas?

„Turint galvoje dauginimosi reikšmę savybių sutvirtinimui, išnaikinimui bei sumaišymui ir net jų kūrybiniam vystymuisi, paskutinių žmogiško arba nežmogiško šaknų žymia dalimi reikia ieškoti lytiniame bendravime ir atrankoje, o be to dar rūpinimesi užtikrinti arba užkirsti kelią tam tikram gimimų rezultatui. Smerkti šioje srityje viešpataujantį laukinumą ir bukaprotiškumą praktiškai tenka palikti vėlesnei epochai. Tačiau net ir dabar, kai žmones slegia visokie prietarai, galima jiems išaiškinti, kad gamtai arba žmonių apdairumui pavykusi arba nepavykusi naujagimių kokybė yra kur kas svarbesnė, negu jų gausumas. Tiesa, apsigimėliai būdavo naikinami visais laikais ir esant bet kokiai teisinei tvarkai, bet laiptai nuo normalios būtybės iki nebepanašaus į žmogų apsigimėlio turi daug pakopų... Jeigu imamasi priemonių, kad negalėtų gimti žmogus, kuris pasirodytų esąs blogas padaras, tai šis faktas, aišku, yra naudingas“. Lygiai taip pat kitoje vietoje sakoma: „Filosofiškai galvojant, be vargo galima suprasti dar negimusio pasaulio teisę į kiek galint geresnę kompoziciją... Prasidėjimas ir, šiaip ar taip, gimimas teikia progą taikyti šiuo atžvilgiu įspėjamąsias priemones, o kraštutiniu atveju — taip pat daryti atranką“. Ir toliau: „Graikų menas,

---

[1] Žr. „Kapitalas“, I t., Vilnius, 1957, 431—436 psl. *Red.*

idealizuotai vaizduojantis žmogų marmure, negalės išlaikyti savo ankstesnės istorinės reikšmės, kai žmonės imsis mažiau meniško ir todėl milijonų gyvybių likimui daug svarbesnio uždavinio — patobulinti žmogaus kūrimą iš kūno ir kraujo. Ši meno rūšis nėra paprastas akmens apipavidalinimas, ir jo estetikos nesudaro negyvų formų stebėjimas" ir t. t.

Mūsų jaunasis ateities pilietis nukrinta iš debesų. Kad santuoka nėra paprastas akmens apipavidalinimo menas, kad ji nėra negyvų formų stebėjimas, tai jis, aišku, žinojo ir be p. Diuringo; bet juk pastarasis jam žadėjo, kad jis galėsiąs laisvai žygiuoti visais keliais, kuriuos atskleidžia jam įvykių raida ir jo paties esmė, kad rastų atjaučiančią moterišką širdį kartu su priklausančiu jai kūnu. „Jokiu būdu", — griausmingai atsako jam „gilesnė ir griežtesnė moralė". Visų pirma svarbu yra nusikratyti laukinumu ir bukaprotiškumu, kurie viešpatauja lytinio bendravimo ir atrankos srityje, ir atsižvelgti į naujai gimstančio pasaulio teisę į kiek galint geresnę kompoziciją. Šiuo iškilmingu momentu mūsų jaunajam piliečiui iškyla uždavinys — pasiekti tobulumą kuriant žmogų iš kūno ir kraujo, pasidaryti, taip sakant, šios srities Fidijum. Kaip tai padaryti? — Aukščiau pacituoti paslaptingi p. Diuringo pareiškimai neduoda jam nė mažiausio nurodymo šia kryptimi, nors p. Diuringas pats sako, kad tai yra „menas". Gal būt, p. Diuringas jau turi „schematiškai prieš savo akis" šio meno vadovėlį, panašų į tuos, kurių pavyzdžiai uždaruose vokuose dabar dideliu kiekiu cirkuliuoja vokiečių knygų prekyboje. — Iš tikrųjų, dabar jau mes esame čia nebe socialiteto, bet veikiau „Užburtosios fleitos" viešpatijoje, tik su tuo skirtumu, kad linksmasis frankmasonų šventikas Zarastro vargu ar gali vadintis net „antraeiliu kunigu" palyginti su mūsų gilesniu ir griežtesniu moralistu. Išmėginimai, kuriems šis šventikas statydavo įsimylėjusias poreles iš savo adeptų tarpo, yra tiesiog vaikiškas žaidimas palyginti su ta rūsčia apžiūra, kurią p. Diuringas taiko abiem savo suvereniniams individams prieš leisdamas jiems susirišti „doros ir laisvos santuokos" ryšiais. Gali, pavyzdžiui, atsitikti, kad nors „besiremiantis pats savimi" mūsų ateities Tamino ir stovi abiem kojom ant vadinamojo absoliuto, bet viena jo koja per kelias pakopas atsilieka nuo normos ir todėl pikti liežuviai vadina jį šlubiu. Taip pat yra galimas dalykas, kad jo mieliausioji ateities Pamina[1] ne visai tiesiai stovi ant minėtojo absoliuto dėl nežymaus dešiniojo peties pakrypimo, kurį žmonių pavydas laiko net nedidele kuprele. Kaipgi tuomet? Ar

[1] Zarastro, Tamino ir Pamina — Mocarto operos „Užburtoji fleita" veikiantieji asmenys. *Red.*

uždraus jiems mūsų gilesnis ir griežtesnis Zarastro praktikuoti tobulo žmogaus kūrimo iš kūno ir kraujo meną, ar jis taikys jiems savo „įspėjamąsias priemones“ per „prasidėjimą“, ar savo „atrankos“ praktiką per „gimimą“? Galima statyti dešimt prieš vieną, kad reikalas pakryps kitaip: įsimylėjusi porelė, palikusi Zarastro-Diuringą kvailoje padėtyje, nueis pas valdininką, tvarkantį vedybų registraciją.

Palūkėkite! — sušunka p. Diuringas. — Jūs manęs nesupratote. Leiskite man pasisakyti. Esant „aukštesniems, tikrai žmogiškiems gaivių lytinių ryšių skatuliams... žmogiškai sutaurinta lytinio patraukimo, savo aukščiausiame laipsnyje pasireiškiančio kaip *aistringa meilė*, forma savo dvipusiškumu teikia geriausią laimingos — taip pat ir savo vaisiais — santuokos garantiją... Juk tai tėra tik antros eilės rezultatas, kad iš harmoningų santykių gaunamas ir harmoningų bruožų vaisius. Iš čia ir vėl seka, kad kiekviena prievarta turi veikti žalingai“ ir t. t. Tuo būdu viskas baigiasi kuo puikiausiai šiame visų puikiausiame iš socialitetų. Šlubis ir kupriukė aistringai myli vienas kitą; todėl tad savo dvipusiškumu jie teikia geriausią garantiją harmoningam „antros eilės rezultatui“; viskas vyksta kaip romane: jie myli vienas kitą ir susituokia. Visa „gilesnė ir griežtesnė moralė“ pasirodo esanti, kaip paprastai, harmoningi plepalai.

Kokių aplamai kilnių pažiūrų laikosi p. Diuringas moteriškosios lyties atžvilgiu, — matyti iš šio jo kaltinimo, metamo šiuolaikinei visuomenei: „Visuomenėje, pagrįstoje priespauda ir žmogaus pardavimu žmogui, prostitucija pripažįstama natūraliu prievartinės santuokos papildymu vyrų naudai, ir toji aplinkybė, kad *nieko panašaus negali būti moterims*, sudaro labai suprantamą, bet tuo pačiu laiku nepaprastai *reikšmingą* faktą“. Jokiu būdu aš nesutikčiau susilaukti to dėkingumo, kurį pareikš p. Diuringui moterys už šį komplimentą. Be to, argi p. Diuringui visiškai nėra žinoma dabar ne tokia jau reta pajamų rūšis — stipendijos, kurių šaltinį sudaro moterų parama (Schürzenstipendien)? Juk p. Diuringas kadaise pats yra buvęs referendaru ir gyvena Berlyne, kur dar mano laikais, t. y. prieš 36 metus, Referendarius, — nekalbant apie leitenantus, — gana dažnai būdavo rimuojamas su Schürzenstipendiarius!

* * *

Tebūnie mums leista taikiai ir linksmai atsisveikinti su mūsų tema, kuri labai dažnai turėjo būti gana sausa ir nuobodi. Kiek mums teko nagrinėti atskirus ginčijamus punktus, mūsų sprendimas buvo susietas su objektyviais, nenuginčijamais faktais; sutinkamai su šiais faktais, sprendimas gana dažnai

turėdavo išeiti griežtas ir net žiaurus. Dabar, kai filosofija, politinė ekonomija ir socialitetas jau liko užpakaly ir mes susidarėme bendrą nuomonę apie rašytoją, apie kurį mums anksčiau teko spręsti tik iš atskirų jo pažiūrų, — dabar į pirmą vietą gali iškilti sumetimai, liečiantieji jį kaip žmogų; dabar mes galime leisti sau daugelį šiaip jau nesuprantamų autoriaus mokslinių suklydimų ir jo išdidumą paaiškinti jo asmeninėmis savybėmis ir savo bendrą nuomonę apie p. Diuringą reziumuoti žodžiais: „*nepakaltinamumas kaip didybės manijos rezultatas*".

PRIEDAI

SENOJI PRATARMĖ „ANTI-DIURINGUI". — APIE DIALEKTIKĄ[1]

Šis veikalas anaiptol nėra atsiradęs iš „vidinio paskatinimo". Priešingai, mano bičiulis Libknechtas gali paliudyti, kiek jam reikėjo padėti pastangų, kol jis mane palenkė kritiškai nušviesti naujausią socialistinę p. Diuringo teoriją. Bet jeigu jau aš tam ryžausi, tai man nebeliko nieko kito, kaip išnagrinėti šią teoriją, kuri tariasi esanti galutinis praktinis kažkokios naujos filosofinės sistemos vaisius, vidiniame šios sistemos sąryšyje, vadinasi, išnagrinėti ir pačią sistemą. Todėl aš buvau priverstas pasekti paskui p. Diuringą į tą plačią sritį, kur jis kalba apie visokius galimus dalykus ir dar apie šį bei tą. Taip atsirado eilė straipsnių, kurie nuo 1877 metų pradžios buvo spausdinami Leipcigo laikraštyje „Vorwärts" ir čia pateikiami sisteminga forma.

Dvi aplinkybės gali pateisinti tą nuodugnumą, su kuriuo kritikuojama ši, tokia nežymi, nepaisant viso gyrimosi, sistema, — nuodugnumą, susijusį su paties dalyko pobūdžiu. Iš vienos pusės, ši kritika įgalino mane pozityviai išvystyti įvairiose mokslo srityse mano pažiūras į ginčijamus klausimus, kurie šiuo metu turi bendrą mokslinę arba praktinę reikšmę. Ir nors aš nė negalvojau priešpastatyti p. Diuringo sistemai kitą sistemą, vis dėlto reikia tikėtis, kad, nepaisant viso mano išnagrinėtos medžiagos įvairumo, skaitytojas pastebės vidinį sąryšį ir mano išdėstytose pažiūrose.

Antra vertus, „sistemas kuriantis" p. Diuringas dabartiniu metu Vokietijoje nėra pavienis reiškinys. Jau kuris laikas filosofinės, ypač natūrfilosofinės, sistemos Vokietijoje dygsta kaip grybai po lietaus, nekalbant jau apie daugybę naujų politikos, politinės ekonomijos ir kitų sistemų. Kaip šiuolaikinėje valstybėje yra manoma, kad kiekvienas pilietis sugeba spręsti

---

[1] Šis straipsnis buvo parašytas maždaug 1878 m. gegužės mėn. kaip pratarmė pirmajam „Anti-Diuringo" leidimui, bet buvo pakeistas kita pratarme ir vėliau Engelso priskirtas prie medžiagos „Gamtos dialektikai". *Red.*

visus tuos klausimus, kuriais jam tenka balsuoti; kaip politinėje ekonomijoje yra manoma, kad kiekvienas pirkėjas yra taip pat ir geras žinovas visų tų prekių, kurių jam tenka pirktis savo pragyvenimui, — lygiai taip pat dabar manoma, kad taip turi būti ir moksle. Kiekvienas gali rašyti apie viską, ir „mokslo laisvė" kaip tik suprantama taip, kad žmogus turi teisę rašyti ypač apie tai, ko jis nėra tyrinėjęs, ir tai laikoma vieninteliu griežtai moksliniu metodu. O p. Diuringas yra vienas iš būdingiausių tipų šio įžūlaus pseudomokslo, kuris mūsų dienomis Vokietijoje veržiasi visur į priekį ir viską nustelbia savo pasipūtėlišku tuščiažodžiavimu. Pasipūtėliškas tuščiažodžiavimas poezijoje, filosofijoje, politinėje ekonomijoje, istorijos moksle, tuščiažodžiavimas iš katedros ir tribūnos, tuščiažodžiavimas visur, pasipūtėliškas tuščiažodžiavimas, pretenduojantis į pranašumą ir minties gilumą, skirtingai nuo paprasto, lėkštai vulgaraus kitų nacijų tuščiažodžiavimo, tas pasipūtėliškas tuščiažodžiavimas, kaip būdingiausias ir masiškiausias vokiečių intelektualinės industrijos produktas su devizu: „pigus, bet niekam tikęs", yra visiškai toks pat, kaip ir kiti vokiečių fabrikatai, šalia kurių jis, deja, nebuvo išstatytas Filadelfijos parodoje. Net vokiečių socializmas, ypač nuo to laiko, kai p. Diuringas davė gerą pavyzdį, dabar gana uoliai verčiasi pasipūtėlišku tuščiažodžiavimu; toji aplinkybė, kad praktinis socialdemokratinis judėjimas taip mažai duodasi suklaidinamas šiuo pasipūtėlišku tuščiažodžiavimu, dar kartą įrodo nuostabiai sveiką darbininkų klasės prigimtį mūsų šalyje, kurioje šiuo metu, išskyrus gamtos mokslą, beveik visa kita yra paliesta ligos.

Jei Negelis savo kalboje Miuncheno gamtininkų suvažiavime[1] pasisakė ta prasme, kad žmogaus pažinimas niekuomet nebus visažinybės pobūdžio, tai jam, matyti, buvo nežinomi p. Diuringo žygdarbiai. Šie žygdarbiai privertė mane sekti paskui jį ir į visą eilę tokių sričių, kuriose aš geriausiu atveju tegaliu pasisakyti tik kaip diletantas. Tai ypač liečia įvairias gamtos mokslo sritis, kur lig šiol neretai buvo laikoma daugiau kaip nekuklumu, jei koks nors „profanas" mėgindavo pareikšti savo nuomonę. Tačiau mane šiek tiek padrąsina taip pat Miunchene pareikšta ir smulkiau kitoje vietoje išdėstyta p. Virchovo[2] pastaba, kad kiekvienas gamtininkas už savosios specialybės rėmų tėra irgi tik pusmokslis, vulgo — profanas. Kaip toks specialistas gali ir turi retkarčiais pereiti į gretimas sritis ir kaip tų sričių specialistai tokiu atveju atlaidžiai žiūri į mažus jo dėstymo netikslumus bei trūkumus, taip ir aš išdrįsau imti

[1] 1877 metų rugsėjo mėn. *Red.*

[2] Virchovo pranešimas „Mokslo laisvė šiuolaikinėje valstybėje" buvo išleistas atskira brošiūra Berlyne 1877 metais. *Red.*

pavyzdžiais, patvirtinančiais mano bendrąsias teorines pažiūras, vienokius ar kitokius gamtos procesus bei jos dėsnius, ir aš tariuosi turįs teisę tikėtis tokio pat atlaidumo. Kiekvienam, kuris domisi teoriniais klausimais, šiuolaikinio gamtos mokslo rezultatai peršasi su tokiu pat primygtinumu, su kokiu šiuolaikiniai gamtininkai — ar jie to nori, ar ne — yra priversti prieiti bendras teorines išvadas. Ir čia mes matome tam tikrą kompensaciją. Jei teoretikai yra pusmoksliai gamtos mokslo srityje, tai šiuolaikiniai gamtininkai faktiškai yra tokie pat pusmoksliai teorijos srityje, toje srityje, kuri lig šiol buvo vadinama filosofija.

Empirinis gamtos mokslas sukaupė tokią neaprėpiamą masę pozityvios medžiagos, kad kiekvienoje atskiroje tyrimo srityje pasidarė tiesiog būtinas reikalas sutvarkyti šią medžiagą sistemingai ir pagal jos vidinį sąryšį. Lygiai toks pat būtinas darosi uždavinys nustatyti teisingą sąryšį tarp atskirų mokslo sričių. Bet to imdamasis, gamtos mokslas įžengia į teorijos sritį, o čia empiriniai metodai pasirodo esą bejėgiai, čia tegali padėti tik teorinis mąstymas. Tačiau teorinis mąstymas yra įgimta savybė tik gabumo pavidalu. Šis gabumas turi būti išvystytas, išlavintas, o tam iki šiol nėra jokios kitos priemonės, kaip tik visos ligšiolinės filosofijos studijavimas.

Kiekvienos epochos, vadinasi, ir mūsų epochos teorinis mąstymas yra istorinis produktas, kuris įvairiais laikais įgauna labai įvairias formas ir kartu su tuo labai įvairų turinį. Vadinasi, mokslas apie mąstymą, kaip ir kiekvienas kitas mokslas, yra istorinis mokslas, mokslas apie istorinį žmogaus mąstymo išsivystymą. O tai yra svarbu taip pat ir praktiniam mąstymo pritaikymui empirinėse srityse. Nes, pirma, mąstymo dėsnio teorija visai nėra kažkokia kartą visiems laikams nustatyta „amžinoji tiesa“, kaip tai sieja su žodžiu „logika“ filisterinė mintis. Pati formalioji logika, pradedant nuo Aristotelio iki mūsų dienų, yra įnirtingų ginčų arena. O dialektika buvo lig šiol daugiau ar mažiau ištirta tik dviejų mąstytojų: Aristotelio ir Hegelio. Bet šiuolaikiniam gamtos mokslui svarbiausia mąstymo forma yra kaip tik dialektika, nes vien tik ji teikia analogą ir tuo pačiu aiškinimo metodą gamtoje vykstantiems vystymosi procesams, visuotiniams gamtos ryšiams, perėjimams iš vienos tyrimo srities į kitą.

O, antra, susipažinimas su žmogaus mąstymo istorinio vystymosi eiga, su pasireiškusiomis įvairiais laikais pažiūromis į bendrus išorinio pasaulio sąryšius teoriniam gamtos mokslui yra reikalingas ir dėl to, kad jis teikia mastą jo paties iškeltoms teorijoms įvertinti. Bet čia susipažinimo su filosofijos istorija stoka pasireiškia gana dažnai ir ryškiai. Teiginiai, kurie filosofijoje buvo nustatyti jau prieš šimtus metų, su kuriais

filosofijoje jau seniai yra baigta, teorizuojantiems gamtininkams dažnai iškyla kaip naujausios tiesos ir kuriam laikui darosi net madingu dalyku. Kai mechaninė šilumos teorija davė naujų įrodymų teiginiui apie energijos tvarumą patvirtinti ir vėl iškėlė jį į pirmąją vietą, tai čia, be abejonės, buvo didelis jos laimėjimas; bet ar būtų galėjęs šis teiginys figūruoti kaip kažkoks absoliučiai naujas dalykas, jei ponai fizikai būtų prisiminę, kad jis buvo iškeltas jau Dekarto? Nuo to laiko, kai fizika ir chemija vėl ėmė operuoti beveik išimtinai molekulėmis ir atomais, senovės graikų atomistinė filosofija neišvengiamai vėl iškilo į pirmąją vietą. Bet kaip paviršutiniškai ją traktuoja net geriausieji gamtininkai! Pavyzdžiui, Kekulė pasakoja („Ziele und Leistungen der Chemie") [1], kad pradžią jai davęs Demokritas (vietoj Leukipo), ir teigia, kad Daltonas pirmasis iškėlęs mintį apie kokybiškai skirtingų elementarinių atomų buvimą ir pirmasis priskyręs jiems skirtingus, įvairiems elementams savybingus svorius; tuo tarpu Diogenas Laercijus rašė (X, §§ 43—44 ir 61), kad jau Epikuras skirstęs atomus ne tik pagal dydį ir formą, bet taip pat ir pagal *svorį*, vadinasi, jis jau saviškai žinojęs atominį svorį ir atominį tūrį.

1848-ji metai, kurie Vokietijoje, aplamai imant, nieko galutinai neužbaigė, visišką perversmą ten padarė tik filosofijos srityje. Nukrypusi į praktikos sritį ir padariusi pradžią, iš vienos pusės, stambiajai pramonei ir spekuliacijai, o iš antros pusės, — tam galingam pakilimui, kurį nuo to laiko pergyvena Vokietijoje gamtos mokslas ir kurio pirmaisiais keliaujančiais skelbėjais buvo karikatūriniai personažai Fogtas, Biuchneris ir kt., — nacija ryžtingai nusigręžė nuo klasikinės vokiečių filosofijos, paskendusios Berlyno senhegelizmo klampynėje. Berlyno senhegelizmas to pilnai nusipelnė. Bet nacija, kuri nori stovėti mokslo aukštumoje, be teorinio mąstymo apsieiti negali. Kartu su hegelizmu buvo išmesta už borto ir dialektika — kaip tik tuo momentu, kai dialektinis gamtos procesų pobūdis vis neįveikiamiau ėmė pirštis minčiai ir, vadinasi, kai tik dialektika tegalėjo padėti gamtos mokslui įveikti teorinius sunkumus. Tuo pačiu vėl buvo bejėgiškai pasiduota senajai metafizikai. Nuo to laiko publikoje paplito, iš vienos pusės, prie dvasinio filisterių lygio pritaikyti lėkšti Šopenhauerio, vėliau net Hartmano, samprotavimai, o iš antros pusės — vulgarusis, keliaujančių pamokslininkų stiliaus, įvairių Fogtų ir Biuchnerių materializmas. Universitetuose tarpusavyje konkuravo įvairiausios eklektizmo rūšys, kurioms bendra buvo tik tai, kad jos buvo sulipdytos vien tik iš senų filosofinių sistemų atmatų ir visos buvo vienodai metafizinės.

---

[1] Engelsas turi galvoje *Kekulės* brošiūrą „Moksliniai chemijos tikslai ir laimėjimai", išleistą Bonoje 1878 metais. *Red.*

Iš klasikinės filosofijos liekanų išliko tik tam tikros rūšies neokantizmas, kurio paskutinis žodis buvo amžinai nepažinus daiktas savyje, t. y. toji Kanto teorijos dalis, kuri visų mažiausiai nusipelnė išlikti. Galutinis rezultatas buvo dabar viešpataujantis teorinio mąstymo srityje pakrikimas ir painiava.

Negalima dabar paimti į rankas beveik nė vienos teorinės knygos iš gamtos mokslo srities, negaunant iš jos skaitymo tokio įspūdžio, kad gamtininkai patys jaučia, kaip stipriai jiems viešpatauja tas pakrikimas ir toji painiava ir kad dabar paplitusi atsiprašant filosofija neteikia absoliučiai jokios išeities. Ir čia iš tiesų nėra jokios kitos išeities, jokios kitos galimybės pasiekti aiškumą, kaip tik grįžimas, vienokia ar kitokia forma, nuo metafizinio mąstymo prie dialektinio.

Šis grįžimas gali įvykti įvairiu būdu. Jis gali prasiskinti sau kelią gaivališkai, tiesiog spaudžiant patiems atradimams gamtos mokslo srityje, kurie daugiau nebetelpa senojoje metafizinėje Prokrusto lovoje. Bet tai yra ilgas ir sunkus procesas, kuriame tenka įveikti begalinę daugybę nereikalingų keblumų. Šis procesas žymia dalimi jau vyksta, ypač biologijoje. Jis gali būti žymiai sutrumpintas, jei teorinio gamtos mokslo atstovai panorės arčiau susipažinti su dialektine filosofija, nagrinėdami istoriškai susidariusias jos formas. Iš šių formų ypač vaisingos šiuolaikiniam gamtos mokslui gali būti dvi.

Pirmoji — tai graikų filosofija. Čia dialektinis mąstymas pasireiškia dar su pirmykščiu paprastumu, nepažeidžiamu tų malonių kliūčių, kurias pati sau sudarė XVII ir XVIII amžių metafizika — Bekonas ir Lokas Anglijoje, Volfas Vokietijoje — ir kuriomis ji užkirto sau kelią nuo pavienio daikto supratimo į visumos supratimą, į visuotinio daiktų sąryšio suvokimą. Graikai — kaip tik dėl to, kad jie dar nebuvo priėję iki gamtos suskaidymo, iki jos analizės, — į gamtą, aplamai imant, žiūri kaip į vieną visumą. Visuotinis gamtos reiškinių sąryšis neįrodomas pavienio daikto atžvilgiu: graikams jis yra betarpiško stebėjimo rezultatas. Tuo pasireiškia graikų filosofijos trūkumas, dėl kurio ji vėliau turėjo užleisti vietą kitoms pažiūroms. Bet tai sudaro ir jos pranašumą prieš visus paskesniuosius metafizinius jos priešininkus. Jei metafizika palyginti su graikais yra teisi pavienio daikto atžvilgiu, tai graikai palyginti su metafizika yra teisūs visumos atžvilgiu. Tai yra viena iš priežasčių, verčiančių mus filosofijoje, kaip ir daugelyje kitų sričių, vėl ir vėl grįžti prie pasiekimų tos mažos tautos, kurios universaliniai gabumai ir veikla užtikrino jai žmonijos vystymosi istorijoje tokią vietą, į kokią negali pretenduoti jokia kita tauta. O kita priežastis yra toji, kad įvairiose graikų filosofijos formose jau yra užuomazgoje, atsiradimo procese, beveik visi paskesnieji pasaulėžiūrų tipai. Todėl ir teorinis gamtos mokslas yra privers-

tas grįžti prie graikų, jeigu jis nori ištirti savo bendrų dabartinių teiginių atsiradimo ir išsivystymo istoriją. Ir toks požiūris vis labiau prasiskina sau kelią. Vis retesni darosi tie gamtininkai, kurie, patys operuodami graikų filosofijos, pavyzdžiui, atomistikos, nuotrupomis kaip amžinosiomis tiesomis, žiūri į graikus kaip Bekonas iš aukšto dėl to, kad pastarieji neturėjo empirinio gamtos mokslo. Būtų tik pageidautina, kad šis požiūris pasidarytų gilesnis ir atvestų į tikrą susipažinimą su graikų filosofija.

Antroji dialektikos forma, ypatingai artima kaip tik vokiečių gamtininkams, yra klasikinė vokiečių filosofija nuo Kanto iki Hegelio. Čia jau šiokia tokia pradžia yra padaryta, nes ir be jau minėto neokantizmo vėl darosi mada grįžti prie Kanto. Nuo to laiko, kai buvo nustatyta, jog Kantas yra kūrėjas dviejų genialių hipotezių, be kurių dabartinis teorinis gamtos mokslas negali nė iš vietos pajudėti, — būtent, saulės sistemos atsiradimo teorija, kurios autorium anksčiau buvo laikomas Laplasas, ir žemės sukimosi lėtėjimo dėl jūros potvynių teorija, — nuo to laiko Kantas vėl įgijo pelnytą gamtininkų pagarbą. Bet mokytis dialektikos iš Kanto būtų be reikalo varginantis ir nedėkingas darbas, kai *Hegelio* veikaluose mes turime platų, nors ir išvystytą iš visiškai klaidingo išeities taško, dialektikos kompendiumą.

Po to, kai, iš vienos pusės, reakcija prieš „natūrfilosofiją“ — žymia dalimi pateisinama šiuo klaidingu išeities tašku ir pasigailėjimo vertu berlyniško hegelizmo išsekimu — išsisėmė ir išsigimė pagaliau į paprastą plūdimą, po to, kai, iš antros pusės, paplitusi eklektinė metafizika taip žiauriai apvylė teorinius gamtos mokslo poreikius, — gal ir bus galima vėl priminti gamtininkams Hegelį, nesukeliant jiems to Vito šokio, kurį taip juokingai šoka ponas Diuringas.

Visų pirma tenka konstatuoti, kad čia anaiptol nesiekiama ginti hegelinio išeities požiūrio, pagal kurį dvasia, mintis, idėja esanti pirminis dalykas, o tikrasis pasaulis — tik idėjos kopija. Nuo to atsisakė jau Feuerbachas. Mes visi sutinkame su tuo, kad bet kurioje mokslo srityje — tiek gamtos srityje, tiek ir istorijos srityje — reikia remtis turimais *faktais*, vadinasi, gamtos moksle — įvairiomis daiktinėmis materijos formomis bei įvairiomis jos judėjimo formomis [1] ir kad, vadinasi, taip pat ir teoriniame gamtos moksle negalima sąryšių primetinėti faktams, o reikia ieškoti jų faktuose ir, radus, įrodinėti juos, kiek tai yra galima, patyrimu.

---

[1] Čia pirmojoje teksto redakcijoje buvo padėtas taškas, po kurio sekė šis nebaigtas, Engelso vėliau išbrauktas sakinys: „Mes, socialistiniai materialistai, šiuo atžvilgiu einame net dar žymiai toliau, negu gamtininkai, nes mes esame taip pat ir...“ *Red.*

Lygiai taip pat negali būti nė kalbos ir apie tai, kad būtų išsaugotas dogmatinis hegelinės sistemos turinys, koks jis buvo skelbiamas senesniosios ir jaunesniosios linijos Berlyno hegelininkų. Kartu su idealistiniu išeities tašku griūva ir juo paremta sistema, vadinasi, ir Hegelio natūrfilosofija. Bet čia reikia priminti, kad gamtamokslinė polemika prieš Hegelį, kiek ji iš viso teisingai jį suprato, buvo nukreipta tik prieš šiuos du punktus: prieš idealistinį išeities tašką ir prieš savivališką, faktams prieštaraujančią, sistemos konstrukciją.

Atmetus visa tai, lieka dar Hegelio dialektika. Markso nuopelnas yra tas, kad jis, priešingai „rėksmingiems, pretenzingiems ir ribotiems epigonams, kurie dabar duoda toną Vokietijoje“ [1], pirmą kartą vėl iškėlė pamirštą dialektinį metodą, nurodė jo ryšį su Hegelio dialektika, o taip pat ir jo skirtumą nuo pastarosios ir kartu „Kapitale“ pritaikė šį metodą tam tikro empirinio mokslo — politinės ekonomijos — faktams. Ir jis tai padarė taip sėkmingai, kad net Vokietijoje naujausioji ekonominė mokykla iškyla aukščiau vulgariojo fritrederiškumo tik dėka to, kad ji, neva kritikuodama Marksą, nusirašo (gana dažnai klaidingai) jo mintis.

Hegelio dialektikoje viešpatauja toks pat visų tikrųjų ryšių iškraipymas, kaip ir visuose kituose jo sistemos išsišakojimuose. Bet, kaip sako Marksas: „Mistifikacija, kurią patyrė dialektika Hegelio rankose, anaiptol nesukliudė tam, kad kaip tik jis pirmasis davė išbaigtą ir sąmoningą jos bendrųjų judėjimo formų vaizdą. Hegelio dialektika stovi ant galvos. Reikia ją pastatyti ant kojų, kad po mistiniu apvalkalu būtų galima atskleisti racionalųjį grūdą“ [2].

Bet ir pačiame gamtos moksle mes gana dažnai susiduriame su tokiomis teorijomis, kuriose tikrieji santykiai pastatyti ant galvos, kuriose atspindys laikomas atspindimu objektu ir kurias dėl to taip pat reikia apversti. Tokios teorijos neretai viešpatauja ilgesnį laiką. Taip yra kaip tik su mokslu apie šilumą: beveik du šimtmečius į šilumą buvo žiūrima ne kaip į paprastos materijos judėjimo formą, o kaip į tam tikrą paslaptingą materiją; mechaninė šilumos teorija atliko čia reikalingą apvertimą. Vis dėlto fizika, kurioje viešpatavo šiluminės medžiagos teorija, atrado visą eilę labai svarbių šilumos dėsnių. Ypač Furjė [3] ir Sadi Karno nuvalė čia kelią teisingai teorijai, kuriai beliko tik apversti jos pirmtakės atrastus dėsnius ir išversti

[1] Šie žodžiai paimti iš Markso pabaigos žodžio antrajam „Kapitalo“ I tomo leidimui. Žr. K. Marksas, „Kapitalas“, I t., Vilnius, 1957, 17 psl. *Red.*

[2] Ten pat. *Red.*

[3] Engelsas turi galvoje matematiką Žaną Batistą Žozefą Furję, traktato „Analitinė šilumos teorija“ („Théorie analitique de la chaleur“, Paris, 1822) autorių. *Red.*

juos į savąją kalbą[1]. Lygiai taip pat ir chemijoje flogistono teorija visą šimtmetį trukusiais eksperimentiniais darbais pirmą kartą pateikė tą medžiagą, kuria pasinaudodamas Lavuazjė galėjo atrasti Pristlio gautame deguonyje realų fantastinio flogistono antipodą ir tuo pačiu sugriauti visą flogistono teoriją. Bet tai anaiptol nereiškė, kad flogistikos bandymų rezultatai buvo paneigti. Priešingai, jie egzistavo ir toliau; tik jų formulavimas buvo apverstas, išverstas iš flogistono teorijos kalbos į šiuolaikinę chemijos kalbą; šia prasme jie ir toliau išsaugojo savo reikšmę.

Hegelio dialektika taip santykiauja su racionaliąja dialektika, kaip šiluminės medžiagos teorija santykiauja su mechanine šilumos teorija, kaip flogistono teorija — su Lavuazjės teorija.

---

[1] Karno funkcija C buvo apversta tiesiogine žodžio prasme: $\frac{1}{C}$ = absoliučiai temperatūrai. Šitaip neapvertus jos, su ja nėra ko veikti. [*Engelso pastaba.*]

IŠ PARENGIAMŲJŲ DARBŲ „ANTI-DIURINGUI“ [1]

I SKYRIUI

III skirsniui

[Idėjos — tikrovės atspindžiai]

Visos idėjos paimtos iš patyrimo, jos yra tikrovės atspindžiai, teisingi arba iškreipti.

III skirsniui, 31—32 psl.

[Materialusis pasaulis ir mąstymo dėsniai]

Dvi patyrimo rūšys — išorinis, materialinis, ir vidinis patyrimas — mąstymo dėsniai ir mąstymo formos. Mąstymo formos taip pat iš dalies paveldėtos vystymosi keliu (pavyzdžiui, matematinės aksiomos savaime suprantamos europiečiams, bet, žinoma, ne bušmenams ir Australijos negrams).

Jei mūsų prielaidos yra teisingos ir jei mes teisingai taikome joms mąstymo dėsnius, tai rezultatas turi atitikti tikrovę, lygiai taip pat kaip apskaičiavimas analitinėje geometrijoje turi atitikti geometrinę konstrukciją, nors viena ir kita yra visiškai skirtingi metodai. Bet, deja, to beveik niekuomet nebūna, arba tai esti tik paprasčiausiuose veiksmuose.

Išorinis pasaulis, savo ruožtu, yra arba gamta, arba visuomenė.

III skirsniui, 31—33 psl.; IV skirsniui, 36—39 psl.;
X skirsniui, 82 psl.

[Mąstymo ir būties santykis]

Vienintelis mąstymo turinys yra pasaulis ir mąstymo dėsniai.

Bendri pasaulio tyrimo rezultatai yra gaunami šio tyrimo pabaigoje; vadinasi, jie yra ne *principai*, ne išeities taškai, o *re-*

---

[1] Nurodymus į skirsnius ir puslapius, kuriems priklauso atitinkamos „Parengiamųjų darbų „Anti-Diuringui““ ištraukos, o taip pat paimtas į laužtinius skliaustus jų antraštes duoda redakcija. *Red.*

zultatai, išdavos. Konstruoti šiuos rezultatus ir išdavas galvoje, remtis jais kaip pagrindu, o paskiau galvoje rekonstruoti iš jų pasaulį — tai ir yra *ideologija*, toji ideologija, kuria lig šiol buvo užsikrėtusios ir visos materializmo atmainos. Nors materializmui mąstymo ir būties santykis *gamtoje* iki tam tikro laipsnio buvo, žinoma, aiškus, bet neaiškus buvo šis santykis istorijoje, jis nesuprato kiekvienu konkrečiu atveju mąstymo priklausomybės nuo istorinių materialinių sąlygų. — Kadangi Diuringas remiasi „principais", o ne faktais, tai jis yra ideologas, ir jis gali slėpti tai, kad yra ideologas, savo teiginius dėstydamas tokia bendra ir tuščia forma, kad šie teiginiai atrodo esą *aksiomiški, lėkšti,* ir tokiu atveju iš tų teiginių negalima padaryti jokių išvadų, o tegalima tik *suteikti* jiems bet kokią reikšmę. Pavyzdžiui, kad ir *būties vieninteliškumo* principas. Pasaulio vieningumas ir anapusiškos būties absurdiškumas yra viso pasaulio tyrimo rezultatas, bet čia norima jį įrodyti a priori, remiantis *mąstymo aksioma*. Iš čia kyla nesąmonė. — Tačiau be šio apvertimo *tikslioji filosofija neįmanoma*.

III skirsniui, 33—34 psl.

[Pasaulis kaip vientisa visuma. Pasaulio pažinimas]

Sistematika[1] po Hegelio negalima. Aišku, kad pasaulis sudaro vieną sistemą, t. y. vientisą visumą, bet šios sistemos pažinimo prielaida yra *visos* gamtos ir istorijos pažinimas, kurio žmonės *niekuomet* nepasiekia. Vadinasi, tas, kas kuria sistemas, turi užpildyti begalę spragų *savo paties prasimanymais*, t. y. *iracionaliai* fantazuoti, būti ideologu.

Racionali fantazija — alias[2] kombinacija!

III skirsniui, 34—36 psl.

[Matematiniai veiksmai ir grynai logiški veiksmai]

Skaičiuojantis protas — *skaičiuojamoji mašina!* — Juokingas painiojimas matematinių veiksmų, kuriuos galima materialiai įrodyti, patikrinti, — nes jie yra pagrįsti tiesioginiu materialiniu, nors ir abstrakčiu, stebėjimu, — su tokiais *grynai* logiškais veiksmais, kuriuos įrodyti galima tik išprotavimo keliu, vadinasi, kurie nėra pozityviai tikri kaip matematiniai veiksmai, — o kiek

[1] Sistematika — čia absoliučiai užbaigtos sistemos sudarymo prasme. *Red.*

[2] — kitaip. *Red.*

daug jų būna klaidingų! *Integravimo* mašina, plg. Andrews, speech. Nature, Sept. 7, 76[1].
Schema = šablonas.

III skirsniui, 34—36 psl.; IV skirsniui, 36—39 psl.

[Realybė ir abstrakcija]

Teiginiu apie visaapimančios būties vieninteliškumą, — po kuriuo popiežius ir šeich-ul-islamas gali pasirašyti, nė kiek neatsisakydami nuo savo neklaidingumo ir nuo religijos, — Diuringas irgi negali įrodyti išimtinio visos būties *materialumo*, kaip jis negali iš bet kurios matematinės aksiomos sukonstruoti trikampį ar kamuolį arba iš aksiomos išvesti Pitagoro teoremą. Vienam ir kitam dalykui yra reikalingos realios prielaidos, ir tik pastarąsias ištyrus galima pasiekti šiuos rezultatus. Įsitikinimas, kad už materialiojo pasaulio nėra atskiro dvasinio pasaulio, yra rezultatas ilgo ir sunkaus realiojo pasaulio tyrimo, y compris[2] taip pat ir žmogaus smegenų produktų bei procesų tyrimą. Geometrijos rezultatai yra ne kas kita, kaip natūralios savybės įvairių linijų, paviršių ir kūnų, o atitinkamai ir jų kombinacijų, kurių didesnė dalis jau egzistavo gamtoje daug anksčiau prieš žmonių atsiradimą (radioliarijos, vabzdžiai, kristalai ir t. t.).

VI skirsniui, 51 ir sek. psl.

[Judėjimas kaip materijos būties forma]

Judėjimas yra materijos būties forma, vadinasi, kažkas daugiau negu paprasta jos savybė. Materijos be judėjimo niekuomet nebuvo ir negalėjo būti. Judėjimas pasaulio erdvėje, mechaninis mažesnių masių judėjimas atskirame dangaus kūne, molekulių virpėjimas šilumos pavidalu, elektros įtampa, magnetinė poliarizacija, cheminis skaidymasis ir jungimasis, organinė gyvybė iki pat aukščiausiojo jos produkto, mąstymo, — štai tos judėjimo formos, kuriose — vienoje ar kitoje iš jų — yra kiekvienas atskiras medžiagos atomas kiekvienu tam tikru momentu. Bet kuri pusiausvyra tėra tik arba santykinė ramybė, arba pati yra judėjimas pusiausvyroje, kaip kad, pavyzdžiui, planetų judėjimas. Absoliutinė ramybė tėra įmanoma tik ten, kur nėra materijos. Vadinasi, nuo materijos negalima atskirti nei judėjimo, kaip to-

[1] *Endrius*, kalba. „Gamta", 1876 m. rugsėjo 7 d. — Engelsas turi galvoje Tomo Endriaus kalbą 46-me metiniame Britanijos mokslo asociacijos susirinkime Belfaste. *Red.*
[2] — įskaitant. *Red.*

kio, nei bet kurios jo formos, pavyzdžiui, mechaninės jėgos; negalima priešpastatyti materijai judėjimo, kaip kažko skirtingo, jai svetimo, neprieinant iki absurdo.

VII skirsniui, 60—62 psl.

[Natūrali atranka]

Diuringas turėtų džiaugtis natural selection [1] teorija, nes ji vis dėlto geriausiai iliustruoja jo mokymą apie nesąmoningus tikslus ir priemones. — Jei Darvinas tiria natūralią atranką, tą *formą*, kuria vyksta lėtas kitėjimas, tai Diuringas reikalauja, kad Darvinas nurodytų ir kitėjimo *priežastį*, apie kurią ir p. Diuringas taip pat nieko nežino. Kokie bebūtų mokslo laimėjimai, p. Diuringas visuomet pasakys, kad dar kažko trūksta, ir tuo būdu turės pakankamą pagrindą niurzgėti.

VII skirsniui

[Apie Darviną]

Koks didis atrodo nepaprastai kuklus Darvinas, kuris ne tik gretina, grupuoja ir nagrinėja tūkstančius faktų iš visos biologijos, bet ir su džiaugsmu mini kiekvieną savo pirmtaką, kad ir koks nežymus jis būtų, net ir tuomet, kai tai mažina jo paties šlovę, — lyginant jį su pagyrūnu Diuringu, kuris pats nieko neduoda, bet niekina tai, ką duoda kiti, ir kuris...

VII skirsniui, 61—63 psl.; VIII skirsniui, 68—69 psl.

Diuringiana. Darvinizmas, 115 psl. [2]

Augalų *prisitaikymas* yra fizinių jėgų arba cheminių veiksnių kombinacija, vadinasi, visai nėra prisitaikymas. Jei „augalas beaugdamas pasirenka kelią, kuriame jis gauna daugiausia šviesos“, jis tai daro įvairiais keliais ir įvairiais būdais, priklausomai nuo augalo rūšies ir savybių. Bet fizinės jėgos ir cheminiai veiksniai kiekviename augale veikia skirtingai ir padeda augalui, — kuris juk yra kažkas kita, negu šios „cheminės ir fizinės ir t. t.“, — gauti reikalingą jam šviesą tuo keliu, kuris pasidarė jam būdingas ilgo pirmesnio vystymosi eigoje. Ši šviesa veikia kaip dirgis augalo ląsteles, ir kaip tik ji sukelia jose, kaip reakciją, šias jėgas bei veiksnius [3]. Kadangi šis procesas vyksta organiniame ląsteliniame audinyje ir įgauna formą dirginimo bei

[1] — natūrali atranka. *Red.*

[2] Čia nurodyti Diuringo „Filosofijos kurso“ puslapiai. *Red.*

[3] Čia rankraščio paraštėje yra pastaba: „taip pat ir gyvūnams svarbiausią vaidmenį vaidina nesavivališkas prisitaikymas“. *Red.*

reakcijos, kurie čia taip pat pasireiškia, kaip ir tuomet, kai jie vyksta per nervus žmogaus smegenyse, — tai abiem atvejais gali būti taikomas tas pats terminas — prisitaikymas. O jei prisitaikymas būtinai turi vykti sąmoningai, tai kurgi prasideda sąmonė ir prisitaikymas ir kur jie baigiasi? Moneroje, vabzdžiaėdžiame augale, pintyje, korale, pirmajame nerve? Diuringas suteiktų senųjų pažiūrų gamtininkams didžiulį malonumą, jeigu jis tą ribą nurodytų. Protoplazmos dirginimas ir jos reakcija pasireiškia visur, kur yra gyvoji protoplazma. O kadangi protoplazma, lėtai kintančių dirgių veikiama, pati kinta, — nes priešingu atveju ji žūtų, — tai visiems organiniams kūnams *reikia* taikyti tą patį terminą, būtent — prisitaikymą.

VII skirsniui, 61 ir sek. psl.

[Prisitaikymas ir paveldimumas]

Hekelis prisitaikymą rūšių vystymosi atžvilgiu laiko neigiamu veiksniu, sukeliančiu pakitimus, o paveldimumą — teigiamu veiksniu, išsaugančiu rūšis. O Diuringas, atvirkščiai, tvirtina (122 psl.), kad paveldimumas duodąs ir neigiamus rezultatus, sukeliąs *pakitimus* (ir čia tuščiažodžiauja apie preformaciją). Šiuos priešingumus — kaip ir visus kitus šios rūšies priešingumus — labai lengva apversti ir parodyti, kad, atvirkščiai, prisitaikymas, kaip tik *formos* kitimo dėka, išsaugo esmingiausią dalyką, *patį organą,* o paveldimumas jau dėl dviejų, kiekvieną kartą skirtingų, individų susijungimo visuomet sukelia pakitimus, kurių susikaupimas gali sukelti rūšies pasikeitimą. Juk yra paveldimi taip pat ir prisitaikymo rezultatai! Bet taip samprotaudami mes nė per žingsnį nepasistumiame pirmyn. Mes turime skaitytis su *faktine padėtimi* ir ją ištirti ir tuomet mes, žinoma, pamatysime, kad Hekelis yra visiškai teisus, laikydamas paveldimumą iš esmės konservatyvią, teigiama, o prisitaikymą — revoliucionizuojančia, neigiama proceso puse. Gyvulių jaukinimas, veisimas ir nesavivališkas prisitaikymas — šie faktai kalba įtikinamiau, negu visos Diuringo „subtilios koncepcijos“.

VIII skirsniui, 69—72 psl.

Diuringas, 141 psl.

Gyvybė. Per paskutinius dvidešimt metų fiziologai-chemikai ir chemikai-fiziologai ne kartą tvirtino, kad medžiagų apykaita yra svarbiausias gyvybės reiškinys, — o čia tai vėl iškeliama kaip gyvybės definicija. Bet ši definicija nėra nei tiksli, nei išsami. Medžiagų apykaitą mes stebime ir *nesant* gyvybės, pa-

vyzdžiui, paprastuose cheminiuose procesuose, kurie, esant pakankamai žalių medžiagų, visuomet vėl sudaro sau sąlygas, ir čia proceso nešėjas yra tam tikras kūnas (pavyzdžius žr. Rosko, 102[1], sieros rūgšties gamyba), endosmose ir egzosmose (per negyvas organines ir net neorganines plėveles?), dirbtinėse Traubės ląstelėse ir jas supančioje aplinkoje. Vadinasi, medžiagų apykaita, kuria norima paaiškinti gyvybę, savo ruožtu, pati yra reikalinga tikslesnio apibrėžimo. Nepaisant visų giliųjų pagrindimų, subtilių koncepcijų ir tikslių tyrinėjimų, mes, vadinasi, vis dar nesupratome reikalo esmės ir toliau tebeklausiame: kas yra gyvybė?

Definicijos mokslui reikšmės neturi, nes jos visuomet yra nepakankamos. Vienintelė reali definicija yra paties dalyko esmės išvystymas, o tai jau nėra definicija. Norėdami išaiškinti ir parodyti, kas yra gyvybė, mes turime ištirti visas gyvybės formas ir jas pavaizduoti jų tarpusavio sąryšyje. Bet *kasdieniniam vartojimui* trumpas nurodymas bendriausių ir tuo pačiu metu būdingiausių skiriamųjų požymių vadinamojoje definicijoje dažnai esti naudingas ir net būtinas, pagaliau jis ir negali pakenkti, jei tik iš definicijos nereikalaujama, kad ji duotų daugiau, negu ji gali išreikšti. Pamėginsime tad duoti tokią gyvybės definiciją, į kurią tiek daug žmonių atsikando sau dantis (žr. Nikolsonas).

Gyvybė yra baltyminių kūnų egzistavimo būdas, ir šis egzistavimo būdas savo esme yra nuolatinis tų kūnų cheminių sudėtinių dalių atsinaujinimas mitimo ir išskyrimo būdu.

...Iš organinės medžiagų apykaitos, kaip esminės baltymo funkcijos, ir iš jam būdingo plastiškumo paskiau išplaukia visos kitos paprasčiausios gyvybės funkcijos: dirglumas, kuris reiškiasi jau baltymo ir jo maisto sąveikoje; traukumas, kuris pasireiškia suvartojant maistą; sugebėjimas augti, kuriam žemiausioje pakopoje (monera) būdingas dauginimasis dalijimosi būdu; vidinis judėjimas, be kurio neįmanomas nei maisto priėmimas, nei jo asimiliacija. Tačiau tik stebėjimo keliu galima išaiškinti, kaip vyksta vystymosi procesas nuo paprasto plastinio baltymo iki ląstelės ir, vadinasi, iki organizmo, o toks tyrinėjimas jau neįeina į paprastą kasdieninį gyvybės apibrėžimą. (Diuringas 141-me puslapyje kalba dar apie ištisą tarpinį pasaulį, nes be cirkuliacijos kanalų sistemos ir be „gemalinės schemos“ nesą tikrosios gyvybės. Ši vieta puiki.)

---

[1] *Roscoe* und *Schorlemmer,* Ausführliches Lehrbuch der Chemie, B. I, Braunschweig 1877 (*Rosko* ir *Šorlemeris,* Platus chemijos vadovėlis, I t., Braunšveigas 1877). *Red.*

X skirsniui, 83—88 psl.

Diuringas — ekonomika. — Du vyrai

Kol kalbama apie moralę, Diuringas gali juos laikyti lygiais, bet kai tik prasideda ekonomika, tai darosi nebegalimu dalyku. Jei, pavyzdžiui, šiuodu vyrai bus koks nors jankis, broken into all trades [1], ir Berlyno studiozas, neturįs nieko daugiau, kaip brandos atestatą ir tikrovės filosofiją, ir dar rankas, kurios iš principo niekad nebuvo lavinamos fechtavimo salėje, tai ar galima tokiu atveju kalbėti apie lygybę? Jankis gamina viską, studiozas tik retkarčiais padeda, o paskirstymas vykdomas pagal tai, ką kiekvienas iš jų yra nuveikęs, — ir netrukus jankis galės kapitalistiškai išnaudoti kolonijos gyventojų prieauglį (susidariusį gimimų ar imigracijos dėka). Vadinasi, du vyrai lengvai gali padaryti pradžią visai šiuolaikinei santvarkai, kapitalistinei gamybai ir kt., ir čia nė vienam iš jų netenka imtis kardo.

X skirsniui, 88—92 psl.

Diuringiana.

Lygybė — teisingumas. — Supratimas, kad lygybė yra teisingumo išraiška, tobulos politinės ir socialinės santvarkos principas, atsirado visai istoriškai. Pirmykštėse bendruomenėse lygybės nebuvo, arba ji tebuvo tik labai ribota pilnateisiam atskiros bendruomenės nariui ir derinosi su vergovės buvimu. Tas pat ir antikinėje demokratijoje. Visų žmonių lygybė — graikų, romėnų ir barbarų, laisvųjų ir vergų, valstybės gyventojų ir svetimšalių, valstybės piliečių ir tų, kurie tik naudojosi jos globa, ir t. t. — antikiniam žmogui atrodė esanti ne tik beprotybė, bet ir nusikaltimas, todėl natūralu, kad pirmieji jos pradai krikščionybėje buvo persekiojami. — Katalikybėje pirmą kartą buvo išreikšta *neigiama visų žmonių, kaip nusidėjėlių, lygybė prieš dievą* ir siauresne prasme — vienų ir kitų dievo vaikų, atpirktų Kristaus malone ir krauju, lygybė. Tiek vienas, tiek ir kitas lygybės supratimas išplaukė iš krikščionybės, kaip vergų, tremtinių, atstumtųjų, persekiojamųjų, engiamųjų religijos, vaidmens. Krikščionybei laimėjus, šis momentas buvo nustumtas į paskutinę vietą, o svarbiausiu dalyku pasidarė visų pirma priešingumas tarp tikinčiųjų ir stabmeldžių, tikratikių ir atskalūnų. — Miestų ir kartu daugiau ar mažiau išsivysčiusių tiek buržuazijos, tiek ir proletariato elementų stiprėjimas neišvengiamai turėjo palaipsniui vėl vesti prie lygybės, kaip buržuazinio egzistavimo sąlygos, reikalavimo, o su tuo siejosi tai, kad proletarai su politine lygybe pradėjo sieti socialinę lygybę. Pirmą kartą

[1] — visapusiškai gabus. *Red.*

tai, — žinoma, religine forma, — griežtai pasireiškė Valstiečių karo metu. — Buržuazinę lygybės reikalavimo pusę griežtai, — bet dar bendro žmonių reikalavimo forma, — pirmą kartą suformulavo Ruso. Kaip ir visuose kituose buržuazijos reikalavimuose, proletariatas ir šį kartą kaip pikta lemiantis šešėlis seka paskui buržuaziją ir daro savo išvadas (Babefas). Šį sąryšį tarp buržuazinės lygybės ir proletarinių išvadų reikia smulkiau išvystyti.

Vadinasi, lygybės = teisingumo principui susidaryti prireikė beveik visos ligšiolinės istorijos, ir jį suformuluoti pavyko tik tada, kai jau egzistavo buržuazija ir proletariatas. Bet lygybės principas reiškia, kad neturi būti jokių privilegijų, vadinasi, jis iš esmės pasirodo esąs *neigiamas*, jis skelbia visą ligšiolinę istoriją niekam tikusia. Kadangi šis principas neturi pozityvaus turinio ir kadangi jis be atodairos atmeta visą praeitį, jis vienodai tinka ir tam, kad jį skelbtų didžioji 1789—1796 metų revoliucija ir vėlesniems, sistemas fabrikuojantiems lėkštapročiams. Bet teiginį lygybė = teisingumas skelbti aukščiausiuoju principu ir paskutine tiesa yra absurdas. Lygybė egzistuoja tik kaip nelygybės priešybė, teisingumas — tik kaip neteisingumo priešybė; vadinasi, šias sąvokas dar tebeslegia priešingumas ligšiolinės istorijos atžvilgiu, vadinasi, — pati senoji visuomenė [1].

Jau vien dėl to nurodytasis teiginys negali reikšti amžinojo teisingumo ir amžinosios tiesos. Po kelių visuomeninio vystymosi kartų, esant komunistinei santvarkai ir padidėjus priemonių gyvybei palaikyti kiekiui, žmonės turės prieiti prie to, kad išdidūs lygybės ir teisės reikalavimai atrodys taip pat juokingi, kaip juokingai atrodo, kai šiandien didžiuojamasi bajoriškomis ir panašiomis paveldimomis privilegijomis. Priešingumas tiek senosios nelygybės ir senosios pozityvinės teisės atžvilgiu, tiek ir naujosios, pereinamosios teisės atžvilgiu išnyks iš praktinio gyvenimo; tam, kuris primygtinai reikalaus, kad jam su pedantišku tikslumu būtų išduota priklausanti jam lygi ir teisinga produktų dalis, — tam pajuokai bus išduota dviguba porcija. Net Diuringas sutiks, kad tai galima „numatyti“, ir kur tuomet rasis vieta lygybei ir teisingumui, jei ne istorinių atsiminimų sandėlyje? Dėl to, kad tokios frazės dabar labai tinka agitacijai, jos anaiptol nepasidaro amžinąja tiesa.

(Išaiškinti lygybės *turinį*. — Apsiribojimas teisine puse ir t. t.).

Beje, dar ir šiuo metu ir palyginti tolimai ateičiai abstrakti lygybės teorija yra nesąmonė. Nė vienas proletaras-socialistas ar socializmo teoretikas nepanorės pripažinti abstrakčios lygybės

[1] Čia rankraščio paraštėje parašyta: „Lygybės supratimas [išplaukia] iš aplamai žmogaus darbo lygybės prekių gamyboje. „Kapitalas“, 36 psl.“ — Žr. „Kapitalas“, I t., Vilnius, 1957, 60 psl. *Red.*

tarp savęs ir bušmeno arba Ugnies Žemės gyventojo, arba net ir *valstiečio*, arba pusiau feodalinio padienio; o nuo to laiko, kai tai bus įveikta bent Europoje, bus įveiktas ir abstraktus lygybės požiūris. Nustačius racionalią lygybę, pati ši lygybė netenka bet kokios reikšmės. Jei dabar reikalaujama lygybės, tai tat įvyksta dėl to, kad iš anksto spėjama žmones pasiekus tokį protinio ir moralinio *išsilyginimo* laipsnį, kuris savaime atsiranda esant *dabartiniams istoriniams santykiams*. Bet *amžinoji* moralė turėtų būti galima kiekvienu metu ir *visur*. Net Diuringas neišdrįsta tvirtinti to apie lygybę; priešingai, jis leidžia pereinamajam laikotarpiui represiją, tuo pačiu pripažindamas, kad lygybė yra ne amžinoji tiesa, o istorinis tam tikrų istorinių būvių produktas ir skiriamasis požymis.

Buržuazinė lygybė (klasinių *privilegijų* panaikinimas) labai skiriasi nuo proletarinės lygybės (pačių klasių panaikinimas). Lygybės reikalavimas, einąs dar toliau, t. y. abstrakčiai suprasta lygybė, darosi nesąmone. Pagaliau ir p. Diuringas vėl yra priverstas pratempti pro užpakalines duris prievartą, ginkluotą ir administracinę, teisminę ir policinę.

Tuo būdu *lygybės supratimas pats pasirodė esąs istorinis produktas*, kuriam susidaryti reikalinga visa ligšiolinė istorija; vadinasi, šis supratimas neegzistuoja iš senų senovės kaip amžinoji tiesa. Jeigu jis šiuo metu daugumai žmonių atrodo — en principe [1] — kažkoks savaime suprantamas dalykas, tai tat yra ne jo aksiomatinio pobūdžio, bet *XVIII amžiaus idėjų paplitimo* išdava. Vadinasi, jei šiuo metu du išgarsėjusieji vyrai ima laikytis lygybės požiūrio, tai tat įvyksta dėl to, kad juos tenka vaizduotis „išsimokslinusiais" XIX amžiaus žmonėmis ir kad tai jiems yra „*natūralu*". O kaip elgiasi ir elgėsi *tikrieji* žmonės, visuomet priklauso ir priklausė nuo tų istorinių sąlygų, kuriomis jie gyveno.

IX skirsniui, 80—82 psl.; X skirsniui, 88—92 psl.

[Idėjų priklausomybė nuo visuomeninių santykių]

Pažiūrą, kad *žmonių idėjos ir vaizdiniai sukūrę jų gyvenimo sąlygas*, o ne atvirkščiai, sugriauna visa ligšiolinė istorija, kurioje rezultatai visuomet pasirodydavo esą kitokie, negu tie, kokių buvo norima, o tolesnėje eigoje dažniausiai net priešingi tam, ko buvo norima. Ši pažiūra galės atitikti tikrovę tik daugiau ar mažiau tolimoje ateityje, jeigu žmonės iš anksto supras kintančių santykių sukeltą būtinumą pakeisti visuomeninę santvarką (sit venia verbo [2]) ir to pakeitimo panorės anks-

[1] — iš principo. *Red.*
[2] — tebūnie leista taip pasakyti. *Red.*

čiau, negu jis bus jiems primestas nepaisant jų sąmonės ir valios. — Tai pritaikoma ir *teisinėms* pažiūroms, vadinasi, ir politikai (as far as that goes[1], šis punktas nagrinėtinas „Filosofijos" skyriuje, — „prievarta" lieka politinei ekonomijai).

XI skirsniui, 97—99 psl. (plg. taip pat III skyrių, V skirsnį, 272—273 psl.)

Jau teisingas *gamtos* atspindėjimas — labai sunkus dalykas, ilgos patyrimo istorijos produktas. Pirmykščiam žmogui gamtos jėgos atrodo kaip kažkas svetimo, paslaptingo, slegiančio. Tam tikroje pakopoje, kurią išeina *visos* kultūringosios tautos, jis asimiliuoja tas jėgas, jas suasmenindamas. Kaip tik šis siekimas suasmeninti visur sukūrė dievus, ir consensus gentium[2], kuria remiasi dievo buvimo įrodymas, teįrodo vien tik šio siekimo suasmeninti kaip būtinos pereinamosios pakopos — vadinasi, ir religijos — visuotinumą. Tiktai tikrasis gamtos jėgų pažinimas išveja dievus arba dievą paeiliui iš visų sričių (Sekis ir jo saulės sistema). Šiuo metu šis procesas tiek yra pasistūmėjęs į priekį, kad teoriškai jį galima laikyti užbaigtu.

Visuomeninių reiškinių srityje atspindėjimas yra dar sunkesnis dalykas. Visuomenę apsprendžia ekonominiai santykiai, gamyba ir mainai greta istorinių prielaidų.

XII skirsniui, 103—105 psl. (plg. Įvadas, 21—23 psl.)

Priešybė, — jei daiktui būdinga priešybė, tai tas daiktas *prieštarauja* pats sau; tas pat liečia ir to daikto išreiškimą mintimi. Pavyzdžiui, tai, kad daiktas lieka tas pats ir tuo pačiu metu tolydžio kinta, kad jame glūdi priešybė tarp „pastovumo" ir „kitėjimo", yra *prieštaravimas.*

XIII skirsniui

[Neigimo neigimas]

...Visos indogermanų tautos pradeda nuo *bendruomeninės* nuosavybės. Beveik visose tautose visuomeninio vystymosi eigoje ją panaikina, *paneigia,* išstumia kitos formos — privatinė nuosavybė, feodalinė nuosavybė ir t. t. Paneigti šį neigimą, atstatyti visuomeninę nuosavybę aukštesnėje išsivystymo pakopoje — toks yra socialinės revoliucijos uždavinys. Arba: antikinė filosofija iš pradžių buvo stichinis materializmas. Iš jo atsirado

---

[1] — kiek tai tinka. *Red.*
[2] — visuotinė nuomonė. *Red.*

idealizmas, spiritualizmas, materializmo neigimas, pirma kaip priešingumas tarp sielos ir kūno, vėliau kaip mokymas apie nemirtingumą ir monoteizmas. Per krikščionybę šis spiritualizmas paplito po visas šalis. Šio neigimo neigimas yra seno atkūrimas aukštesnėje pakopoje, šiuolaikinis materializmas, kuris, praeities atžvilgiu, savo teorinį išbaigimą randa moksliniame socializme. ...Savaime suprantama, kad šie natūralūs ir istoriniai procesai atsispindi mąstančiose smegenyse ir atkuriami jose, kaip tai matyti iš aukščiau duotų pavyzdžių $-a \times -a$ ir t. t.; ir kaip tik aukščiausieji dialektiniai uždaviniai išsprendžiami tik šiuo metodu.

Žinoma, esama ir blogo, bevaisio neigimo. — Tikras, natūralus, istorinis ir dialektinis neigimas (formaliai imant) kaip tik ir yra visokio vystymosi varomasis pradas — skilimas į priešybes, jų kova ir išsisprendimas, ir čia (istorijoje iš dalies, mąstyme pilnutinai) įgyto patyrimo pagrindu vėl pasiekiamas pirmykštis išeities taškas, bet jau aukštesnėje pakopoje. — O bevaisis neigimas yra grynai subjektyvus, individualus neigimas, reiškiantis ne paties dalyko išsivystymo stadiją, o iš šalies atneštą *nuomonę*. O kadangi iš jo nieko negali išeiti, tai toks neigėjas turi būti nesantaikoje su pasauliu, turi niurzgėdamas neigti viską, kas yra ir kas įvyko, visą istorinį vystymąsi. Nors senovės graikai ir pasiekė šiokius tokius rezultatus, bet jie nežinojo nei spektrinės analizės, nei chemijos, nei diferencialinio skaičiavimo, nei garo mašinos, nei plentų, nei elektrinio telegrafo, nei geležinkelių. Ar verta ilgiau sustoti ties tokių atsilikusių žmonių darbais? Viskas yra bloga — ir todėl šios rūšies neigėjai yra pesimistai, — išskyrus mūsų pačių aukščiausiąją asmenybę, kuri pasirodo esanti visiškai tobula, ir tokiu būdu mūsų pesimizmas pereina į mūsų optimizmą. Vadinasi, mes patys atlikome neigimo neigimą.

Net Ruso pažiūra į istoriją: pradinė lygybė — nelygybės sukeltas sugedimas — lygybės įvedimas aukštesnėje pakopoje — yra neigimo neigimas [1].

Diuringas nuolatos skelbia idealizmą — *idealinę* pažiūrą. Jei mes iš esamų santykių darome išvadas dėl ateities, jei mes suvokiame ir tiriame istorijos eigoje veikiančių *neigiamų* elementų *teigiamąją* pusę, — o tai saviškai daro, kaip labiausiai ribotas progresistas, net idealistas Laskeris, — tai Diuringas vadina tai „idealizmu", ir todėl jis tariasi turįs teisę fabrikuoti ateities projektus, kuriuose numatomas net mokslo planas mokykloms ir kurie pasirodo esą fantastiniai, nes yra paremti nemokšiškumu. Bet jis nepastebi, kad čia jis pats *atlieka neigimo neigimą*.

[1] Ši pastaba yra rankraščio paraštėje. *Red.*

XIII skirsniui, 117—118 psl.

Neigimo neigimas ir prieštaravimas. Teigiamo dydžio „niekas“, — sako Hegelis, — yra apibrėžtas niekas. „Į diferencialus gali būti žiūrima kaip į *tikruosius nulius,* ir jais galima operuoti kaip *tikraisiais nuliais*, tarp kurių betgi yra tam tikras santykis, išplaukiantis kaip tik iš šiuo atveju nagrinėjamo klausimo padėties. Matematikos požiūriu tai nėra nesąmonė“, — sako Bosiu. Trupmena $\frac{o}{o}$ gali turėti visiškai apibrėžtą reikšmę, jeigu ji yra gaunama vienu laiku išnykus skaitikliui ir vardikliui. Taip pat $0:0=A:B$, kur, vadinasi, $\frac{o}{o}=\frac{A}{B}$ kinta, kintant A ir B reikšmei (95 psl., pavyzdžiai). Argi tai nėra „prieštaravimas“, kad tarp nulių egzistuoja santykis, t. y. kad jie gali ne tik iš viso turėti reikšmę, bet net įvairias reikšmes, kurias galima išreikšti skaičiais? $1:2=1:2$; $1-1:2-2=1:2$; $0:0=1:2$. —

Pats Diuringas sako, kad minėtieji neribotai mažų dydžių sumavimai — įprasta kalba tariant, integralinis skaičiavimas — yra aukščiausios ir t. t. operacijos matematikoje. Kaip atliekama ši skaičiavimų rūšis? Mes turime du, tris arba daugiau kintamųjų dydžių, t. y. tokius dydžius, tarp kurių, jiems kintant, atsiranda tam tikras santykis. Pavyzdžiui, bus duoti du dydžiai, x ir y, ir reikia išspręsti tam tikrą, su elementarinės matematikos pagalba neišsprendžiamą, uždavinį, kuriame funkcionuoja x ir y. Aš diferencijuoju x ir y, t. y. laikau juos tokiais be galo mažais dydžiais, kad jie išnyksta, palyginti kad ir su mažiausiu tikruoju dydžiu, ir iš x ir y nebelieka nieko, išskyrus jų *tarpusavio santykį*, be jokio materialinio pagrindo, vadinasi, $\frac{dx}{dy}=\frac{o}{o}$, bet šis $\frac{o}{o}$ reiškia $\frac{x}{y}$ santykį. Tai, kad šis dviejų išnykusių dydžių santykis, fiksuotas jų išnykimo momentas, yra prieštaravimas, negali mūsų jaudinti. Vadinasi, ką gi aš padariau, jei ne *paneigiau* x ir y, bet ne ta prasme, kad jie man daugiau neberūpėtų, o sutinkamai su dalyko aplinkybėmis. Vietoj x ir y duotose formulėse arba lygtyse aš turiu jų neigimą — dx ir dy. Toliau aš atlieku su šiomis formulėmis įprastus veiksmus, elgiuosi su dx ir dy taip, tarytum jie būtų tikrieji dydžiai, ir tam tikrame taške aš neigiu neigimą, t. y. integruoju diferencialinę formulę, vietoj dx ir dy statau tikruosius dydžius x ir y ir tuo būdu aš visai netūpčioju vietoje, o išsprendžiu uždavinį, kurį spręsdamos paprastoji geometrija ir algebra galėtų tik veltui išsilaužyti sau dantis.

II SKYRIUI

II skirsniui

Vergovė — ten, kur ji yra viešpataujanti gamybos forma — darbą paverčia vergiška veikla, t. y. darbu, žeminančiu laisvųjų žmonių garbę. Tuo pačiu yra uždaromas išėjimas iš tokio gamybos būdo, o, antra vertus, labiau išsivysčiusiai gamybai vergovė yra kliūtis, ir jos panaikinimas darosi būtinu reikalu. Kiekviena vergove besiremianti gamyba ir kiekviena ja besiremianti visuomenė žūva dėl šio prieštaravimo. Šis prieštaravimas dažniausiai išsisprendžia tuo būdu, kad žūvančią visuomenę prievarta pavergia kitos, stipresnės (Graikija buvo pavergta Makedonijos, o vėliau Romos). Tol, kol šios pastarosios pačios remiasi vergove, įvyksta tik centro perkėlimas ir visas procesas pasikartoja aukštesnėje pakopoje, kol pagaliau (Roma) nugali tauta, kuri vergovę pakeičia nauju gamybos būdu. Arba vergovė panaikinama prievarta ar gera valia, ir tokiu atveju *ankstesnis gamybos būdas žūva:* stambiosios žemdirbystės vietą užima parcelinis skvaterių ūkis, kaip Amerikoje. Taip nuo vergovės žlugo ir Graikija, ir dar Aristotelis yra pasakęs, kad bendravimas su vergais demoralizuoja piliečius, nekalbant jau apie tai, kad vergai daro piliečiams darbą negalimą. (Kitas dalykas naminė vergovė — kaip kad, pavyzdžiui, Rytuose: čia ji sudaro gamybos pagrindą ne tiesiogiai, bet netiesiogiai, kaip sudėtinė šeimos dalis, pereidama į ją nepastebimu būdu (haremo vergės)).

III skirsniui

Pasmerkimo vertoje diuringinėje istorijoje viešpatauja prievarta. O tikrajame, pirmyn einančiame istoriniame judėjime viešpatauja materialiniai iškovojimai, kurie išlieka.

III skirsniui

Ir kuo gi palaikoma prievarta, armija? *Pinigais.* Vadinasi, ir vėl pasirodo, kad ji priklauso nuo gamybos. Plg. 380—340 metų Atėnų laivyną ir politiką. Prievarta sąjungininkų atžvilgiu nepavyko, nes trūko materialinių išteklių, reikalingų energingiems ir ilgai trunkantiems karams. Anglų subsidijos, kurias suteikė nauja, stambioji pramonė, nugalėjo Napoleoną.

III skirsniui

[**Partija ir karinis parengimas**]

Nagrinėjant kovą už būvį ir Diuringo deklamacijas prieš kovą ir ginklus, tenka pabrėžti, kad revoliucinei partijai yra būtina pažinti ir kovą: partijai teks įvykdyti revoliuciją — galimas dalykas, daugiau ar mažiau artimoje ateityje. Bet jau ne prieš

dabartinę karinę-biurokratinę valstybę, — tai politiniu atžvilgiu būtų taip pat beprotiška, kaip ir Babefo mėginimas betarpiškai peršokti nuo Direktorijos prie komunizmo, ir net dar beprotiškiau, nes Direktorija vis dėlto buvo buržuazijos ir valstiečių vyriausybė. Bet norėdama ginti pačios buržuazijos paskelbtus įstatymus, partija gali būti priversta imtis revoliucinių priemonių prieš buržuazinę valstybę, kuri pakeis dabartinę valstybę. Todėl esanti šiuo metu visuotinė karinė prievolė turi būti visų panaudota tam, kad galima būtų išmokti kovoti; ypač tai liečia tuos asmenis, kuriems įgytas mokslas leidžia per vienerius metus, kaip kariuomenės savanoriams, išeiti karinį parengimą karininko laipsniui įgyti.

IV skirsniui

[Apie „prievartą“]

Pripažįstama, kad prievarta vaidina ir revoliucinį vaidmenį, būtent visose lemiamą reikšmę turinčiose „kritiškose“ epochose, kaip kad pereinant į socialitetą, bet ir čia tik kaip priverstinis apsigynimas nuo reakcinių išorinių priešų. Bet Markso pavaizduotas perversmas, vykęs XVI amžiuje Anglijoje, turėjo ir savo revoliucinę pusę: jis buvo viena iš pagrindinių sąlygų feodalinei žemėvaldai pavirsti buržuazine ir buržuazijai išsivystyti. 1789 metų prancūzų revoliucija taip pat plačiu mastu taikė prievartą, rugpiūčio 4-ji tik sankcionavo valstiečių pavartotą prievartą ir buvo papildyta bajorų ir bažnytinių turtų konfiskavimu. Germanų atliktus prievartinius nukariavimus, steigimą nukariautose žemėse tokių valstybių, kuriose viešpatavo kaimas, o ne miestas (kaip senovėje), lydėjo — kaip tik dėl pastarosios priežasties — vergovės pavertimas lengvesne baudžiava ir kitomis valstiečių priklausomybės formomis (senovėje latifundijas lydėjo ariamos žemės pavertimas galvijų ganyklomis).

IV skirsniui

[Prievarta, bendruomeninė nuosavybė, ekonomika ir politika]

Persikėlę į Europą ir *prievarta* išstūmę ankstesniuosius jos gyventojus, indogermanai dirbo žemę bendruomeninės žemėvaldos pagrindais. Tokios žemėvaldos buvimą dar galima istoriškai nustatyti pas keltus, germanus bei slavus, ir pas slavus, germanus ir net keltus (rundale) ji dar tebeegzistuoja net tiesioginės (Rusija) arba netiesioginės (Airija) valstiečių priklausomybės forma. Prievarta liovėsi po to, kai buvo išstumti laplandai ir baskai. Bendruomenės viduje viešpatavo lygybė arba atsirasdavo laisva valia pripažįstamos privilegijos. Ten, kur iš bendruomeninės nuosavybės atsirado privatinė atskirų valstiečių žemės nuosavybė, šis dalijimasis tarp bendruomenės narių iki XVI amžiaus

vyko be jokios prievartos; dažniausiai jis vyko labai palaipsniui, ir bendruomeninės nuosavybės liekanos buvo labai įprastas reiškinys. Apie *prievartą* nebuvo jokios kalbos, ji buvo taikoma tik prieš tas liekanas (Anglijoje XVIII ir XIX amžiuose, Vokietijoje daugiausia XIX amžiuje). Airija yra ypatingas atvejis. Ši bendruomeninė nuosavybė ramiai egzistavo Indijoje ir Rusijoje, esant įvairiausiems prievartiniams nukariavimams bei despotijoms, ir sudarydavo jų pagrindą. Rusija yra įrodymas, kaip gamybiniai santykiai nulemia politinius prievartos santykius. Iki XVII amžiaus pabaigos rusų valstietis nebuvo labai engiamas, galėjo laisvai kilnotis, buvo beveik nepriklausomas. Pirmasis Romanovas pririšo valstiečius prie žemės. Nuo Petro laikų Rusija pradėjo prekybą su užsieniu, bet ji tegalėjo išvežti tik žemdirbystės produktus. *Tuo* buvo sukelta valstiečių priespauda, kuri augant *išvežimui, dėl kurio toji priespauda buvo vykdoma,* tolydžio augo, kol Jekaterina tą priespaudą padarė pilnutinę ir galutinai įtvirtino įstatymais. Bet tie įstatymai leido dvarininkams vis labiau engti valstiečius, tad priespauda vis labiau ir labiau didėjo.

IV skirsniui

Jei prievarta yra socialinių ir politinių būvių priežastis, tai kas gi yra prievartos priežastis? Svetimo darbo *produktų* ir *svetimos darbo jėgos* savinimasis. Prievarta galėjo pakeisti produktų vartojimą, bet ne patį gamybos būdą, ji negalėjo paversti lažo samdomuoju darbu, išskyrus tuos atvejus, kada buvo tam sąlygos ir kada baudžiavinio darbo forma virto gamybos pančiais.

IV skirsniui

Lig šiol prievarta — nuo šiol socialitetas. Labai geras pageidavimas, „teisingumo“ reikalavimas. Bet T. Moras iškėlė šį reikalavimą jau prieš 350 metų, o jis vis dar nėra įvykdytas. Kodėl gi jis turėtų būti įvykdytas dabar? Diuringas atsakymo neduoda. Iš tikrųjų stambioji pramonė kelia šį reikalavimą ne kaip teisingumo reikalavimą, bet kaip gamybos sąlygojamą būtinumą, o tai yra visai kas kita.

III SKYRIUI

I skirsniui

Furjė (Nouveau Monde Industriel et Sociétaire)[1]. *Nelygybės* elementas: „kadangi žmogus instinktyviai yra lygybės priešas“, 59 psl.

[1] „Naujas pramoninis ir visuomeninis pasaulis“. — Sakiniai ir žodžiai, išskirti šioje ištraukoje kabutėmis, yra citatos, kurias Engelsas pateikia iš Furjės veikalo originalo kalba. Kabutes padėjo redakcija. *Red.*

„Šis suktybių mechanizmas, kuris vadinamas civilizacija“, 81 psl.

„Reikėtų liautis skyrus joms (moterims), kaip tai pas mus yra įprasta, nedėkingas funkcijas, tarnaitės vaidmenis, kuriuos numato joms filosofija, teigdama, kad moteris esanti sutverta tik tam, kad plautų puodus ir lopytų senas kelnes“, 141 psl.

„Dievas suteikė manufaktūriniam darbui patrauklumo dalį, atitinkančią tik *ketvirtadalį* to laiko, kurį visuomeninis žmogus gali skirti darbui“. Todėl visas likęs laikas turi būti skirtas žemdirbystei, gyvulininkystei, virtuvei, pramoninėms armijoms, 152 psl.

„Švelni moralė, geraširdė ir skaisti prekybos draugė“, 161 psl. Moralės kritika, 162 ir sek. psl.

Šiuolaikinėje visuomenėje, „civilizuotame mechanizme“ viešpatauja „dviveidiškumas veiksmuose, prieštaravimas tarp individualinio ir kolektyvinio intereso“; tai — „visuotinis individų karas prieš mases. O mūsų politiniai mokslai dar išdrįsta kalbėti apie vieningą veikimą!“ 172 psl.

„Šiuolaikiniai gamtos tyrinėtojai visur patyrė nepasisekimą, nes jie nežinojo išimčių arba perėjimų teorijos, *mišrūnų* teorijos“. („Mišrūnų“ pavyzdžiai: svarainis, nektarinė, ungurys, šikšnosparnis ir t. t.) 191 psl.

Antrąją parengiamųjų darbų „Anti-Diuringui“ rankraščio dalį sudaro ištraukos iš Diuringo „Nacionalinės ir socialinės ekonomijos kurso“, lygiagrečiai eina kritinės Engelso pastabos. — Toliau pateikiamos tos Engelso pastabos, kurios papildo „Anti-Diuringe“ išdėstytų teiginių supratimą. Ištraukos iš Diuringo čia pateikiamos sutrumpintos; jos duodamos petitu ir paimtos į laužtinius skliaustus.

[Dėl Diuringo teigimo, kad „valios veikla, kurios dėka susidaro žmonių susivienijimai, kaip tokia yra pajungta gamtos dėsniams“, Engelsas pastebi:]

Taigi, apie *istorinį* vystymąsi nė žodžio. Vien amžinasis gamtos dėsnis. Viskas suvedama į psichologiją, kuri, deja, pasirodo esanti dar labiau „atsilikusi“, negu politika.

[Ryšium su Diuringo samprotavimais apie vergovę, samdomąjį darbą ir prievartinę nuosavybę, kaip apie „socialines-ekonomines *santvarkos formas*, turinčias *grynai politinę* prigimtį“, Engelsas daro tokias pastabas:]

Vis tas pats tikėjimas tuo, kad politinėje ekonomijoje galioją tik amžinieji gamtos dėsniai, kad visus pasikeitimus ir iškrypimus sukelianti vien netikusi politika.

Taigi, visoje prievartos teorijoje teisinga yra tik tai, kad lig šiol visoms visuomeninėms formoms prievarta buvo reikalinga joms išsilaikyti, ir iš dalies jos buvo net įvestos *prievartos* keliu. Ši prievarta savo organizuotąja forma vadinama *valstybe*. Vadinasi, čia išreikšta toji banalybė, kad nuo to laiko, kai žmogus pakilo iš laukinio būvio, visur egzistavo valstybės, o tai

žmonija žinojo ir prieš Diuringą. — Bet kaip tik valstybė ir prievarta visoms lig šiol egzistavusioms visuomeninėms formoms yra *bendras* dalykas, ir jeigu aš, pavyzdžiui, aiškinu rytų despotijas, antikines respublikas, Makedonijos monarchijas, Romos imperiją, viduramžių feodalizmą tuo, kad visi jie buvo pagrįsti *prievarta,* tai tuo aš dar nieko nepaaiškinu. Vadinasi, įvairios socialinės ir politinės formos turi būti aiškinamos ne prievarta, kuri juk visuomet lieka ta pati, o tuo, *kam prievarta yra taikoma,* tuo, *kas* sudaro grobimo objektą, — kiekvienos epochos produktais ir gamybinėmis jėgomis ir iš jų pačių išplaukiančiu jų paskirstymu. Ir tuomet paaiškėtų, kad rytų despotizmas buvo pagrįstas bendruomenine žemėvalda, antikinės respublikos — žemdirbyste besiverčiančiais miestais, Romos imperija — latifundijomis, feodalizmas — kaimo viešpatavimu miestui, kuris turėjo savus materialinius pagrindus, ir t. t.

[Engelsas cituoja Diuringo žodžius:

„Natūralinius ūkio dėsnius galėsime atskleisti visu jų griežtumu tik tuo būdu, kad mes mintyje pašalinsime valstybinių ir visuomeninių institutų veikimą, būtent, prievartinės nuosavybės, susijusios su vergišku samdomuoju darbu, veikimą, — tuo būdu, kad mes vengsime traktuoti tą veikimą kaip būtiną nekintamos žmogaus prigimties (!) išdavą...“

Dėl šio Diuringo samprotavimo Engelsas daro šitokias pastabas:]

Vadinasi, natūralinius ūkio dėsnius esą galima atrasti tik tuomet, jei bus *atsisakyta nuo viso ligi šiol egzistavusio ūkio.* Lig šiol jie niekuomet nepasireikšdavo neiškraipyta forma! — *Nekintama* žmogaus prigimtis — nuo beždžionės iki Gėtės!

Šia „prievartos“ teorija Diuringas ketina paaiškinti, kodėl taip įvyko, kad iš senų senovės ir visur daugumą sudarė tie, kuriems prievarta buvo taikoma, o mažumą — tie, kurie tą prievartą taikė. Tai jau savaime įrodo, kad prievartos santykio pagrindas yra ekonominės sąlygos, kurių negalima taip paprastai pašalinti politinėmis priemonėmis.

Diuringas neaiškina rentos, pelno, palūkanų, darbo užmokesčio, bet jis tvirtina, kad jie yra nustatyti *prievarta.* Bet iš kurgi atsiranda toji prievarta? Non est [1].

Prievarta pagimdo turtą, o turtas = ekonominei galiai. Vadinasi, prievarta = galiai.

Marksas „Kapitale“ (kaupimas) įrodė, kad tam tikroje išsivystymo pakopoje prekinės gamybos dėsniai neišvengiamai sukelia kapitalistinės gamybos su visais jos priedais atsiradimą ir kad *tam visai nėra reikalinga prievarta.*

Kai Diuringas į politinį veikimą žiūri kaip į paskutinę lemiamą istorijos jėgą ir laiko tai kažkokiu nauju dalyku, jis kartoja tik tai, ką sakydavo visi ligšioliniai istorikai, kurių požiūriu so-

[1] — nėra (t. y. nėra atsakymo). *Red.*

cialinės formos taip pat yra aiškinamos išimtinai politinėmis formomis, o ne gamyba.

C'est trop bon![1] Visa laisvosios prekybos mokykla, pradedant nuo Smito, visos ekonominės teorijos iki Markso pripažįsta ekonominius dėsnius, — kiek jos juos supranta, — „natūraliniais dėsniais" ir tvirtina, kad jų veikimą iškraipo valstybė, „valstybinių ir visuomeninių institutų veikimas"!

Tiesą sakant, visa ši teorija tėra tik mėginimas pagrįsti socializmą Kerio teorija: ekonomika pati savaime yra harmoninga, viską gadina savo įsikišimu valstybė.

Prievartos papildymas yra amžinasis teisingumas; jis pasirodo 282-me puslapyje.

[Diuringo pažiūrą, kurią jis išvysto kritikuodamas Smitą, Rikardo ir Kerį, Engelsas apibūdina šitaip: „Gamybą jos abstrakčiausia forma galima labai gerai išstudijuoti iš Robinzono pavyzdžio, paskirstymą — iš dviejų izoliuotų salos gyventojų pavyzdžio, ir čia galima įsivaizduoti visas tarpines pakopas, pradedant nuo visiškos lygybės ir baigiant visišku priešingumu tarp pono ir vergo". Engelsas pateikia tokius Diuringo žodžius: „Tik *rimtu socialiniu* (!) nagrinėjimu (!) galima prieiti prie to požiūrio, kuris, galų gale, turi lemiamą reikšmę paskirstymo teorijai". Ryšium su tuo Engelsas pastebi:]

Vadinasi, pirmiausia nuo tikrosios istorijos abstrahuojami įvairūs teisiniai santykiai, jie atskiriami nuo istorinio pagrindo, ant kurio jie atsirado ir ant kurio jie tik ir teturi prasmę, ir perkeliami ant dviejų individų — Robinzono ir Penktadienio, kur šie santykiai, žinoma, yra visiškai savivališki. O po to, kai jie šitaip buvo suvesti į gryną prievartą, jie paskiau vėl perkeliami į tikrąją istoriją ir tuo būdu įrodinėjama, kad ir čia viskas esą pagrįsta gryna prievarta. Diuringas nekreipia dėmesio į tai, kad prievarta turi būti taikoma materialiniam substratui ir kad reikia kaip tik išaiškinti, kaip šis substratas atsirado.

[Engelsas cituoja šią vietą iš Diuringo „Kurso": „Pagal tradicinę pažiūrą, kurios laikosi visos politinės ekonomijos sistemos, paskirstymas yra, taip sakant, pereinamasis procesas, nukreiptas į gamybos sukurtų produktų masę, į kurią žiūrima kaip į gatavą visuminį produktą... priešingai, *gilesnis* pagrindimas turi išnagrinėti tą paskirstymą, kuris liečia ekonomines ir ekonomiškai veiksmingas teises, o ne vien tik einamuosius ir susikaupiančius šių teisių padarinius". Ryšium su tuo Engelsas pastebi:]

Vadinasi, negalima apsiriboti einamosios gamybos paskirstymo ištyrimu.

Žemės renta numato žemėvaldą, pelnas — kapitalą, darbo užmokestis — darbininkus, kurie neturi nuosavybės, kurių vienintelis turtas yra darbo jėga. Vadinasi, reikia išaiškinti, kaip tai atsirado. Marksas, — kiek tai lietė jo užsibrėžtą uždavinį, — padarė tai pirmajame tome, kalbėdamas apie kapitalą ir nuosavybės ne-

[1] — labai puiku! *Red.*

turinčią darbo jėgą; šiuolaikinės žemėvaldos atsiradimo ištyrimas yra susijęs su žemės rentos tyrinėjimu, vadinasi, priklauso jo antrajam tomui. Diuringo tyrinėjimas ir istorinis pagrindimas apsiriboja vienu žodžiu: *prievarta!* Čia jau tiesiog mala fides [1]. — Kaip D.[2] aiškina stambiąją žemės nuosavybę — žr.: *turtas* ir *vertė;* tai geriau perkelti čia.

Vadinasi, prievarta sudaro ekonomines, politines ir t. t. epochos, tautos ir t. t. gyvenimo sąlygas. Bet kas vykdo prievartą? Organizuotoji jėga yra visų pirma *armija.* Ir niekas taip nepriklauso nuo ekonominių sąlygų, kaip būtent armijos sudėtis, organizacija, apginklavimas, strategija ir taktika. Pagrindas yra apginklavimas, o šis vėl betarpiškai priklauso nuo pasiektos gamybos pakopos. Akmeniniai, žalvariniai, geležiniai ginklai, šarvai, kavalerija, parakas ir tas didžiulis perversmas, kurį karyboje padarė stambioji pramonė, įvedus per uoksą užtaisomus graižtvinius šautuvus ir artileriją — produktus, kuriuos gaminti tegalėjo tik stambioji pramonė su savo tiksliai dirbančiomis ir beveik absoliučiai vienodus produktus gaminančiomis mašinomis. Nuo apginklavimo savo ruožtu priklauso sudėtis ir organizacija, strategija ir taktika. Pastaroji priklauso ir nuo susisiekimo kelių būklės, — kariuomenės išdėstymas ir laimėjimai, pasiekti kautynėse ties Jena, neįmanomi esant dabartiniams plentams, — ir, pagaliau, geležinkeliai! Vadinasi, kaip tik prievarta visų labiausiai priklauso nuo esamų gamybos sąlygų, ir tai suprato net kapitonas Jensas (K. Z. — Makiavelis ir t. t.)[3].

Čia reikia ypač pabrėžti šiuolaikinį karo vedimo būdą, nuo šautuvo su durtuvu iki per uoksą užtaisomo šautuvo, kai reikalą nulemia ne žmogus su kardu, o ginklas; linija, kolona kad ir blogoje, bet šaulių pridengtoje kariuomenėje (Jena contra Wellington)[4] ir, pagaliau, išsiskleidimas šaulių grandinėmis ir lėto žingsnio pakeitimas perbėgimu.

[Anot Diuringo, „į įgudusią ranką arba galvą turi būti žiūrima kaip į visuomenei priklausančią gamybos priemonę, kaip į *mašiną,* kurios produktas priklauso *visuomenei.* Bet mašina vis dėlto *nedidina vertės, o įgudusi ranka ją didina!*" Dėl to Engelsas sako:]

Vadinasi, ekonominis vertės dėsnis, quant à cela [5], uždraudžiamas, nors drauge ir turi galioti toliau.

---

[1] — nesąžiningumas. *Red.*

[2] Diuringas. *Red.*

[3] Engelsas turi galvoje laikraštyje „Kölnische Zeitung" („Kelno Laikraštis") 1876 metų balandžio 20 d. išspausdintą informaciją apie Jenso pranešimą „Makiavelis ir visuotinės karinės prievolės idėja", skaitytą „Mokslo draugijoje" Berlyne. Apie šį pranešimą Engelsas rašo antrajame „Anti-Diuringo" skyriuje, III skirsnyje (žr. šio leidinio 146 psl.). *Red.*

[4] — Jena prieš Velingtoną. *Red.*

[5] — šiuo atžvilgiu. *Red.*

[Dėl Diuringo „*politinio-teisinio* viso socialiteto *pagrindo*" koncepcijos Engelsas pastebi:]

Tuo pačiu iš karto taikomas idealistinis mastas. Ne pati gamyba, o *teisė*.

[Dėl Diuringo „komunos" ir joje viešpataujančios darbo pasidalijimo, paskirstymo, mainų ir pinigų sistemos Engelsas daro šitokią pastabą:]

Vadinasi, ir *atlyginimą* atskiram darbininkui skiria visuomenė.

Vadinasi, ir lobių sudarymas, lupikavimas, kreditas ir visos pasekmės iki pat piniginių krizių ir pinigų stokos. Pinigai sprogdina ūkinę komuną taip pat neišvengiamai, kaip jie šiuo momentu parengė rusų bendruomenės sprogimą ir kaip jie sprogdina šeiminę bendruomenę, jeigu su jų pagalba vykdomi mainai tarp atskirų jos narių.

[Engelsas cituoja šį Diuringo sakinį: „Tuo būdu tikrasis darbas yra socialinis gamtos dėsnis, kuriam yra pajungtos sveikos organizacijos" ir skliausteliuose priduria: (iš to išeina, kad visos ankstesniosios organizacijos — nesveikos). Dėl to Engelsas daro tokią pastabą:]

Arba darbas čia traktuojamas kaip ekonominis, materialiai produktyvus darbas, ir tada šis sakinys yra beprasmiškas ir negali būti pritaikomas visai ligšiolinei istorijai. Arba darbas suprantamas bendresne forma, šiuo žodžiu žymint bet kurią tam tikru laikotarpiu reikalingą arba tinkamą veiklą, valdymą, teiseną, karinius pratimus, ir tuo atveju šis sakinys vėl pasirodo esąs iki kraštutinumo išpūsta banalybė ir nieko bendro su politine ekonomija neturi. Bet norėti imponuoti socialistams šiuo senu šlamštu, vadinant jį „natūraliniu dėsniu", yra a trifle impudent[1].

[Dėl Diuringo samprotavimų apie ryšį tarp turto ir grobimo Engelsas pastebi:]

Čia — visas metodas. Kiekvienas ekonominis santykis iš pradžių nagrinėjamas *gamybos* požiūriu, visiškai nepaisant istorinių apibrėžimų. Todėl negalima pasakyti nieko kito, kaip tik pačias bendriausias frazes, o jei Diuringas nori eiti toliau, tai jis turi atsižvelgti į tam tikrus istorinius atitinkamos epochos santykius, t. y. išeiti iš abstrakčios gamybos sferos ir sukelti painiavą. Paskiau tas pats ekonominis santykis nagrinėjamas *paskirstymo* požiūriu, t. y. lig šiol vykęs istorinis procesas suvedamas į frazę — *prievarta,* ir po to piktinamasi liūdnais prievartos padariniais. Kur tai veda, mes pamatysime, nagrinėdami natūralinius dėsnius.

---

[1] — kažkas begėdiško. *Red.*

[Dėl Diuringo teigimo, kad ūkiui vesti plačiu mastu esanti reikalinga vergovė arba baudžiava, Engelsas pastebi:]

Taigi, 1) pasaulinė istorija prasideda nuo stambiosios žemės nuosavybės! Didelių žemės plotų dirbimas yra tolygus stambiųjų žemvaldžių vykdomam žemės dirbimui! Italijos žemės, latifundijų dėka paverstos ganyklomis, iki tol buvo nedirbamos! Šiaurės Amerikos Jungtinės Valstijos taip nepaprastai išaugo ne laisvųjų valstiečių, bet vergų, baudžiauninkų ir t. t. dėka!

Vėl mauvais calembour[1]: „ūkio vedimas dideliuose žemės plotuose" turi reikšti tų plotų dirbimą, bet tuoj pat jis išaiškinamas taip, kad didelio masto ūkio vedimas = stambiajai žemės nuosavybei! Ir šia prasme koks nuostabiai naujas atradimas: jei kas valdo tokį žemės sklypą, kurio jis su savo šeima nebepajėgia apdirbti, tai jis negali apdirbti visos jam priklausančios žemės, nenaudodamas svetimo darbo! Juk *ūkio vedimas naudojant baudžiauninkus* reiškia ne daugiau ar mažiau stambių, o kaip tik *smulkių* žemės *sklypų* dirbimą, ir toks dirbimas visur vyko jau tada, kai baudžiavos dar nebuvo (Rusija, flamų, olandų ir frizų kolonijos, slavų markoje, žr. Langethal[2]); pradžioje laisvi valstiečiai *paverčiami* priklausomais, o vietomis jie pasidaro baudžiauninkais net *formaliai* pareiškus jiems savo laisvą norą.

[Dėl Diuringo teigimo, kad vertės dydis priklauso nuo natūralaus pasipriešinimo, su kuriuo susiduria reikmių tenkinimo procesas ir kuris „verčia sunaudoti daugiau ar mažiau ūkinės jėgos (!)", Engelsas daro šią pastabą:]

Pasipriešinimo įveikimas — ši iš matematinės mechanikos paimta kategorija darosi absurdiška politinėje ekonomijoje. Šiuo atveju posakiai: aš verpiu, audžiu, baltinu, raštuoju medvilnės audinį — reiškia: aš įveikiu medvilnės pasipriešinimą verpimo procesui, verpalų pasipriešinimą audimo procesui, audinio pasipriešinimą baltinimo ir raštavimo procesui. Aš gaminu garo mašiną — reiškia: aš įveikiu geležies pasipriešinimą jos pavirtimui garo mašina. Aš reiškiu dalyko esmę išpūstomis frazėmis, einu aplinkiniais keliais — ir iš to išeina vien tik prasmės iškraipymas. Bet tuo būdu aš galiu įvesti *paskirstomąją vertę,* kuriai esant taip pat reikią įveikti pasipriešinimą. Tai ir sudaro visą esmę!

[Dėl Diuringo pasisakymo, kad „paskirstomoji vertė savo gryna ir išimtine forma egzistuoja tik ten, kur teisė valdyti nepagamintus daiktus arba (!), įprastesne kalba kalbant, patys tie (nepagaminti!) daiktai yra mainomi į paslaugas arba į daiktus, turinčius tikrąją gamybinę vertę", Engelsas pastebi:]

---

[1] — blogas kalambūras. *Red.*

[2] *Chr. Eb. Langethal.* Geschichte der deutschen Landwirtschaft. Jena. 1847—1856 (Langetalis. Vokietijos žemės ūkio istorija. Jena, 1847—1856). *Red.*

Kas yra nepagamintas daiktas? Žemė, *dirbama šiuolaikiniais metodais?* O gal tai turi reikšti ne paties savininko pagamintus daiktus? Bet nepagamintam daiktui priešpastatoma „tikroji gamybinė vertė". Sekantis sakinys parodo, kad mes ir vėl turime reikalą su mauvais calembour. Gamtos daiktai, kurie nėra pagaminti darbu, painiojami su „sudėtinėmis vertės dalimis, kurios yra pasisavinamos be atlyginimo".

[Dėl Diuringo teigimo, kad visi žmonių institutai esą griežtai determinuoti, bet kad jie, „skirtingai nuo išorinių jėgų žaismo gamtoje", anaiptol nėra „praktiškai nekintami savo pagrindiniais bruožais", — Engelsas sako:]

Vadinasi, tai yra natūralinis dėsnis ir lieka natūralinis dėsnis.

Nė vienu žodžiu neužsimenama apie tai, kad visoje neplaningoje ir chaotiškoje gamyboje ekonomijos dėsniai lig šiol yra priešpastatyti žmonėms kaip objektyvūs dėsniai, kurių atžvilgiu žmonės yra bejėgiai, vadinasi, — *natūralinių dėsnių pavidalu.*

[Dėl „pagrindinio visos politinės ekonomijos dėsnio", kurį Diuringas formuluoja šitaip: „Ūkinių priemonių — gamtos *resursų ir žmogaus jėgos* — našumas *didėja išradimų bei atradimų dėka,* ir, be to, tai vyksta visiškai nepriklausomai nuo paskirstymo, kuris, kaip toks, vis dėlto gali žymiai kisti arba sukelti pakitimų, bet kuris nenulemia svarbiausiojo rezultato *pobūdžio* (!)" — Engelsas sako:]

Šis baigiamasis sakinys: „ir, be to" ir t. t., neprideda prie dėsnio nieko naujo, nes jei dėsnis yra teisingas, tai paskirstymas negali jame padaryti jokių pakitimų, ir tuo būdu nėra reikalo sakyti, kad šis dėsnis yra teisingas bet kokiai paskirstymo formai; juk priešingu atveju jis nebūtų natūralinis dėsnis. Bet šis sakinys yra pridėtas tik todėl, kad Diuringas vis dėlto pasidrovėjo perdaug jau lėkštai suformuluoti ir šiaip jokio turinio neturintį ir lėkštą dėsnį. Be to, šis sakinys yra beprasmis, nes jei paskirstymas vis dėlto *gali* sukelti žymių pakitimų, tai negalima sakyti, kad ūkinių priemonių našumas gali didėti „visiškai nepriklausomai" nuo paskirstymo. Taigi, mes išbraukiame šį baigiamąjį sakinį ir tuomet gauname pur ir simple[1] — *pagrindinį visos politinės ekonomijos dėsnį.*

Bet visa tai dar nėra pakankamai lėkšta.

[Diuringas teigia, kad ūkinis progresas priklauso ne nuo gamybos priemonių sumos, *„bet tik nuo žinių ir bendrų techninių veikimo būdų"*, ir tai, Diuringo nuomone, „pasireiškia tuoj pat, jei kapitalas suprantamas *natūraline jo prasme,* kaip gamybos įrankis". Dėl to Engelsas pastebi:]

Nile gulintieji gariniai chedivo plūgai ir be naudos pašiūrėse stovinčios rusų bajorų kuliamosios mašinos ir kiti padargai tai įrodo. Ir garui reikalingos istorinės prielaidos, kurias, tiesa, palyginti lengva sukurti, bet kurios vis dėlto turi būti sukurtos.

[1] — be jokių apribojimų. *Red.*

Tačiau Diuringas labai didžiuojasi tuo, kad jis tuo būdu tiek iškraipė aukščiau paminėtą teiginį, turintį visai kitokią prasmę, kad ši „idėja sutampa su mūsų. . . į pirmąją vietą iškeltu dėsniu“. Ekonomistai dar teikė šiam dėsniui kažkokią realią prasmę. O Diuringas nusmukdė jį iki didžiausios banalybės.

[„*Natūralinį* darbo pasidalijimo *dėsnį*“ Diuringas formuluoja šitaip: „susiskaldymas specialybėmis ir veiklos padalijimas kelia darbo našumą“. Čia Engelsas daro tokią pastabą:]

Šis formulavimas yra klaidingas, nes jis tėra teisingas tik buržuazinei gamybai, bet pasidalijimas specialybėmis jau ir čia pasirodo esąs gamybos stabdys, nes jis luošina individus ir atbukina jų protus, o ateityje jis visiškai išnyks. Jau čia mes matome, kad šis pasidalijimas specialybėmis *šiandieniniu* būdu Diuringui atrodo kažkas nekintamo, galiojančio ir *socialitetui*.

PĖSTIJOS TAKTIKA IR JOS MATERIALINIAI PAGRINDAI 1700—1870 m.

XIV amžiuje parakas ir šaunamieji ginklai pasidarė žinomi Vakarų ir Centrinėje Europoje, ir dabar kiekvienas mokinys žino, kad šis grynai techninis progresas revoliucionizavo visą karybą. Tačiau ši revoliucija vyko labai lėtai. Pirmasis šaunamasis ginklas buvo labai primityvus, ypač karabinai. Ir nors jau gana anksti buvo išrasta daugybė atskirų patobulinimų — graižtvinis vamzdis, per uoksą užtaisomas šautuvas, ratelinė spyna ir t. t., — vis dėlto praėjo daugiau kaip 300 metų, kol XVII amžiaus pabaigoje buvo sukonstruotas šautuvas, tinkamas visai pėstijai apginkluoti.

XVI ir XVII amžiuose pėstiją sudarė iš dalies ietimis apginkluoti pėstininkai, iš dalies šauliai. Iš pradžių ietininkų paskirtis buvo lemiamu kautynių momentu atakuoti su šaltais ginklais šaulių ugnies priedangoje. Todėl ietininkai kaudavosi suglaustomis masėmis, panašiai kaip senovės graikų falanga; o šauliai rikiuodavosi po 8—10 vyrų gilumon, nes kaip tik toks jų skaičius įgalindavo juos, kol vienas užtaisydavo šautuvą, paeiliui šaudyti. Kas buvo pasiruošęs šauti, išbėgdavo į priekį, šaudavo ir paskui užimdavo paskutinę vietą eilėje, kad vėl galėtų užtaisyti savo šautuvą.

Laipsniškas šaunamųjų ginklų tobulėjimas šį santykį pakeitė. Dagtinis šautuvas būdavo užtaisomas taip greit, kad nenutrūkstamai ugniai palaikyti tereikėjo jau tik 5 vyrų. Tuo būdu šaulių kuopa galėjo būti sudaryta tik iš 5 eilių. Vadinasi, dabar su ankstesniuoju muškietininkų skaičiumi galima buvo užimti beveik dvigubai ilgesnį frontą, negu anksčiau. Kadangi šautuvų ugnis ypač naikinamai veikė dideles, suglaustas mases, tai ietininkai dabar taip pat rikiuodavosi po šešias arba aštuonias eiles ir tuo būdu kautynių tvarka vis labiau ir labiau artėjo prie linijinės rikiuotės, kurioje kautynes nulemdavo

šautuvų ugnis, o ietininkų paskirtis buvo jau nebe pulti, bet pridengti šaulius nuo kavalerijos. Šio laikotarpio pabaigoje kautynių rikiuotę sudarė du būriai ir vienas atsarginis dalinys. Kiekvienas būrys rikiuodavosi daugiausia iš šešių eilių sudaroma linija. Patrankos ir raiteliai išsidėstydavo iš dalies tarpuose tarp batalionų, iš dalies sparnuose; kiekviename pėstininkų batalione daugiausia vieną trečdalį sudarė ietininkai ir bent du trečdalius — muškietininkai.

XVII amžiaus pabaigoje pagaliau pasirodė titnaginis, gatavais šoviniais užtaisomas šautuvas su durtuvu. Tuo pačiu ietis buvo galutinai išstumta iš pėstijos apginklavimo. Dabar reikėjo mažiau laiko šautuvui užtaisyti, greitesnė ugnis pati sudarė sau apsaugą, o durtuvas, reikalui esant, atstodavo ietį. Dėl to kautynių linijos gilumą galima buvo sumažinti nuo šešių iki keturių, vėliau iki trijų ir kai kur pagaliau iki dviejų vyrų; tuo būdu, esant vienodam žmonių skaičiui, linija vis ilgėjo, vis didesnis šautuvų skaičius pradėdavo vienu laiku veikti. Bet kartu šios ilgos ir plonos linijos darėsi vis nepaslankesnės. Jos galėdavo tvarkingai judėti tik lygioje vietoje, kur nebuvo sutinkama kliūčių, — ir tai labai lėtai, vos 70—75 žingsnius per minutę. Bet kaip tik lygumoje šios linijos įgalindavo priešininko kavaleriją sėkmingai pulti, ypač sparnuose. Iš dalies šiems sparnams apsaugoti, iš dalies priešakinei ugnies linijai sustiprinti visa kavalerija būdavo statoma sparnuose; faktiškoji kautynių linija tikrąja šio žodžio prasme būdavo sudaryta vien tik iš pėstijos su jos lengvomis batalioninėmis patrankomis. Nepaprastai nepaslankios, sunkios patrankos stovėdavo sparnuose ir per visą kautynių laiką galėdavo pakeisti savo poziciją ne daugiau kaip vieną kartą. Pėstininkai rikiuodavosi dviem būriais, kurių sparnai būdavo pridengiami kampu išrikiuotų pėstininkų; tuo būdu visa ši rikiuotė sudarydavo vieną labai ilgą, iš vidaus pusės tuščią keturkampį. Ši masė, visiškai bejėgė tais atvejais, kai ji negalėdavo judėti kaip viena visuma, būdavo suskirstyta tik į tris dalis — į centrą ir du sparnus. Visas dalių judėjimas reikšdavosi tuo, kad — siekiant apeiti priešininką — būdavo išstumiamas į priekį sparnas, savo skaičiumi viršijąs priešo sparną, tuo tarpu kai kitas sparnas būdavo sulaikomas, kad sukliudytų priešui atlikti tokį pat fronto pakeitimą. Kautynių rikiuotės pakeitimas paties mūšio metu pareikalaudavo tiek daug laiko ir įgalindavo priešininką pastebėti tiek silpnų vietų, kad tokie mėginimai beveik visuomet būdavo tolygūs pralaimėjimui. Tuo būdu pradinis išsidėstymas turėdavo būti išlaikytas per visas kautynes, ir kai tik pėstininkai stodavo į mūšį, kautynių rezultatą nulemdavo vienas triuškinamas smūgis. Visas šis kautynių vedimo būdas, nepaprastai ištobulintas Fridricho II, buvo neišvengiama bendro dviejų materialinių veiksnių veikimo pasekmė. Vienas iš šių veiksnių buvo

žmonių sudėtis kunigaikščių suverbuotoje kariuomenėje, kuri iš dalies būdavo sudaroma net iš prievarta į armiją paimtų priešo karo belaisvių — ji buvo gerai išmuštruota, bet visiškai nepatikima, ir tik lazda tepalaikė joje drausmę. Antras veiksnys buvo apginklavimas — griozdiškos, sunkios patrankos ir lygiavamzdis, greit, bet blogai šaudantis titnaginis šautuvas su durtuvu.

Šis kautynių vedimo būdas laikėsi tol, kol abiejų priešininkų padėtis žmonių sudėties ir apginklavimo atžvilgiu buvo vienoda. Todėl kiekvienai pusei buvo naudinga laikytis nustatytų taisyklių. Bet kai Amerikoje kilo nepriklausomybės karas, prieš šiuos suverbuotus, gerai išmuštruotus kareivius staiga stojo būriai sukilėlių, kurie, tiesa, nemokėjo marširuoti, bet užtat puikiai šaudė, daugiausia turėjo gerai šaudančius šautuvus ir, kovodami už savo gyvybinį reikalą, nedezertyruodavo. Šie sukilėliai neteikė anglams malonumo — lėtu žingsniu šokti su jais atviroje vietovėje žinomą karinį menuetą pagal visas karinio etiketo taisykles. Jie nusiviliodavo priešininką į tankius miškus, kur jo ilgos žygio kolonos buvo bejėgės prieš išsisklaidžiusių, nematomų šaulių ugnį. Išsisklaidydami smulkiais judriais būriais, jie išnaudodavo kiekvieną natūralinę priedangą, kad suduotų priešui smūgius. Ir čia, savo didelio judrumo dėka, jie visuomet likdavo nepasiekiami nepaslankiai priešo kariuomenei. Tuo būdu išsisklaidžiusių šaulių kovinė ugnis, kuri tam tikrą vaidmenį vaidino jau įvedant šautuvą, dabar, — tam tikrais atvejais, būtent smulkiuose susirėmimuose, — parodė savo pranašumą prieš linijinę rikiuotę.

Jei suverbuotų Europos kariuomenių kareiviai partizaniniam karui buvo netinkami, tai dar mažiau tam reikalui tiko jų apginklavimas. Tiesa, šaudant jau nebereikėjo remti šautuvo į krūtinę, kaip tai anksčiau darydavo muškietininkai su savo muškietomis, turėjusiomis dagtines spynas: šautuvai būdavo dedami prie peties, kaip ir dabar. Vis dėlto apie taikymą negalėjo būti nė kalbos, nes, esant visiškai lygiai buožei, sudarančiai vamzdžio tęsinį, akis negalėjo laisvai žvelgti išilgai vamzdžio. Tik 1777 metais išlenkta medžioklinio šautuvo buožė buvo Prancūzijoje priimta ir pėstininkų šautuvui; tuo pačiu pasidarė galima stipri šaulių ugnis. Antras, dėmesio vertas patobulinimas buvo Gribovalio XVIII amžiaus viduryje sukonstruoti lengvesni, bet vis dėlto tvirti patrankų lafetai: jie ir suteikė artilerijai daugiau judrumo, kuris vėliau pasidarė jai privalomas.

Prancūzų revoliucijai teko pasinaudoti šiais dviem techniniais patobulinimais kovos lauke. Kai koalicinė Europa puolė revoliuciją, pastaroji atidavė vyriausybės žinion visus galinčius vartoti ginklą nacijos narius. Bet nacija neturėjo laiko mokomiesiems linijinės taktikos manevrams pakankamai įsisavinti, kad senai, prityrusiai prūsų ir austrų pėstijai galėtų priešpastatyti tokią pat kautynių rikiuotę. Antra vertus, Prancūzijoje nebuvo nę tik

neįžengiamų Amerikos girių, bet ir praktiškai beribių plotų pasitraukimui. Reikėjo sumušti priešą tarp sienos ir Paryžiaus, vadinasi, reikėjo ginti tam tikrą vietovę, o tai galima buvo galų gale pasiekti tik atvirame masiniame mūšyje. Vadinasi, reikėjo greta šaulių būrių surasti dar kitą formą, kad blogai apmokytos prancūzų masės galėtų, su šiokia tokia viltimi laimėti, stoti prieš nuolatines Europos armijas. Ši forma buvo rasta — tai suglausta kolona, kuri, tiesa, jau buvo tam tikrais atvejais taikoma, nors dažniausiai tik parado aikštėje. Koloną lengviau buvo išlaikyti tvarkoje, negu linijinę rikiuotę. Net tais atvejais, kai kolona pakrikdavo, ji vis dėlto, kaip sutelkta visuma, rodydavo bent pasyvų pasipriešinimą; ją lengviau buvo valdyti, ji labiau pasiduodavo vadovavimui ir galėdavo greičiau judėti. Žygio greitis padidėjo iki šimto ir daugiau žingsnių per minutę. Bet svarbiausias rezultatas buvo šis: kolonos, kaip išimtinai masinės kautynių formos, taikymas įgalino nepaslankią, vienodą senos linijinės kautynių rikiuotės visumą suskirstyti į atskiras tam tikrą savarankiškumą turinčias dalis, sugebančias taikyti bendrą instrukciją konkrečioms aplinkybėms. Kiekviena iš tų dalių galėjo būti sudaroma iš visų trijų ginklo rūšių, kolona buvo pakankamai lanksti, kad leistų panaudoti armijos dalis bet kurioje galimoje kombinacijoje; ji leido — kas dar Fridricho II griežtai buvo draudžiama — naudotis kaimais ir sodybomis, kurie nuo to laiko pasidaro svarbiausiais atramos taškais kiekvienose kautynėse; ji galėjo būti taikoma bet kurioje vietovėje. Pagaliau, linijinei taktikai, kuriai esant viskas iš karto metama mūšin, kolona galėjo priešpastatyti tokį kovos būdą, kuris, veikiant šaulių būriams ir palaipsniui įtraukiant kariuomenę kautynėms užvilkinti, vargino priešininko liniją ir taip ją nukamuodavo, kad ji galų gale negalėdavo atlaikyti naujų, ligi tol atsargoje buvusių kovinių jėgų smūgio. Ir kadangi linijinė rikiuotė visuose punktuose buvo vienodai atspari, tai kolonomis besikaujantis priešininkas galėdavo atitraukti linijos dalies dėmesį apgaulingu puolimu, mesdamas į mūšį silpnas jėgas ir tuo pačiu metu savo svarbiausias jėgas koncentruodamas puolimui lemiamajame pozicijos punkte. Ugnies veiksmus dabar daugiausia vykdė išsklaidyti šaulių būriai, tuo tarpu kai kolonos buvo skiriamos durtuvų atakai. Tuo būdu čia nusistovėjo santykis, panašus į tą, koks yra buvęs tarp šaulių būrių ir ietininkų masės XVI amžiaus pradžioje; skirtumas tebuvo tik tas, kad naujo tipo kolonos galėjo bet kuriuo momentu išsiskleisti šaulių grandinėmis, o pastarosios savo ruožtu — vėl susijungti į kolonas.

Naujas kautynių vedimo būdas, Napoleono išvystytas iki aukščiausio tobulumo, buvo tiek pranašesnis už senąjį, kad pastarasis galutinai ir negrįžtamai sužlugo, — po to, kai ties Jena nepaslankios, lėtai judėjusios prūsų linijos, daugiausia visiškai

netinkamos išskleistinėms kautynėms, tirpte sutirpo prancūzų šaulių ugnyje, į kurią jos tegalėjo atsakyti tik atskirų būrių salvėmis. Bet jei linijinė kautynių tvarka nuėjo nuo scenos, tai to anaiptol negalima pasakyti apie liniją, kaip kovos rikiuotę. Keleriems metams praslinkus po to, kai prūsai ties Jena patyrė tokį krachą su savo kovos linijomis, Velingtonas nuvedė savo anglus, surikiuotus linijomis, prieš prancūzų kolonas ir pagal visas taisykles jas sumušė. Bet Velingtonas perėmė iš prancūzų kaip tik visą jų taktiką, išskyrus tik tai, kad savo suglaudintus pėstininkus jis rikiuodavo kautynėse ne kolonomis, o linijomis. Čia jo pranašumas pasireikšdavo tuo, kad ugnies veiksmams jis galėjo vienu laiku panaudoti visus šautuvus, o atakai — visus durtuvus. Šią kovos tvarką anglai praktikavo kautynėse iki paskutinio laiko, ir ji tiek puolant (Albugera), tiek ir ginantis (Inkermanas) teikė jiems pranašumą prieš skaičiumi žymiai gausesnį priešininką. Biužo, kuriam teko susidurti su šiomis anglų linijomis, iki paskutinio laiko labiau jas vertino negu kolonas.

Reikia pasakyti, kad pėstininkų šautuvai buvo labai blogi, — tokie blogi, kad iš tokio šautuvo per šimtą žingsnių tik retai galima buvo pataikyti į atskirą žmogų, o per tris šimtus žingsnių tiek pat retai — į visą batalioną. Todėl, kai prancūzai atėjo į Alžyrą, ilgi beduinų šautuvai darė jiems sunkių nuostolių iš tokių atstumų, kurie prancūzų šautuvams buvo nepasiekiami. Čia tegalėjo padėti tik graižtvinis šautuvas. Bet kaip tik Prancūzijoje visuomet buvo priešinamasi graižtvinio šautuvo įvedimui, net išimtiniais atvejais, nes jis lėtai buvo užtaisomas ir greit užsiteršdavo. Bet dabar, kai prireikė turėti lengvai užtaisomą šautuvą, ši reikmė tuoj pat buvo patenkinta. Po parengiamųjų Delvinio darbų pasirodė Tuveneno graižtvinis šautuvas ir plečiamosios Minjės kulkos; dėl šių patobulinimų graižtvinis šautuvas užtaisymo atžvilgiu prilygo lygiavamzdžiam, ir nuo to laiko visa pėstija galėjo būti apginkluota toli ir gerai šaunančiais graižtviniais šautuvais. Bet kol per vamzdį užtaisomas graižtvinis šautuvas atitinkamai pakeitė taktiką, jį jau išstūmė naujausias šaunamasis ginklas, — per uoksą užtaisomas šautuvas, greta kurio vis labiau tobulėjo kovinės graižtvinių patrankų savybės.

Revoliucijos įvestas visos nacijos apginklavimas netrukus buvo žymiai apribotas. Tarnybai nuolatinėje armijoje burtų traukimu buvo imama tik dalis visų šaukiamųjų jaunuolių, o iš tam tikros — čia didesnės, čia mažesnės — visų kitų piliečių dalies geriausiu atveju buvo formuojama neapmokyta nacionalinė gvardija. Arba ten, kur visuotinės karinės prievolės principas iš tikrųjų buvo griežtai vykdomas, buvo kuriama daugiausia milicinė armija, kurioje tarnauti reikėjo iš viso keletą savaičių, — kaip tai yra buvę Šveicarijoje. Finansiniai sumetimai vertė rinktis tarp

naujokų ėmimo ir milicinės armijos. Tik viena vienintelė šalis Europoje, ir tai viena iš neturtingiausiųjų, pamėgino suderinti visuotinę karinę prievolę su nuolatine armija. Tai buvo Prūsija. Ir nors visiems privaloma tarnyba nuolatinėje kariuomenėje niekur griežtai nebuvo vykdoma, — tais pačiais nepermaldaujamais finansiniais sumetimais, — vis dėlto prūsų landvero sistema atiduodavo vyriausybės žinion tokį žymų apmokytų ir organizuotų į paruoštus kadrus žmonių skaičių, kad Prūsija turėjo tam tikrą persvarą prieš kiekvieną kitą šalį su tokiu pat gyventojų skaičiumi.

1870 metų prancūzų—prūsų kare prancūziškąją naujokų ėmimo sistemą nugalėjo prūsiškoji landvero sistema. Bet šiame kare abi pusės buvo taip pat pirmą kartą apginkluotos per uoksą užtaisomais šautuvais — tuo tarpu kai reglamentuotos formos, kuriomis judėjo ir kovėsi armijos, bendrai imant, pasiliko tos pačios, kaip ir senojo titnaginio šautuvo laikais. Geriausiu atveju šaulių gretos pasidarė kiek tankesnės. Šiaip jau prancūzai vis dar tebekovojo susiskirstę, kaip ir anksčiau, batalioninėmis kolonomis, o kartais rikiavosi taip pat linijomis, tuo tarpu kai vokiečiai, įvesdami kuopos koloną, pamėgino surasti tokią kautynių formą, kuri labiau tiko naujiems ginklams. Taip yra buvę pirmosiose kautynėse. Bet kai šturmuojant Sen Priva (rugpiūčio 18 d.) trys prūsų gvardijos brigados pamėgino rimtai pritaikyti šią kuopos koloną, tuoj pasireiškė triuškinanti per uoksą užtaisomo šautuvo jėga. Penkiuose pulkuose (15 000 vyrų), kurie daugiausia dalyvavo šiose kautynėse, kovos lauke žuvo beveik visi karininkai (176) ir 5 114 eilinių, vadinasi, žuvo daugiau kaip trečdalis visų karių. Visa gvardijos pėstija, kuri stojo į mūšį turėdama 28 160 vyrų, tą dieną neteko 8 230 vyrų, tame tarpe 307 karininkų. Nuo to laiko kuopos kolona, kaip kovos forma, buvo galutinai pasmerkta; buvo taip pat atsisakyta nuo bataliono kolonos arba linijinės rikiuotės ir nuo bet kokio mėginimo priešo šautuvų ugniai priešpastatyti kokius nors suglaustus dalinius; vokiečiai kaudavosi tik tomis tankiomis šaulių grandinėmis, į kurias paprastai kolonos jau ir anksčiau išsiskleisdavo pačios, kai patekdavo į priešo šautuvų ugnį, nors aukštesnioji vadovybė su tuo ir kovojo kaip su tvarkos ardymu. Kareivis ir čia pasirodė esąs sumanesnis už karininką; kaip tik *jis*, kareivis, instinktyviai surado vienintelę kovos formą, kuri lig šiol taikoma per uoksą užtaisomų šautuvų ugnyje, ir jis sėkmingai apgynė ją, nepaisant vyresnybės priešinimosi. Lygiai taip pat naikinamos šautuvų ugnies veikimo sferoje buvo taikomas tik *perbėgimas*.

PASTABOS PRIE „ANTI-DIURINGO“ [1]

Apie matematinės begalybės pirmavaizdžius tikrajame pasaulyje

Prie 17—18 psl. [2]. *Atitikimas tarp mąstymo ir būties. — Begalybė matematikoje*

Visą mūsų teorinį mąstymą su absoliučia jėga valdo tas faktas, kad mūsų subjektyvus mąstymas ir objektyvusis pasaulis yra pajungti tiems patiems dėsniams ir kad todėl jų rezultatai negali vienas kitam prieštarauti, o turi vienas kitą atitikti. Šis faktas yra nesąmoninga ir būtina mūsų teorinio mąstymo prielaida. XVIII amžiaus materializmas dėl savo iš esmės metafizinio pobūdžio šią prielaidą ištyrė tik jos turinio požiūriu. Jis apsiribojo tuo, jog įrodė, kad kiekvieno mąstymo ir žinojimo turinys turi kilti iš jutiminio patyrimo, ir pakartojo seną teiginį: nihil est in intellectu, quod non fuerit in sensu [3]. Tik naujausioji idealistinė, bet kartu ir dialektinė filosofija — ir ypač Hegelis — ištyrė šią prielaidą taip pat ir *formos* požiūriu. Nepaisant begalės prieš mus čia iškylančių savivališkų konstrukcijų ir fantastinių prasimanymų, nepaisant idealistinės, ant galvos pastatytos jos rezultato — mąstymo ir minties vienybės — formos, negalima neigti, kad ši filosofija gausiais pavyzdžiais, paimtais iš įvairiausių sričių, įrodė analogiją tarp mąstymo procesų ir gamtos bei istorijos procesų — ir atvirkščiai — ir vienodų dėsnių galiojimą visiems šiems procesams. Antra vertus, šiuolaikinis gamtos mokslas taip išplėtė tezę apie patirtinę viso mąstymo turinio kilmę, kad buvo visiškai sugriautas senas metafizinis jos ribotumas ir formulavimas. Šiuolaikinis gamtos mokslas pripažįsta įgytų savybių paveldimumą ir tuo praplečia patyrimo subjektą — nuo individo pereinama prie giminės; dabar jau nebėra reikalo, kad kiekvienas atskiras individas pats asmeniškai viską patirtų; jo asmeninį patyrimą iki tam tikro

---

[1] Šios pastabos tikriausiai buvo parašytos 1885 m. pradžioje, kai Engelsas rengėsi paruošti spaudai antrąjį, *papildytą* „Anti-Diuringo“ leidimą. Engelsas buvo numatęs parašyti eilę papildymų atskiroms „Anti-Diuringo“ vietoms ir įdėti juos šio veikalo antrojo leidimo gale. *Red.*

[2] Puslapiai nurodyti pagal pirmąjį „Anti-Diuringo“ leidimą, išėjusį 1878 m. vasarą. Tai — pirmojo skyriaus III skirsnio antrasis ir trečiasis puslapiai. *Red.*

[3] — intelekte nėra nieko, ko anksčiau nebūtų buvę jutime. *Red.*

laipsnio gali pakeisti eilės jo protėvių patyrimo rezultatai. Jei, pavyzdžiui, pas mus matematinės aksiomos atrodo savaime suprantamu, jokio iš patyrimo gauto įrodymo nereikalaujančiu dalyku kiekvienam aštuonerių metų vaikui, tai čia tėra tik „sukaupto paveldimumo“ rezultatas. O bušmenui arba Australijos negrui vargu ar galima įkalti jas į galvą įrodinėjimu.

Aukščiau buvo pasakyta, kad dialektika yra traktuojama kaip mokslas apie bendriausius *bet kurio* judėjimo dėsnius. Tai reiškia, kad jos dėsniai turi galioti tiek judėjimui gamtoje ir žmonijos istorijoje, tiek ir mąstymo judėjimui. Toks dėsnis gali būti pažintas dviejose iš šių trijų sričių, ar net visose trijose, ir rutinierius-metafizikas gali vis dėlto nesuvokti, kad jis turi reikalą su vienu ir tuo pačiu dėsniu.

Paimkime pavyzdį. Iš visų teorinių mokslo laimėjimų vargu ar kuris nors gali būti laikomas aukštesniu žmogaus dvasios triumfu, kaip begalinių mažybių skaičiavimo išradimas antrojoje XVII amžiaus pusėje. Jeigu jau mes kur nors turime gryną ir išimtinį žmogaus dvasios kūrinį, tai kaip tik čia. Paslaptis, dar ir mūsų laikais gaubianti tuos dydžius, kurie taikomi begalinių mažybių skaičiavime, — diferencialus ir įvairių laipsnių begalines mažybes, — yra geriausias įrodymas to, kad vis dar tebemanoma, jog, esą, čia mes turime reikalą su žmogaus dvasios grynais „laisvais kūriniais bei vaizduotės produktais“ [1], kurie objektyviajame pasaulyje jokio atitikmens neturi. Tačiau tokia nuomonė yra neteisinga. Visų šių įsivaizduojamų dydžių pirmavaizdžius teikia mums gamta.

Mūsų geometrija remiasi erdvės santykiais, o mūsų aritmetika ir algebra — kiekiniais dydžiais, atitinkančiais mūsų žemiškuosius santykius, t. y. tuos kūnų dydžius, kuriuos mechanika vadina masėmis, kaip jos yra sutinkamos žemėje ir žmonių išjudinamos. Palyginti su šiomis masėmis žemės masė yra be galo didelė ir žemiškosios mechanikos traktuojama kaip be galo didelis dydis. Žemės radiusas $= \infty$, toks yra visos mechanikos principas nagrinėjant kritimo dėsnį. Tačiau ne tik žemė, bet taip pat ir visa saulės sistema ir visi joje sutinkami atstumai, iš savo pusės, vėl pasirodo esą be galo maži, kai tik mes pereiname prie tų atstumų, kurie yra mums tik per teleskopą matomoje žvaigždžių sistemoje ir kurie matuojami šviesmečiais. Tuo būdu mes čia jau turime ne tik pirmojo, bet ir antrojo laipsnio begalybę ir galime palikti mūsų skaitytojų fantazijai, — jei jiems patinka, — sukonstruoti sau beribėje erdvėje dar ir tolesnes aukštesnių laipsnių begalybes.

Bet pagal vyraujančias dabar fizikoje ir chemijoje pažiūras žemės masės, kūnai, su kuriais susiduria mechanika, yra

[1] Diuringo posakis. *Red.*

sudaryti iš molekulių, iš smulkiausių dalelyčių, kurių toliau skaidyti nebegalima, nepanaikinant fizinės ir cheminės atitinkamo kūno tapatybės. V. Tomsono apskaičiavimais, mažiausios iš šių molekulių diametras negali būti mažesnis už vieną penkiasdešimtmilijoninę milimetro dalį [1]. Bet jei net mes tarsime, kad didžiausios molekulės diametras siekia vieną dvidešimtpenkiamilijoninę milimetro dalį, tai ir šiuo atveju molekulė vis dar tebeliktų nykstamai mažas dydis, palyginti su mažiausia mase, kuria operuoja mechanika, fizika ir net chemija. Nepaisant to, molekulė turi visas būdingas atitinkamai masei savybes; ji fiziniu ir cheminiu atžvilgiu gali atstovauti tai masei ir iš tikrųjų jai atstovauja visose cheminėse lygtyse. Trumpai tariant, atitinkamos masės atžvilgiu molekulė turi lygiai tokias pat savybes, kokias turi matematinis diferencialas savo kintamojo dydžio atžvilgiu, tik su tuo skirtumu, kad tai, kas diferencialo atveju, matematinėje abstrakcijoje, mums atrodo paslaptinga ir nesuprantama, čia tampa savaime suprantamu ir, taip sakant, akivaizdžiu dalyku.

Šiais diferencialais, molekulėmis, gamta operuoja lygiai tokiu pat būdu ir pagal tokius pat dėsnius, kaip matematika operuoja savo abstrakčiais diferencialais. Pavyzdžiui, x^3 diferencialas bus $3x^2dx$; čia mes $3xdx^2$ ir dx^3 nepaisome. Imdami atitinkamą geometrinį sandarą, mes gauname kubą, kurio šono ilgis x padidėja be galo mažu dydžiu dx. Tarkime, kad šis kubas sudarytas iš kurio nors lengvai sublimuojamo cheminio elemento, sakysime, iš sieros; tarkime, kad vieną kampą sudarančių trijų jo šonų paviršiai yra apsaugoti, o trijų kitų šonų paviršiai laisvi. Jei mes šį sieros kubą padėsime į sieros dujų atmosferą ir pakankamai sumažinsime tos atmosferos temperatūrą, tai sieros dujos pradės nusėsti ant trijų laisvųjų kubo šonų. Mes neišeisime iš fizikoje ir chemijoje įprastų metodų ribų, jei, norėdami įsivaizduoti šį procesą jo grynu pavidalu, tarsime, kad ant kiekvieno iš šių trijų šonų pirmiau nusėda vienos molekulės storio sluoksnis. Kubo šono ilgis x padidėjo vienos molekulės diametru — dx. O kubo x^3 tūris padidėjo skirtumu tarp x^3 ir $x^3 + 3x^2dx + 3xdx^2 + dx^3$; čia mes su tokia pat teise, kaip ir matematika, galime nepaisyti dx^3, t. y. vienos molekulės, ir $3xdx^2$, t. y. trijų, $x + dx$ ilgio, linijomis išsidėsčiusių molekulių eilių. Rezultatas tas pats: kubo masės priaugimas yra lygus $3x^2dx$.

Griežtai sakant, sieros kube dx^3 ir $3xdx^2$ nebūna, nes dvi ar trys molekulės negali būti toje pačioje erdvės vietoje, todėl jo

[1] Šis skaičius duodamas Viljamo Tomsono straipsnyje „Atomų dydis" („The Size of Atoms"), kuris pirmą kartą buvo išspausdintas žurnale „Nature" 1870 m. kovo 31 d. (vol. I, p. 553) ir vėliau įėjo kaip priedas į Tomsono ir Teto „Traktato apie teorinę fiziką" („Treatise on Natural Philosophy". 2nd edition, 1883) antrąjį leidimą. *Red.*

masės priaugimas yra tiksliai lygus $3x^2dx + 3xdx + dx$. Tai paaiškinama tuo, kad matematikoje dx yra linijinis dydis, bet tokios linijos, neturinčios storio ir pločio, gamtoje savarankiškai, kaip žinoma, neegzistuoja, taigi, matematinės abstrakcijos besąlygiškai galioja tik grynosios matematikos ribose. O kadangi ir ši pastaroji $3xdx^2 + dx^3$ nepaiso, tai čia nesusidaro jokio skirtumo.

Lygiai tas pat yra ir su garavimu. Kai vandens stiklinėje išgaruoja viršutinis molekulių sluoksnis, tai viso vandens sluoksnio aukštis x sumažėja dx, ir tolesnis vieno molekulių sluoksnio po kito išgaravimas faktiškai yra toliau tebesitęsiantis diferencijavimas. O kai slėgimo ir vėsimo įtakoje karšti garai kuriame nors inde vėl sutirštėja, pavirsdami į vandenį, ir molekulių sluoksniai klostosi vienas ant kito (čia mes turime teisę palikti nuošalyje procesą komplikuojančias šalutines aplinkybes), kol indas visiškai prisipildo, tai čia vėl yra tiesiogine žodžio prasme integravimas, kuris nuo matematinio integravimo tesiskiria tik tuo, kad vieną sąmoningai atlieka žmogaus protas, o kitą nesąmoningai atlieka gamta.

Bet procesai, visiškai analogiški begalinių mažybių skaičiavimo procesams, vyksta ne tik skysčiams virstant dujomis ir atvirkščiai. Kai masės judėjimas, kaip toks, postūmio paveiktas, liovėsi ir pavirto šiluma, molekuliniu judėjimu, kas gi tada įvyko, jei ne masės judėjimo diferencijavimas? O kai molekuliniai garo judėjimai garo mašinos cilindre sumuojasi ta kryptimi, kad jie pakelia į tam tikrą aukštį stūmoklį, pavirsdami masės judėjimu, argi jie čia neintegruojami? Chemija skaldo molekules į atomus, į dydžius, turinčius mažesnę masę ir mažesnį tįsumą, bet esančius tos pačios eilės dydžiais; todėl molekulės ir atomai yra tam tikrame, baigtiniame tarpusavio santykyje. Vadinasi, visos cheminės lygtys, kuriomis reiškiama molekulinė kūnų sudėtis, savo forma yra diferencialinės lygtys. Bet iš tikrųjų jos jau yra integruotos jose figūruojančių atominių svorių dėka. Chemija operuoja tokiais diferencialais, kurių dydžių tarpusavio santykis yra žinomas.

Bet atomai anaiptol nėra kažkas paprasto, jie iš viso nėra smulkiausios mums žinomos medžiagos dalelytės. Nekalbant jau apie pačią chemiją, kuri vis labiau ir labiau linksta prie nuomonės, kad atomai yra sudėtingi, dauguma fizikų teigia, jog pasaulio eteris — šviesos ir šilumos spinduliavimo tarpininkas — taip pat susidedąs iš diskretinių dalelyčių, kurios betgi yra tokios mažos, kad su cheminiais atomais ir fizinėmis molekulėmis santykiauja taip, kaip šios pastarosios santykiauja su mechaninėmis masėmis, tai yra, kaip d^2x su dx. Vadinasi, šiuolaikinėje teorijoje apie materijos sandarą yra taip pat ir antrojo laipsnio diferencialas, ir kiekvienas, kam tai teikia malonumą, gali

nesivaržydamas įsivaizduoti gamtoje esant analogų taip pat ir tokiems dydžiams, kaip d^3x, d^4x ir t. t.

Vadinasi, kokių pažiūrų mes bebūtume apie materijos sandarą, mes esame tikri tuo, kad ji yra suskirstyta į eilę didelių, gerai apribotų grupių su santykinai skirtingais masių dydžiais; todėl kiekvienos atskiros grupės nariai masės atžvilgiu yra vienas su kitu tam tikruose, baigtiniuose santykiuose, o su jiems artimiausių grupių nariais santykiauja kaip su be galo dideliais arba be galo mažais dydžiais matematikos prasme. Mūsų regima žvaigždžių sistema, saulės sistema, žemės masės, molekulės ir atomai, pagaliau eterio dalelytės — kiekviena sudaro tokią grupę. Reikalo nekeičia toji aplinkybė, kad tarp atskirų grupių mes randame tarpines grandis: pavyzdžiui, tarp saulės sistemos masių ir žemės masių mes sutinkame asteroidus, — kai kurių iš jų diametras nėra didesnis, kaip, sakysime, jaunesniosios linijos Reiso kunigaikštija [1], — meteoritus ir t. t.; antai, tarp žemės masių ir molekulių mes sutinkame organiniame pasaulyje ląstelę. Šios tarpinės grandys tik įrodo, kad gamtoje nėra šuolių *kaip tik dėl to*, kad ji ištisai susideda iš šuolių.

Operuodama tikraisiais dydžiais, matematika taip pat be atodairos taiko šią pažiūrą. Žemės mechanikai jau žemės masė yra be galo didelė; astronomijoje žemės masės ir jas atitinkantieji meteoritai pasirodo esą begalinės mažybės; lygiai taip pat astronomijai išnyksta saulės sistemos planetų atstumai ir masės, kai tik ji, išėjusi už artimiausių nejudamųjų žvaigždžių ribų, pradeda studijuoti mūsų žvaigždžių sistemos sandarą. Bet vos tik matematikai pasitraukia į savo neprieinamą abstrakcijos tvirtovę, į vadinamąją grynąją matematiką, visos šios analogijos pamirštamos; begalybė darosi kažkokiu visiškai paslaptingu dalyku, ir tas būdas, kuriuo ja operuojama analizėje, pradeda atrodyti kažkas visiškai nesuprantamo, prieštaraujančio bet kuriam patyrimui ir bet kuriai prasmei. Kvailystės ir nesąmonės, kuriomis matematikai ne tiek aiškino, kiek teisino šį savo metodą, keistu būdu visuomet duodantį teisingus rezultatus, pralenkia pačias blogiausias tariamas ir tikrąsias (pavyzdžiui, hegelinės) natūrfilosofijos fantazijas, kurioms matematikai ir gamtos tyrinėtojai negali rasti pakankamai žodžių savo pasibaisėjimui išreikšti. Tai, ką jie prikiša Hegeliui, būtent, kad jis privedęs abstrakcijas iki kraštutinumo, jie daro patys žymiai platesniu mastu. Jie pamiršta, kad visa vadinamoji grynoji matematika operuoja abstrakcijomis, kad *visi* jos dydžiai, griežtai tariant, yra menamieji dydžiai ir kad visos iki kraštutinumo privestos abstrakcijos pavirsta nesąmone arba savo priešybe.

---

[1] Viena iš nykštukinių valstybėlių, įėjusių į antrosios Vokietijos imperijos sudėtį. *Red.*

Matematinė begalybė yra paimta iš tikrovės, nors ir nesąmoningai, ir todėl ji gali būti paaiškinta tik iš tikrovės, o ne pati iš savęs, ne iš matematinės abstrakcijos. O tirdami šia kryptimi tikrovę, mes randame, kaip esame matę, ir tuos tikruosius santykius, iš kurių srities yra paimtas matematinis begalybės santykis, ir net susiduriame su gamtoje esančiais analogais to matematinio metodo, kuriuo šis santykis pasireiškia. Tuo pačiu dalykas yra išaiškintas.

(Bloga mąstymo ir būties tapatybės reprodukcija Hekelio raštuose. Bet taip pat *tolydinės ir diskretinės materijos prieštaravimas*; žr. Hegelį.) [1]

Apie „mechaninį“ gamtos supratimą

Prie 46 psl. [2]*: Įvairios judėjimo formos ir jas tiriantieji mokslai*

Nuo to laiko, kai pasirodė šis straipsnis („Vorwärts“, 1877 metų vasario 9 d.)[3], Kekulė („Die wissenschaftlichen Ziele und Leistungen der Chemie“)[4] visiškai panašiai apibrėžė mechaniką, fiziką ir chemiją: „Imant pagrindu šį materijos esmės supratimą, chemiją galima bus apibrėžti kaip *mokslą apie atomus*, o fiziką kaip *mokslą apie molekules*; ir tuomet toji šiuolaikinės fizikos dalis, kuri tyrinėja *mases*, prašyte prašosi išskiriama į atskirą discipliną, paliekant jai *mechanikos* pavadinimą. Tuo būdu mechanika pasirodo esanti fizikos ir chemijos pagrindas, kadangi ir viena ir kita, nagrinėjant tam tikras reiškinių puses ir ypač darant apskaičiavimus, turi savo molekules ir atomus traktuoti kaip mases“. Kaip matome, šis formulavimas nuo tekste [5] ir pirmesnėje pastaboje duoto formulavimo skiriasi nebent tuo, kad yra kiek mažiau aiškus. Bet kai vienas anglų žurnalas („Nature“) aukščiau paminėtą Kekulės teiginį išaiškino taip, kad mechanika esanti masių statika ir dinamika, fizika — molekulių statika ir dinamika, chemija — atomų statika ir dinamika [6], tai, mano manymu, toks net cheminių procesų

---

[1] Šios trys eilutės Engelso parašytos papildomai. *Red.*

[2] Puslapis nurodytas pagal pirmąjį „Anti-Diuringo“ leidimą. Tai pirmojo skyriaus VII skirsnio pirmasis puslapis: „Natūrfilosofija. Organinis pasaulis“. *Red.*

[3] Laikraščio „Vorwärts“ numeris, kuriame pirmą kartą buvo išspausdintas „Anti-Diuringo“ VII skirsnis; „Anti-Diuringas“ buvo laikraštyje spausdinamas serija straipsnių. *Red.*

[4] „Moksliniai chemijos tikslai ir laimėjimai“. *Red.*

[5] — t. y. „Anti-Diuringo“ tekste, pirmojo skyriaus VII skirsnio pradžioje. *Red.*

[6] Engelsas turi galvoje 1877 m. lapkričio 15 d. žurnale „Nature“ išspausdintą straipsnelį, kuriame buvo trumpai išdėstytas Kekulės pranešimas. *Red.*

besąlygiškas suvedimas į grynai mechaninius neleistinai susiaurina tyrimų lauką, bent chemijos srityje. Ir vis dėlto šis suvedimas pasidarė toks madingas, kad, pavyzdžiui, Hekelis žodžius „mechaninis“ ir „monistinis“ nuolat vartoja kaip lygiareikšmius ir kad, jo nuomone, „šiuolaikinė fiziologija... savo srityje pripažįsta tik fizines-chemines — arba *platesne prasme* mechanines — jėgas“ (Perigenesis) [1].

Vadindamas fiziką molekulių mechanika, chemiją — atomų fizika ir, toliau, biologiją — baltymų chemija, aš noriu tuo išreikšti vieno iš šių mokslų perėjimą į kitą, — vadinasi, tiek esantį tarp jų sąryšį, tolydumą, tiek ir abiejų skirtumą, diskretiškumą. Eiti dar toliau, chemiją vadinti taip pat savotiška mechanika, man atrodo neleistina. Mechanika — platesne ar siauresne žodžio prasme — žino tik kiekius, ji operuoja greičiais bei masėmis ir geriausiu atveju tūriais. Ten, kur mechanika susiduria su kūnų kokybe, kaip kad hidrostatikoje ir aerostatikoje, ji negali išsiversti be molekulinių būvių ir molekulinių judėjimų nagrinėjimo, ir pati tėra čia tik pagalbinis mokslas, fizikos prielaida. Tuo tarpu fizikoje, o dar labiau chemijoje vyksta ne tik nuolatinis kokybinis kitėjimas kaip kiekybinių pakitimų rezultatas, t. y. kiekybės perėjimas į kokybę, bet dar tenka taip pat nagrinėti daugybę tokių kokybinių pakitimų, kurių priklausymas nuo kiekybinio kitėjimo anaiptol nėra įrodytas. Galima mielai sutikti, kad šiuolaikinė mokslo srovė eina šia linkme, bet tai neįrodo, kad ji yra vienintelė teisinga srovė ir kad, sekdami šia srove, mes galutinai *išsemsime* fiziką ir chemiją. Kiekvienas judėjimas apima mechaninį judėjimą, didelių arba labai mažų materijos dalių vietos keitimą; pažinti šį mechaninį judėjimą yra *pirmasis* mokslo uždavinys, bet tik *pirmasis* jo uždavinys. Tačiau šis mechaninis judėjimas neišsemia judėjimo aplamai. Judėjimas nėra vien tik vietos pakeitimas; antmechaninėse srityse jis yra taip pat ir kokybės pasikeitimas. Atradimas, kad šiluma yra tam tikras molekulinis judėjimas, sudarė moksle ištisą epochą. Bet jei aš apie šilumą tik tiek tegaliu pasakyti, kad ji yra tam tikras molekulių vietos pakeitimas, tai verčiau aš tylėsiu. Chemija, atrodo, yra teisingame kelyje, kad iš atomų tūrių ir atomų svorių santykio galėtų paaiškinti visą eilę cheminių ir fizinių elementų savybių. Bet joks chemikas neišdrįs pasakyti, kad visos kurio nors elemento

[1] Engelsas cituoja Hekelio veikalą „Die Perigenesis der Plastidule oder die Wellenzeugung der Lebensteilchen. Ein Versuch zur mechanischen Erklärung der elementaren Entwickelungs-Vorgänge“, Berlin 1876 („Plastidulų perigenezė, arba bangiškas gyvybės dalelių darinys. Bandymas mechaniškai išaiškinti elementarinius vystymosi procesus“, Berlynas 1876). Pabraukta Engelso. *Red.*

savybės yra išsamiai išreiškiamos jo padėtimi Lotaro Mejerio[1] kreivėje, kad vien tik tuo galima bus kada nors paaiškinti, pavyzdžiui, ypatingąsias anglies savybes, kurios daro jį svarbiausiuoju organinės gyvybės nešėju, arba būtiną fosforo buvimą smegenyse. Ir vis dėlto „mechaninė" koncepcija veda kaip tik į tai. Bet kokį kitėjimą ji aiškina vietos pakeitimu, visus kokybinius skirtumus — kiekybiniais, nepastebėdama, kad santykis tarp kokybės ir kiekybės yra abipusis, kad kokybė taip pat pereina į kiekybę, kaip ir kiekybė į kokybę, kad čia esama sąveikos. Jei visi kokybės skirtumai ir pakitimai turi būti suvedami į kiekybinius skirtumus ir pakitimus, į mechaninius vietos pakeitimus, tuomet mes būtinai prieiname tezę, kad visa materija susideda iš *tapačių* smulkiausiųjų dalelyčių ir kad visus cheminių materijos elementų kokybinius skirtumus sukelia kiekybiniai skirtumai, skirtumai šių smulkiausiųjų dalelyčių skaičiaus ir erdvinio susigrupavimo atžvilgiu, toms dalelytėms besijungiant į atomus. Bet ligi to mes dar nepriėjome.

Tik toji aplinkybė, kad mūsų šiuolaikiniai gamtininkai nėra susipažinę su kitokia filosofija, išskyrus tą ordinarinę vulgariąją filosofiją, kuri yra dabar paplitusi Vokietijos universitetuose, leidžia jiems šitokiu būdu operuoti tokiais posakiais, kaip „mechaninis", visiškai nesuvokiant arba net nenumanant, kokias iš čia išplaukiančias išvadas jie tuo pačiu neišvengiamai privalo padaryti. Juk materijos absoliutinės kokybinės tapatybės teorija turi savo šalininkų; empiriškai ji tiek pat nesugriaunama, kiek ir neįrodoma. Bet jei mes paklausime žmones, norinčius viską aiškinti „mechaniškai", ar jie supranta šios išvados neišvengiamumą ir ar jie pripažįsta materijos tapatybę, tai kiek įvairių atsakymų į šį klausimą mes išgirsime!

Komiškiausia yra tai, kad „materialistiško" prilyginimas „mechaniškam" yra kilęs iš *Hegelio*, kuris materializmą norėjo pažeminti epitetu „mechaninis". Bet dalykas yra tas, kad Hegelio kritikuojamas materializmas — prancūziškasis XVIII amžiaus materializmas — iš tikrųjų buvo išimtinai *mechaninis*, ir būtent dėl tos labai natūralios priežasties, kad tais laikais fizika, chemija ir biologija dar tebebuvo vystykluose ir anaiptol negalėjo sudaryti pagrindo tam tikrai bendrai pažiūrai į gamtą. Lygiai taip pat Hekelis pasiskolino iš Hegelio posakio causae efficientes vertimą kaip „mechaniškai veikiančios priežastys" ir posakio

[1] „Lotaro Mejerio kreive" vadinama kreivė, vaizduojanti atominių elementų svorių santykį su jų atominiais tūriais. L. Mejerio straipsnis „Die Natur der chemischen Elemente als Funktion ihrer Atomgewichte" („Cheminių elementų prigimtis kaip jų atominių svorių funkcija") pasirodė 1870 m. Periodinį cheminių elementų dėsnį atrado didysis rusų mokslininkas D. I. Mendeliejevas, pirmą kartą suformulavęs šį dėsnį 1869 metais straipsnyje „Apie elementų savybių santykį su atominiu svoriu". *Red.*

causae finales — kaip „tikslingai veikiančios priežastys"; bet Hegeliui čia žodis „mechaniškai" reiškia — aklai, nesąmoningai veikiant, o ne „mechaniškai" Hekelio vartojama prasme. Be to, pačiam Hegeliui visa ši priešybė yra tiek įveiktas požiūris, kad jis jos *net nemini* nė viename iš savo abiejų priežastingumo dėstymų „Logikoje", tepaliesdamas ją tik „Filosofijos istorijoje", tose vietose, kur toji priešybė pasireiškia kaip istorinis faktas (vadinasi, Hekeliui čia išėjo grynas nesusipratimas, kaip paviršutiniškumo pasekmė!), ir tik tarp kita ko, kalbėdamas apie teleologiją (Logik, III, II, 3) [1], jis apie šią priešybę užsimena kaip apie tokią formą, kuria *senoji metafizika* formulavo priešingumą tarp mechanizmo ir teleologijos. Šiaip jau nurodytąją priešybę jis traktuoja kaip jau seniai įveiktą požiūrį. Vadinasi, Hekelis neteisingai nusirašo iš Hegelio, džiaugdamasis, kad jam esą pavykę surasti čia savo „mechaninės" koncepcijos patvirtinimą, ir tuo būdu jis prieina tą puikų rezultatą, kad jeigu natūrali atranka tam tikru atžvilgiu pakeičia vieno ar kito gyvūno arba augalo organizmą, tai tat įvyksta causa efficiens dėka; o jeigu tas pats pasikeitimas pasiekiamas *dirbtinės* atrankos būdu, tai tat įvyksta causa finalis dėka! Zootechnikas yra causa finalis! Žinoma, Hegelio kalibro dialektikas negalėjo painiotis siauro priešingumo tarp causa efficiens ir causa finalis ribose. O dabartinėje mokslo išsivystymo stadijoje visiems tuštiems plepalams apie šį priešingumą padaro galą toji aplinkybė, kad mes iš patyrimo ir teorijos *žinome*, jog materija ir jos būties forma — judėjimas — nesukuriamos, vadinasi, jos yra savo pačių galutinės priežastys; tuo tarpu prie atskirų priežasčių, kurios atskirais laiko momentais ir atskirose vietose izoliuojasi visatos judėjimo sąveikos rėmuose arba yra ten mūsų minties izoliuojamos, neprisideda joks naujas apibrėžimas, o tik painiavą sukeliantis elementas tuo atveju, kai mes jas vadiname *veikiančiomis* priežastimis. Priežastis, kuri neveikia, nėra priežastis.

NB. Materija, kaip tokia, yra grynas minties kūrinys ir abstrakcija. Sujungdami daiktus, kaip kūniškai egzistuojančius, materijos sąvoka, mes atsyjame nuo jų kokybinių skirtumų. Tuo būdu, materija, kaip tokia, skirtingai nuo apibrėžtų, egzistuojančių materijų, nėra kažkoks jutimiškai egzistuojantis dalykas. Kai gamtos mokslas siekia surasti vienodą materiją, kaip tokią, ir kokybinius skirtumus suvesti į grynai kiekybinius skirtumus, atsirandančius besijungiant tapačioms smulkiausioms dalelytėms, jis elgiasi taip, tartum vietoj vyšnių, kriaušių, obuolių norėtų matyti vaisių, kaip tokį, vietoj kačių, šunų, avių ir t. t. — žinduolį, kaip tokį, dujas, kaip tokias, metalą, kaip tokį, akmenį,

[1] Engelsas turi galvoje Hegelio „Didžiosios Logikos" trečiąją knygą („Mokymas apie sąvoką"), II skyrius, III skirsnis. *Red.*

kaip tokį, cheminį junginį, kaip tokį, judėjimą, kaip tokį. Darvino teorija reikalauja tokio pirminio žinduolio, Hekelio Promammale, bet kartu turi pripažinti, kad jeigu jis turėjo savyje *užuomazgoje* visus būsimuosius ir dabartinius žinduolius, tai iš tikrųjų jis stovėjo žemiau visų dabartinių žinduolių ir buvo be galo primityvus; todėl jis ir turėjo greičiau išnykti, negu jie visi. Kaip jau įrodė Hegelis („Enciklopedija", I, 199 psl.) [1], ši pažiūra, šis „vienašališkai matematinis požiūris", pagal kurį materija apibrėžiama tik kiekybiškai, o kokybiškai nuo amžių yra vienoda, yra „ne kas kita, kaip" XVIII amžiaus prancūzų materializmo „požiūris". Jis yra net grįžimas prie Pitagoro, kuris į skaičių, į kiekybinę konkretybę, jau žiūrėjo kaip į dalykų esmę.

[1] Engelsas turi galvoje Hegelio „Mažosios Logikos" 199 psl. Hegelio raštų vokiškojo leidimo VI tome (Berlynas, 1840 arba 1843). *Red.*

DALYKINĖ RODYKLĖ

A

B

C

Č

D

H

I

J

K

N

O

P

R

S

Š

T

PAVARDŽIŲ RODYKLĖ

A

B

Č

D

E

F

G

H

J

K

L

M

N

O

P

R

S

Š

T

U

V

Ž

ФРИДРИХ ЭНГЕЛЬС

АНТИ — ДЮРИНГ

На литовском языке

Госполитнаучиздат Лит. ССР, 1958 г.

Leidinys Nr. 4255 Tiražas 10.000 egz.

Pasirašyta spausdinti 1958.III.23.

Popierius 60×92¹/₁₆=10,875 pop. lapo, 21,75 sp. lanko, 26,03 apsk. leid. lanko, 47 881 ž. 1 sp. lanke.

Kaina Rb. 8,—

Spausdino valst. „Vaizdo“ spaust. Vilniuje, Strazdelio g. 2. Užsak. Nr. 491.